

ACADEMIA SCIENTIARUM SOCIALIVM ET POLITICARVM
DACOROMANA

INSCRIPTIONES DACIAE ET SCYTHIAE
MINORIS ANTIQVAE

edendas curaverunt
D. M. PIPPIDI et I. I. RUSSU

SERIES PRIOR

INSCRIPTIONES
DACIAE ROMANAE

Volumen I

PROLEGOMENA HISTORICA ET EPIGRAPHICA
DIPLOMATA MILITARIA • TABVLAE CERATAE

Collegit, commentariis indicibusque instruxit, Dacoromanice vertit.
IOANNES I. RUSSU

Praefationem scripsit
STEPHANUS PASCU
Academiae Reipublicae Socialistae Romaniae sodalis
Sectionis Scientiarum Historicarum praeses

IN AEDIBVS ACADEMIAE REIPVBLICAE SOCIALISTAE ROMANIAE
BVCVRESTII • MCMLXXV

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE

INSCRIPTIILE ANTICE DIN DACIA ȘI
SCYTHIA MINOR

Colecție îngrijită de
D. M. PIPPIDI și I. I. RUSSU

Biblioteca Muzeului de
al
TRANSILVANIEI
INV. P. 9908

SERIA PRIMA

INSCRIPTIILE
DACIEI ROMANE

Volumul I

INTRODUCERE ISTORICĂ ȘI EPIGRAFICĂ
DIPLOMELE MILITARE • TĂBLIȚELE CERATE

Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse în românește de
IOAN I. RUSSU

Prefață de
Acad. prof. ȘTEFAN PASCU
Președintele secției de științe istorice

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
• BUCUREȘTI 1975

CONSPECTVS VOLVMINIS CUPRINS

	<i>Praefatio</i> , scripsit Stephanus Pascu	5
	<i>Precuvîntare</i> de acad. prof. Șt. Pascu	
	<i>Notula explanatoria</i>	8
	<i>Notă preliminară</i>	
I	DACIA CAPTA. ORDINATIO ET INCREMENTA PROVINCIAE OCUPAREA DACIEI. ORGANIZAREA ȘI DEZVOLTAREA PROVINȚIEI	9
II	MOMENTVM ET PONDVS, INCREMENTA EPIGRAPHICES DACIAE INSEMÎNĂTATEA ȘI DEZVOLTAREA EPIGRAFIEI ÎN DACIA	33
III	DIPLOMATA MILITARIA DACIAE DACIARVMQUE TRIVM DIPLOMELE MILITARE ALE DACIEI (CELOTREI DACII)	64
IV	TABVLAE CERATAE DACICAE TABLIȚELE CERATE DACICE	165
	Abreviationes et litteratura epigraphica	257
	Abrevieri și bibliografie	
Indices		
I	Res, vocabula, nomina propria aevi antiqui Materii, cuvinte, nume proprii antice	265
II	Nomina propria medii aevi et recentioris aetatis Nume proprii medievale și moderne	280
A	Urbes, pagi, regiones, flumina Localități, ținuturi, țări, ape	280
B	Auctores, viri docti, antiquitatum cultores Autori, cercetători, anticari	282

PRECUVÎNTARE

Din vremea cînd romantismul a fost înlocuit cu pozitivismul, istoricii au pledat și s-au străduit să așeze la temelie studiilor lor izvoarele; izvoarele de toate categoriile, interne și externe, singurele care conferă acoperire afirmațiilor. Deducțiile logice, oricît de inteligent formulate — lipsite de datele și faptele esențiale — pot fi crezute și de asemenea contestate. De aceea istoricii s-au străduit să adune, în colecții valoroase, argumentele izvoarelor. Arheografia a devenit o disciplină de capitală importanță pentru studierea tuturor problemelor istorice și mai cu seamă a celor de însemnătate primordială.

Între acestea este și romanizarea Daciei și, implicit, continuitatea daco-romană și formarea poporului român și a limbii române. Probleme de căpătii fără a căror lămurire științifică multe din epocile următoare nu se sprijină pe fundamente trainice. Dovezi cu privire la romanizarea Daciei și a dacilor s-au adunat și pînă acum prin strădaniile arheologilor. Fiecare din acestea și mai ales toate la un loc constituie argumente prețioase. Printre cele mai importante, dacă nu chiar cele mai importante sînt inscripțiile antice de pe teritoriul României descoperite pînă acum, care au fost folosite însă numai parțial sau prea puțin, fiind dispersate în diferite muzee sau în diferite publicații. Pentru importanța lor am socotit că adunarea într-un corpus este o datorie științifică și patriotică în același timp; o datorie față de poporul român care a înfruntat vitregiile vremurilor, dar nu și-a părăsit pămîntul strămoșesc. Sigiliul Romei a fost atît de puternic înrădăcinat, încît valurile în migrație nu l-au putut înlocui. Corpus-ul de inscripții va constitui confirmarea cea mai temeinică a acestei afirmații.

Ca un vechi desiderat și obiectiv de seamă al studiilor privind teritoriul de sub stăpînirea romană, corpus-ul va fi o publicație omogenă care grupează într-un ansamblu unitar, după principii verificate, ilustrînd cu mijloace tehnice moderne, toate inscripțiile lăsate de stăpînirea și populația provincială în decursul celor aproape 17 decenii de putere militar-politică efectivă și de mai multe secole de cultură romană intensă în teritoriile din stînga Dunării de Jos și din Dobrogea. Precum este știut și îndeobște recunoscut, epigrafele reprezintă cele mai elocvente, explicate și obiective documente (alături de textele literare-istorice, sau chiar mai

mult decît ele, cu deosebire atunci și acolo unde acestea din urmă apar lacunoase ori total deficiente), nu numai prin faptul că relativ numeroasele inscripții variat constituite unicate, piese exclusive, singulare, de caracter general sau local; dar și fiindcă înscrisurile (oricît de scurte și „laconice“ ar fi sau ar părea să fie) „vorbesc“ despre autorii și mediul lor social-economic într-un mod mult mai circumstanțiat, explicit, direct decît alte izvoare, evident mai mult decît cele nescrise, ori chiar decît monedele și medaliile (oricît de numeroase în „tezaure“ sau ca piese izolate larg răspîndite ar fi fost acestea).

După o muncă intensă de cîțiva ani, cu sprijinul constant al Academiei Republicii Socialiste România și al Academiei de Științe Sociale și Politice și prin înmănunchierea forțelor de specialiști, se începe editarea — cu mijloace adecvate — a corpus-ului Inscriptiile antice din România. Prezentul volum I este precedat de două studii, necesare în prealabil, elaborate de prof. I. I. Russu (recunoscut specialist al problemelor), unul înfățișînd pe scurt organizarea, structura și istoria dezvoltării vieții romane în Dacia; al doilea importanța și istoricul epigrafiei în această zonă periferică dunăreană și carpatică a lumii greco-romane; după care urmează materialul epigrafic în totalitatea lui, mai întîi diplomele militare privind direct în ansamblu sau indirect provincia carpato-danubiană, apoi tăblițele cerate. Volumul al II-lea va cuprinde materialul litic, tegular, ceramic, metalic (întregul „instrumentum“) din Dacia romană, începînd cu zona ei de sud-vest (Banatul) și continuînd spre est și nord-est, cu teritoriul contingent al județului Hunedoara și restul Daciei Superior; deosebit va fi prezentat teritoriul Daciei Porolissensis, ca și cel din limitele Daciei Inferior (Malvensis) extracarpatică din Oltenia și Muntenia, teritoriu care (cu toate că fusese o importantă parte a Daciei libere a regelui Decebalus) la început, timp de peste un deceniu, pînă prin a. 119/120, aparținea nu provinciei romane Dacia, ci Moesiei Inferior. Seria a II-a va cuprinde inscripțiile din Scythia Minor (Dobrogea); deosebit vor fi grupate inscripțiile „tîrzii“ din sec. IV—XIII.

Metoda și criteriile de prezentare a materialului epigrafic, ca și programul de elaborare a corpus-ului de inscripții antice din România se află indicate pe scurt mai jos (la sfîrșitul cap. II).

Astfel grupat și ilustrat, însoțit de note, comentarii, întregiri pertinente sau cele mai probabile, cu traducerea în limba română și indices, materialul epigrafic se va înfățișa într-o publicație unitară și omogenă ca cel mai valoros și autentic rezervor documentar pentru munca dificilă și complexă, de mare răspundere, a reconstituirii structurilor și evoluției societății și a culturii romane în Dacia veacurilor II și III, pen-

tru cunoașterea și înțelegerea mai corectă și concretă a romanității puternic înrădăcinate pe meleagurile provinciilor carpato-dunărene.

Dintre membrii Sectorului de istorie veche și arheologie al institutului (care au colaborat la adunarea și redactarea, în primă fază, a materialului din teritoriul Daciei Superior, intracarpatică), pentru prezentul volum au contribuit — cu material documentar, bibliografie, ilustrație — în primul rînd prof. I. I. Russu, ajutat de prof. N. Lascu și de cercetătorii N. Gudea și V. Wollmann.

Hărțile (Imperiul roman, Dacia provincie) au fost întocmite de cartograful clujean Șt. Poenaru, după indicațiile științifice ale membrilor colectivului de redacție. Desenele pieselor epigrafice (diplome militare și tăblițe cerate) au fost făcute, majoritatea și cele mai bune, de C. Smarandache; pentru diplomele militare și tăblițele cerate existente în colecțiile Muzeului național maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum) la Budapesta, fotografiile (executate de Zs. D. Erdőkürti) ne-au fost puse la dispoziție cu dărnicie și promptitudine de conducerea muzeului, prin dr. L. Kovrig Ilona (șef de secție). Pentru aceste prețioase ajutoare le adresăm mulțumirile colectivului nostru de muncă.

Cluj-Napoca, 1 decembrie 1974

Acad. prof. ȘT. PASCU
Președintele secției de științe
istorice a Academiei Republicii
Socialiste România

NOTĂ PRELIMINARĂ

Utilizarea și înțelegerea justă, pertinentă a importantului material documentar pe care-l constituie inscripțiile Daciei romane (cu întreaga lor valoare și semnificație social-istorică, cu implicațiile politice, militare, economice și culturale în genere) pot fi făcute în mod eficient — dacă nu chiar exhaustiv — numai plasând și integrând totul direct în cadrul firesc și autentic geografic, cronologic și demografic, social-economic și militar-politic în care acest material a fost produs și cunoscut având o funcționalitate, ca un rezultat și creație directă a societății respective, a oamenilor și colectivităților cu care era concrescut organic. La rîndul lui, atare cadru politic-militar și social-istoric nu poate fi reconstituit și înțeles fără materialul său documentar echivalent, în primul rînd cel epigrafic; este aici evident o interdependență dialectică indestructibilă, ce nu poate fi pierdută din vedere. În consecință, potrivit unei vechi tradiții verificate (referindu-ne mai ales la elaborarea marelui CIL, III, mommsenian cu prefață istorică generală și „introduceri” locale, pe provincii și așezări), este înfățișată în prezentul volum nu numai istoria dezvoltării disciplinei epigrafice în Dacia (cap. II), ci în prealabil și schematic (cap. I) începuturile, organizarea administrativ-militară, districtele în diferitele etape, orînduirea urbană, structurile social-economice, demografice și alte aspecte esențiale, indicîndu-se trăsăturile și problemele principale în profilul „daco-roman” al provinciei carpato-dunărene. Totul este trasat, evident (fără a se anticipa nimic, nicio ipoteză eventual inutilă, prematură ori hazardată) în felul cum apar lucrurile în etapa actuală a documentării epigrafice, care nu va fi definitivă, urmînd cu probabilitate sau cu certitudine să fie modificată — poate chiar în esența ei — prin amplificări în viitor, cu descoperirile care vor să vină, cum observau, în veacul trecut, cu viziune profetică, dar foarte concretă și firească, Șt. Moldovanu la 1853 (infra, p. 50) și Th. Mommsen la 1873 „plura, quae adhuc in terrae sinu latent, aetas in apricum proferet” (CIL, III, p. V): materiale arheologic-epigrafice care zac astupate în pămînt și în ruine, sau prin ziduri și substrucții de clădiri, în alte locuri îndosite ori prin arhive, depozite și la unii în „sertare”, deocamdată inaccesibile sau chiar pierdute pentru știința istorică a zilelor noastre.

I

OCUPAREA DACIEI ORGANIZAREA ȘI DEZVOLTAREA PROVINCIEI

Antagonismul secular dintre împărăția romană (cu hotarul-limes stabilit pe linia Dunării) și statul geto-dac din arcu carpatic ajunse la scadență prin acțiunea militară de mari proporții organizată și dusă pînă la capăt, cu excepțională tenacitate, consecvență și competență de către unul din marii căpitani ai Romei antice și ai istoriei universale, împăratul Marcus Ulpius Traianus (98—117)¹. Cu hotărîrea fermă (urmărită neabătut timp de aproape un deceniu) de a elimina definitiv la Dunăre pericolul militar-politic geto-dac prin supunerea acestui popor dîrz, puternic ancorat în glia sa ancestrală din Carpați („Daci montibus inhaerent”, Florus), Ulpius Traianus a realizat ideea veche de peste un veac în programul politic roman la Dunărea Inferioară: de a supune puterii romane „neamul de oameni inaccesibil, greu de atacat”, cum era considerat încă din vremea lui Octavianus Augustus², cînd contactele „daco-romane” cunoșteau o intensitate deosebită, continuînd și mai strîns pînă la începutul ostilităților din a. 101 și următorii³; zdrobind ultima rezistență armată a acelei „gens aditu difficillima”, împăratul Traianus a înființat provincia nord-dunăreană ce-i poartă numele: Dacia Traiana, prin care se puneau temelile romanității carpato-dunărene, prelungire și anexă firească a romanității balcanice și ponto-danubiene. Cucerirea teritoriului din stînga Dunării de Jos era nu numai o necesitate obiectivă militară-politică și economică de caracter prioritar, ci chiar o condiție esențială a securității și stăpînirii însăși a romanilor în zona Dunării Inferioare și Medii, mai ales în Peninsula Balcanică, permanent

¹ Roberto Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926, vol. I, 340 p., II, 320 p.; N. Lascu, *Preabunul împărat*, în *Transilvania* (Sibiu), 1941, p. 185—191; D. Tudor, *Traianus*, București, Editura științifică, 1966 [broșură de popularizare]; RE, S. X (1965), 1032—1102 M. *Ulpius Traianus* (R. Hanslik); Horia Ursu, *Traian*, București, Editura Albatros, 1971, 166 p. Walter Hatto Gross, *Bildnisse Trajans*, Berlin, 1940, 141 p., 48 pl.

² Pasajul arhicunoscut rezumînd acel „bellum Dacicum” la istoriograful Florus, II 28: „Daci montibus inhaerent, inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. misso igitur Lentulo ultra ulteriorem repulit ripam; citra praesidia constituta. sic tum Dacia non victa, sed summota atque dilata est”. În vremea cînd scria istoricul, Dacia (cu „Dacorum gens nunquam fida”, Tacit. *Histor.* III 46) era nu numai „summota atque dilata”, ci „victa et... Romana”, după vechiul deziderat și obiectiv al politicii romane la Dunărea de Jos.

³ Despre contactele numeroase, variate și intense, însoțite de penetrația romană în Dacia înainte de a. 101, v. în general: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, Editura Dacia, 1972; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, Editura Dacia, 1974 (cu amplă documentare și bibliografie exhaustivă). I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, Editura Enciclopedică, 1975, 478 p.

amenințată la sfârșitul veacului I e.n. de un adversar puternic, dirz, redutabil, condus cu îndeminare și deosebită energie consecventă de unul din cei mai de seamă oameni politici și strategii ai lumii „barbare” și chiar ai antichității, regele geto-dac Decebalus⁴. Se cunosc, fiind îndeobște recunoscute în istoriografie, marile calități politice și militare, capacitatea de organizare și prestigiul cu forța de atracție pe care o reprezenta această excepțională căpetenie între „clanurile” libere din nordul Dunării de Jos și de Mijloc, ca și între provincialii traco-geto-misieni din dreptul fluviului, din provinciile „balcanice” ale imperiului; Decebalus constituia o gravă amenințare permanentă și slăbire considerabilă a pozițiilor romane în Moesia și Peninsula Balcanică. În tot cursul veacului I e.n., frământat de lupte interne ori condus de „principes” majoritatea mediocri, imperiul roman n-a putut să întreprindă acțiuni eficiente contra daco-geților, menținându-i (spre sfârșitul secolului) în situația de „clientes”, relații care însă nu erau respectate corect de nici una dintre părți. Victoria lui Tettius Iulianus la a. 88 (lingă „Tapae”, în Dacia) fu urmată de o pace: Decebalus acceptă situația de „client” al imperiului primind din partea romană subsidii, meșteri și arhitecți cu tehnicieni, prin care a reorganizat în forme superioare puterea defensivă a țării sale, ridicând nivelul de viață, conștiința și capacitatea de rezistență a poporului geto-dacic, combativitatea lui. Atare situație este curmată de intervenția energică, perseverentă a împăratului Ulpian Traianus, pornit categoric, implacabil spre lichidarea forței politice-militare a dacilor și anexarea țării lor la imperiu.

Despre războaiele de cucerire a Daciei carpatice de către romani există o bibliografie abundentă și variată; se menționează aici numai lucrările cele mai de seamă și mai recente⁵, dintre care mai clară și precisă rămîne cea întocmită de C. Patsch. Din considerente de econo-

⁴ Király Pál, *Decebalus (halála 1800-ik évfordulójának emlékére)*, în HTRTE, XVIII 1908, p. 1—17; I. I. Russu, *Decebal regele Dacilor, în Transilvania*, 1941, p. 456—466; *IstRom*, I, p. 297—314 (Daicoviciu); D. Tudor, *Decebal, regele erou al dacilor*, București, Editura științifică, 1964, 62 p. A. Decei, *Adevăratul chip al lui Decebal*, în *Magazin istoric*, VIII 1974, nr. 6, p. 2—8. R. Vulpe, *Apulum*, XIII 1975, p. 71—73.

⁵ Dintre vechile lucrări, în afară de ale lui Dierauer, *De la Berge*, A. D. Xenopol (*Les guerres daciques de Trajan*, în *Revue Historique*, Paris, 1886; reproduis în *Etudes historiques sur le peuple roumain*, Iași, 1887, p. 9—56); V. Vaschide, *Histoire de la conquête de la Dacie*, Paris, 1903; Király P., *A dák háborúk története, Trajanus oszlopának képei alapján*, în *ErdM*, XXII 1905, p. 468—486), cele mai cuprinzătoare (în afară de monografiile despre Columnă) sînt: R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 215—340; B. W. Henderson, *Five roman emperors, Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan*, Cambridge, 1927, p. 245—307 (*Trajan and Dacia, the conquest and the annexation of Dacia*); C. Patsch, *Beitr.*, V/2, p. 52—233; *IstRom*, I, p. 301—316; articole popularizatoare (dar cu tinută științifică): R. Vulpe, *Eroica rezistență a dacilor în munții Sarmizegetusei*, în *Viața militară* (București), sept. 1965, p. 20—23; *Epopeea unui popor viteaz: Dacii, în Știință și tehnică*, sept. 1966, p. 16—18, oct. 1966, p. 6—7, 30; *Capturarea surorii lui Decebal, în Viața militară*, sept. 1966, p. 22—24 și *Sargetia*, IV, 1966, p. 75—94; *IstDobr*, II, p. 81—97; R. Syme, *Pliny and the Dacian Wars, in Latomus*, XXIII 1964, p. 750—759 (= *Danubian Papers*, București, 1971, p. 245—252); A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, în *ActaMN*, I 1964, p. 137—160; H. Daicoviciu, *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 109—124 = *Dacia de la Burebista...*, p. 303—335. *InscrPannDac*, p. 117—125 („bella Dacia Traiani”). Bibliografia despre Columnă, infra nota 18. I. Glodariu, în *MemD*, p. 151—163 (acțiunea marilor lui Lusius Quietus).

mie grafică, aici nu vor fi prezentate decît etapele de desfășurare a operațiilor militare și numai poziția Daciei și a populației autohtone în cursul campaniilor traianee.

În ultimii ani ai veacului I, Decebalus își consolidase situația fără însă a putea să elimine total disensiunile interne, tendințele centrifuge ale unora dintre semințiile („gentes”) daco-getice, al căror separatism se va intensifica în chip firesc sub loviturile armelor romane contribuind în largă măsură la slăbirea coerenței și puterii de rezistență în ultimele războaie daco-romane, la înfringerea definitivă a forțelor dacice. Dar regele dac găsea un reazem în alianța prețioasă cu bastarnii și roxolanii; dacă marcomanii și quazii erau cîștigați deocamdată pentru imperiu, în schimb Decebal atrage de partea dacică pe burii germanici ca și pe alți aliați⁶, organizează recrutări în rîndul provincialilor: ostași „mulți și din cei mai buni”, ca și meșteșugari, constructori, tehnicieni de valoare împreună cu dezertori numeroși erau atrași în Dacia liberă de abilitatea diplomatică și politică a regelui geto-dac, care le asigură fără îndoială situații avantajoase. Față de imperiu, regele păși dirz, energic, mai ales în timpul schimbărilor de împărați la Roma, unde guvernatorul Germaniei Superior, generalul Marcus Ulpius Traianus, este făcut caesar în a. 97 și succesor al lui Cocceius Nerva (96—98), în ian. 98. Încă pe cînd era numai „moștenitor al tronului”, Traianus începe o largă serie de preparative militare: masivă deplasare de trupe dinspre Germania în Moesia și mișcări pe toată linia Dunării și în Peninsula Balcanică, vizite de inspecție în provinciile danubiene (iarna 98/99), încheierea lucrărilor de construcție a mării șosele strategice pe malul drept al fluviului, prin Porțile de Fier-Cazane⁷, construcții militare (castre) în Moesia Superior, reorganizarea transporturilor pe uscat și pe apă, concentrarea de trupe (legiuni, auxilia) în Moesia Superior și Inferior, în vederea ofensivei generale asupra puternicului bastion geto-dacic din Carpați. Marele organizator, strateg și „restaurator al disciplinei militare”⁸ înființează două noi legiuni cu nume propriu împărătesc: II Traiana și XXX Ulpia.

⁶ Cass. Dio, LXVIII 8, 1. R. Vulpe, *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, în *StCl*, V 1963, p. 223—247.

⁷ „Tabula Traiana”, CIL, III 1699 = 8267 = ILS, 5863 și celelalte epigrafe privind construirea șoselei pe malul drept al fluviului: *InscrLatlug*, nr. 55—66 (cf. recenzie cu mici completări și rectificări bibliografice: SCIV, XV 1964, p. 155); despre „iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur”, Aurelius Victor, *De caesaribus*, 13, cf. *ActaMN*, VII 1970, p. 132 (Daicoviciu), care-l consideră identic cu drumul de-a lungul Dunării, nu cu cel mai nordic prin Dacia și zona Crișului—Aquincum etc. SCIV, XXII 1971, p. 317. A doua „Tabula Traiana” a fost descoperită în a. 1969 la Carataș (Novi Sip, Djerdap, la capătul sudic al canalului, 20 km în aval de prima), cu textul „Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) / Nerva Traianus aug(ustus) Germ(anicus) / pont(ificex) max(imus) trib(uniciae) pot(estatis) V p(ater) p(atriciae) cos. IIII / ob periculum cataractarum / derivato flumine tutam Da/nuvi navigationem fecit”, *ArchLug*, IX 1968 (1971), p. 83—89 (*The new Tabula Traiana in Djerdap*, de P. Petrović). Ultimele trei rînduri avînd însemnarea „din cauza pericolului cataractelor, abătînd cursul fluviului, (Traianus) a făcut ca navigația pe Dunăre să fie asigurată”. În reluare, piesa epigrafică e publicată în JRS, LXIII 1973, p. 80—85 (J. Šašel). Cf. M. Gabričević, *Strassenbau in der Donja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift*, în *Arheološki Vestnik* (Acta Archaeologica), Ljubljana, XXIII 1972, p. 408—415.

⁸ Plinius, *Epist. ad Traianum*, 29: „conditorem disciplinae militaris firmatoremque”.

În dreapta Dunării de Jos erau staționate nouă *legiuni*: I Adiutrix, XIII Gemina, XIV Gemina și XV Apollinaris în Pannonia; II Adiutrix, IV Flavia și VII Claudia în Moesia Superior; I Italica și V Macedonica în Moesia Inferior; XI Claudia era adusă din Germania Superior, ca și I Minervia. Adăugându-se un număr de *vexillationes* din *legiuni* renane și din Orient, efectivele legionare participante activ la campania în Dacia (din primele momente ale ostilităților) au fost evaluate la 70 000—80 000 de ostași (RE, XII 1282); în număr aproape echivalent ca efective erau *auxilia*; la cele din Moesia (direct și în primul rînd angajate contra dacilor) se fac în anii 99 și 100 lăsări la vatră; astfel: în Moesia Superior la 14 aug. 99 (cum arată diploma militară, fragment descoperit la Alba Iulia, DiplD XXVI) și în mai 100 (CIL, XVI 46), la cele din Moesia Inferior la 14 aug. 99 (CIL, XVI 44 și 45), în total din vreo 40 de formații auxiliare, care se completează cu incorporări de efective proaspete ce trebuiau antrenate și temeinic instruite în vederea campaniilor din Dacia. Numărul și numele exact al unităților auxiliare angajate împotriva daco-geților la a. 101 și 105 nu pot fi stabilite din lipsa de date sigure și complete; sigur sau foarte probabil este numai că au participat toate sau majoritatea formațiilor staționate în Dacia la a. 110 (DiplD I—III; venite din Moesia Superior), respectiv în teritoriul Daciei Inferior de mai târziu (sudul Daciei, Oltenia—Muntenia, DiplD X, XIII), care în primul deceniu după cucerire și anexare aparținea militar-administrativ la Moesia Inferior. Se adăugau impozantului corp expediționar puternice formații „etnice” de germani (quazi, marcomani), sarmați (ia-zygi) și mauri, ca și asturi din Spania și eventual alți asemenea „aliați” (foederati) ai Romei; în sfîrșit, formații de gardă și de escortă ale marelui cartier general roman și ale comandamentelor de mari unități; încît totalul forțelor imperiale romane depășea efectivul de 100 000, evaluate de unii erudiți chiar la vreo 200 000⁹, cifră ce face impresia de a fi cam exagerată; mai probabil rămîne un efectiv între 100 000 și 150 000 de ostași. Era un conglomerat militar într-o varietate impresionantă de trupe și contingente eterogene, dar deplin coordonate, din tot imperiul Romei, ca rezultat al unei mobilizări generale de mari propor-

⁹ Ritterling, RE, XII 1282: „hatte Trajan bei Eröffnung der Feindseligkeiten im J. 101 nicht weniger als 10 Legionen zur Verfügung: ausser den neun, die am Ende Domitians in den Donauprovinzen standen (I Adiutrix, I Italica, II Adiutrix, IV Flavia, V Macedonica, VII Claudia, XIII Gemina, XIV Gemina, XV Apollinaris) die zwei neugegründeten (II Traiana und XXX Ulpia) sowie eine vom Oberrhein herangezogene (XI Claudia); als weitere Verstärkung traf noch im Winter 101/2 die leg. I Minervia aus Niedergermanien bei dem Operationsheere ein (Philologus, LXV, 232). Die übrigen Legionen der Rheinheere werden wenigstens durch Vexillationen vertreten gewesen sein; vielleicht auch einige des Orients. Allein an Legionen werden die gegen die Daker aufgetretenen Streitkräfte mindestens 80—90 000 Mann gezählt haben. Dazu mehr als die gleiche Zahl reguläre Auxilia, zahlreiche Aufgebote und Zuzüge von germanischen, sarmatischen und maurischen Völkern, sowie die hauptstädtischen Truppen. Die gesamte Streitkraft wird nicht unter 200 000 Mann zurückgeblieben sein, eher diese Zahl überschritten haben“. Numărul și numele exact al unităților participante direct la operațiile campaniilor din Dacia nu pot fi stabilite; un tabel cu unitățile care au participat sigur sau probabil: Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 226—236. Greșit în cartea diletantă a medicului L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London, 1971, p. 92—97 (cf. recenzia critică în *RevHist*, XII 1973, p. 351—360 = *StCom*, 18, 1974, p. 141—149).

ții, necesitate rezultînd din condițiile în care urmau să se desfășoare acțiunile, din terenul, distanțele, dar mai ales forța și valoarea combativă a adversarului geto-dac din Carpați, rezistența dîră la care se aștepta și de care s-a izbit timp de patru ani chiar cea mai redutabilă forță armată a lumii antice organizată de întreaga împărăție romană.

Un spirit practic, organizator de geniu și gospodar eminent cum era Ulpius Traianus și-a asigurat în prealabil nu numai baza materială cu toate mijloacele tehnice și umane, ci și o conducere de prim rang: comandamentul suprem a fost reorganizat, în fruntea provinciilor limitrofe cu Dacia au fost promovate elemente de elită, ca *legati augusti propraetore*: Glitius Atilius Agricola în Pannonia, G. Cilnius Proculus în Moesia Superior, Manius Laberius Maximus în Moesia Inferior; șef de stat-major general era Lucius Licinius Sura, praefectus praetorio Tib. Claudius Livianus, iar „comes expeditionis Dacicae” era și împăratul de mai târziu Publius Aelius Hadrianus. Sînt numiți noi comandanți de *legiuni*, la înălțimea sarcinilor ce-i așteptau.

Primul război (a. 101/2). Ocuparea sudului țării. Grosul forțelor armate romane era dislocat în Moesia Superior; trecerea Dunării se face prin două puncte: Lederata (Rama) și Dierna (Orșova). Coloana sub comanda împăratului trece prin Berzobis și Aizis¹⁰, unindu-se cu cea din est pe riul Tibiscus (Timiș) spre a pătrunde în Transilvania. Acțiunea romană este oprită de rezistența și fortificațiile dacice, probabil la așa-numitele „Porți de Fier” ale Transilvaniei; cu aceasta se încheie prima fază a campaniei (a. 101) din primul război daco-roman, întrerupt și de evenimentele din Moesia (Dobrogea). Teritoriul străbătut de armatele romane în stînga Dunării — corespunzînd zonei de est a Banatului, eventual și vestului Olteniei — fu ocupat și organizat militar_este de romani, care înălță un monument în cinstea eroilor căzuți în lupte (Cass. Dio, LXVIII 8, 2); populația se supune, geto-dacii fac act de închinare (Columna Traiană, scenele XXVII, XXX). În iarna 101/2, ostilitățile continuă în Moesia Inferior prin marea invazie a coaliției daco-sarmatice (roxolane) peste Dunăre (scenele XXXI, XXXII, XXXVII, XXXVIII), pătrunzînd adînc în interiorul provinciei, atacînd castre și orașe, făcînd mari ravagii prin provincia pontică; numai intervenția personală a lui Ulpius Traianus cu un puternic corp de armată duce la zdrobirea acțiunii „barbare” și curățirea Moesiei de invadatori. În primăvara 102 acțiunea ofensivă este reluată în direcția cetății-capitale Zermizegetusa (regia, lîngă Grădiștea de Munte, 1200 m altitudine); rezistența dacică este dîră, ostilitățile se întrerup prin tratative de pace, care eșuînd, atacul principal roman se îndreaptă pe valea Oltului (sau a Jiului) spre sistemul de cetăți dacice în Munții Hunedoarei. Cum se ilustrează pe Columnă, romanii incendiază sate (LVII, LIX), dar și construiesc: castre (LIII, LVI, LVIII), drumuri (LII, LVI), poduri (LVI, LVIII), diverse clădiri (LX—LXIII, LXV etc.). După lupte în care nu pot să facă față, dacii

¹⁰ Singurul fragment din „jurnalul de campanie” al împăratului, celebrele cuvinte „Traianus in I Dacorum: inde Berzobim, deinde Aizim processimus”, citat de gramaticul Priscianus (în sec. al VI-lea), *Institutiones Grammaticae*, VI 13, p. 205, ed. M. Hertz (reprodus și de H. Peter în *Historicum Romanorum reliquiae*, II, p. 117; *IzvIstRom*, I, p. 484).

se repliază, grupe de nobili se supun, urmare a defectiunilor și discordiilor între clanuri și grupări de geto-daci; totuși acțiunea ofensivă romană se izbea de rezistența în puternicele fortificații pe stînci, cu valuri și ziduri masive, apărate cu dîrzenie de vajnicii războinici munteni. După o luptă cruntă (scena LXXII), coloanele romane ajung în fața cetății principale: Zermizegetusa, pe care regele nu mai încearcă inutil să o apere, preferă să capituleze depunînd armele cu întreaga oaste (LXXIV). După o întîlnire personală cu Ulpius Traianus, Decebalus face act de închinare, iar o solie dacică la Roma acceptă condițiile păcii: predarea tuturor armelor și mașinăriilor de război; extrădarea meșterilor și dezertorilor; demolarea tuturor fortificațiilor; evacuarea teritoriilor ocupate de romani în Dacia; completa racordare a politicii externe dace la cea romană; refuzul de a oferi azil vreunui dușman al imperiului și de a primi în serviciu geto-dacic ostași romani. Tratatul s-a încheiat în toamna anului 102; spre supravegherea și aplicarea lui, în Dacia era lăsată o armată de ocupație: garnizoane în localități mai mici și o legiune (IV Flavia) în Zermizegetusa, capitala țării¹¹. Printre unitățile de ocupație lăsate par să fi fost legiunile XIII Gemina, I Minervia, împreună cu unele auxiliarii.

Teritoriul din Dacia ocupat și anexat de romani la provincia Moesia este organizat în grabă: se continuă intens lucrările de construire a drumurilor, castrelor și altor edificii pentru adăpostirea și deservirea forțelor de ocupație; iar pentru ca teritoriul să fie și mai solid legat cu imperiul (ca și în vederea unor acțiuni viitoare de mai mare anvergură) se construiește grandiosul pod de piatră peste Dunăre la Drobeta-Turnu Severin, la care au lucrat cîteva unități militare (cărămizi ștampilate cu numele lor): patru cohorte auxiliare (I Cretum, II Hispanorum Cyrenaica, III Brittonum, I Antiochensium), eventual flota dunăreană și legiunile V Macedonica, VII Claudia; începute în a. 102, lucrările de construcție (după planurile și sub conducerea marelui arhitect Apollodor din Damasc) erau terminate în 105; la 101 fusese săpat un canal pentru navigație și pentru siguranța navelor în zona Porților de Fier (Cazane)¹².

Războiul al doilea. Ocuparea întregii țări (a. 105/6). Acceptarea condițiilor de pace și aplicarea lor de către Decebalus era o soluție momentană pentru ieșirea din situația gravă; el nu se simțea (în curînd) obligat să le respecte pe mai departe după ce romanii — fixați puternic pe malul stîng al Dunării (în Banat, Oltenia, Muntenia) — construiesc podul

¹¹ Cass. Dio, LXVIII 9, 7: ... τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερμίζεγεθούσῃ καταλιπὼν, τὴν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβὼν. Nu poate fi vorba aici de vreo aluzie ori confuzie cu Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colonia Dacica) romană de mai tîrziu, (cum greșit, după C. Daicoviciu, susține printr-o argumentare aleatorie H. Daicoviciu, *MemD*, p. 111—116), ci evident de cetatea-capitală a Daciei lui Decebalus, pe Muntele Grădiștei (la sud de Orăștie); RE, S. XIV (1974), 612.

¹² Bibliografia mai nouă (inclusiv datele istorice și tehnic-arheologice) asupra podului traianic de lingă Drobeta: D. Tudor, *OltR*³, p. 60—72 (², p. 53—64); Drobeta, București, Editura Meridiană, 1965, p. 25—32 „podul lui Traian”; în special *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, Editura Academiei, 1971, p. 53—153 (= *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, Edit. Acad., 1974, p. 47—134); Al. Bărcăcilă, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian și scena CI de pe Columna Traiană*, în SCIV, XVII 1966, p. 645—661. Datele asupra marelui proiectant și arhitect-constructor Apollodoros Damascenus: P.I.R.², I, p. 179, nr. 922; cf. supra, nota 7.

de piatră la Drobeta, al cărui rost, ca și obiectivele politicii romane față de Dacia, de independența ei, apăreau evidente, ca o gravă provocare militar-politică. Regele geto-dac începu febrile pregătiri de reînarmare, primind pe dezertori, refăcînd fortificațiile, chemînd cu patosul desperării pe șefii popoarelor învecinate la luptă comună contra Romei¹³; totodată, sancționează drastic pe dacia filoromani. Riposta imperiului este declarația de război; în iunie 105, Ulpius Traianus pleacă din Roma prin Brundisium (Brindisi)¹⁴ spre Dacia în direcția Drobeta. În zona muntoasă (prin nord-estul Moesiei Superior), o mare grupă de daci se supun (scena XC; altă grupă în XCI). Lucrările de construire a șoselei reîncep la stînga Dunării, în prelungirea podului care era de acum o poartă romană larg deschisă spre interiorul Daciei carpatice și un excelent mijloc de control al teritoriului. Al doilea război l-a condus Traianus „mai mult cu prudență decît cu grabă”¹⁵; unii contemporani și părtași numeau această campanie „secunda expeditio qua universa Dacia devicta est”¹⁶. Defecțiunile reîncep: dintre daci mulți părăsind pe rege se alătură romanilor (Cass. Dio, LXVIII 11, 1), fapt care determină pe Decebalus să ceară din nou pace; tentativa lui de a suprima prin asasinare pe Ulpius Traianus eșuează; acesta pornește acțiunea decisivă pe două direcții, posibil a) pe valea Cernei și Timișului, b) pe valea Jiului, cel mai de timpuriu prin iunie—iulie 106 (ostașii romani secără grîu, scena CX). Cetatea-capitală Zermizegetusa este înconjurată, dar unele grupe de geto-daci reușesc să iasă din încercuire (CXXII), iar alte grupe de populație se supun. Trupele asediatoare pătrund în cetatea de scaun, ocupînd totul, și sărbătoresc biruința prin aclamarea lui Traianus ca „imperator” (CXXV). După ciocniri mărunte, sinuciderea și capturarea lui Decebalus, lichidarea ultimelor rezistențe ale unor grupuri izolate, dacia cedează peste tot; în fața armatelor (praetorieni, legiuni, auxiliarii) împăratul ține ultima alocuțiune din campania dacică (CXXXVII), după care este înfățișat transportul capturilor prețioase (CXXXVIII)¹⁷.

¹³ Cass. Dio, LXVIII 11: „din pricină că mulți daci trecuseră de partea lui Traianus, precum și din alte pricini, Decebalus, ceru din nou pace. Dar el nu se înduplecă a preda armele și pe sine însuși: el strîngea în vîzul tuturor oșteni și îndemna la război pe vecini, spunîndu-le că, dacă-l vor părăsi pe dînsul, și ei se vor primejdi; că mai sigur și ușor își vor păstra libertatea luptînd împreună cu el, înainte de a da nenorocirea, și că de-i vor lăsa pe daci să piară, mai tîrziu, nemiavînd aliați, vor păți-o și ei...” (trad. IstRom, I, p. 303).

¹⁴ A. Degraasi, în *Rendiconti Pontif. Accad. Romana di Archeol.*, 22, 1946—1947, p. 167—183 (IstRom, I, p. 309), repetat în cartea aceluiași *Scritti vari di antichità*, Roma, I, 1962, p. 567—581; Ch. Picard, în *Revue des études latines* (Paris), XXXV 1957, p. 299—303. Cf. JRS, LIX 1969, p. 256 (în legătură cu monografia lui F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent: ein Bauwerk des römischen Senates*, Mainz, 1966).

¹⁵ Cass. Dio, LXVIII 14, 1.
¹⁶ AJA, XXXVII 1933, p. 567 (= *AnnEp*, 1934, 2 = *RangRömH*, p. 295): „C. Caelio C. fil. Ouf(entina tribu) Martiali, praef(ecto) coh(ortis) I Raetorum quae tendit in Raetia, trib(uno) leg(ionis) XIII Gem(inae) quae tendit in Dacia, in quo tribunatu donis militaribus donatus est ab imp(eratore) caesare Nerva Traiano aug(usto) Germanico Dacico et copiarum curam adiuvit secunda expedition[e] qua universa Dacia devicta est, proc(uratori) provinc(iae) Achaiae, proc(uratori) ferrari(ar)um, L. Gel[li]us Menander amicus”, inscripție descoperită la Corint în Grecia. E. Groag, *Die Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Wien, 1939, p. 145.

¹⁷ Cf. *Sargetia*, IV 1966, p. 97—106; *StCl*, XIV 1972, p. 117—121.

Infrângerea și subjugarea geto-dacilor, după suprimarea lui Decebalus, cu anexarea țării lor era un succes militar roman de importanță mondială la nivelul vremii, iar efectul psihologic și politic asupra altor popoare și populații „barbare” a fost considerabil, prestigiul imperiului era mult sporit. Încheierea campaniei și anexarea Daciei (DACIA CAPTA, pe monede) erau urmate nemijlocit de organizarea ei ca provincie romană, sub directă îndrumare a împăratului biruitor.

Un aspect social-istoric important (esențial chiar) al acțiunii militare romane în Dacia carpatică îl constituie atitudinea forțelor imperiale față de adversarul geto-dacic și de populația civilă, situația acesteia în cursul ostilităților, în etapele înaintării și ocupării teritoriului. Este știut, fiind demonstrat în detalii (fără însă a fi epuizat întregul material documentar disponibil inclusiv argumentele și analogiile utile), că populația civilă, ca și cea mai mare parte a forțelor armate ale geto-dacilor, nu au fost măcelărite și exterminate, dar nici alungate (în afara provinciei constituite) ori tirite în robie (spre a lăsa un vid social-demografic ce să fie umplut cu „coloniști”), cum o dovedesc cu prisosință izvoarele literare-istorice, epigrafice, numismatice și arheologice-figurative (în primul rând Columna lui Traianus)¹⁸, care vor trebui supuse unui nou examen mai amplu, arătându-se mai concret și circumstanțiat cum populația geto-dacică sub stăpânirea romană a provinciei apare mai puțin în inscripțiile locale, și mai mult — dacă nu aproape exclusiv — în materialul arheologic din mediul rural ori din castrale auxiliare ale trupelor de ocupație.

Provincia Dacia a avut extinderea și organizarea stabilite personal de către împăratul biruitor și ctitor Marcus Ulpius Traianus împreună cu statul său major, imediat după încheierea victorioasă a celui de-al doilea război daco-roman (în a. 106, fiind „universa Dacia devicta”): *Dacia augusti provincia*, constituită printr-un act special, decretul-lege împărătesc (*lex provinciae*, al cărui text dispărut este până azi total necunoscut). La început, anume în primul deceniu după supri-

marea regelui Decebalus și capitularea ultimelor formații răzlețe de geto-daci rezistenți și partizani, teritoriul ocupat de romani la stînga Dunării de Jos era mult mai întins decît hotarele cunoscute, „clasice” ale provinciei carpatice și cuprindea — în afară de întreaga Oltenia, Banatul și Transilvania, deopotrivă tot teritoriul Munteniei (județele Olt, Teleorman, Ilfov, Ialomița, Brăila, Buzău, Prahova, Dimbovița, Argeș), cu o parte din sudul Moldovei, aceste din urmă teritorii anexate inițial la provincia Moesia Inferior, dar evacuate majoritatea prin anii 117/8 de către Aelius Hadrianus, cedate sarmaților roxolani, în situația gravă intervenită după moartea lui Ulpius Traianus; atunci, succesorul acestuia era aproape gata să abandoneze întregul teritoriu din stînga Dunării Inferioare. Din sudul Moldovei, a fost menținut sub ocupație numai colțul de jos dintre Prut și Siret—Dunăre¹⁹. În ce privește extensiunea granițelor provinciei Dacia (anterior „divizării” în Dacia Superior și Inferior) din primul deceniu, s-a preconizat, apoi s-a afirmat categoric că o vastă zonă de sud-est a Daciei lui Decebalus (corespunzînd aproximativ cu districtul Dacia Inferior de mai tîrziu, după a. 119), adică și valea Oltului în Transilvania, a fost alipită Moesiei Inferior²⁰; ceea ce s-a verificat prin observarea mai atentă a grupelor de unități auxiliare staționate la a. 110 „în Dacia” (atestate în două diplome ale acestui an, „sunt în Dacia sub D. Terentio Scauriano”), cel puțin 28 de auxilia, între care însă nu figurează nici una din cele care formau armata Daciei Inferior, cel puțin 13 unități în diplomele militare (a. 129 și 140; în realitate însă desigur mai numeroase). În consecință, Oltenia (poate pînă la prima „divizare” a Daciei, deci între a. 102/6 și a. 119) aparținea la Moesia Inferior, provincie din care (în ofensiva generală asupra geto-dacilor) trupe auxiliare fuseseră împinse către nord și nord-vest pe linia Oltului²¹. În ce măsură vestul Olteniei și o parte (?) din Banat ar fi aparținut Moesiei Superior, s-a discutat mult, dar pînă acum fără vreun rezultat concret, sigur²². Se poate admite că între a. 106 și 118, în stînga Dunării, armata romană se ridica la un efectiv de două (cel puțin, sau trei) legiuni și vreo 40—45 unități auxiliare.

Hotarele stabilite sau „restabilite” în a. 118/9 pentru provincia (provinciile) Dacia erau cele care s-ar părea că au rămas neschimbate pînă la evacuarea organizată de către împăratul Domitius Aurelianus (a. 271 sau următorii), cu lărgirea intervenită probabil sub Septimius Severus (193—211), sau încă sub Aelius Hadrianus (?), prin mărirea teritoriului

¹⁹ N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană în nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, V 1965, p. 137—147; *Danubius* (Galați), I 1967, p. 107—113 (castrul și așezarea romană la Barboși, lângă Galați pe Siret).

²⁰ B. Gerov, *Klio*, XXXVII 1959, p. 210: „... die kleine Walachei (Oltenia), vielleicht ohne ihren westlichen Teil, wo die Verbindungslinie von Drobeta durch den Surdukpass nach Siebenbürgen verlief, zwischen dem zweiten dacischen Krieg Traians und der sogenannten ersten Teilung Daciens, also in der Zeit von 106—119, Bestandteil von Moesia Inferior blieb, indem untermoesische Truppen jenseits der Donau den Alt (Olt) entlang vorgeschoben wurden. Der Raum, der östlich vom Alt zwischen der Donau und den Transylvanischen Alpen liegt — die Grosse Walachei —, wurde in dieser Zeit (106—119) unter die Kontrolle des untermoesischen Heeres, später (nach 119) vielleicht sowohl unter die der untermoesischen wie auch des unterdacischen Heeres gestellt...”.

²¹ Cf. și AISC, II 1933—1935, p. 250; SCIV, IV 1953, p. 550 (Daicoviciu).

²² *ActaMN*, I, 1964, p. 172—175 etc.

¹⁸ *Daco-geții în Dacia romană*, în *ContHd*, p. 39—56. După W. Froehner, un studiu amplu și amănunțit asupra relievelor Columnei lui Traianus a dat C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, vol. II—III (I n-a apărut), Berlin, 1896, 1900, text și planșe (cu destul de bune reproduceri fototipice). Critică și completări: E. Pedersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, Leipzig, 1899, 1903; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926, text și planșe (la p. 53—63 *Gesandte und Gefangene* tratează scenele cu „barbari” în fața împăratului roman); C. — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, Editura Meridiane, 1966, 36 p., 74 pl. Cf. și Patsch, *Beitr.* V/2, p. 66—128. P. G. Hamberg, *Studies in roman imperial art*, Uppsala, 1945, p. 104—159. G. A. Mansuelli, *Osservazioni sull'iscrizione della Colonna Traiana*, în *Epigr.*, XXI 1969, p. 124—132. G. Lugli, *La tomba di Traiano*, în *OmD*, p. 333—338. F. B. Florescu, *Die Trajanssäule* (vol. I), *Grundfragen und Tafeln*, București (Editura Academiei) — Bonn, 1969, 160 p., 78 fig. în text, 130 pl., cu date și schițe tehnice utile, dar cu interpretarea greșită (tendentioasă, chiar diletantică, pe care și-o putea permite un etnograf „arheolog” improvizat (medic veterinar) care a făcut același lucru la scenele pe metope și creneluri ale monumentului triumfal din Adamclissi [cf. *StCl*, V 1963, p. 430—437; *ActaMN*, III 1966, p. 423—426, VII 1970, p. 112—116]) a tuturor „barbarilor” dușmani ai romanilor ca... daco-geții, adică nu numai a celor care apar evident ca atare, dar și a iazygilor, germanilor etc. care luptă contra romanilor pe scenele Columnei. Ion Miclea, *Columna*, cuvînt înainte de acad. Z. Stancu și dr. H. Stancu; studiu și comentariu arheologic de R. Florescu, Cluj, Editura Dacia, 1971, 219 p., cu superbă ilustrare fotografică. Despre monografia medicului Rossi asupra Columnei, supra, nota 9.

provinciei și deplasarea *limes*-ului de pe Olt spre est cu o fișie de teren, lată între 10 (la gura Oltului) și, la nord, vreo 50 km, între Dunăre și Carpați (colțul nord-vestic al Munteniei): așa-numitul „*limes Trans-Alutanus*“. Despre extensiunea geografică, limitele reale, topografia arheologică a provinciei Dacia, datele cele mai ample și amănunțite în ansamblu până acum se află indicate sumar în *Tabula Imperii Romani*, fasc. L 34 (1968) și L 35 (1969), cuprinzând teritoriul Daciei romane la nord de paralela 44°, amplificate cu datele despre Dacia Inferior²³; hărțile acestor lucrări și textul-repertoriu (alfabetic), ca și alte lucrări monografice (de ex. *OrTrgSate*, 1968), arată în mod sinoptic, sintetic și sugestiv — dar schematic și foarte condensat — tocmai densitatea așezărilor și localităților, adică desimea însăși a locuirii, mulțimea populației provinciale. În lipsa unei demarcații prin semne (borne, *termini*) ori lucrări de teren bine distincte cu excepția unor porțiuni în nord-vest (*limes* pe Meseș) și la nord de Someș, iar la sud-est „*limes Trans-Alutanus*“ (respectiv linia Oltului între Carpați și Dunăre), granița provinciei carpato-dunărene poate fi considerată cu aproximație pe o linie convențională în aparență (sau „imaginară“) la distanță de 8—10 sau chiar 15 km înafara centurii de caste auxiliare, care aveau unele avansposturi (turnuri, „burgi“, ori simple puncte improvizate de observație și pază). În ce privește apartenența unor fișii largi de teren din vestul Banatului²⁴, zona de la vestul Munților Apuseni (în Crișana)²⁵, ori cea din est (vestul Munteniei) sau sud de Olt (Făgăraș—Brașov)²⁶, ca și unele „teorii“ mai vechi (nelipsite de tendențiozitate politică și propagandistică) urmărind restrângerea teritorială a provinciei romane Dacia²⁷, cercetările cu ample discuții nu s-au încheiat, rămân larg deschise pentru a continua poate încă multă vreme.

Provincia Dacia și districtele provinciale. În strinsă corespondență și dependență de comandamentele teritoriale (regiuni militare, respectiv corpuri de armată) din provincie sau din diferitele districte în etapele

²³ Despre Dacia Inferior (aproximativ Oltenia, vestul Munteniei și sud-estul Transilvaniei): D. Tudor, *Tabula Imperii Romani*, Drobeta — Romula — Sucidava (București, Editura Academiei, 1963, 25 p., cu nota-recenzie critică *ActaMN*, II 1965, p. 651—654, Daicovicu).

²⁴ D. Protase, *Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV 1967, p. 47—70; C. — H. Daicovicu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, *ibid.*, p. 73—81; *CongrEpigrV*, p. 343—347.

²⁵ De ex. S. Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în *ActaMN*, VI 1969, p. 483—491.

²⁶ I. Bogdan-Cătănciu, *Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, în *ActaMN*, VI 1969, p. 477—481.

²⁷ Hotarul de apus al Daciei romane între Mureș și Crișul Repede era trasat de Szilágyi J. (Budapest), în *Közl*, III 1943, p. 91 și 94 prin: centrul localității Alburnus Maior (Roșia Montană) — Petrești (Petrid, Peterd) — Gilău (Gyalu, jud. Cluj) — Poieni (Sebesváralja, jud. Cluj), lăsând în afara provinciei teritorii cu descoperiri romane, tentativă evident eronată, cum s-a arătat la timp (AISC, IV 1944, p. 316—320, Daicovicu). Pe aceeași pîrtie mergeau considerațiile asupra „așezărilor și populației“ teritoriului în epoca romană, formulate de László Gy. Erdélyi *településtörténetének vázolata szent István koráig*, în *ErdM*, 1943, p. 371—390 (= *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 167), lacunoase cu unele greșeli rezultând mai ales din zelul de a stabili „spații nelocuite“ (din cauză că nu au fost semnalate ori autorul ignorează descoperiri arheologice pertinente).

dezvoltării organizatorice a armatelor de ocupație, provincia (sau provinciile) Dacia se prezintă în vreo patru (sau cinci) faze astfel:

A. — DACIA simplă și singură apare ca provincie organizată, mai întâi în cel mai vechi document epigrafic ce o menționează: DiplD I, din 11 august 106, prin care se acorda cetățenia romană înainte de termen unui contingent de ostași din Cohors I Brittonum miliaria (în urma comportării lor excepționale în campania ultimă de combatere și subjugare a geto-dacilor) „*quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano*“; apoi la 17 februarie 110 (DiplD II) și 2 iulie 110 (DiplD III), menționind în total 5 *alae*, 22 *cohortes* și formația de *Pedites Singulares Britannici* (existind desigur și alte unități auxiliare, din care însă nu s-au făcut lăsări la vatră în a. 110, la datele respective); în aceeași provincie Dacia se aflau și legiuni, cel puțin două, adică cele atestate direct prin numeroase documente epigrafice: XIII Gemina și IV Flavia Felix. Ca extensiune teritorială, provincia Dacia cuprindea tot teritoriul intracarpatic ocupat de armatele romane, inclusiv — se pare — tot cursul superior al Oltului și probabil o fișie din nord-vestul Olteniei cu castelele din Drobeta — Turnu Severin și Bumbești (jud. Gorj). Primul guvernator al Daciei a fost D. Terentius Scaurianus (menționat în cele trei diplome militare citate), care a întemeiat prin „colonizare“ — *deductio capitala* Colonia Ulpia Traiana Dacica; el poate fi considerat alături de împăratul Ulpius Traianus ca un adevărat ctitor al provinciei carpato-dunărene²⁸. Al doilea guvernator cunoscut cu numele este Caius Avidius Nigrinus, între a. 112 și 117, după inscripții²⁹, urmat de Caius Iulius Quadratus Bassus (mort în Dacia, probabil pe front)³⁰ și în sfârșit Quintus Marcius Turbo (DiplD VII)³¹. Cum s-a arătat, zona de sud-est a Daciei lui Decebalus (adică provincia Dacia Inferior, după a. 120) aparținea la provincia Moesia Inferior.

B. — Prin a. 119/120 (sub guvernatorul excepțional asupra Daciei al lui Q. Marcius Turbo), din teritoriile extracarpatic (anexate după 102, resp. 106 Moesiei Inferior) este constituită provincia procuratorială Dacia Inferior avînd numai trupe auxiliare, guvernată de un procurator praesidial; atestarea expresă „Dacia Inferior“ este numai din a. 129 (DiplD X) și apoi din a. 140 (DiplD XIII, cit. permite documentarea epigrafică disponibilă pînă acum); dar existența ei este sigură începînd din a. 120, cînd apare atestată „corespondența“ ei.

Dacia Superior (DiplD V, VI, ambele din 29 iunie 120), care în realitate nu era altceva decît „vechea“ Dacia inițială organizată la a. 106, adică teritoriul geto-dacic intracarpatic (supra, A), iar mai tîrziu corespundea cu extensiunea Daciei Superior (Apulensis, după a. 166) + Dacia Porolissensis (după a. 123). Avînd o singură legiune (XIII Gemina), Dacia Superior era guvernată de un *legatus augusti* de rang pretorian.

²⁸ Despre Terentius Scaurianus: RE, V A, 669—672; *ActaMN*, VII 1970, p. 511—513 (JRS, LX 1970, p. 151); *ReichsbD*, p. 9—10; RE, S. XIV 757—758 (Eck).

²⁹ *ReichsbD*, p. 10—11; *ActaMN*, III 1966, p. 430.

³⁰ *Abhandlungen der Preuss. Akad.*, 1932, 5, p. 40—41; *AnnEp*, 1933, 268 = 1934, 176; *InscrPannDac*, p. 122, nr. 191; *EpigrSt*, 9, 1972, p. 30; *DacPannInf*, p. 37.

³¹ Toată bibliografia amplă despre Marcius Turbo este citată și utilizată în *DacPannInf*, p. 36—41.

În vremea lui Aelius Hadrianus, cursul superior al Oltului, sau cel puțin zona geografică a castrului auxiliar de lângă Hoghiz (jud. Brașov) aparținea la Dacia Superior, după cum dovedește inscripția onorifică (pe un monument fragmentar, bază de statuie?) pusă acestui împărat de o „vexillatio“ a legiunii XIII Gemina și descoperită la mijlocul veacului al XIX-lea în ruinele aceluia castru de pe malul Oltului. Posibil la sfârșitul domniei lui Hadrianus sau în vremea lui Antoninus Pius, valea Oltului ardelean a fost atașată la Dacia Inferior (Malvensis de mai târziu), cum indică numele trupelor auxiliare staționate în castelele din această zonă: Cohors II Flavia Numidarum la Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov), Cohors II Flavia Bessorum la Cincșor (jud. Brașov), ambele pe malul de nord al Oltului, Cohors III Gallorum la Hoghiz, Ala Palmyrenorum la Boroșneu, Coh. III Bet. (?) la Olteni și Coh. I Hispanorum la Brețcu (jud. Covasna); erau unități auxiliare pe care diplomele militare ale Daciei Inferior le menționează ca staționând în această provincie (cel mai târziu sub Marcus Aurelius, cum rezultă din inscripția cohortei III Gallorum din Hoghiz). Primul guvernator al Daciei Superior a fost Iulius Severus atestat la 29 iunie 120 (DiplD V, VI), dar și la 126 (DiplD VIII, IX)³²; după el apar menționați epigrafic: Q. Aburnius Caedicianus, Cn. Papirius Aelianus, C. Iulius Bassus, Q. Mustius Priscus (DiplD XIV, a. 144), C. Curtius Iustus, M. Sedatius Severianus, L. Annius Fabianus, Tib. Iulius Flaccinus, M. Statius Priscus, P. Furius Saturninus³³. Împărțirea Daciei în numai două provincii (Inferior și Superior) nu pare să fi durat mai mult de trei ani (poate abia doi), căci în a. 123 constatăm o nouă modificare:

C. — Între a. 120 și 123 se detașează din Dacia Superior zona la nord de Arieș și de Mureș: provincia procuratoriană Dacia Porolissensis, în care au staționat cel puțin 18 unități auxiliare; prima atestare este din 10 august 123 (DiplD VII): „sunt in [Dacia Porolissensis] sub Livio Grapo [proc.?]“, care era foarte probabil primul guvernator-comandant al armatei auxiliare din acest district provincial; la a. 133: „sunt in Dacia Porolissensi sub Flavio Italico“ (DiplD XI), la 157/8: „[in Dacia Porolissensi] sub Macrinio [Vindice]“ (DiplD XVII), iar la 164: „in Dacia Porolissensi sub Sempronio Ingenio proc(uratore)“ (DiplD XVIII—XXI). Aceste diplome nu menționează însă toate unitățile staționate în cuprinsul Daciei Porolissensis.

Zona-provincie centrală — cea mai întinsă și mai importantă — Dacia Superior (Apulensis, după a. 166?) avea (după înființarea Daciei Porolissensis), pe lângă legiunea XIII Gemina, o armată auxiliară formată din 4 *alae*, 12 *cohortes* și vreo 10 *numeri*, majoritatea din primele două categorii (*alae*, *cohortes*) fiind menționate în diplome — a. 144: „sunt in Dacia Super. sub Mustio Prisco“ (DiplD XIV); a. 157: „[in Dacia Super.] sub Statio Prisco [leg(ato)]“ (DiplD XV); a. 158: „in Dacia Super. sub Statio Prisco leg(ato)“ (DiplD XVI).

Zona de sud-est a Daciei rămâne mai departe cu aceeași numire de

³² Despre Sextus Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus: *ReichsbD*, p. 19—20; *EpigrSt*, V 1968, p. 116—119 (cu bibliografie mai amplă).

³³ Despre acești guvernatori ai Daciei Superior: *ReichsbD*, p. 20—28; 35—36; Furius Saturninus și *ActaMN*, IX 1972, p. 464—465 (a. 160—161).

Dacia Inferior (după 166/7 *Malvensis*), având trupe auxiliare ce vor fi fost cam aceleași cu cele stabilite în această parte imediat după cucerirea Daciei lui Decebalus și care apar atestate nominal majoritatea în a. 129 — „in Dacia Inferiore sub Plautio Caesiano“ (DiplD X), și a. 140 — „in Dacia Inf. sub Aquila Fido“ (DiplD XIII): 13 (14) unități *alae*, *cohortes*, *numeri*; înafară de acestea, desigur și altele, unele cunoscute abia cu litera inițială a numelui lor (pe material tegular stampilat).

D. — După a. 166 se produce o modificare substanțială în compunerea garnizoanelor Daciei, prin aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa (Turda, în Dacia Porolissensis); situația între a. 167 și 271 este:

— Dacia Porolissensis are o legiune (V Macedonica), al cărui *legatus* senatorial era guvernatorul districtului în calitate de comandant (subordonat lui *legatus Daciae trium*) al tuturor formațiilor auxiliare (probabil tot cele din perioada anterioară, C, dintre anii 123 și 166), formind „exercitus Daciae Porolissensis“³⁴;

— Dacia Apulensis era fosta Dacia Superior din perioada 123—166 (C), cu aceleași trupe;

— Dacia *Malvensis*³⁵, fosta Dacia Inferior, în situații identice; din secolul al III-lea este cunoscutul guvernator al provinciei Marcus Aurelius Cassianus, *vir egregius, praeses provinciae Daciae Malvensis*, IG, X/II, 1, nr. 147 (= CIL, III 13704 = ILS, 9009; din Thessalonice); el poate să fie mai curînd simplu procurator financiar; cf. AIIA, XVII, 1974, p. 43—45.

Cele trei provincii Dacia (*Daciae tres*) erau puse sub comanda-guvernatorat suprem a unui *legatus augusti* de rang consular (fost consul): *legatus Daciae trium*, situație ce a rămas neschimbată pînă la evacuarea provinciei de către Domitius Aurelianus (în cartea lui A. Stein, *ReichsbD*, p. 37—76, se află repertoriul cronologic al guvernatorilor, la

³⁴ Piese tegulare cu stampila EX D P, la Napoca (Cluj), CIL, III, 8063; *ActaMN*, I 1964, p. 206—207; la Potaissa (Turda), *ProblMuz* [1964], p. 25—26; Dacia, VIII 1964, p. 145—160 (*Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, M. Macrea); la Romita (jud. Sălaj) un fragment [E]X D P descoperit în săpătura lângă castru, la 1970 (inform. N. Gudea, Cluj).

³⁵ La mijlocul veacului al II-lea este atestată *civitas Romulensium Malvensium* („curator civitatis Romulensium Malvensium“) în celebra inscripție onorifică mult controversată — pînă în a. 1969 — din Sevilla Spaniei, pusă în cinstea colonelului Sextus Iulius Possessor: CIL, II 1180 = ILS, 1403; D. Tudor, *In amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 526; *OltR²*, p. 135—145 (3, p. 211—214); H. Nesselhauf, *Madriider Mitteilungen*, IV 1963, p. 180—184 (*AnnEp*, 1965, 237). Fotografia după un excelent mulaj al inscripției CIL, II 1180 a fost publicată în *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid, 61, 1955, p. 592—593, pl. VII, și în *Magazin istoric* (D. Tudor, după Garcia Bellido), București, III 1969, nr. 3, p. 5 și nr. 9, p. 22; F. Vittinghoff, *ActaMN*, VI 1969, p. 131—147; C. Daicovicu, *ActaMN*, VII 1970, p. 125—129 (cf. *LapidMBan*, nr. 12). Alte atestări epigrafice ale „Malvei“, fie localitatea (Romula-Malva, lângă Reșca, jud. Olb): *colonia Maluense ex Dacia*, CIL, XVI 144, CIL, VI 1149 = ILS 1107; fie provincia: *praesidem prov. Daciae Malvensis* (inscripția citată în text, din Thessalonice, unde el figurează și ca epitet de unitate auxiliară din armata Daciei: *cohors I F M Bryttonum Malvensis*); *Numerus Surorum Malvensium*, în CIL, VIII 9381 = ILS, 2763; Dacia, XVII 1973, p. 172—176, pl. II (M. P. Speidel); AIIA, XVII 1974, p. 45. În legătură cu etimologia posibilă indo-europeană a toponimului getic *Malva*, cf. *SprThrD*, p. 127.

care rămân de făcut unele rectificări și adăugiri potrivit cu amplificarea documentării epigrafice din ultimele trei decenii).

Caracteristicile ocupației romane. Înstăpînirea romană asupra Daciei aducea transformări radicale în condițiile, modul și concepțiile de viață, o modificare esențială a structurilor și evoluției societății prin întreruperea formelor politice-statale și în mare parte a culturii materiale și spirituale geto-dace, introducându-se rinduieli sclavagiste înaintate, un nou mod de producție, împreună cu toate formele de organizare și orientare economică, socială, culturală proprii acestora. Cea mai mare parte a teritoriului locuit de daci a fost cuprinsă între hotarele provinciei (*limes*), integrată imperiului roman; în afara „limesului Daciei“, geto-dacii liberi (numiți și „mărginași“, nesupuși de romani) își continuau formele proprii, originale și tipice ale epocii a doua a fierului (La Tène) evoluat, în strînsă legătură și relații economice, culturale, dar și în frecvente conflicte militare cu provincia Dacia; în aceleași teritorii din nord și vest, ca și din est de „limes Daciae“ se aflau și alte triburi sedentare traco-geto-dace, ca și de alt neam (sarmatice, celtice, germanice etc.). Ocupația romană aducea, este adevărat și îndeobște recunoscut, un real progres în felul de organizare, în cultura materială și spirituală, în tehnica și procesul de producție, în felul de viață; dar era în același timp un regim de împilare, jefuire și de aspră exploatare materială a păturilor de jos, producătoare, ale societății, mai ales a maselor de locuitori și trudituri băștinași subjugăți, expropriați în propria lor țară strămoșească. Faptul mai presus de toate caracteristic stăpînirii romane asupra Daciei în tot timpul existenței sale ca provincie este un regim sever de ocupație militară organizată minuțios, dezvoltată și menținută ferm pînă în cele mai mici amănunte; era factorul esențial de susținere a dominației imperiale (comparabil eventual cu osatura și sistemul nervos al unui organism biologic); ca atare, factorul militar constituia evident elementul principal și indispensabil al structurilor romane, al romanității în ansamblu, și fără de care nu se poate imagina nici măcar existența și persistența întregii provincii carpato-danubiene (ca și de altfel a oricărui teritoriu cucerit prin arme, ținut sub ocupație, mai ales în zonele periferice ale Imperiului roman, așa-numitele „provincii imperiale“). Factorul militar (din toate categoriile prezente în provincia Dacia) se oglindește masiv și deosebit de semnificativ în materialul epigrafic al Daciei, care în măsură prevalentă aparține unităților militare, lucrărilor și construcțiilor făcute de acestea pentru apărarea provinciei, comandantilor sau ofițerilor, gradaților sau ostașilor din unități sau familiilor și aparținătorilor acestora, care toți aveau o situație materială și culturală superioară masei mari a populației provinciale; ca atare se manifestă mai mult prin construirea și inaugurarea de construcții, așezarea de pietre cu inscripții onorare, votive, funerare etc.

Sub puternica pavază a unei mașinării militare bine organizate, conduse expeditiv și eficient, împreună cu un excelent aparat administrativ-fiscal și vamal, de control și exploatare economică intensivă (pus în picioare și acționat în grabă febrilă de niște organizatori și gospodari de prim rang cum erau numai romanii în antichitate), s-a dezvoltat în cadență susținută întreaga viață provincială — de esență general romană și totuși avînd pregnante nuanțe locale tipice în marea sinteză so-

cial-etnică și economică, politică și culturală-religioasă „carpato-danubiană“ (în ce privește mai ales fondul social-etnic autohton, traco-geto-dacic) — în mediul urban, militar și de cazarmă, ca și în cel rural din Dacia carpatică, realități care se reflectă în primul rînd și în modul cel mai pregnant cu deosebire în bogatul material epigrafic al provinciei organizate de Ulpius Traianus. Precum s-a relevat, „autoritatea statului roman la apogeul puterii și al extensiunii sale teritoriale nu s-a mulțumit să intervină numai în ce privește organizarea politică și militară; ea s-a preocupat într-o formă decisivă și fecundă de toate aspectele vieții interioare a provinciei; ... aparatul de stat s-a adevărit aici mai viguros și eficient decît în oricare altă parte a vastului imperiu. Fără îndoială, Roma a făcut un efort suprem spre a transforma acest teritoriu într-o citadelă vie și puternică a romanității...“³⁶; situația faptică ce rezultă din toate probele documentare abundente, deosebit de nuanțate, verificîndu-se în mod pregnant în primul rînd prin dimensiunile grandioase ale materialelor și vestigiilor arheologice lăsate de cele 17 decenii ale stăpînirii imperiale efective: este imensul material constructiv și arhitectonic, arheologic în sensul larg și general, epigrafic, gliptic, numismatic, artistic și ornamental etc., produse și unelte variate care (în măsura în care nu s-au distrus și pierdut, ori încă „n-au apărut“ din ruinele și de sub scoarța Terrei; respectiv n-au dispărut prin comerț, însușite de colecționari particulari, uneori lipsiți de etică științifică) vor trebui să fie regrupate, studiate integral după cuviință, analitic și comparativ, din punct de vedere tehnic, analogic și social-istoric. Semnificația lor pentru noul curs al vieții în Dacia romană nu poate fi trasată ori măcar rezumată în cadrul acestei note preliminare, existînd vechi sau mai recente prezentări analitice destul de amplu documentate, sinteze mai mult ori mai puțin reușite asupra aspectelor principale în structura și procesul dezvoltării vieții sociale și economice, ca și a evenimentelor militar-politice privind provincia Dacia în veacurile II—III, a teritoriului după evacuarea de către armata romană și administrația dependentă³⁷. Aici nu pot fi decît enunțate cîteva aspecte ale dezvoltării și structurilor social-economice, ale instituțiilor și formelor specifice în provincia carpatică, ale cadrului larg instituțional, ale realităților care se oglesc în epigrafe mai mult și mai nuanțat decît în alte categorii de materiale documentare.

Întreaga *organizare* militară, civilă-administrativă și economică a provinciei daco-romane a fost făcută după criteriile și legile generale

³⁶ *TransAnt*, p. 126; cf. în general și *OltR*, *OrTrgSate*, *ViațaDR*, *passim*.

³⁷ Despre istoria și dezvoltarea social-economică și culturală a provinciei Dacia rămîn de consultat deocamdată cele două monografii citate (inegale ca plan, conținut, structură, dimensiuni) arheologice — epigrafice — istorice consacrate: cea pentru spațiul intracarpatic (*TransAnt*, 1945, p. 126—165, *Organisation intérieure de la province: la vie de province*) și pentru cel extracarpatic, Oltenia—Muntenia de vest (*OltR*); de asemenea sinteza sumară în *IstRom*, I, p. 345—417, *Dacia în timpul stăpînirii romane*, cu amplă bibliografie din care — despre organizarea și desfășurarea procesului de muncă, de producție și circulația bunurilor în general — se poate utiliza monografia de valoare (cu toate că este învechită, cu lacune și erori) a lui V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929. *OrTrgSate* (1968); *ViațaDR* (1969). G. Forni, *La provincia della Dacia e la politica romana*, în *Accademia Nazionale dei Lincei*, Roma, CCCXXI, 1974, p. 89—104.

în imperiu, de drept public și privat, prin transpunerea și implantarea sistemului de guvernare, administrare și exploatare economică a perioadei Principatului. În consecință, este firesc și necesar să găsim în provincia nord-dunăreană carpatică un aparat administrativ și militar tipic roman, împreună cu toate structurile provinciale, începînd de la forul suprem: guvernatorul (*legatus augusti propraetore*, resp. *procurator*, *praeses*; un fel de prim-ministru și comandant militar atotputernic), pînă la treapta cea mai de jos a serviciilor de stat imperiale sau municipale, din „întreprinderi” economico-administrative. Materialul epigrafic local (sau din afara provinciei) atestă tot felul de slujbași și numeroase „birouri (servicii)”, pe care nu va fi cazul, nefiind nici posibil și util, a le înșira și repeta în detalii aici, și care se găsesc la locul și categoria de inscripții ce le conțin; instituțiile romane au funcționat intens și eficient timp de aproape 17 decenii, asigurînd nu numai întreținerea, exploatarea și drenarea resurselor materiale și a energiilor umane, dar și propagarea felului de viață roman, a romanității, realizînd treptat și pe încetul „dizolvarea vechilor uniuni de ginți și, odată cu ele, nimicirea ultimelor rămășițe de sine stătătoare locale și naționale” (Engels). Natural, un studiu temeinic și exhaustiv (pe măsura întregului material documentar disponibil, în primul rînd cel epigrafic) al structurilor și organizării, al armatei, administrației, al populației pe grupe etnice-teritoriale după proveniența lor, ca și al elementelor de cultură materială și spirituală (culte religioase, practici etc.), o amplă monografie sistematică va trebui să clasifice toate elementele documentare existente, supunînd unei analize aprofundate ansamblul informațiilor ce pot să fie utile pentru cunoașterea tuturor formelor și conținutului social-etnic și cultural în provincia Dacia, atît elementele social-etnice și de cultură imigrate, cît și cele autohtone traco-dace. Sînt marile capitole ale structurii și istoriei provinciale ce pot să fie abia „enunțate” aici.

Guvernarea și administrația. Guvernatorul (*legatus augusti*) Daciei (ori procuratorii în districtele provinciale, pînă la constituirea guvernatoratului suprem al „celor trei Dacii”) era reprezentantul împăratului în dubla calitate de a) comandant al forțelor militare și totodată b) șef suprem al aparatului administrativ-economic al provinciei. Investit cu *imperium*, el avea puteri discreționare în cele două mari domenii de activitate și de acțiune; guvernatorul civil era în funcție de comandamentul militar, inseparabil de acesta în perioada Principatului³⁸. Pentru exercitarea atribuțiilor ce-i reveneau în cadrul magistraturii civile în provincia sa, *legatus augusti* avea — pe lângă comandamentul său militar — un grup de ajutoare și slujbași organizați într-un *officium assessorum* (un fel de minister sau departament), unde se concentrău toate funcțiile ce asigurau desfășurarea ansamblului activităților și ma-

³⁸ Cf. în general Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, ed. a III-a, Leipzig, II, 1 (1887), *Die Provinzialstatthalterschaft*, p. 239—271; 2, p. 1087—1095, *Die Verwaltung der kaiserlichen Provinzen*. A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions romaines*, Paris, 1931 (retipărit după ediția din a. 1886), p. 195—217, *Administration des provinces* (p. 202—208, *Les gouverneurs des provinces*). P. Negulescu, *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie*, tome Ier (*période daco-romaine*), Paris, 1898, p. 60—84, *Le gouverneur de la province*. RE, XII (1924), col. 1133—1149 *Legatus*, 1143—1149 *Legatus Propraetore* (Premerstein); *Reichsbd*, p. 9—76.

nifestărilor publice, paza ordinii, administrația și securitatea întregii provincii³⁹, relațiile economice și sociale dintre provincie și vecinii barbari. La intrarea în funcție, guvernatorul primea din partea împăratului *mandata principis*, instrucțiuni generale și de principiu privind administrația provinciei sale, unde el guverna în virtutea acestui mandat (încredințare) și comanda toate forțele armate staționate aici prin puterile supreme incluse în *imperium*. El avea *puteri judiciare*, iar ca magistrat suprem, în momentul intrării în funcțiune, el dădea (în baza lui *ius edicendi*, ca praetorul la Roma) un edict în care preciza programul său de guvernare și care era o importantă sursă de drept public. Avînd jurisdicția asupra tuturor locuitorilor provinciei și pentru a ușura administrarea justiției (și a nu purta prea mulți oameni pe drumuri lungi), guvernatorul trebuia să facă în fiecare primăvară o deplasare în diferite centre și unghere ale provinciei, organizînd instanțe civile locale. În materie criminală, guvernatorul avea jurisdicție asupra locuitorilor provinciei sale; dar dreptul de viață și de moarte al cetățenilor era limitat de *ius provocationis ad populum*, iar cei condamnați pentru crimă capitală trebuiau să fie trimiși spre judecare la Roma. De sub jurisdicția guvernatorului erau sustrași centurionii, ofițerii ecvestri, decurionii, municipiile, senatorii.

Armata de ocupație era principalul mijloc de menținere și dezvoltare a sistemului politic, administrativ și economic al provinciei. Trupele auxiliare și districtele-comandamente ale Daciei (provinciilor Dacia) se află schițate sumar supra, p. 19—21. Armata Daciei se compunea din trei categorii de formații:

— unități din cetățeni, *legiones*, din care în Dacia au staționat mai mult timp: XIII Gemina (toată durata provinciei), IV Flavia, I Adiutrix, VII Claudia, I Italica, V Macedonica; *vexillationes* din X Fretensis, XXII Primigenia, ca și elemente izolate (ofițeri, gradați, ostași) din alte legiuni; cercetarea va trebui să calculeze sau măcar să evalueze efectivele legiunilor pe etape în cursul celor 17 decenii de ocupație romană;

— formații de gardă (escortă) și pază: *Singulares* (*legati augusti*, *conularis*), *beneficiarii* (stationarii);

— auxilia, de trei feluri: *alae* (regimente-divizioane de cavalerie), atestate în total în număr de 16, permanente peste vreo 10; *cohortes* (regimente-batalioane de infanterie), atestate în total vreo 50, dar staționînd mai mult timp vreo 35—40; *numeri* (miliții etnice), atestate mai mult de 15.

Repartizarea lor numerică este schițată mai sus, după împărțirea militar-administrativă a districtelor provinciale ale Daciei romane, iar atestarea formațiilor auxiliare în diplomele provinciilor, mai jos, cap. III. Un aspect important al organizării și istoriei militare este „baza materială” a armatei, în primul rînd castele-cetăți, fortificațiile anexe (*limes Daciae*), ca și drumurile militare; ele necesită un studiu amănunțit și amplu, incluzînd toate noile rezultate importante și valoroase, cu deosebire la castelele din apropierea frontierei și linia extremă de turnuri

³⁹ „Congruit bono et gravi praesidi curare, ut pacata atque quieta provincia sit quam regit”, *Digesta*, I, 18, 13; lucru important, chiar esențial mai ales într-o provincie periferică expusă loviturilor externe și interne cum era Dacia.

și posturi pentru observație. Armata și militarii în societatea provincială vor trebui studiate în perspectiva raporturilor armatei cu populația civilă în Dacia, observînd și relațiile familiale ale militarilor, serviciul lor fiind adesea o profesiune ereditară. Important este și capitolul elementelor autohtone geto-dace recrutate în formațiile militare staționate aici (legiuni, auxilia), din care au fost avansate și „vărsate” în alte formații din imperiu și la Roma. Mai ales din punct de vedere al procesului de romanizare și al demografiei provinciale va trebui observat mai atent marea număr de *veterani* și stabilirea lor în localitățile de lângă castru, sau în orașe, la sate etc., ca și legăturile lor strînse cu unitățile militare din care s-au eliberat.

Orinduirea romană și cursul vieții provinciale trebuie să fie cercetate în chip exhaustiv mai ales în optica materialului epigrafic al Daciei și a celui descoperit în afară, așezînd în primul plan aspectele fundamentale în organizarea locală, civilă-administrativă și economică, și anume în ordinea proporțiilor și calității documentării, astfel:

- organizarea economic-fiscală, juridică și socială;
- organizarea și viața urbană, dezvoltarea orașelor și, paralel, inseparabil, marea operă constructivă, atît pe plan militar (castru, burguri, drumuri militare etc.), cît și pe cel civil: marile clădiri din orașe, cît și din mediul rural, de caracter economic, social sau cultural (basilici, temple, amfiteatre etc.);
- procesul de producție în variate domenii de activitate: meșteșugărească, extractivă, agricultura, creșterea vitelor ș.a.;
- circulația produselor, comerțul intern și schimburile cu provinciile învecinate și cu restul imperiului;
- religia romană oficială (divinități greco-romane), cultul morților, după tradițiile italiice și provincial-romane, deosebite de cultele eterogene (orientale, celtice, germanice etc.);
- cultura intelectuală, scrisul, literatura.

În studiul componentelor social-etnice ale populației în provincia Dacia, cercetarea va trebui să urmărească și să delimiteze determinînd în mod circumstanțiat cei doi factori principali alcătuitoari:

- elementul etnic *traco-geto-dacic* (autohtonii), care poate fi constatat printr-o serie de documente precise și concrete: izvoarele istorice scrise (în primul rînd cele referitoare la campaniile de cucerire a Daciei), reliefurile Columnei lui Traianus, monedele și medaliile, etnonime (triburi) geto-dace în provincie menționate în *Geografia* lui Ptolemeu, toponimia Daciei romane, materialul arheologic (în special ceramica din așezările rurale și din castru de trupe auxiliare), unele antroponime în inscripțiile locale (din care însă majoritatea erau traco-moesi din sudul Dunării). Ca dovezi „indirecte” pentru prezența populației geto-dace în interiorul provinciei pot fi considerate și recrutările, respectiv formarea din nou a unor unități auxiliare (cohortes Dacorum) în timpul lui Aelius Hadrianus și Marcus Aurelius, deci pînă în a doua jumătate a secolului al II-lea. De importanță deosebită este prezența unor numeroase grupe de „geto-daci liberi” la hotarele de est, nord și vest ale provinciei Dacia, și raporturile lor cu această provincie;

- elementele *imigrate* (eterogene), grupe, indivizi izolați, și culte religioase aduse de aceștia, răspîndite și împămîntenite deopotrivă și în

alte zone ale imperiului; în provincia Dacia se constată mai mult sau mai puțin numeroase elemente imigrate din toate provinciile și zonele Imperiului roman, astfel în primul rînd din Italia, Africa de nord-vest, Hispania, Britannia, Gallia, Germania, zona Alpilor, Pannonia, provincii vestice (nedeterminate), Illyria, Dardania, Bosporul cimmerian, Moesia și Tracia, Grecia și în sens mai larg zonele ellenistice, Asia Mică, zonele iraniene, zonele semite-siriene, Egiptul, ca și numeroase elemente evidente imigrate din teritorii necunoscute; în acest amestec social-etnic trebuie avuți în vedere și militarii, unitățile auxiliare cu nume după compoziția etnică, precum și cei izolați în cadrul formațiilor militare ale Daciei, sau veteranii care au antroponime „barbare” sau indicația obirșiei etnic-teritoriale.

Ca un corolar al acestei analize integrale a materialului documentar epigrafic și arheologic-figurativ disponibil azi pentru Dacia — material care oricît ar fi ori ar părea că este amplu și variat, nu poate să înfățișeze în chip exhaustiv structura și toate componentele populației în provincie — se va obține un cadru minimal pentru *conglomeratul social-etnic*, cu *amestecul demografic* și procesul de propagare-extensiune a *romanizării*, stabilind cîteva aspecte esențiale ca:

- elementele „romane” din imperiu (cu obirșia etnică nedeterminată),
- raporturile între diferitele „nationes” și pături sociale (în măsura în care asemenea „detalii” pot fi sesizate ori măcar întrevăzute din materialul documentar atît de lacunos și laconic al provinciei carpatice),
- limba latină între provinciali,
- „greco-orientalii” și idiomul grecesc,
- populația traco-geto-dacică,
- romanizarea *illyrilor* și a traco-geto-dacilor,
- romanizarea în Dacia carpatică, inclusiv și poate în primul rînd aportul elementelor militare (ostași activi sau veterani) la procesul romanizării.

Întreaga organizare și structură social-etnică și economică a Daciei trebuie fundamentată în egală măsură pe documentarea epigrafică și totodată pe cea arheologică, adică pe topografia arheologică a întregii provincii, pe o prezentare a materialului arheologic în ansamblul său, mult mai amănunțit și circumstanțiat decît apare în *Tabula Imperii Romani*, L 34 (1968), L 35 (1969), sau în lucrările monografice anterioare asupra dezvoltării așezărilor urbane sau rurale și a descoperirilor arheologice-epigrafice (de ex. *OrTrgSate*, 1968, bazată în parte pe „Repertoriul arheologic”).

Istoria militară și social-politică a Daciei în cadrul larg al imperiului și în relațiile cu provinciile învecinate sau mai îndepărtate, ca și cu popoarele „barbare” din vest și nord-est, în decursul celor 17 decenii de prezență oficială romană este foarte puțin și lacunos cunoscută din cîteva știri literare disparate, unele chiar fortuite, din texte epigrafice și date oferite de materiale numismatice. În trăsăturile lor generale,

aceste date vor fi înșirate pe scurt, după ordinea cronologică a împăraților romani și a guvernatorilor provinciei carpatice⁴⁰. Este știut ca un lucru firesc că scriitorii-istoriografi ai antichității romane au consemnat (în lucrări generale, majoritatea păstrate în manuscrise fragmentar, unele dispărute integral și chiar cu nume cu tot) privitor la Dacia numai evenimentele ce aveau vreo legătură cu persoana împăratului, cu personaje importante ori cu situația generală a împărăției. Participarea (prin vexillationes, militari, individual etc.) formațiilor staționate în Dacia la acțiuni de campanie în afara provinciei vor trebui să fie cercetate în cadrul istoriei militare a tuturor unităților și comandamentelor provinciei carpatice.

Sub Ulpus Traianus (98—117), primul deceniu al istoriei Daciei este ocupat de organizarea provinciei, așezarea pe baze noi a tuturor rînduieilor, a vieții locale, angrenarea teritoriului în ansamblul imperiului; guvernatorul provinciei cunoscut în primii ani este D. Terentius Scaurianus. Dintre evenimentele militare este de relevat răscoala iazygilor în a. 106—107, potolită de guvernatorul Pannoniei Inferior, P. Aelius Hadrianus. În a. 112 pe monedele imperiale în loc de „Dacia capta“ (cucerită, învinsă) apare inscripția, simbolizînd între altele pacificarea și stabilitatea, DACIA AVGVSTI PROVINCIA. După moartea împăratului cuceritor și ctitor de țară Traianus intervine marea criză la Dunărea de Jos și în Dacia (*DacPannInf*, p. 35—56), soluționată de

P. Aelius Hadrianus (117—138), care izbuteste să restabilească situația disperată și prestigiul puterii romane, prin generali energici și capabili, ca Iulius Quadratus Bassus, urmat de Q. Marcius Turbo, guvernator simultan al Daciei și Pannoniei Inferior, calitate în care înfrînge și supune pe iazygi și pe dacii liberi din nordul și vestul provinciei Dacia; erau potoliți de asemenea roxolanii sarmați din teritoriul Munteniei, care de fapt este evacuat în majoritate de trupele romane. Se dă o nouă organizare provinciei carpatice prin crearea Daciei Inferior, iar „vechea“ Dacia din a. 106 este numită Dacia Superior; între 120 și 123 din aceasta este detașată Dacia Porolissensis (supra, p. 20). Împăratul Hadrianus a vizitat în a. 117/8 și 124 Dacia, fiind onorat cu monumente de colonia Ulpia Traiana Dacica (numită acum și Sarmizegetusa, după vechea capitală a Daciei libere Zermizegetusa, cetatea de scaun pe un munte lingă Grădiștea Muncelului); sînt ridicate la rangul de *municipium* Drobeta (Turnu Severin) și Napoca (Cluj). Sistemul defensiv este reorganizat, consolidat, după riscul prin care trecuse provincia de a fi evacuată la abia un deceniu după constituire. Linia politică fu urmată și de succesorul său

T. Aelius Antoninus Pius (138—161), a cărui domnie este pacifică prin excelență. Dar în părțile Daciei se menționează invazii ale dacilor (geților) liberi: „războaiele provocate de nebunia geților“ (Aelius Aristides, *Orat*, XXVI 70), pe la a. 143; acțiunile din anii 157—158 erau conduse de energicul M. Statius Priscus. Se fac mari construcții

în provincie; unele castre sînt refăcute cu ziduri de piatră (de ex. la Gherla, ala II Pannoniorum, în a. 143); amfiteatrul din Porolissum, deteriorat de vechime, este refăcut în a. 157 (CIL, III 836). În Dacia se aduc noi trupe auxiliare, ca de ex. cohors I Cannanefatium din Germania Inferior. Este sigur că unele detașamente ale unităților Daciei au participat la acțiuni în apropierea granițelor provinciei sau la distanțe mai mari. Drept urmare și răsplată pentru biruințe asupra dacilor liberi și pentru activitatea pozitivă, utilă în legătură cu provincia Dacia, împăratul Antoninus poartă și titlul „Dacicus“ (CIL, VIII 12513, 20424). Pacificarea provinciei carpatice și stabilitatea situației în această zonă par să fie indicate și prin faptul că au fost lăsate la vatră numeroase contingente din trupele auxiliare (la a. 140 în Dacia Inferior, DiplD XIII; la a. 144 în Dacia Superior, DiplD XIV; pe la a. 157 și 158/9 în Dacia Superior, DiplD XV, XVI; Porolissensis, DiplD XVII) (*ActaMN*, IX 1972, p. 463—471); cf. DiplD XXXa.

Sub Marcus Aurelius Antoninus (161—180), în primii ani de domnie comună cu Lucius Verus, se fac în Dacia masive lăsări la vatră din trupele auxiliare (a. 164, Dacia Porolissensis, DiplD XVIII—XXI). După campania contra parților, începe la 166 războiul îndelungat și greu cu marcomanii, quazii, sarmații și alte popoare nesupuse, între care se aflau desigur și geto-dacii liberi din afara provinciei; acțiuni care au afectat profund și Dacia, cel puțin zona ei de nord, unde se vor fi desfășurat mai intens atacurile sarmaților și dacilor, ca și ale germanilor. Pentru consolidarea apărării provinciei carpato-dunărene spre nord este adusă aici legiunea V Macedonica din Moesia Inferior, iar Dacia în trei mari districte (Porolissensis, Apulensis și Malvensis) este pusă sub comanda-guvernatorat al unui *legatus augusti* de rang consular: *legatus trium Daciarum* (supra, p. 21). Dintre guvernatorii cei mai de seamă în cele două decenii sînt generalii Sextus Calpurnius Agricola, M. Claudius Fronto, Sextus Cornelius Clemens, personalități de seamă ale conducerii militare și politice a Imperiului roman. Se pare că în cursul războaielor zise „marcomanice“, barbarii au pătruns în interiorul Daciei provocînd distrugeri grave și dezordine; însuși guvernatorul provinciei, M. Claudius Fronto, cade în luptele cu „barbarii“ pe la a. 170, după unele succese militare efemere („post aliquod secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) pugnans ceciderit“, CIL, VI 1377=ILS, 1098). Sub guvernatorul Cornelius Clemens, prin a. 171—172 sînt cunoscute mișcările germanilor astingi care au făcut încercarea de a se așeza în Dacia; dar, refuzați de comandamentul roman, se îndreptară contra costobocilor traci, pentru a fi la urmă înfrînți de lacingi. Se pare că o parte dintre barbari au fost totuși așezați în teritoriul Daciei romane. Un fapt semnificativ este convenția dintre imperiu și sarmații iazygi așezați între Dunăre și Tisa, ca și la est de acest fluviu, și care au obținut din partea comandamentului roman dreptul excepțional de a face comerț cu sarmații roxolani traversînd teritoriul provinciei carpatice. La sfîrșitul domniei lui Marcus Aurelius cei mai remarcabili guvernatori ai Daciei au fost C. Arrius Antoninus, urmat imediat de

⁴⁰ Expuneri asupra istoriei provinciale a Daciei se află în monografiile citate: *TransAnt* (1945), p. 91—126, 165—187; *OlR³*, p. 36—45; *ViațaDR*, p. 29—106, 436—445. Rezumatul de mai jos este dat în linii generale după *IstRom*, I, p. 447—459, și *Reichsbd*, cu foarte puține adaosuri.

Helvius Pertinax, împăratul roman de mai târziu (a. 193), atestați împreună pe o inscripție tegulară-grafit, descoperită la Malva în Oltenia⁴¹.

L. Aurelius Commodus (180—192) încheie pacea cu barbarii și se întoarce de la Dunăre la Roma. Importantă, profund semnificativă pentru Dacia apare condiția impusă vecinilor buri germanici „de a nu se stabili și a nu paște turmele lor la mai puțin de 7,5 km de granițele provinciei” (Cass. Dio, LXXII 3), ca și supunerea de către guvernatorul Sabinianus a unei mari grupe de 12 000 daci liberi (alungați din locurile lor de alți „barbari” în mișcare); este posibil ca unii dintre ei să fi fost așezați în provincie. Lupte cu dacia liberi se menționează în afara Daciei, iar în interiorul provinciei au avut loc mișcări și agitații ale populației („in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus”, HistAug).

Sub L. Septimius Severus (193—211), Dacia cunoaște o stabilitate mai îndelungată, economia ia avânt, viața urbană este înfloritoare, se ridică la rangul de *municipium* Potaissa, Porolissum, posibil și Dierna, Tibiscum și Ampelum. La Apulum se deosebesc două orașe: colonia Aurelia (sub Marcus Aurelius) și *municipium* Septimium (cu numele după împăratul Severus); apoi Drobeta și Potaissa sînt făcute *coloniae*. Sistemul defensiv al provinciei este consolidat, fiind probabil acum organizată și linia numită „*limes Transalutanus*”. Împăratul apare onorat în numeroase monumente epigrafice singur sau împreună cu cei doi fii ai săi (Caracalla și Geta)⁴².

M. Aurelius Antoninus Caracalla (211—217), ajuns singur suveran, după asasinarea fratelui său P. Septimius Geta, continuă opera de consolidare la castre, drumuri și alte lucrări de construcție, venind personal în Dacia la a. 213 (sau 214), unde tratează cu dacia liberi, luînd ostateci de la ei⁴³; intervine în conflictele dintre vandali și marcomani. Împăratul este onorat prin numeroase monumente epigrafice și sculpturale, ca și mama sa împărăteasa Iulia Domna, și menționat în inscripții de clădiri (mai ales la castre de unități auxiliare: Porolissum, Inlăceni etc.), cu statui (la Buciumi-Sălaj ș.a.). Popularitatea lui în rîndul trupei este ridicată mai ales prin sporirea soldei (stipendium) de la 500 la 750 denari anual pentru ostașii legionari și în măsură corespunzătoare pentru auxiliari și alte formații, de gardă, escortă și jandarmerie. În anii de după Caracalla, stabilitatea și chiar prosperitatea provinciei se mențin în general, cu toate schimbările de domnie la scurte intervale: Macrinus (217—218), Elagabal (218—222), iar sub syrianul

M. Aurelius Severus Alexander (222—235) între inovațiile mai de seamă în provincia Dacia este organizarea în forme noi a „parlamentului” provincial (concilium Daciarum trium; cf. *ActaMN*, III 1966, p. 153—170, C. Daicoviciu, „Severus Alexander și provincia Dacia”).

C. Iulius Maximinus (Thrax, 235—238) poartă lupte grele cu dacia liberi și cu sarmații (Dacicus, Sarmaticus, Germanicus). În preajma Daciei apar în acești ani noi inamici ai imperiului: gepizii, carpicii aliați cu goții, care-și îndreaptă atacurile mai ales spre Moesia și Thracia, fără să ocolească însă cu totul provincia carpatică. Dintre lucrările de construcții organizate de Maximinus Thrax în Dacia este de menționat repararea șoselei dintre Zutoru (Optatiana) și Bologa (miliarul de lângă Almașu Mare, a. 236, CIL, III 8060, dispărut; *ActaMN*, V 1968, p. 452); citeva texte epigrafice îl onorează și în Dacia pe împăratul traco-roman în cursul scurtei sale domnii de abia trei ani⁴⁴.

Sub M. Antonius Gordianus (238—244), atacurile barbare se intensifică, o coalitie puternică lovește imperiul în Moesia și Dacia (dar nu este deloc sigur că tezaurele monetare ascunse în acești ani au vreo legătură directă ca de la cauză la efect cu atacurile carpilor, goților ș.a., cum este interpretat de mulți numismați fenomenul ascunderii de tezaure). Multe dedicații împăratului în Dacia arată popularitatea și chiar „cultul imperial” organizat de autorități (cf. de ex. *ActaMN*, V 1968, p. 457—459).

M. Iulius Philippus (Arabs, 244—249) a avut de purtat grele lupte cu carpicii la Dunăre, biruindu-i în a. 247, lângă *castellum Carporum*, poate prin estul provinciei Dacia: „Victoria Carpica” pe monede și titlul „Carpicus Maximus” luat de către împărat⁴⁵. Sub presiunea și loviturile acestor barbari traci și ale altor elemente coalizate contra imperiului, se pare că armata Daciei Inferior (Malvensis) a fost nevoită să abandoneze linia avansată de apărare la est de Olt, așa-numitul „limes Transalutanus”, stabilindu-se pe malul Oltului. Carpii par să fi pătruns și în interiorul provinciei Dacia, de unde au luat oameni în robie, chiar din Apulum, dintre care unul, romano-egipteanul G. Valerius Sarapio, scăpat și revenit acasă pune prinos de recunoștință la Apulum lui „Iupiter cel prea bun și mare” (fiind „a Carpis liberatus”). Stabilitatea stăpînirii și înflorirea culturii romane nu erau afectate prea mult de atare incursiuni prădalnice ale barbarilor (oricît vor fi fost de pustiitoare și frecvente), iar numeroasele construcții și inscripții puse de trupe și de municipalități exprimau atașamentul provinciei față de suveran; nu poate fi vorba de o „decadență” în ansamblul provinciei carpatice, cită vreme apar (ca mai înainte și ca mai târziu) monumente epigrafice deosebit de frumoase și îngrijite, precum este, de exemplu, dedicația pentru împărat și cea pentru împărăteasa Marcia Otacilia Severa, puse la Napoca (Dacia, VII—VIII 1941, p. 313, nr. 1—2; Muz. Cluj, cu litere monumentale „din epocă bună”, clasice). Filip Arabul acordă Daciei dreptul de a bate monede de bronz, în a. 246: PROVINCIA DACIA (SCN, V 1971, p. 145—159). Importante lucrări de construcții și fortificații se fac între altele la Romula-Malva, unde au fost aduse și unele detașamente militare

⁴¹ D. Tudor, *Nouvelles données épigraphiques relatives à C. Arrius Antoninus, consularis Daciae et Dalmatiae, et à P. Helvius Pertinax, consularis Daciae*, în *Revue des études sud-est européennes*, București, XI, 1973, p. 415—422. Cf. L. Balla, *Factio in Pertinacem. A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie*, în *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, VII, 1971, p. 73—76.

⁴² Balla L., *A Severusok és Dácia, in Debreceni Déri Múzeum évkönyve*, 1969—1970 (1972), p. 89—106; *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, VI, 1970, p. 61—69. A. Birley, *Septimius Severus, The African Emperor*, Londra, 1971.

⁴³ A. Bodor, *Împăratul Caracalla în Dacia*, în *MemD*, p. 39—50, amplă expunere cu bibliografie bogată, dar ignorează (sau nu citează, considerînd-o lipsită de interes pentru prezența lui „Caracalla în Dacia”) inscripția din castrul Buciumi (Sălaj) atestînd ridicarea unei statui împăratului de către unitatea auxiliară de aici, Cohors II Nervia Brittonum miliaria Antoniniana (SCIV, X 1959, p. 311 = *AnnEp*, 1960, 361).

⁴⁴ A. Bellezza, *Massimino il Trace*, Genova, 1964, 242 p.; cf. și articolul *Obîrșia și sfîrșitul lui Maximinus Thrax*, în SCIV, 20 1968, p. 237—244.

⁴⁵ I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpicii*, în *MemD*, p. 301—308.

externe din legiunea VII Claudia, XI Claudia, XXII Primigenia. Dificultățile mari interne ale imperiului sporesc mereu, în primul rînd din cauza anarhiei militare și a războaielor civile, a atacurilor barbare cu incursiuni prădalnice adînc în interiorul provinciilor, perturbări grave care toate se repercutau dureros asupra situației din Dacia, chiar dacă aceasta era ceva mai adăpostită și ferită de lovituri directe decît Moesia învecinată.

Messius Traianus Decius (249—251) luptă cu dacii liberi (Dacicus Maximus) și cu alți barbari; la Porolissum i se pun inscripții onorare, iar la Apulum el este numit „restitutor Daciarum” (CIL, III 1176), însemnînd că era considerat ca unul din cei mai vrednici apărători și protectori ai provinciei carpatice, care pe monede ia epitetul de bun augur mai mult ca o dorință optimistă decît ca reflectînd integral o realitate social-economică „DACIA FELIX”. În marea luptă cu goții lîngă Abrittus (la Razgrad, în Moesia Inferior, a. 251; trădat probabil de generalul său Trebonianus Gallus, legatus Moesiae Inferioris), împăratul Decius cade împreună cu aproape întreaga sa armată, iar „trădătorul” proclamat împărat

C. Vibius Trebonianus Gallus (251—253), în situația gravă încheie pacea cu goții, reușind să-i îndepărteze de hotarele romane; în timpul lui se cunosc lucrări de reparație a drumurilor, între Apulum și Micia (miliarul CIL, III 8061; Muz. Cluj)⁴⁶; semnificativă apare o dedicație a orașului Apulum pentru fiul-coregent, scrisă cu litere frumoase, din a. 252: „Imp(eratori) caes(ari) C(aio) Vibio Afinio Gallo Veldumiano Volusiano p(io) f(elici) aug(usto) pontif(ici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) II, patr[is] patriae, cos. II, proc[on]s., ordo col[on]iae Aur(eliae) Ap[ulensis] Chrysop[olis] numini eius d[ed]ic[ati]o[n]is”⁴⁷.

Sub Aemilianus (253), Valerianus (253—259) și fiul său Gallienus (253—268), cu toate dificultățile interne și asalturile desperate ale barbarilor prădalnici la aproape toate hotarele imperiului, stăpînirea romană în Dacia carpatică se menține fermă (de ex. dedicații împăraților, construcții de temple etc.).

Claudius II Gothicus (268—270) înfrînge pe goți în marea bătălie lîngă Naissus (269), dar din cauza situației precare în zona balcanică, pentru scurtarea frontului de apărare și spre consolidarea limesului dunărean, Dacia este evacuată de armata, administrația și o parte a populației din ordinul împăratului Domitius Aurelianus, prin a. 271 sau următorii.

⁴⁶ Cf. ceva mai recent: RE, VIII A (1958), 1984—1999 (R. Hanslik).

⁴⁷ Apulum, X 1972, p. 209—218; CongrEpigrVI, p. 490; StCom, 18, 1974, p. 35.

II

ÎNSEMNĂTATEA ȘI DEZVOLTAREA EPIGRAFIEI ÎN DACIA

(Păstrarea, descoperirea, valorificarea inscripțiilor)

Epigrafia antică, „disciplina sau știința înscrisurilor (inscripțiilor)”, *Epigraphikè*, termen grecesc antic, compus din cuvintele ἐπι + γράφ- „scriere, zgîriere a unor semne sau litere pe un obiect (material)” (germ. *Inchriftenkunde*: în primul rînd, ceea ce ne interesează aici este cea greco-romană), se ocupă cu totalitatea materialelor și obiectelor scrise (resp. „imprimate”, ștampile pe materii plastice, turnate în metal) ce s-au păstrat și transmis — integral sau parțial, fragmentar — direct din vechime, în felul și forma cum erau modelate de antici, fiind monumente, produse meșteșugărești, unelte de producție, obiecte diverse etc., pe materie dură care a rezistat celor 15—16 veacuri de intemperii, coroziune, uzură, degradare; pe piatră (marură), metale, ceramică, tăblițe cerate pe lemn, unelte de lemn, chiar și produse din piele ș.a., graffiti pe ziduri sau vase, cărămizi după ardere etc. Nu intră în sfera epigrafiei monedele și medaliile (numismatica), nici textele pe papyri („hîrtia” din trestie a antichilor; papyrologia).

Bibliografia epigrafiei romane (latine, în limba latină) este abundentă, în mai multe limbi europene; suficient să fie menționate aici câteva „tratate”-monografii, două ceva mai vechi, unul recent:

René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris (*Bulletin épigraphique*, 1884—1885; ed. a II-a, 1890; ed. a IV-a, 1914);

Herrmann Dessau, *Lateinische Epigraphik*, în *Einleitung in die Altertumswissenschaft* (A. Gercke—E. Norden), Leipzig, I 10 (1925), p. 1—37, cu indicații mai ample de surse bibliografice;

după Cagnat este orientată *Római felirattan*, de A. Buday¹, Kolozsvár (Cluj) 1914, 420 p.²;

E. V. Fedorova, *Latinskaia epigrafika*, Moscova, 1969, 371 p. (p. 301—322 amplă bibliografie).

De menționat din aparițiile postbelice: Hilding Thylander, *Études sur l'épigraphie latine (Dates des inscriptions, noms et dénomination latine. Noms et origine des personnes)*, Lund, 1952.

¹ Buday Árpád (1879—1936, originar din Luduș, jud. Mureș), arheolog și epigrafist, cu studii de specialitate în Cluj și în Rusia (a. 1902—1903), călătorii de studii în Germania (a. 1909—1910); profesor la Universitatea din Cluj și la cea din Szeged; autor de săpături arheologice privind perioada romană în Transilvania (Porolissum, Apahida, jud. Cluj etc.) și de articole și studii arheologice și epigrafice (*ErdM*, *Dolg* ș.a.).

² Cf. recenziă critică ce i-a făcut A. Alföldi, *ArchErt*, XXXIV 1914, p. 430—431, ca și răspunsul „cu cîntec” al lui Buday, în *Dolg*, VI 1915, p. 124—131, în sensul (la început) că „Alföldi András” ar fi fost un „pseudonim”, ori că acest autor real (începător în numismatică) este numai un substituit al altui autor din Budapesta.

Importantele surse documentare ce sînt inscripțiile antice se prezintă, și este necesar să fie studiate, ilustrate și utilizate în consecință, sub două aspecte, esențiale ambele, inseparabile: a) textul latinesc (respectiv grecesc în unele zone ale Imperiului roman, puține piese în Dacia), ca produs și formă de expresie a limbii respective, avînd un conținut și o structură cu destinație și semnificație social-istorică, economică, demografică, filologic-lingvistică etc.; b) piesa arheologică în sine cu același rost politic, militar, social-economic (ca monument arhitectonic, din construcții, ornamental, onorar, votiv religios, funerar, unealtă de producție, document politic, act juridic, obiect casnic sau de podoabă ș.a.), deci un produs meșteșugăresc sau artistic-monumental de valoare variabilă ce se poate să fi avut (potrivit destinației sale) elemente de sculptură, figurație etc. Publicarea pieselor epigrafice izolate sau în colecții din ultima vreme pune în lumină — în chip natural și necesar — ambele aspecte, nu numai înscrisul (textul cu grafia și stilul său), cum se făcea mai demult pînă în secolul al XIX-lea și cum a făcut aproape în general *Corpus inscriptionum Latinarum*.

În ce privește Dacia romană — mai mult chiar decît oricare altă provincie a împărăției — este necesar să fie relevat faptul cunoscut de altfel și repetat mereu în trecut că materialul ei epigrafic, variat și relativ abundent în cadrul restrîns de spațiu și de timp (a. 106—271/2) al ocupației romane efective, constituie mijlocul principal, adesea exclusiv al documentării directe asupra realităților administrative, social-etnice, demografice, economice, antroponimice, cultural-religioase, filologic-lingvistice și mai ales militar-politice care se reflectă mai mult în inscripțiile antice; deci a structurilor și a întregii vieți interne, sub toate aspectele multiple, ca și a relațiilor teritoriului cu restul lumii romane. În același timp, epigrafele — ca remarcabile monumente și produse de tehnică și artă meșteșugărească — oglindesc mai ales nivelul dezvoltării culturale, prin scriere, a scrisului și cititului în diferite zone și pături ale populației provinciale, indicînd deci difuzarea și pătrunderea limbii latine în provincie. Dar din punct de vedere paleografic (formele literelor, stilul și ductul scrierii, elemente locale specifice etc.), inscripțiile Daciei au fost prea puțin sau deloc studiate după cuviință, în ansamblu și în amănunte, spre a se arăta, sub toate aspectele, elementele și dezvoltarea scrisului roman, nu numai a celui corect, urban și monumental, artistic și elegant, ci și a nuanțelor pe care le ia în păturile mai de jos ale populației, unde grafia are adesea forme singulare, ciudate, excentrice, chiar neînțelese, cu deosebire în mediul rural și la periferia provinciei. Aici mai ales apar produse epigrafice pentru noi aberante, confuze, cu litere deformate în context obscur, ce prezintă adesea dificultăți serioase de lectură din cauza echivocului formelor, sau a conținutului și a abrevierilor, rămase „nedelegate”, neînțelese, „enigmatice” și suspecte chiar pentru epigrafiști versați cu lungă experiență. În atare situație, reproducerea în fotografie sau în desen fidel va soluționa sau măcar poate să ușureze mult lectura și înțelegerea justă a epigrafelor ce nu apar limpezi și „elocvente” la prima vedere, va oferi cea mai fidelă, autentică, valoroasă icoană a dezvoltării și extensiunii limbii latine populare, deci a romanității și culturii mediteraneene greco-latine în teritoriile din stînga Dunării de Jos.

Despre începuturile și dezvoltarea preocupărilor, explorării și studiilor epigrafice, pînă la etapa de constituire în cadru riguros pe baze strict științifice a disciplinei istoriografice care este epigrafia latină, există o bibliografie destul de amplă, din care va fi suficient să menționăm cîteva titluri principale³; cît privește epigrafia provinciei Dacia, aveam trei cercetări istorice mai de seamă, de valoare inegală, ce vor fi apreciate și utilizate după cuviință⁴. Materialul epigrafic al Daciei romane — prin vechimea, valoarea documentară și monumentală, specificul său — a interesat și preocupat intens pe foarte mulți anticari și erudiți, istorici și arheologi, chiar pe literați și numeroși umaniști din ultimele cinci veacuri, în care din vremea Renașterii pînă azi se profilează etapele de evoluție ascendentă și procesul de cristalizare a epigrafiei „daco-romane”. Începuturile (modeste ca orice început) în epigrafia provinciei carpato-dunărene datează din secolul al XV-lea, constînd — ca și în celelalte provincii romane vechi — din simpla copiere și eventual adunarea și punerea la adăpost a pieselor litice (ori ceramice, metalice) purtînd înscrisuri vechi, niște materiale găsite atunci întîmplător la suprafața solului și pe care timp de peste un mileniu nu se știe să le fi luat cineva în seamă, să le noteze, să aibă vreo grijă de ele. Cum releva între alții diplomatul francez J. Bongars trecînd prin Transilvania la a. 1585 (infra, p. 40), inscripțiile romane se aflau risipite, pierdute ori vizibil expuse la intemperii în diverse locuri, în cîmpurile de ruine unde se năruiseră aproape total majoritatea puternicelor construcții ale provinciei, dislocate în decursul celor vreo 13—14 veacuri după evacuarea aureliană. Aici, într-o zonă periferică, stăpînită și cultivată direct de imperiu timp de abia 17 decenii în veacurile II—III, mai mult decît în oricare altă provincie imperială, în urma intemperiilor și distrugerii naturale, în timpul migrațiilor, războaielor și incendiilor, prin arături și scormonituri, tasarea și nivelarea solului de ploi, zăpezi, înghețuri, în atmosfera de paragină și nepăsare generală a unei populații sărăcite și dezorganizate, an de an și veac de veac construcțiile

³ Istoria epigrafiei latine în general: H. de la Blanchère, *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du „Corpus“* (redigées [sic] sur les notes de L. Renier), Paris, 1887, 64 p.; R. Cagnat, *op. cit.*, p. XIX—XXVII (bibliographie de l'épigraphie latine); H. Dessau, *op. cit.*, p. 1—9. Pentru fiecare zonă sau provincie a Imperiului roman rămîn foarte valoroase și utile introducerile istorice și bibliografia la fiecare volum CIL, cu materialul respectiv.

⁴ Ackner—Müller, în „Vorwort” la *InscrDac*, p. III—XX (expunere sumară, cam expeditivă, cu multe lacune chiar pentru data apariției sale);

Th. Mommsen, *De Daciarum inscriptionum auctoribus*, în CIL, III, p. 153—160, strălucită analiză migăloasă, făcută de un prestigios maestru, a manuscriselor (din sec. XV—XVIII) și a tuturor autorilor cunoscuți marelui erudit acum un veac; expunerea noastră de mai jos se bazează pentru materialul pînă la 1873 pe această analiză penetrantă, amplificată în CIL, III, p. 1373—1374 (A. Domaszewski), cu mici adaosuri proprii, completînd lacunele din CIL, III;

Buday Árpád, *A római felirattan fejlődésének története*, în *Római felirattan* (1914), p. 11—19 („a magyarföldi római feliratos emlékek kék és mikor ismertették”), compilație pripită după CIL, III, p. 153—160, cu numeroase lacune și unele deformări mai ales de antroponime. Cf. repertoriul bibliografic al lui Torma C. (citât infra, nota 20; care pregătea publicarea unui „corpus al inscripțiilor Daciei romane”); iar mai recent: M. Macrea, în *ActaMN*, II 1965, p. 141—160 (*Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre*, cu bibliografie mixtă ceva mai amplă).

romane și resturi din ele (pustii, nelocuite și „neîntreținute“) au „dispărut“ pe încetul sub glee, nisip adus de vânt și de inundații, sub vegetația naturală și culturile agricole, sub alte clădiri și așezări medievale ori moderne. Erau astfel făcute una cu pământul castelele și alte fortificații mai mici, orașele și sediile, stațiunile, ateliere, terme, temple, amfiteatre și alte construcții publice, poduri, ca și tot ce forța organizatorică romană ridicase cu brațele și sudoarea trupei și a meșteșugarilor, a robilor și mai ales a maselor de localnici geto-daci, făcând totodată să înflorească producția și cultura timp de 17 decenii pe meleagurile provinciei carpato-dunărene. În asemenea condiții maștere, apare numai firesc, întru totul necesar ca — în faza de recesiune social-economică a perioadei prefeudale și a feudalismului timpuriu — să se fi nimicit și pierdut în cea mai mare parte documentația scrisă a provinciei.

Probabil din primii ani după evacuarea oficială a Daciei de către armata romană și desigur în tot decursul evului mediu, dar atestat documentar-arheologic începând mai ales din secolul al XIII-lea, localnicii exploatează din plin ruinele romane găsite aproape de suprafața solului, fără a fi necesare „săpături“ mai în adânc, la Ulpia Traiana (Grădiștea Hațegului), Apulum, castrul legiunii XIII Gemina, la Turda, Cășeu etc., scoțind din ele blocuri de piatră și de marmură (unele epigrafice), utilizate la construirea de biserici (sec. XIII—XIV și urm.), în monumente de arhitectură romanică și gotică: Densuș, Strei, Strei-Sîngeorgiu, Tuștea, Alba Iulia, Vad (jud. Cluj) etc.; multe au fost transportate pe la castele, palate, conace boierești în județele Hunedoara, Alba, Cluj ș.a.m.d., unele chiar în afara Transilvaniei (la Buda de către regele Matia Corvinul și în alte țări; cf. câteva citate în acest sens: *ActaMN*, II 1965, p. 142—143). Săparea și scormonirea ruinelor de castre și orașe romane a continuat asiduu, neîntrerupt tot evul mediu și în epoca modernă pînă în zilele noastre cu scopul practic-gospodăresc: pentru obținerea pietrei aflate gata fasonată în ziduri, de unde mult mai ușor și mai simplu decît din cariere putea să fie utilizată la construcții ori chiar la pavarea drumurilor ce se făceau în secolele XVIII—XIX. Din asemenea „exploatare“ a cîmpurilor de ruine romane ca excelente cariere de piatră finisată au rezultat multe materiale epigrafice și sculpturale, expuse și existente în clădiri feudale, biserici, conace, ori în parcuri, grădini, locuri virane, unele însă pierzîndu-se în chip definitiv, dar rămînînd textul copiat în manuscrise ori publicat în cărți începînd din secolul al XVI-lea. Multe dintre piese au fost atunci, ca și mai tîrziu, sparte, mutilate, utilizate în clădiri și gospodării, acoperite cu tencuială, marmura arsă pentru fabricarea varului⁵, pe măsură ce ieșeau la iveală (după cum continuă să iasă și în zilele noastre și vor apărea în viitor), pe încetul, adesea întimplător și în stare deteriorată, cu mari lacune. Tot acolo însă, adăpostite sub scoarța telurică, bine acoperite și tasate cu pămînt unele inscripții litice, ca și ceramice ori din bronz, s-au păstrat foarte bine aproape sau chiar întregi. Colectarea, încadrarea tematică și cronologică a întregului material epigrafic bine păstrat ori fragmentar ce trebuie integrat și „restaurat“ erau și continuă a rămîne sarcinile de bază ale epigrafiei, care din aceste în-

scrieri a oferit și mai ales poate să ofere azi și în viitor blocuri și cărămizi solide, bine călite, pentru munca de reconstrucție istoriografică a societății și culturii antice din Imperiul roman și, pentru noi, în primul rînd din Dacia.

Cea dintîi premisă și baza din care a plecat epigrafia provinciei Dacia era deci (cum s-a spus) munca de culegere și semnalare a textelor antice, în fruntea cărora stau inscripțiile lapidare, risipite și avariate, chiar nebăgate în seamă pînă tîrziu de tot de către oamenii locului, preocupați de grijile existenței lor cotidiene grele în feudalism mai mult decît de monumente istorice și de vestigiile antichității. Din cîteva duzini sau aproape 100 de piese epigrafice cunoscute în „bibliografia“ manuscrisă la începutul veacului al XVI-lea pentru Dacia, se formează mici „culegeri“ în manuscrisele ardelenice ce se transmit în „corpus“-urile generale epigrafice europene ale vremii, după ce se amplifică pe încetul numărul lor prin noi descoperiri; în secolele XVII—XVIII prevalează însă mereu rutina „copiatului“ de texte epigrafice dintr-un manuscris sau volum în altul; noile achiziții dintre a. 1600 și 1800 erau relativ destul de reduse la număr, alternînd în publicații cu cele vreo 6—7 duzini de texte fictive, scornite (infra, p. 55), ori repetarea comodă după „colecțiile muzeale“ din palate și conacele feudalilor ardeleni, de pe la biserici, căci explorarea de teren și culegerea de „noi“ texte epigrafice din sate ori de prin ruine la mari distanțe unele de altele nu era o treabă tocmai ușoară și plăcută în condițiile rudimentare de viață și cu mijloacele de călătorie în feudalism, lucru pe care putea să-l facă mai ușor vreun intelectual localnic, diplomat apusean ori cleric ceva mai răsărit și înstărit.

Cel mai vechi „copist“ de inscripții romane în Dacia pare să fi fost un autor anonim „Antiquissimus“, care în secolul al XV-lea adună o serie de inscripții din Pannonia și opt din Dacia (Apulum), majoritatea interpolate sau fictive. Cîteva piese din Dacia au fost copiate și de Antonius Bonfinius, istoriograful aulic al regelui Matia Corvinul, ca și de un Appianus (CIL, III, p. 155).

Primul care a întocmit o culegere (sylloge) epigrafică sistematică în Dacia a fost la începutul veacului al XVI-lea clericul Ioan Mezerzius, arhidiacon la Cojocna (jud. Cluj, prin a. 1504—1516) și canonic la Alba Iulia⁶; colecția cuprindea vreo 120 de texte din Apulum, Ulpia Traiana, Cluj-Napoca, Turda, Aiud, Zlatna, Abrud, Sebeș, Orăștie, cîteva din Oltenia, Orșova, Caransebeș, ca și din alte provincii romane; ea a fost cunoscută de mai mulți erudiți occidentali, aflînd astfel o largă difuzare în cursul veacului al XVI-lea, în primul rînd prin Stephanus Taurinus (Stieröchsel), *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum, quod anno ab orbe redempto post sesquimillesimum quarto decimo et Pannoniam et collimitaneas provincias valde miserabiliter depopulaverat* (Viena, 1519); Philippus More de Csula (Ciula, sat în jud. Hunedoara; evident român de origine, din aristocrația hunedoreană maghiarizată în secolele XV—XVI), „praepositus Agriae, protonotarius apostolicus“, consilier al regelui Ungariei Ludovic, la a. 1521 a dus în Veneția — unde se afla

⁵ De ex. la Ulpia Traiana în veacul al XVIII-lea; cf. Seivert, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, p. 20; Ackner—Müller, *InschrDac*, p. XI.

⁶ Despre Ioan Mezerzius (Megyericsei, „din Megyericse, Megyericeanul“), mort în a. 1516, înafară de CIL, III, p. 153—156, cf. și A. Buday, *ErdM*, 1907, p. 111—129; *Dolgsz*, IV 1928, p. 297—299.

în misiune diplomatică — un exemplar din „corpus“-ul epigrafic al lui Mezerzius, prin el materialul ajungând cunoscut umanistilor Robertellus, Manutius, Clusius; Mariangelus Accursius avea un manuscris corect (în biblioteca Ambrosiana); un altul se afla în Codex Leidensis; în Codex Vindobonensis; la Wolfgangus Lazius un manuscris la Viena; la Datus Florentinus. Erau deci vreo nouă-zece autori la care s-au păstrat și transmis epigrafele „mezerziene“ în Italia și Germania, „autori mezerzieni“ studiați comparativ de Mommsen (CIL, III, p. 153—155) și utilizați în mod exhaustiv la publicarea inscripțiilor respective. Marele savant și critic a stabilit că Ioan Mezerzius a copiat inscripțiile cu remarcabilă „acribie“ păstrând și ordinea rîndurilor de text; dar el are și inscripții interpolate, împreună cu texte integral fictive clasificate la locul lor de către Mommsen.

În cercul „autorilor mezerzieni“ trebuie enumerat și eminentul erudit, scriitor, poet, istoriograf, episcop și prelat în Ungaria Antonius Verancici (Verancsics, Wrancius, Verantius, 1504—1573, născut în Sebenico-Dalmatia, de obârșie bosniac-croat), care este și autorul unei valoroase monografii *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*, în *MonHHist*, II, irók (scriptores), II, Pest, 1857, p. 119—151; pe lângă materialul manuscris provenit din „fondul epigrafic“ al lui Mezerzius, a copiat personal texte epigrafice din Dacia, utilizate de editorii CIL, III, după cuviință (cf. CIL, III, p. 1373—1374); în *MonHHist*, VI, p. 174, Verancici scria: „in Transsylvania passim ubique, in Transalpina circa ripas dumtaxat Istri Romanorum visuntur vestigia sive inscriptionum sive numismatum, sive urbicorum aedificiorum et imaginum tam hominum quam ... Deorum immortalium, praesertim Mercurii, Apollinis et Iovis Optimi Maximi, quibus et domus mea spectabilior est, ut votiva praetermittam simulacra ...“ (cf. DiplD XXV). Materialul epigrafic autentic și falsele date de Taurinus (Stieröchsel) au fost cuprinse de Georgius Reichersdorffer (magistrat sas în Sibiu, diplomat și erudit remarcabil la mijlocul veacului al XVI-lea), în *Chorographia Transilvaniae quae Dacia olim appellata*, Viena, 1550, în capitolul I, fără vreun aport personal.

Mihail Sigler, preot sas în Ardeal, istoriograf (1535—1585), a întocmit o culegere de inscripții, din care o parte s-a păstrat într-un codex la Vatican: „inscriptiones Romanae ex statuis et marmoribus hinc inde in Transilvania erutis collectae per Mich. Siglerum secret. reip. Cibinien.“, zece piese fără indicarea locului descoperirii lor; culegerea a fost utilizată de Gruterus și de alții.

Un codex Ambrosianus C. 61 inf. f. 128—138 are șapte inscripții din Apulum, copiate corect aici pentru prima dată (CIL, III, p. 156).

Între călătorii apuseni — misionari, negustori, militari, diplomați — care au străbătut țările românești în a doua jumătate a veacului al XVI-lea lăsând însemnări sau descrieri amănunțite, cu informații valoroase, loc important ocupă francezul Pierre Lescapier; „spre deosebire de alți drumeți, animați de diferite preocupări sau legați de anumite sarcini, tânărul parisian, student sirguincios al universității din Padova, a făcut în anul 1574 o călătorie lungă din Veneția la Constantinopol, străbătând la înapoiere Țara Românească și Transilvania, numai din plăcerea de a se instrui și a cunoaște lumea; el avea, mai mult de

formă, o misiune diplomatică la curtea princiară din Alba Iulia“. Despre voiaj, el a redactat un foarte important și interesant „jurnal“ intitulat *Voyage fait par moy, Pierre Lescapier l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusques à Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongrie, Allemagne, Friul et Marche Trevisane jusques à Venise*, descriind locurile străbătute, orașele, populația, legendele și obiceiurile, starea economică, forme politico-sociale; dă informații asupra materialelor epigrafice observate în Dacia ardeleană. Jurnalul a fost publicat și comentat în a. 1921 de F. Cleray, după care l-au utilizat unii istorici români. Editarea integrală a părții din text referitoare la țările române, două capitole (*Luptele dintre moldoveni și munteni în 1574 și Voiajul lui Lescapier în Țara Românească și Transilvania*), a fost făcută de un medievist român bucu-reștean⁷. Noua ediție reproduce textul în limba franceză a timpului (savurosul stil arhaic, ce se citește cu plăcere), însoțindu-l de excelente comentarii, explicații ample, identificări de localități, printr-o vastă documentare în sursele și bibliografia istorică-literară, arheologică și epigrafică. Partea privind istoria veche a țării noastre, materiale epigrafice și informații arheologice cuprinse în valorosul manuscris francez din secolul al XVI-lea, au rămas necunoscute nu numai lui Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski (nefiind deci utilizate la publicarea inscripțiilor în CIL, III), dar și altor arheologi-epigrafiști. P. Lescapier reproduce 24 de inscripții latine din Dacia (trei false, după Reichersdorffer), între ele una integral necunoscută din altă sursă, iar alta cunoscută numai pe jumătate; epigrafele erau din patru localități ardelenice (Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, Zlatna, Alba Iulia, Cluj-Napoca), copiate cu unele erori explicabile fie prin lipsa de inițiere și pregătire în materie (firesc în secolul al XVI-lea, la un jurist modest, simplu amator de antichități), fie prin starea mediocră de conservare a materialelor epigrafice. În manuscrisul din Montpellier, majoritatea inscripțiilor au identificarea cu numărul lor din colecția lui Gruter (*Inscriptiones antiquae*, 1603; ed. a II-a, 1707); editorul român din 1960 face identificarea corectă și necesară cu numărul din CIL, III. În ordinea din manuscris și din ediția românească (p. 450—461) sînt următoarele epigrafe romane: CIL, III 1321 (Lescapier adaugă la început pe firescul „D(is) M(ani-bus)“ al epitafelor, iar numele AELIVS îl scrie abreviat AEL); 1323 (copiată cu erori); apoi importanta informație nouă (p. 451) „en une maison d'un habitant de ce lieu (Zlatna) ou y a peu de maisons une pierre rompuë comme suit

LLINI
E ET NICOLVMEA TE
ALAN. HADRIANI
RNVS PRIMICENIVS“

⁷ Paul I. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în *Studii și materiale de istorie medie* (București), vol. IV, 1960, p. 433—463, în baza unui microfilm executat după manuscrisul de la sfîrșitul veacului al XVI-lea păstrat la Montpellier (Franța). Cf. comentariul și rectificările noastre în *SCȘiași*, Istoria, XIII 1962, p. 150—152. Textul lui Lescapier este reprodus și în colecția *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 436—444.

care era evident o piesă „inedită, nouă“, putînd să fie întregită în primele trei rînduri; CIL, III 1057, 1045 (ambele cu erori); 1081, 987, 1312. La Turda, călătorul francez plasează două „inscripții“, ambele false: CIL, III 66* și 72* (din Ulpia Traiana), iar la Mănăstur (cartierul de vest al orașului Cluj-Napoca) spune (p. 458): „Vng italien fermier du monaster de Colosuar (Clujmănăstur) me... bailla les inscriptions cy apres transcrites qui se trouvent en diuers lieux de ce pays“ și anume falsa CIL, III 69* (Ulpia Traiana), autenticele CIL, III 860 (=JÖAI, V 1902, Bbl. 98, Cluj-Napoca; Muz. Cluj-Napoca), 1070 (Alba Iulia), 1452 și 1443 (Ulpia Traiana; în varianta nr. III din CIL, III), 1266 (Zlatna; descoperită la Abrud), 1317 (Zlatna; descoperită din nou în a. 1959 la Abrud; existentă în Muzeul istoric-arheologic din acest oraș), 1088, 1101, 984 și 1015, pe care Lescaplier o dă cu textul mai amplu, adăugînd PRO Salvte DNI N SANCTISSIMI ANTONINI PII AVGVSTI, care nu figurează în CIL, III 1015; deci această parte este evident „inedită“; CIL, III 1537 (Ulpia Traiana), 1125 (Alba Iulia).

Cu un deceniu mai tîrziu, alt francez eminent Jacques Bongars (Iacobus Bongarsius)⁸, om de aleasă cultură umanistă, trecînd prin Transilvania în călătoria sa la Constantinopol în a. 1585, copiază 30 de inscripții la Alba Iulia, două la Sibiu, două la Aiud și una la Turda, transcrise cu toată acribia, păstrînd ordinea rîndurilor, ligaturi, „punctuație“ etc. (dar reproduce și cîteva răsunătoare texte fictive): *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, Frankfurt, 1600 (fol.), p. 617—628, Appendix ad res Hungaricas in qua Transylvaniae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi (=ed. J. G. Schwandtner, Wien, 1746, p. 778—881); la p. 619—620 (=875), după cîteva observații despre populația românească (Walachi), explică motivul pentru care publică inscripțiile din Dacia: să atragă atenția și să stîrnească interesul față de atare materiale risipite și expuse distrugerii în mijlocul indiferenței generale a localnicilor, „neque enim alio haec a me fine publicantur, quae tanti non aestimem, ut aut typographi proelum, aut lectoris eruditi oculus tenere debeant. Sed fore spero, ut post haec viderint, pauca de innumeris antiquitatis litteratae fragmenta, ab homine alieno edita, exsurgant, qui sparsas et turpiter iacentes inscriptiones veteres, religiose colligant, et loca ipsa, quaeque in iis memorabilia atque miranda, fideliter exponant hactenus et ipsis Hungaris velut obvia, et exteris hominibus tamquam ad observandum operosa nimis, indicta, aut leviter sane dicta...“; p. 883: „sed et haec, libere profiteor, a nobis proferuntur, ut aliorum excitemus diligentiam: ne forte tot egregia antiquitatis monumenta, quae tota Transilvania proiecta iacent, iaceant diutius exposita, et temporis et barbarorum hominum iniuriae...“. Materialul epigrafic „bongarsian“ a fost utilizat de Gruterus în colecția sa și plenar de Mommsen în CIL, III.

Dintre cei care citează ori utilizează inscripții din Dacia în acest interval de timp este de menționat și marele filolog Scaliger (amintit de Gruter), între ale cărui texte trei piese din Alba Iulia sînt cunoscute

⁸ Jacques Bongars, din Orléans (1554—1612), diplomat și erudit, a fost „agent“ al regelui francez Henric al IV-lea pe lângă Sfîntul Imperiu

numai prin el; Carolus Clusius (pe lângă materialul epigrafic copiat din „corpus“-ul lui Mezerzius) avea textul cîtorva inscripții copiate la Alba Iulia, în colecțiile voievodului ardelean și a cancelarului Kováchoczy, de către Menabenus și Theobald Hogeland în a. 1587 și 1591.

Un loc de frunte în etapa începuturilor epigrafiei din Dacia ocupă Stephanus Zamosius (Zamoscius) — Szamosközy⁹, eminent cronicar-istoric ardelean (?1565—1612), autor al unei serii valoroase de scrieri istorice redactate în limba latină și o parte în ungurește¹⁰. Prima lucrare de erudiție („primitiae laboris mei“) era din domeniul antichităților Daciei romane, pentru care Zamosius manifesta o puternică pasiune din tinerețe, aducînd unele servicii prețioase epigrafiei latine: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, redactată și tipărită în a. 1593 la Padova (Patavium), unde autorul ardelean se afla pentru studii la vechea universitate¹¹, după ce studiasse doi ani la Heidelberg. La universitatea patavină, „celebră nu numai ca loc de formare a oamenilor de știință, dar și ca excelentă școală a manierelor și moravurilor nobile“¹², a studiat dreptul și științele politice (a. 1591—1594); dar Zamosius simțea o mai puternică atracție pentru cercetările istorice, în care mai tîrziu a dat lucrări de valoare. Pasionat admirator al antichității romane, el redactează — după întoarcerea din călătoria la Roma (toamna 1591) și poate la Napoli — în carnavalul din 1593, lucrarea asupra Daciei, opuscul (249 p. în 16°) de erudiție remarcabil pentru vremea sa, scris într-o latină corectă, elegantă. Cartea urmărea scopul de a prezenta publicului și erudiților timpului o imagine geografică-istorică și culturală a Daciei romane pe baza textelor epigrafice, a știrilor istorice-literare, a materialului arheologic și numismatic; ea s-a bucurat de o bună primire între contemporani, fiind reeditată în curînd la Frankfurt (ca anexă la cartea lui W. Lazius *Reipublicae Romanae commentarii*, 1598; cu unele erori de tipar), servind ca bază, punct de plecare pentru studiile asupra Daciei antice în veacurile XVII—XVIII. *Analecta* se întemeia în primul rînd pe materialul arheologic și epigrafic notat de Zamosius (prin a. 1585—1589) în călătoriile sale prin Transilvania, unde „nos vix vel exiguum titulorum qui in Dacia supersunt, partem huc congegimus, nec nobis potestas fuit omnia colligendi“ (pref., p. 11 a). Comentariile lui istorice și interpretarea informațiilor literare antice sînt, firește, în

⁹ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 7—92, cu bibliografia mai veche citată acolo, la care se adaugă: Szinnyei J., *Magyar irok*, XII (1908), p. 362—363; Bagyary S., *Adalék Szamosközy István életrajzához*, în *Századok* (Budapest), XLI 1907, p. 80—81; Vass M., *Szamosközy István életéhez*, în *Századok*, XLIII 1909, p. 146—150, cu răspunsul și observațiile lui Bagyary, *ibid.*, p. 316—320; și ale noastre în *Revista de istorie*, București, 1975.

¹⁰ Editate pentru prima dată în *MonHHist*, XXI, XXVIII, XXIX și XXX (Budapest, 1876—1880) de medievistul budapestan Szilágyi Sándor. La acestea se adaugă prima sa lucrare de arheologie, epigrafie și anticariat, *Analecta* (1593), analizată pe scurt mai jos (rezumînd cele spuse în *ActaMN*, III 1966, p. 439—446).

¹¹ Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, I, 1915, p. 96, 100—102 (matricola studenților din Ungaria). La Padova își va fi latinizat numele unguresc, cum observă un erudit secui în sec. al XVIII-lea, Alex. Kovácsnai (J. Benkő, *Transilvania*, II, p. 602). Cf. Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, III, *Rationes curiae St. Báthory*, 1918, p. 23, 24, 60, 107 etc.: numele gentiliciu (de familie) Szamosközy frecvent în secolul al XVI-lea.

¹² Bagyary, *Századok*, XLI 1907, p. 81.

majoritate fără valoare ori azi total inutile, față de materialul epigrafic — parte autentic, parte fals — pe care-l prezintă. Precum s-a observat, Zamosius a copiat și reprodus un număr restrâns de inscripții autentice, la care a găsit de cuviință să adauge o serie de produse proprii, texte fictive, ticluite de autor și prezentate ca „inscripții romane antice”. Caracterul eronat al unor texte a fost relevat mai demult: J. C. Orelli (*Inscriptiones Latinae*, I 1828, p. 66) observă: „quae ex eius Analectis laudantur saepe sunt vitiosa, meliora tamen Lazianis”. Dar majoritatea textelor fictive ale lui Zamosius au fost (înainte și după Orelli) reproduse și citate de erudiți ca autentice, pînă cînd Mommsen a stabilit la 1873 (CIL, III, p. 158) că Zamosius „publică” un număr aproape egal de texte confecționate la Padova, al căror caracter de falsuri este evident: „certissima stultae fraudis indicia prae se ferentes”, observa marele epigrafist și critic german. Gruparea epigrafelor autentice și „false” adoptată de Mommsen în CIL, III nu este însă absolută și definitivă, fapt recunoscut de însuși „Nestorul epigrafiei latine”, spunînd că „aruncă între cele false câteva texte care deși în felul cum apar azi nu puteau nicidecum să existe în realitate, par totuși să fie alcătuite pe baza unui fragment genuin” (CIL, III, p. 158). În *Analecta*, Zamosius are 61 epigrafe din Dacia, pe care Mommsen le-a repartizat în două grupe aproximativ egale: a) autentice, în număr de 32 (unele avînd omisiuni și erori), b) false, în număr de 29, din care însă patru au fost dovedite autentice sau interpolate: *Analecta*, p. 77 = CIL, III 38* (din Turda); p. 64 = CIL III 74* (Bretea Română); p. 26 = CIL, III 82* (la Cîrnești, Hunedoara, evident din Ulpia Traiana); p. 86a = CIL, III 88* (Bretea Streiului, simplu epitaf al unui veteran), care pot fi integral sau parțial autentice (*ActaMN*, III 1966, p. 441—446) și vor fi cuprinse în I.D.R.

După întoarcerea din Italia în Transilvania (a. 1594), Zamosius s-a ocupat numai incidental cu arheologia și epigrafia Daciei romane, fiind prea mult angajat în vîltoarea luptelor și agitațiilor din țara sa la sfîrșitul veacului al XVI-lea; trecînd pe plan secund studiul antichităților (în care își formase o specializare la studiile juridice în Italia), el părăsește cu totul apucătura urîtă de a falsifica inscripții romane, pe care o deprinsese la Padova și la Roma, sub influența nefastă a „specialiștilor” italieni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Adunînd material documentar pentru istoria Transilvaniei, Zamosius a mai notat cîteva inscripții romane din Dacia (Cluj-Napoca, Zlatna, Alba Iulia) pe care nu le cunoscuse la 1593. În *Hebdomades*, el reproduce trei inscripții din Cluj-Napoca: *MonHHist*, XXIX, p. 81—83, cuprinse de Mommsen în CIL, III 862, 869 = 7665 și 854 = 7657 (= *Dolg*, IV 1913, p. 101; *ActaMN*, III 1966, p. 447; Mommsen nu cunoștea din lucrările istorice ale lui Zamosius decît *Analecta*); din jud. Alba reproduce (*MonHHist*, XXIX, p. 61) epitaful lui M. Ulp. Hermias (CIL, III 1312), în alt loc (*MonHHist*, XXX, p. 429) un altar votiv (CIL, III 7840), iar din Alba Iulia un alt prinos (CIL, III 1071; azi în Nationalbibliothek la Viena). Examinarea critică a laturii privind antichitatea — îndeosebi inscripțiile — în opera lui istorică ni-l arată pe St. Zamosius ca un harnic și merituos activist în domeniul epigrafiei, arheologiei și istoriei vechi a Transilvaniei. Cu toate că în tinerețe, la a. 1593, el s-a lăsat ispitit și a practicat uritul nărav al compunerii și utilizării textelor fictive, a inscripțiilor false, Za-

mosius rămîne, prin aportul pozitiv din *Analecta* și informațiile din *Istoria Transilvaniei*, un precursor al arheologiei și epigrafiei științifice a Daciei romane, iar prima sa lucrare de arheologie-epigrafie a Daciei a servit ca bază și sursă de inspirație multor erudiți și istoriografi din veacurile XVII—XVIII.

Un copist „Puteanus” a trimis cîteva transcrieri de inscripții (unele false) lui Gruterus, păstrate în manuscrisul supplementului acestuia (CIL, III, p. 156), iar din a. 1598 este de menționat seria de epigrafe din Dacia reproduse în cartea *Reipublicae Romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim*, auctore Wolfgango Lazio Viennens. Austriaco, medico et Rom. regis historico. Francfurti ad Moenum, 1102 p., la p. 923—932: „Romana vestigia per Dacias”, inclusiv unele texte fictive care circulau în „bibliografia” vremii.

La începutul veacului al XVII-lea, marele poet și umanist silezian Martin Opitz (Opitius, mort la 1639), profesor la gimnaziul organizat de Gabriel Bethlen în Alba Iulia, a ținut cursuri de literatură în a. 1622—1623, cînd a copiat texte epigrafice din Alba Iulia și Zlatna, la care s-au adăugat altele ce i-au trimis mai tîrziu în Germania prietenii lui rămași în Transilvania. Copiile lui M. Opitz au fost transmise mai multor erudiți și umaniști apuseni, care le-au reprodus ori utilizat în lucrări epigrafice; transcrierile lui erau de foarte bună calitate: „exempla Opitzii optima sunt versuumque ordinem nexusque litterarum accurate imitantur, ut non sine causa ipse de iis ad Gruterum sic scribat: *mea marmora fide optima descripsi, ultra modum fere curiosus; etiam fracta et semesa accipies, ne quid patiar a me desiderari*”, observă maestrul Mommsen (CIL, III, p. 157), care le-a analizat și utilizat cu sagacitatea unică¹³.

Un aport original a adus medicul Fridericus Monavius (1592—1659, profesor la Greifswald), care în timpul cît a zăbovit în Transilvania prin a. 1634—1636 a copiat vreo 40 de texte epigrafice, unele direct de pe pietre, altele după Opitz; „culegerea” lui s-a risipit, dar unele materiale din ea au ajuns la Reinesius și Gudius, fiind utilizate de aceștia, deci în oarecare măsură salvate pentru știință, puse în circuitul european și cunoscute lui Mommsen (CIL, III, p. 157).

Iohannes Tröster, *Das alt und neues teutsche Dacia. Das ist neue Beschreibung des Landes. Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666, citează și utilizează cîteva inscripții din Dacia, autentice și false.

Valoroase și importante servicii a adus arheologiei și epigrafiei romane a Daciei italianul Aloysius Ferdinand Marsili din Bologna¹⁴, care prin a. 1690 a notat și desenat monumente, ruine, castre și inscripții din zona Dunării, publicate mai tîrziu în grandioasa monografie *Danubius Pannonico-Mysius, observationibus geographicis, astronomicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus* ab Aloysio Ferd. com. Marsili,

¹³ La bibliografia despre Opitz, de adăugat: Dr. Ilie Dăianu, *Poetul silezian Martin Opitz și românii din Transilvania*, în *Apulum*, II 1943—1945 (1946), p. 374—385.

¹⁴ D. Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania Luigi Ferdinando Marsigli* (1658—1730), în *Roma* (Rivista di studi e di vita romana), 1942, extras 9 p.; *OltR*³, p. 14.

Hagae-Amstelodami, I 1726, II 1726, p. 118—138 și planșe, unde redă un număr de inscripții și reliefe, în forme precise, utile pentru arheologie și epigrafia din Dacia ardeleană, Oltenia și Muntenia, utilizate eficient de Mommsen în CIL, III și de alți cercetători.

Din prima jumătate a veacului al XVIII-lea este de menționat preotul sas Georgius Soterius (Schochter), din Criș (mort la 1723), care a alcătuit o colecție epigrafică după alți autori sau după originalele descoperite și descrise de el, *De rebus Romanorum in Dacia*, cu deosebită grijă și fidelitate (cf. *InscrDac*, p. X).

Samuel Köleséri de Keres-Eer, *Auraria Romano-dacica*, Cibinii (Sibiu), 1717, citează câteva inscripții pentru problema mineritului antic în Dacia; lucrarea manuscrisă „analecta antiquitatum Dacicarum” a fost utilizată de Seivert; dar Mommsen îl considera „pessimus tamen auctor Koeleserus est finxitque totum titulum n. 59* neque quidquam cogitans nisi aurarias Dacicas tamquam novus Mida quidquid attigit aurarium fecit...” (CIL, III, p. 157).

Excepționale merite pentru epigrafia Daciei și-a câștigat italo-austriacul Iosephus (Giuseppe) Ariosti, nobil din Siena, căpitan în armata austriacă a lui Carol al VI-lea; zăbovind la Alba Iulia, prezent la lucrările de construcție a fortificațiilor pe „Cetate” în care s-au găsit numeroase epigrafe și piese sculpturale romane, el le-a copiat și trimis compatrioților săi, mai ales lui Scipio Maffei, care a exoperat din partea împăratului austriac aprobarea ca mai multe pietre cu inscripții descoperite de Ariosti să fie transportate în a. 1723 cu bărcile pe Mureș, Tisa și Dunăre la Viena; dintre ele o parte s-au scufundat cu barca în Tisa la Seghedin, celelalte au ajuns la Viena, unde majoritatea au fost zidite cu textul în afară în pereții sălii festive Barock din Hofbibliothek (azi numită Nationalbibliothek), unde se păstrează¹⁵; o parte s-au pierdut tot acolo în Viena (sparte și aruncate de zidarii puși la munca grea de încăstrare a pietrelor epigrafice daco-romane sus în zidurile palatului împărătesc vinez). Toate inscripțiile pe care le-a găsit în Transilvania, Ariosti le-a copiat cu multă grijă într-o colecție manuscrisă păstrată la Viena, Verona și Veneția (trei exemplare în italiană, unul tradus în latină de Fr. Tobias, a. 1754; Viena). Titlul dat culegerii sale de Ariosti este: „Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania [Ulpia Traiana, Apulum, Abrud — Zlatna, Turda] dal conte Gioseppe Ariosti nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nel reggimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Cesarea Cattol. Real Maesta di Carlo VI Imperatore de' Romani l'anno MDCCXXIII”. Culegerea se compune din trei părți: a) epigrafele aduse la Viena (47 de piese „parte felicemente qui tratte”), b) cele vreo 14 pierdute pe drum, scufundate în Tisa, c) o grupă lăsată în Dacia (52 de piese, „parte più sgraziatamente mandate a male e seppellite sotto

¹⁵ E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, extras din *Oster- und Pfingstbeilage 1913 der Wiener „Montagsrevue“*; G. Winkler, *Die römischen Inschriftsteine der österreichischen Nationalbibliothek*, în *Biblos (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen)*, 20, Wien, 1971, p. 203—208, face un excelent istoric al începuturilor și organizării colecției epigrafice din fosta Hofbibliothek vieneză.

fabbriche dal tempo che cominciavi a raccogliere per mio genio fino a quello, che V.M. si è degnata comandarmi la collezione e trasporto delle medesime in Vienna”). Valoarea colecției ariostiene a fost relevată cu toată autoritatea și competența de Mommsen (CIL, III, p. 158): „syloga bona est et magni momenti cum propter lapides non paucos, quos habet, hodie deperditos, tum quod de origine titulorum Dacicorum hodie servatorum Vindobonae ex ea potissimum constat”. Copiile ariostiene au fost utilizate de mulți erudiți în veacul al XVIII-lea, integral cu eficiența obișnuită de către Mommsen în CIL.

Franciscus Fasching, *Vetus Dacia ex probatis scriptoribus deprompta*, Claudiopolis (Cluj), 1725, 93 p., și *Nova Dacia*, Claudiopolis, 1743, 168 p., preia aproape tot materialul epigrafic după Zamosius (*Analecta*), inclusiv toate piesele fictive („falsae”). Contemporan, Paschale Garofalo (Caryophili) a scris o *Dissertatio epistolaris* (Viena, 1737) despre Băile Herculane, cu inscripțiile descoperite aici, reproduse de Andrei Hamilton (care asistase la săpături).

Merite remarcabile pentru istoria și chiar pentru epigrafia Daciei romane are la mijlocul secolului al XVIII-lea Andrei Huszti¹⁶ prin cartea sa despre Dacia veche și nouă (*Ó és Új Dacia*)¹⁷, în care formulează pregnant unele teze istoriografice ingenioase (parțial valabile chiar și azi) asupra situației etno-demografice și romanizării Daciei, citind și utilizând multe inscripții; lucrarea lui manuscrisă *Dacia Mediterranea, id est Transilvania vetus a primis suis incunabulis usque ad seculum post n. Chr. nonum historice deducta... vetustissimis Romanorum monumentis marmoribus incisus exornata* este un „corpus” cu 172 de piese (după Ariosti ș.a., puține adaosuri personale).

Între cei care au lăsat ori transmis însemnări epigrafice în Transilvania sînt de menționat Laurentius Weidenfelder (1693—1755), preot în Mănărade și Cisnădioara (*InscrDac*, p. XIII; CIL, III, p. 158), ca și călugărul iezuit Ioan Fridvaldszky, care în cartea intitulată *Inscriptiones Romano-Transilvanicae honoribus comitis Andreae ab Hadik oblatae ab Iosepho Thoroczka de Thoroczko* (Claudiopolis — Cluj, 1767) și în același an în *Mineralogia magni principatus Transilvaniae* reproduce numeroase texte (unele fără nici o indicație) după Bongarsius, Zamosius, Köleséri, Ariosti, puține din însemnări proprii.

Maiorul austriac Sylvius J. Hohenhausen, după ce a străbătut zona Hațegului, unde a notat numeroase materiale epigrafice și sculpturale, le-a publicat într-un volum cu titlul exagerat și pretențios *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Viena, 1773, cu

¹⁶ Huszti András (?1700—1755) a studiat la Aiud, Cluj și Frankfurt/O.; scriitor, istoriograf eminent, teolog reformat (calvin) și jurist, profesor de drept la Cluj.

¹⁷ Titlul complet al cărții (publicate pe cheltuiala sa de către Dienes S.) este *Ó és Új Dacia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a melyben ele adattatik ennek az országnak Régi és mostani lakosainak eredete, nevekedése és némellyeknek el-enyészése a' magyar királyok, vajdák és fejedelmek alatt való állapotával egybe Huszti András által, melyet mutató táblával megbövitve, maga költségen ki-adott Dienes Sámuel, Betsben [în Viena Austriei], 1791-ben, 294 p.; cartea a fost redactată la Cluj prin a. 1740, tradusă în ungurește după moartea autorului.*

unele confuzii de topografie și localizare a pieselor, în fruntea cărora a plasat o superbă serie de inscripții false din cele mai stridente; Hohenhausen a lăsat și un manuscris, *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf* (cod. Monacensis), consultat și utilizat în München de Mommsen, care aprecia pozitiv și pe bună dreptate aportul personal adus epigrafiei de harnicul maior austriac „auctor supra quam credas ineptus tamen non plane spernendus est, cum habeat quaedam imperite quidem, sed cum fide ex lapidibus excepta“ (CIL, III, p. 158).

Cea mai importantă culegere epigrafică din veacul al XVIII-lea pentru Dacia este a lui Ioan Seivert¹⁸, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, întocmită după Lazius, Bongarsius, Zamosius, Troester, Fridvaldszky, după „fișe“ ale lui Georgius Soterius, Ariosti, Huszti, Hohenhausen ș.a., ca și de pe la prieteni ai săi din Transilvania; el ignorează însă colecțiile generale epigrafice ale lui Gruterus, Muratori, Maffei, care de fapt reproduc inscripții după unii informatori din Transilvania. Seivert însoțește textele epigrafice cu comentarii ce sînt azi în cea mai mare parte lipsite de valoare științifică, cu conjecturi aberante; culegerea sa are și un indice. Apreciat pozitiv, lăudat și apărut în *InschrDac*, p. XIII—XIV, dar critic și obiectiv în CIL, III, p. 158.

La sfîrșitul veacului al XVIII-lea trebuie menționat Franz Grise-lini („mehrerer Akademien Ehrenmitglied“ etc.), care în *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, vol. I, Viena, 1780 (versiunea italiană sub titlul *Lettere odepорiche*, Milano, 1780, vol. I) reproduce epigrafe din Banat (Băile Herculane; făcînd și unele interpolări). În jurnalul de călătorie făcută în a. 1780, cînd a trecut și prin Transilvania, Domenico Sestini (*Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna* fatto da Domenico Sestini socio de più Accademie, Firenze, 1815) a notat cîteva inscripții, majoritatea din Apulum (Alba Iulia).

Continuînd tradiția micilor „depozite“ de inscripții și sculpturi romane organizate la palatele princiare, la castele și conace ale proprietarilor feudali, în a doua jumătate a veacului XVIII-lea încep în Transilvania să se formeze, amplificîndu-se, mai multe colecții de antichități la unele școli, instituții, parohii sau particulari mai înstăriți; astfel, la colegiul reformatilor în Aiud (dezvoltat mai tîrziu într-un mare muzeu istoric-arheologic al orașului); la Avrig (jud. Sibiu) în castelul guvernatorului-mecenat Samuel Bruken-thal (1721—1803), numeroase monumente epigrafice și sculpturale romane din zona de sud a Transilvaniei (majoritatea aduse în secolul al XIX-lea în marele Muzeu Bruken-thal din Sibiu); G. Aranka (1737—1817) la Tg. Mureș ș.a. Interesul, dragostea pasionată și preocuparea de studiu materialelor arheologice romane sînt foarte considerabil în perioada „luminismului“; acțiunea de colectare, publicare cu studii și comentarii a inscripțiilor romane se intensifică și se lărgeste în tot teritoriul Transilvaniei și Banatului; de menționat, de ex.,

¹⁸ Iohannes Seivert (1735—1785), sibian, a fost preot în Gușterița, începînd din a. 1771.

revista provincială *Parnassusi Időtöltés*, I—VII, Sibiu, 1793—1800 („Benkő Ferencz N. Enyedi histor. natur. professor által esztendőnként ki-adott“), care conține și materiale epigrafice romane autentice și valoroase (majoritatea cunoscute lui Mommsen și incluse în CIL, III), unele însă cunoscute numai din revista aiudeană, lipsind în CIL, III, ca de ex. epitaful din Sărățeni (jud. Mureș) în vol. VI, p. 3 („publicat“ de noi din nou în *ActaMN*, I 1964, p. 185—186); în vol VII, p. 92—95, este publicată pentru prima dată diploma militară descoperită în satul Turea (jud. Cluj; achiziționată la 1798 de Muzeul din Aiud), DiplD XXIV.

Marele numismat vienez Ioseph Eckhel (1737—1798) a colectat numeroase texte epigrafice, în manuscrise păstrate la Muzeul din Viena, din care un număr de zece din Alba Iulia, una din Zlatna, trimise de un oarecare Rochel, pe la a. 1814. La începutul veacului al XIX-lea pot fi menționate numele a doi merituosi erudiți vienezi care au adunat și publicat materiale epigrafice din Dacia ori le-au lăsat în manuscris: P. Koepfen și Anton Steinbüchel, directorul Cabinetului imperial de numismatică și antichități din Viena, care, după ce a publicat în 1828 diploma militară descoperită lângă Domașnea (DiplD XVII), a inițiat prin organele administrative (adresîndu-se guvernatorului Transilvaniei) o vastă acțiune pentru punerea la adăpost (în construcții, biserici etc.) și copierea inscripțiilor romane din Dacia ardeleană, ce urmau să fie cuprinse de el într-un *Corpus inscriptionum antiquarum imperii Austriaci*. Copiile de inscripții primite din Transilvania de Steinbüchel au fost văzute la Graz și utilizate de Mommsen („quae in Dacia collegit ipse mihi exhibuit“, apreciîndu-le ca „exempla accurate facta pleraque optime delineata continentque titulos minime vulgares“, CIL, III, p. 159), în total vreo 50 de piese epigrafice, toate cuprinse în CIL, III, partea I (N. Lascu, *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania*, în *ActaMN*, V 1968, p. 137—142).

Indicații arheologice-epigrafice cu caracter strict local conține *Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg (Studiu și ediție D. Mioc), București, 1969, p. 77, semnalînd la Petnic (jud. Caraș-Severin) inscripția votivă văzută ulterior de mai mulți și publicată în CIL, III 1574 printre cele de la Mehadia; p. 78: în Băile Herculane „să zice «La Comoriște», de unde mai multe pietri inscripții s-au desgropat și [în anul] 1767 la Baia Mare s-a adus...“

În prima jumătate a veacului al XIX-lea au desfășurat o activitate meritorie pe plan local, adunînd și chiar publicînd texte epigrafice: Ignatius Reinbold, „doctor chirurgiae“ în Zlatna, care a lăsat un frumos și valoros „album“ arheologic-epigrafic cu *Monumenta Romana quae anno 1836 in facie loci delineavit, nunc vero [a. 1842] ad usum musei Transilvanici noviter descripsit*, 15 „planșe“ cu desene corecte a 73 de inscripții din Alba Iulia, 8 din Micești-Alba, 4 din Partoș-Alba Iulia, 1 din Pătrînjeni și 39 din Zlatna (manuscrisul lui Reinbold se păstrează la arhiva din Biblioteca Universității Cluj, A 764); colecționarul transilvănean Lugosi Fodor András (Andrei Fodor Lugojeanul), medic în Deva, care a lăsat două lucrări tipărite în limba maghiară: *Gyűjteménye némely Marosnémeti és Veczeli határon kiásott Római sir- és emléköveknek* și *Mehadia* (Cluj, 1844), de valoare științifică foarte scăzută,

la fel ca și manuscrisul său arheologic-epigrafic, utilizat de Mommsen, păstrat în Arhiva Muzeului ardelean, Cluj, A 754 (cf. SCIV, 23, 1972, p. 648 bibliografia despre Fodor A.). Tot din zona hunedoreană este de menționat numele lui Adam V á r a d y, colecționar anticar, care a copiat și salvat numeroase piese epigrafice din județul Hunedoara, mai ales din Micia (Vețel), comunicându-le lui Mommsen (CIL, III, p. 160).

O remarcabilă figură de erudit și colecționar ardelean a fost Iosif Kemény (1795—1855), proprietar în satul Luncani (Grind, jud. Cluj, pe malul Arieșului), care a făcut servicii importante epigrafiei romane a Daciei, copiind și adunând piese epigrafice în colecția-muzeu din conacul său, văzute și studiate de J. F. Neigebaur și de alții la mijlocul veacului al XIX-lea (date bio- și bibliografice la Veress E., *Gróf Kemény József*, Cluj, 1933, 118 p.; I. Winkler — A. Hopârteanu, *Moneta antică la Potaissa*, Muz. Turda, Cluj, 1973, p. 27—42: colecția monetară a lui J. Kemény). În același sens a activat Dionysius Thalson, preot militar la Alba Iulia, unde a copiat și publicat numeroase inscripții de valoare ieșite la iveală în ruinele vechiului Apulum pe la mijlocul veacului trecut (toate piesele epigrafice cunoscute și integrate în CIL, III).

Încă din al patrulea deceniu al veacului apar în revista sibiană *Transsilvania* (periodische Zeitschrift für Landeskunde, redigiert von Jos. Benigni v. Mildenberg und Carl Neugeboren) materiale arheologice și epigrafice romane; astfel, în vol. I 1832 (Ackner), II 1833 (I. C. Schuller, Ackner), III 1838 etc.; de asemenea în revista clujeană *Nemzeti Társalkodó*, 1831, p. 134—137 (descoperiri romane la Ilișua) ș.a.

Merite deosebite în publicarea și interpretarea unor materiale epigrafice are eminentul numismat și muzeograf austriac, membru al Academiei vieneze, Joseph Arneith (1791—1862), publicând mai întâi un valoros corpus de *Zwölf römische Militärdiplome*, Wien, 1843, între ele două din Dacia (DiplD X și XVII), cu comentarii interesante și ingenioase pentru vremea sa; la 1853 publică altă diplomă din Dacia (DiplD XV), iar la 1851 și 1862 seriile de *Archaeologische Analekten*, în *SBakWien*, VI 1851, p. 280—293; XL 1862, p. 309—362, câteva inscripții din Dacia (Banat), cu comentarii și ilustrare corespunzătoare.

Cunoscutul filolog și istoriograf, om politic și activist pe tărîm cultural-național August Treboniu Laurian (1810—1881; profesor la universitate, membru al Academiei la București, reprezentant de frunte al curentului latinist extremist) a adus idei și contribuții de seamă la cunoașterea materialului epigrafic din zona Olteniei și Banatului; în articolul *Istriana* din revista sa *Magazin istoric pentru Dacia*, București, vol. II, 1846, p. 65—128, după o călătorie pe linia Dunării în stînga și în dreapta fluviului, a înregistrat și comentat o serie de inscripții importante; în a. 1845 „se folosi de timpul vacanței din vara trecută [1845] spre a vizita acestu ținut interesant al Dunării dimpreună cu alți doi soți“, plecînd din Giurgiu prin Pietroșani, Crivina, Zimnicea, Rusciuc, Șistov, Turnu Măgurele, Roșiori, Flămînda, Nicopole, Islaz, Reșca (Romula), Craiova, la mănăstiri pe valea Jiului, Strehaia, Orșova, Băile Herculane, unde semnalează diverse vestigii antice: cetăți vechi, materiale arheologice, copiază inscripții direct după monumente ori reproduce textele după alți autori; erau contribuții de seamă la cunoașterea mate-

rialului epigrafic al Daciei, pe care Mommsen le cita (în CIL, III „Lauriani Mag. II“) alături de ale celorlalți erudiți și exploratori europeni, apreciînd deci după cuviință munca și aportul entuziastului istoriograf și filolog latinizant ardelean la București. Scopul călătoriei și al publicării rezultatelor ei epigrafice în a. 1846 era indicat în concluzie: „să le insuflăm [românilor adevărați] gustul și dorința de a cerceta antichitățile străbunilor, de a le scoate la lumină și de a le lăsa drept tezauru de cunoștințe istorice următorilor lor“; „părțile Daciei noastre sunt toate pline de monumente romane, străinii le caută cu cea mai mare diligență și-și adornează scrierile lor cu dinsele. Noi locuitorii acestui pămînt clasic și strănepoții acelor oameni mari nu trebuie să fim indiferenți, noi ce am moștenit și țara și limba și numele de la dinși“ (semnat A.T.L., *MagIstDac*, II, p. 127—128).

Unele merite pentru arheologia și epigrafia Daciei romane are consulul și consilierul juridic al Prusiei la București, Johannes Ferd. Neigebaur (1783—1866), care, făcînd o călătorie arheologică în Transilvania la a. 1847, a notat cu sîrguință (dar nu peste tot cu destulă atenție și competență) și a descris multe monumente, materiale arheologice, epigrafice și numismatice, cam tot ce a văzut ori i s-a relatat, copiind și după Kemény, Ackner, Reinbold, Thalson etc.; o parte din inscripții le-a comunicat lui W. Henzen la Roma (publicate în *Bullettino dell'Istit. Corisp. Archeol.*, 1848), iar după revoluție a grupat tot materialul adunat în cartea sa *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt*, Kronstadt [Brașov], 1851 (310 p.), un repertoriu general arheologic cu materiale variate nu toate transcrise fără erori, unele repetate de două sau trei ori, din cauza felului nesistematic de lucru al unui amator de antichități, dar foarte pasionat de aceste materiale; chiar prin asemenea muncă neglijentă și lacunoasă, el a salvat de pieire și totală ignorare multe monumente și materiale arheologice-epigrafice, din care nu puține au dispărut ori s-au distrus complet în anii următori, parte în vîltoarea anului 1848 următor după periegheza neigebauriană în Dacia ardeleană (*InschrDac*, p. XVII—XVIII; CIL, III, p. 159). La p. 301—310 cartea conține un copios repertoriu de „Literatur über die klassischen Alterthümer Daciens“, întocmit în colaborare cu J. Kemény.

Descoperirile și studiul tăblițelor cerate, infra, p. 165—256.

În serialul de *Anotațiuni despre Țara Hațegului*, publicate în revista brașoveană *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, 1853, nr. 34—36, 38—40, 42; 1854, nr. 36—39, Ștefan Moldovanu¹⁹ aducea o seamă de contribuții valoroase la arheologia și epigrafia Ulpiei Traiana (Sarmii-

¹⁹ Ștefan Moldovanu (1813—1900) a fost „vicar foraneu“ la Hațeg în anii 1852—1857, iar în ultima parte a vieții preposit capitalar al episcopiei române a Lugojului; despre viața și activitatea sa: I. Radu, *Enciclopedia română* (C. Diaconovich), Sibiu, III (1904), p. 314 și în *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 127—128. Numeroase documente și scrisori necercetate, din care ar putea să rezulte lumină și pentru latura arheologică-epigrafică a muncii lui meritorii, se află în arhiva fostei episcopii din Lugoj; figura lui Șt. Moldovanu apare „ca a unui om disciplinat, spirit foarte organizat, cumpănit și priceput în ale administrației bisericești“, cum îi caracterizează pe scurt D. Șt. Rațiu într-o scrisoare ce ne-a trimis la 5 septembrie 1951. — *Dacia*, I, 1924, p. 246 (Daicoviciu).

zegetusa); erau o specie de „reportaje arheologice“, corespondențe cuprinzând descrierea locurilor, monumentelor (biserici, cetăți în ruină etc.) și a descoperirilor mai de seamă notate în decursul „visitațiunilor“ în satele vicariatului, unde vicarul avea răgaz să observe terenul cu suficientă atenție, să fie informat de intelectualii localnici și de plugari, care, în chip firesc, pe pământurile muncite din vremuri imemorabile, au prilej să facă descoperiri arheologice și epigrafice mai înainte ca specialiștii arheologiei oficiale să afle de existența multor materiale documentare și de artă antică ce se pierdeau ori se distrugau din cauza lipsei de grijă și interes în orinduirile trecute. Provocat de atare inerție și indiferență, Șt. Moldovanu dorea să facă cunoscute publicului românesc și erudiților vremii relictul trecutului roman, „după cum se afla acelea încă în fundamentele sau ruinele sale dinpreună cu inscripțiile ce se păstrează pe pietrele aflătoare aici și cu numele ce le poartă pînă astăzi în gurile locuitorilor, îmi iau volnicie a le comunica cu onoratul public, cu patriotica încredere provocînd pre cei bine adaptați întru invetiaturile arheologice și istorico-geografice, ca din amorea ce au catra patria și națiune se reverse lumina preste întunecatele acestea morminte [monumente] și se insuflă cuventu petrilor acestor mute, ca acestea în locul străbunilor noștri spre o glorioasă imitațiune“ (FMIL, 1853, nr. 35, p. 361). Nota caracteristică a corespondențelor arheologice ale lui Șt. Moldovanu este admirația pentru ruinele antice din metropola daco-romană Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), care nu fuseseră și nu erau nici la mijlocul veacului al XIX-lea scormonite ori săpate decît spre a fi distruse și jefuite de către căutătorii de comori și podoabe, de materiale pentru construcție. În aceste mormane și movile de ruine întrezărea Șt. Moldovanu cu admirabilă clarviziune, confirmată de săpăturile arheologice ulterioare: „cîtă adîncime de anticități pentru toate ramurile științifice și industriale a secolului de atunci zace aici neatinsă...“ (FMIL, 1853, nr. 35, p. 270). Valoroasele reportaje arheologice ale lui Șt. Moldovanu au fost gustate la timpul lor, desigur cu mult interes și folos, de către cititorii *Foii pentru minte*; dar au rămas necunoscute multor arheologi și epigrafiști de seamă, care ar fi putut scoate din cuprinsul lor un material documentar prețios pentru antichitățile romane din *Țara Hațegului*. Eminentul epigrafist și arheolog ardelen al Daciei, Carol Torma, care pregătea (fără a fi izbutit să încheie și să publice) un „corpus“ al întregului material epigrafic al provinciei Dacia, nu cunoștea *Anotațiunile* lui Moldovanu, nu le menționează în repertoriul arheologic-epigrafic al Daciei²⁰, deși cunoștea și utiliza în largă măsură publicațiile românești arheologice și istorice în legătură cu Dacia antică și cu problema etnogenezei românilor. Nici merituosul explorator și istoric al perioadei romane a județului Hunedoara, Gabriel Téglás²¹, nu pomenește nicăieri (dovadă că nu le cunoștea) articolele arheologice ale lui Șt. Moldovanu, despre care prima mențiune în bibliografia de specialitate pare să fie la I. Marțian,

²⁰ C. Torma, *Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam* (*Repertoriu Dacia régiség- és felirattani irodalmához*), Budapest, 1880, 191 p., cu introducere în latinește și ungurește, note și comentarii în ungurește.

²¹ Téglás Gábor, *Hunyadvármegye története*, Budapest, I, 1902, p. 41—211 (epoca.

în repertoriul arheologic al Transilvaniei²². Dar informațiile arheologice din *Anotațiunile despre Țara Hațegului* privitoare la alte localități, ca și datele epigrafice au trecut aproape neobservate, chiar dacă unele din ele erau unice, exclusive, nefiind cunoscute altor exploratori contemporani ai antichităților regiunii (M. I. Ackner, A. Fodor, J. F. Neigebaur etc.); astfel unele descoperiri fortuite în satele românești ale Hațegului au scăpat, în chip firesc, atenției erudiților de mai târziu, ca și lui Th. Mommsen, A. Domaszewski s.a. Șt. Moldovanu a copiat și reprodus în cuprinsul articolelor sale din FMIL un număr de 38 de inscripții (copiind, după moda vremii, și cîteva texte fictive, CIL, III 69*, 70*), din care însă cinci sau șase texte necunoscute altor autori: două de caracter onorific, trei funerare, una aducînd o nouă informație cu privire la asociațiile meșteșugărești din „metropola“ Daciei; celelalte prezintă simplu interes prosopografic și onomatologic; ele au fost din nou „publicate“ și analizate cu comentariile de rigoare la a. 1963 (SCIV, XIV, p. 441—448), cînd s-a arătat că, prin asemenea modeste dar foarte utile contribuții, Ștefan Moldovanu se plasează între cei mai vrednici adunători de material epigrafic la mijlocul veacului al XIX-lea, ca un erudit și explorator ce merită și poate să fie pus alături de majoritatea cercetătorilor contemporani din Transilvania în domeniul arheologiei și epigrafiei romane a Daciei.

În *Die römischen Inschriften in Dacien*, gesammelt und bearbeitet von Michael J. Ackner und Friedrich Müller²³, Wien, 1865, au fost publicate inscripțiile Daciei (în continuarea lui Seivert și Neigebaur, cu puține contribuții personale), urmărindu-se, cum și-au propus și afirmă autorii în prefață (p. XX): a) revizuirea critică a textului, b) stabilirea cît mai exactă a locului descoperirilor, c) lectura inscripțiilor și, în măsura putinței lor, întregirea lacunelor, d) indices complete cu mate-

²² Iulian Marțian, *Archaeologisch-praehistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, în *Mitteilungen der Anthropol. Gesellschaft*, Wien, XXXIX 1909, p. 321—358, în special p. 353; ediția românească, cu întregiri și modificări, dar și cu unele omisiuni: *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 51, nr. 58. Născădeanu Iulian Marțian (1866—1937), ofițer în armata austro-ungară, autodidact în arheologie, istorie și filologie, are merite remarcabile ca explorator al antichităților ardelen și entuziast colecționar, publicist de seamă; v. notița biografică în ACMIT, IV 1938, p. 458 (Daicoviciu); AIIN, VII 1939, p. 866—868 (I. E. Naghiu). Desigur din repertoriul lui Marțian a aflat C. Daicoviciu despre *Anotațiunile* lui Șt. Moldovanu, pe care le-a utilizat cu succes în munca de săpătură și de cercetări la ruinele Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, *Fouilles et recherches archéologiques à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I 1924, p. 224—263. Al. Ferenczi, *Săpăturile arheologice la Poiana Selei, în Dacia*, I, p. 263—272, încă utilizează și discută informațiile lui Șt. Moldovanu despre ruinele din Poiana Selei (îngă Ulpia Traiana — Grădiștea Hațegului).

²³ Mihail J. Ackner (1782—1862), scriitor eminent, naturalist, arheolog și istoriograf sas, profesor de liceu în Sibiu și preot luteran în Gușterița (îngă Sibiu); a realizat o importantă și valoroasă colecție arheologică (majoritatea materialului se află în Muzeul Brukenthal, Sibiu), a făcut cercetări de teren scriind numeroase studii, articole, notițe arheologice și epigrafice în reviste (cf. supra, p. 48; JCC, MCC, AVSL ș.a.). Despre Ackner: J. C. Schüller, în *Oesterreichische Wochenschrift* (Beilage zur Wiener Zeitung), I, 1863, p. 97—101; J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt (Brașov), I, 1868, p. 1—8; *Enciclopedia română* (Diaconovich), Sibiu, I, 1898, p. 28. Colaboratorul lui Ackner, Friedrich Müller (1828—1915), a fost profesor în Sighișoara.

rialul dispus din diferite puncte de vedere importante istoriografic. Din aceste principii-desiderata frumos enunțate nu a fost realizat nici unul de către cei doi harnici și entuziaști autori, care au lucrat prea puțin ordonat, nefiind specializați în epigrafie și disciplinați în munca sistematică; pe lângă acestea, nu au făcut explorări temeinice de teren în Transilvania și Oltenia. Rezultatul strădaniei lor a fost o compilație de materiale în baza lui Seivert și Neigebaur, rearanjate cu câteva contribuții utile și noi descoperiri. După aprecierea severă dar obiectivă a lui Th. Mommsen (CIL, III, p. 160) „sylloge diligentius quidem facta est et doctius elaborata quam Neigebauriana, sed cum editores nec data opera Daciam peragrarent nec in deperditis titulis redierint ad veros auctores qui latent fere manu scripti in bibliothecis longinquis, rem magis incoharunt quam absolverunt“. Utilizarea materialului arhivistic consultat în același timp de Mommsen le era în majoritate complet necunoscut. Adevărat că ordinea topografică a materialului epigrafic este corectă în linii mari, plecând dinspre sud (Dunăre) către nord; dar cea tematică, după conținut și destinație, este inconsecventă și confuză. Erorile principale (din *InscrDac*) se grupează în trei categorii mai de seamă: a) *texte* din afara provinciei Dacia, nr. 1—9, 12, 15, 35, 55, 151, 208, 373, 475, 575, 770, 842—855, 866, 878, 866; b) inscripții false (ori suspecte, a căror falsitate a fost stabilită ulterior de Mommsen; puține dintre ele erau „suspectate“ chiar de Ackner — Müller, după alți autori), peste 50 de piese, nr. 46, 61, 64, 69, 72, 77, 82, 84, 85, 91, 140, 142, 150, 151, 153, 156, 157, 168, 170, 175, 177, 178, 197, 198, 202, 326(?), 328, 333, 408, 443, 449, 461, 501, 542, 633, 650, 658, 663, 664, 670, 674, 677—679, 681, 709, 725, 726, 774, 775, 813, 866; c) repetări de texte cu numere curente diferite (identitatea ori „asemănarea“ remarcată de autori numai la câteva dintre cazuri), astfel nr. 22=396; 27=36; 66=228; 70=369; 113=482; 121=123; 146=615; 211=616; 213=256; 249=507; 268=924; 278=297; 317=319; 331=332; 370=656; 386=562; 587=720; 601=719; 859+860 formează o singură piesă.

Fiind în cea mai mare parte o culegere prin copiere mecanică, reproducerea unei bibliografii lacunare, prin puținătatea materialului din arhive, *InscrDac* (avînd textul epigrafic antic în litere capitale, lectura „desfășurată“ și uneie mici, modeste comentarii) nu a izbutit decît în măsură redusă să fie o lucrare „mai de încredere pentru istoria locală străveche“ („ein verlässlicheres Quellenwerk für die älteste Geschichte des Landes“. *InscrDac*, p. XXIII), speranță ce s-a dovedit imediat la apariție ca iluzorie. Față de prezentarea grafică în aparență foarte îngrijită și chiar agreabilă (tipar frumos), dar cu erorile numeroase ce conține și lipsurile semnalate, acest „corpus“ epigrafic ardelean al Daciei romane — rod al muncii respectabile a celor doi venerabili erudiți sași — merită respectul actualității și al posterității, oricît de modestă ar fi fost contribuția lor originală, atît ca material, cît și ca metodă și critică epigrafic-istorică; tocmai prin această din urmă slăbiciune a structurilor ei, cartea nu s-a impus ca un instrument mult „mai de încredere“, fiind după abia opt ani înlocuită aproape integral de CIL, III al lui Th. Mommsen.

Activitatea de explorare (la început fără sistemă și fără ordine) și adunarea de materiale arheologice romane — între ele numeroase in-

scripții — s-au desfășurat pe teritoriul Olteniei și vestul Munteniei (Dacia Inferior-Malvensis) în deceniile 4—5 destul de intens, după *Istriana* lui A. Treboniu Laurian (supra, p. 48—49), sub îndrumarea și impulsionearea mai ales a potentatilor localnici, ca de ex. banul Mihalache Ghica, din preocuparea de a-și îmbogăți colecțiile arheologice personale (cf. cele observate la DiplD X); apoi de maiorul D. Papazoglu și de publicistul Cezar Bolliac etc. (v. de ex. A. I. Odobescu, *Anticuitățile județului Romanai*, București, 1878; *OltR*³, p. 12—22); iar în ultimele decenii ale veacului cu mai multă metodă și criterii științifice de către Gr. G. Tocilescu.

Prin anii '60—'70 ai secolului o intensă activitate arheologică și epigrafică se desfășura în Transilvania și Banat, începîndu-se explorări mai întinse, chiar săpături sistematice (ca cele executate la castrul roman de lângă Ilișua, jud. Bistrița-Năsăud); sporesc descoperirile și achizițiile de material epigrafic prin săparea pămîntului în scopuri agricole ori constructive, demolarea de construcții medievale și lucrări gospodărești etc.; se îmbogățește sensibil nu numai cantitatea inscripțiilor romane, dar în chip firesc și valoarea cu conținutul lor calitativ. Materialul este publicat și studiat în periodicele de limbă română, maghiară și germană. Este suficient a releva aici numai publicațiile principale cu material arheologic-epigrafic: AVSL, *ArchKözl*, *ErdM*, *ArchErt*, *Archivu* lui Cipariu ș.a., ca și numeroase ziare (cf. multe citate în „repertoriul“ lui C. Torma, supra, nota 20), a căror înșirare integrală nu poate să fie făcută aici, și nici chiar la bibliografia fiecărei piese epigrafice. Dintre exploratorii epigrafiei în această perioadă mai trebuie să fie menționați din nou aceiași C. Torma²⁴, H. Finály²⁵, T. Cipariu²⁶, care în *Anuarul gimnaziului din Blaj* și în revista sa *Archivu pentru filologia și istoria* prin anii 1867—1870 a publicat materiale epigrafice, arheologice și numismatice primite din partea corespondenților săi din satele Transilvaniei, sau comentarii despre tablele cerate și diplome militare, de ex. *ArchFilollst*, nr. III, 15 martie 1867 — VIII, 15 septembrie 1867 (despre tablele cerate); XVI, 5 iulie 1868 (stelă-epitaf din Ulpia Traiana); XVII, 10 august 1868, p. 326 diploma CIL, XVI 50, p. 329 DiplD II;

²⁴ Carol Torma (1829—1897, mort la Anzio în Italia), eminent epigrafist, arheolog și jurist ardelean, a fost profesor la Facultatea de drept în Cluj, și de arheologie clasică la Budapesta; excelent explorator al arheologiei și epigrafiei romane a Daciei, el a executat în anii 1859—1860 săpături sistematice la castrul auxiliar de lângă Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud; ala I Tugrocorum Frontoniana); a publicat numeroase lucrări epigrafice și a făcut multe descoperiri (*ErdM*, *ArchKözl*, *ArchErt* etc.); autor al aceluși *Repertorium... Daciae* (supra, nota 20). Despre C. Torma: *ErdM*, 1897, p. 177—179, 541—549; 1899, p. 1—13 (H. Finály, G. Téglás, G. Kuun); SCIV, X 1959, p. 308.

²⁵ Henrik Ludovic Finály (1825—1898), filolog clasic, arheolog și istoriograf, profesor de liceu și la Universitatea din Cluj (științe auxiliare ale istoriei), membru al Academiei Maghiare; a publicat lucrări de filologie clasică, un excelent dicționar al limbii latine și lucrări cu conținut arheologic și epigrafic (*ErdM*, 1861—1863, 1864—1865, 1874 etc.). *DolgSz*, I 1925, p. 2—4.

²⁶ Timotei Cipariu (1805—1887), profesor de filologie și teologie la Blaj, eminent organizator în domeniul școlar și cultural, fruntaș politic cu rol de prim rang, mare erudit și poliglot; a publicat multe lucrări de gramatică și istoria limbii române, filologie generală și epigrafie; a contribuit în largă măsură la dezvoltarea colecției muzeale din Blaj, încurajînd cercetările de teren și achizițiile de materiale arheologice (*Enciclopedia română*, I, 1898, p. 840—844. A. Bunea).

XVIII, 15 septembrie 1868, p. 347 DiplD X, p. 349 DiplD XV; XIX, 20 octombrie 1868, inscripții din Oltenia și Turnu Severin (după E. Desjardins); XXXII, 5 februarie 1870, epitaf din Porolissum; XXXVI, 5 iulie 1870, epitaf din Ulpia Traiana.

Corpus Inscriptionum Latinarum este prima realizare științifică valabilă și durabilă până azi și va rămâne în viitor (mai ales prin utilizarea directă și pe un plan larg a manuscriselor din arhivele europene) pentru epigrafia tuturor zonelor Imperiului roman, fiind temelia monumentală a documentării cu privire la toate problemele istorice ale provinciilor. Începând din anul 1863, în mai multe etape în curs de peste un veac, opera a grupat imensul material documentar epigrafic latin (atât în limbă latină, cât și în greacă) descoperit în Italia și în provinciile vastei împărății romane, material organizat într-o grupare omogenă, unitară, printr-o documentare migăloasă (dar, natural, nu exhaustivă și fără lacune), în optica unei acribii filologice și a unei doctrine istorice impresionante, calități prin care această operă a marcat epocă în consolidarea definitivă a epigrafiei ca ramură științifică a istoriografiei lumii greco-romane. CIL (elaborat și publicat la Berlin) prezintă materialul cu mijloacele tehnice ale vremii și după criterii considerate a fi cele mai potrivite în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Inițiatorul și în bună parte realizatorul lucrării este „Nestorul epigrafiei latine” Theodor Mommsen²⁷ cu un puternic colectiv de muncă alcătuit din colaboratori prestigioși, în majoritate elevi direcți sau indirecti ai săi (W. Henzen, G. B. De Rossi, E. Huebner, G. Wilmanns, Chr. Huelsen, O. Hirschfeld, H. Dessau, E. Bormann, A. Domaszewski, R. Cagnat, K. Zangemeister, O. Benndorf ș.a.); Mommsen a redactat o bună parte din volumele CIL-ului (vol. I, vol. III partea I—II, vol. V, IX, X) apărute în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Acțiunea prealabilă de adunare a materialului epigrafic în CIL s-a îndreptat în două direcții: a) examinarea, confruntarea și copierea tuturor materialelor cu inscripție ieșite la iveală în cursul veacurilor și păstrate prin muzee și colecții sau risipite în orașele și satele, chiar pe drumuri și maidane din fostele teritorii romane, ce au trebuit să fie cutureierate în cea mai mare parte, dacă nu chiar integral, dintr-un capăt în altul; b) colectarea și controlul textelor epigrafice cunoscute numai din copiile manuscriselor în arhive ori în publicații apărute în epoca modernă (începând cu Renașterea). Erau laturile inseparabile ale unei munci uriașe de confruntare și selecționare, sistematizare și valorificare a manuscriselor ce conțin texte de inscripții antice din care nu puține au dispărut ori au fost și mai mult deteriorate, mutilate din momentul copierii și descrierii lor de către umaniști, erudiți, anticari, diverși trecători și amatori de antichități, până ce au putut fi examinate de epigrafiști calificați ai veacului al XIX-lea. Este știut însă că în copiile mai vechi (dar și în unele mai recente) de in-

²⁷ Despre imensa operă istoriografică, filologică, juridică, epigrafică, numismatică etc. și activitatea politică progresistă desfășurată de Theodor Mommsen (1817—1903; profesor la Zürich, Breslau, Berlin), cf. K. Zangemeister—E. Jacobs, *Theodor Mommsen als Schriftsteller. Ein Verzeichnis seiner Schriften*, Berlin, 1905, 189 p.; L. M. Hartmann, *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze*, Gotha, 1908, 259 p.; L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, Frankfurt/M., I—III, 1959, 1964, 1969.

scripții romane făcute chiar de oameni cu mult interes și pasiune pentru atare texte apar adesea lacune și alterări de cuvinte, cu erori și multe confuzii, lipsind criteriile riguroase ale disciplinei epigrafice (generată și bazată tocmai și numai pe datele obiective oferite de materialul antic însuși), formată pe încetul și consacrată deplin abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe noile temelii și criterii dictate sau indicate de epigrafele înseși, sub egida lui Th. Mommsen și a școlii lui, epigrafia științifică era în măsură să determine o categorie de „texte epigrafice” transmise prin cărți sau manuscrise, texte care erau confecționate ori interpolate începând din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea:

Inscripțiile false, produse ale unor entuziaști admiratori și cultivați ai antichității romane, „erudiți” care au găsit de cuviință să „îmbogățească” documentația epigrafică cu produse de inspirație proprie texte ticluite după unele analogii cu cele autentice, prezentate apoi ca „piese antice” în fața lumii erudite a vremii. Apariția unor asemenea confecții — care (până au fost identificate și izolate de către editorii CIL, unele fiind însă suspectate ori declarate falsuri încă de Orelli ș.a.) provocau multe confuzii și aberații — se explică²⁸ pe de o parte prin vanitatea și „ambitia” personală a umaniștilor ce căutau să „publice” cit mai multe și revelatoare (după părerea lor) texte epigrafice inedite (spre a dovedi uneori anumite lucruri și rosturi din trecutul localității sau regiunii respective), pe de altă parte prin simpla distracție și pasiune puerilă dublate de perfidia firească a mistificatorilor din toate vremurile și locurile. În atare „specialitate” se cunosc numeroși autori din toate popoarele Europei apusene, locul de frunte deținându-l un arhitect și pictor napoletan, faimos în domeniul epigrafiei romane: Pyrrhus Ligorius (Pirro Ligorio, 1510—1583 sau —93), considerat ca „Nestorul falsariilor”²⁹, care a depășit toate recordurile în materie: numai la Roma „inscripțiile” confecționate de el ating cifra impozantă de 3000 (CIL, VI, pars 5, 1885, nr. 101*—3093*). Dar Ligorius (ca și tovarășii lui „de muncă”) nu s-a mulțumit să compună texte epigrafice romane pe hirtie, ci s-a îngrijit — în calitatea lui de meșter pietrar — ca unele să fie săpate în piatră ori marmură, izbutind a face verosimile pe unele chiar și pentru epigrafiști versați din secolul al XIX-lea; astfel erau piesele CIL, VI 1956, 9493, 9494, 10200, 10171; X 1733 etc.³⁰. Cu toată severitatea doctrinei și acribiei filologice și arheologice a epigrafiștilor din a doua jumătate a veacului trecut, este firesc și chiar sigur că nu toate asemenea imitații au fost identificate, iar între inscripțiile publicate ca autentice în CIL se află încă unele falsificate, după cum este probabil că între cele declarate de către epigrafiști ca „falsae” vor fi existind și piese autentice romane antice.

²⁸ După observația lui Buday A., *Római felirattan*, p. 7; despre „falsarii” și textele fictive, cf. și R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, p. 388—395; H. Dessau, *Lateinische Epigraphik*, în *Einleitung in die Altertumswiss.* (Gercke—Norden), I 10, 1925, p. 1—9.

²⁹ Despre viața și cariera de artist a lui Ligorius: *Enciclopedia Italiana* (Roma), XXI 1934, p. 119—120, cu indicații bibliografice de Adolfo V(enturi).

³⁰ Chr. Huelsen, *Falsificazioni lapidarie ligoriane*, în *RoemMitt*, X 1895, p. 289—298. Cf. și Dessau, *op. cit.*, p. 4.

Inscriptiile false din Dacia. La fel ca în apus și ca în aproape toate vechile teritorii romane, s-au falsificat și în Transilvania (începînd chiar din veacul al XVI-lea) inscripții latine de către diverși umaniști, erudiți, anticari (ca Ferrarinus, Mezerzius, Zamosius, Köleséri, Saxius, Bartalis, N. Harkányi, S. Literati-Nemes etc.). Puțini erudiți din secolele XVIII și XIX (înainte de Mommsen) au formulat îndoieli și rezerve privind autenticitatea unora din textele fictive ce existau în circuitul istoriografiei ori au arătat clar că este vorba de falsuri evidente; de ex. amintitul S. Köleséri, F. Fasching, Orelli, Ackner—Müller, C. Torma³¹ ș.a. Cu severitatea metodei sale, în 1873 Th. Mommsen a separat net textele false din Dacia, în număr de aproape 90, pe care le-a reprodus cu documentarea și explicațiile necesare în fruntea volumului III al CIL, p. 6*—12*, nr. 33*—105*, stabilind totodată aportul fiecărui „falsarius” la realizarea acestui lot impozant (CIL, III, p. 153—160). Asemenea clasificare nu putea să fie însă definitivă și imutabilă, în sensul că toate epigrafele cuprinse aici ar trebui să fie sigur false ticluite integral în vremea medievală și modernă: cercetările și descoperirile ulterioare au dovedit că vreo 10 „falsae” pot sau chiar trebuie să fie considerate ca autentice³²; ca atare, ele vor fi luate între cele „valabile”, la locul lor în localitățile unde vor fi fost făcute, dăltuite și „afișate” de cei interesați în vremea stăpînirii romane.

Marcînd o cotitură istorică în dezvoltarea epigrafiei și deci a întregii istoriografii a lumii romane, inclusiv a provinciei Dacia, CIL constituie baza indispensabilă ce nu poate fi înlocuită decît pe etape și parțial, prin publicarea de culegeri (corpora) provinciale sau regionale cuprînzînd în t r e g materialul epigrafic al zonei cu ilustrarea corespunzătoare (cum s-a făcut pentru Bavaria, Britannia, Austria, Ungaria, Iugoslavia, U.R.S.S., Italia, integral sau parțial, și se va face integral pentru Dacia). Superioritatea incontestabilă și valoarea nedepășită a documentării din CIL față de tot ce se făcuse anterior în materie de epigrafie constau mai întîi în utilizarea materialului arhivistic din m a n u s c r i s e (codice, corespondență, documente, lucrări istoriografice nepublicate etc.) conținînd multe epigrafe care între timp au dispărut, nu mai puteau fi „revăzute” pentru control, lucru ce s-a petrecut și cu unele piese văzute în veacul al XIX-lea chiar de editorii CIL, dar dispărute ori deteriorate și acestea. În atare suită de masive volume (I—XV; XVI diplomele militare, de Herbert Nesselhauf, 1936, 1955), tezaur unic al documentării istoriografice pentru lumea romană și unul din cele mai mari titluri de glorie ale erudiției și organizării științifice a muncii umaniste în epoca modernă, prevalau în sistemul prezentării materia-

³¹ C. Torma a arătat în a. 1865 (*ArchKözl*, V, p. 16) că inscripția „antică”, găsită în canalul Someșului Mic la Cluj în 1831: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) fav(ente) q(uum) fur(ore) Dac(orum) null(a) spes pacis (etc.)”, reprodusă mai tîrziu de Mommsen în CIL, III, p. 6*, nr. 33*, era un fals grosier realizat foarte probabil chiar de către „descoperitorul” însuși, eruditul librar și anticar clujean Samuil Literati-Nemes. Alte exemple de asemenea scornituri „epigrafice” se pot vedea în CIL, III, nr. 70*: „Iovi Satori, Herculi Victori, M. Ulp. Nerva Traianus caesar victo Deceballo, domita Dacia votum solvit (etc.)”, 72*: „Victoriae aug(ustae) nonne dixi tibi Deceballo funestum est Herculem lacescere, non recte fecisti tua ipse quod iaces manu...”.

³² Note epigrafice, VII *Inscriptii „false” din Dacia care sînt autentice*, în *ActaMN*, I 1964, p. 477—481; III 1966, p. 443—446.

lor puncte de vedere filologice (în sensul clasic al termenului), adică în primul rînd stabilirea formei corecte sau măcar a celei mai probabile a textelor antice redacte tipografic în facsimil cu litere capitale, ligaturi, „punctuație”, succesiunea originală a rîndurilor, adăugînd cîteva date despre piese, indicații paleografice, arhivistice, bibliografie medievală-modernă, uneori lectura completă a textului sau cel puțin explicarea unor termeni, amănunte, nume proprii. Dar mai puțin sau rar și deloc caracteristici și aspecte „arheologice” (în sensul cel mai larg, cuprînzător, adică: natura și destinația piesei epigrafice, roca ei, dimensiuni, elemente ale plasticii, gliptica, elemente arhitectonice etc.), condițiile descoperirii, „contextul arheologic” ș.a. Un excelent indice analitic încheie fiecare volum din CIL.

CIL, III, partea I—II (1873) cuprinde *Inscriptiones Asiae Provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae* edidit Theodorus Mommsen (Berlin); din teritoriul Daciei inscripțiile de sub nr. 786—1640; la p. 857 diploma din a. 86 (DiplD XXIV), p. 858 diploma a. 92 (DiplD XXV), p. 868 diploma a. 110 (DiplD II), p. 876 diploma a. 129 (DiplD X), p. 882 dipl. a. 157 (DiplD XV), p. 886 dipl. a. 157/8 (DiplD XVII), p. 921—960 table cerate din Alburnus-Roșia, cu ilustrații; partea a II-a, p. 1013—1019, nr. 6245—6288 și rectificări cu adaose. Dispunerea materialului în provincia carpatică este după localități (cu *territorium* de orașe, uneori greșit înțeles și trasat), geografic-topografic, într-o ordine cu totul nefirească și nerealistă din partea unui mare savant cum era Th. Mommsen: începînd din marginea de nord a provinciei, de la Someșul Mare, Ilișua, Cășeu și Porolissum (în loc de a se purcede dinspre sud și vest în ordinea în care au pătruns armatele imperiale și romanitatea în țara dacică); se vede că — din considerente pur formaliste și „birocratice” — Mommsen a expus materialul epigrafic al Daciei în succesiunea topografică a itinerarului său epigrafic din a. 1857, cînd a străbătut o parte a Transilvaniei de nord și centrală pentru a culege și verifica inscripțiile din localități, din colecții, muzee, biserici. În toamna anului 1857, marele erudit epigrafist a făcut o fructuoasă perieghză în Dacia, lucrînd în localitățile: Cluj-Napoca, Ilișua și Beclean, Turda, Luncani (Grind, pe Arieș), Aiud, Blaj, Zlatna, Abrud, Roșia, Alba Iulia, Orăștie, Deva, Micia (Vețel), Mintia, Zam și alte sate din Valea Mureșului și Streiului, Ulpia Traiana și Țara Hațegului, Sibiu, Sighișoara și alte cîteva localități mai mici³³. Activitatea „de teren” desfășurată de Th. Mommsen în Transilvania pentru recoltarea și prepararea materialului epigrafic destinat marelui său *Corpus Inscriptionum Latinarum* va trebui să fie reexaminată în amănunte, pe baze documentare (memoriul său după încheierea perieghzei³⁴, corespondența integrală, nu numai cele patru scrisori publicate în SCIV, 23, 1972, p. 127—129, presa contemporană și alte acte). Nu va trebui ignorat nici ajutorul pe care l-a primit din partea erudiților ardeleni și a locuitorilor în munca sa grea

³³ SCIV, 23, 1972, p. 125—132: *Theodor Mommsen. Corespondența în legătură cu inscripțiile romane din Transilvania* (M. Stoia); p. 647—650: *Perieghza epigrafică a lui Theodor Mommsen în Transilvania* (I. I. Russu).

³⁴ În *Monatsbericht der königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften* zu Berlin, aus dem Jahre 1857, p. 513—516 („aus dem Reisebericht des Herrn Mommsen”).

și de mare importanță, relevându-se în egală măsură unele omisiuni și lacune în colectarea și selectarea materialului epigrafic³⁵, — lacune explicabile prin graba și greutatea unui voiaj scurt de câteva săptămîni în zona centrală a Daciei romane bogate în inscripții, ținînd seama de utilajul și mijloacele rudimentare de transport la mijlocul seacului al XIX-lea în Transilvania.

Apariția volumului al III-lea din CIL (1873) marchează și pentru Dacia romană o cotitură netă în procesul de evoluție și cristalizare a epigrafiei ca știință autonomă, dar și ca principal „auxiliar” al istoriografiei antice, fiind nu un simplu „surogat”, ci singurul (în lipsa altor factori documentari) instrument de lucru, identificîndu-se deci adesea cu însăși istoriografia epocii respective, spre care se trece din epigrafie aproape pe neobservate, prin faptul că ansamblul înscrisurilor antice se conectează direct în edificiul istoriografic. Constituirea definitivă a epigrafiei ca știință s-a făcut astfel prin cunoașterea cit mai amplă, corectă și diferențiată (adică exactă, realistă, dacă nu peste tot încă absolut reală și completă) a materialului scris în antichitate, a cantității lui în ansamblu și a tuturor amănuntelor, a regulilor, normelor și „tiparelor” precise de elaborare a înscrisurilor, a conținutului lor variat, dar și a excepțiilor (uneori numeroase, dificile și chiar „neverosimile”) care intră în „sistem”, în felul de gîndire, acțiune și scriere a anticilor. Așa fiind, este evident că epigrafia ca știință socială (sau ca simplă ramură, „auxiliar” al istoriei generale) a crescut și s-a format prin identificarea unor fapte, a unor materiale autentice, care au dus pe încetul la eliminarea ficțiunilor, a ereziilor și pseudosoluțiilor ivite din secolul al XV-lea încoace, păstrate și admise în virtutea unei inerții firești în toate domeniile de cercetare și cunoaștere unde se mențineau falsele produse ori iluziile tradiționale și scorniturile intenționate. Totul se bazează și se axează pe o sumă de elemente ale realității: vieții antice reflectate și păstrate în scriere, nu pe niște principii ori sisteme „prefabricate” ori preconcepte.

³⁵ Una din lipsurile mai de seamă în documentarea și bibliografia lui Mommsen cu privire la epigrafia Daciei romane este ignorarea importantelor *Annotatiuni despre Țara Hațegului* ale lui Ștefan Moldovanu (supra, p. 49—51). Erori de lectură sau de apreciere a făcut și Mommsen (cum e firesc și general, la orice erudit-cercetător mare sau mai mic); ele au fost în bună parte semnalate și rectificate mai demult sau de curînd; din Dacia de menționat numai două exemple semnificative, din două categorii: 1, o inscripție autentică declarată falsă (CIL, III, nr. 37*) din cauză că Mommsen n-a văzut-o în original, ci numai într-o copie cu o mică eroare „ANTONINO” în loc de ANTONIO: „Imp. caesari Marco Antonio Gordiano (etc.)”, regăsită chiar în clădirea Institutului de istorie și arheologie (Muzeu) la Cluj și „reabilitată” în 1949 (AISC, V, p. 297—300; *ActaMN*, I, 1964, p. 478, V 1968, p. 459); 2, o dedicație din Apulum, CIL, III 1095: TRIF LIBERAE (etc.), văzută de Mommsen („descripsi”) cu lectura „Triformis Liberae”, versiune pe care au citat-o foarte mulți (*DictAnt*, III 1904, p. 1191; *MythLex*, II, 2030, Webber Jones (1929); RE, XIII, col. 76; *Dacia*, N.S., XII 1968, p. 414; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1969, p. 364 etc.), cu toate că încă la 1854, Klein (*Heidelberg Jahrbuch*, p. 650, citat în *InscrDac*, nr. 436) observă că lectura corectă este LIBERO PATRI ET LIBERAE (JÖAI, V 1902, Bbl. 122; *Dacia*, N. S., VII 1963, p. 226—227 ș.a.). Asemenea cazuri, chiar mai numeroase, nu pot să scadă valoarea de operă fundamentală a marelui *Corpus Inscriptionum Latinarum* realizat de Theodor Mommsen.

Între timp însă, cum era și rămîne firesc, materialul epigrafic sporea mereu, an de an și chiar zi de zi în Dacia și în restul împărăției romane, ca rezultat al săpăturilor sistematice, explorărilor și lucrărilor agricole, al construcțiilor industriale și gospodărești, chiar al cercetărilor de arhivă și bibliotecă, al bisericilor și altor monumente ori construcții în paragină sau demolate, ajungînd în curs de un veac la cantitatea mai mult decît dublă față de ce se cunoștea acumulat timp de vreo patru veacuri pînă prin anii 1870. Inscriptiile ieșeau la iveală nevăzute și nenumerate, publicîndu-se în reviste și cărți, regrupate în *Ephemeris Epigraphica* (Berlin), iar pînă la 1902 în două mari „Supplementa” la CIL, III (partea pentru Dacia prelucrată de A. Domaszewski, după O. Hirschfeld) cuprinzînd aproape tot ce se cunoștea pînă la începutul seacului al XX-lea. Noile achiziții de materiale epigrafice din Dacia s-au intensificat și continuă să sporească; valorificarea lor s-a făcut în reviste de specialitate ori în publicații cu profil general, de cercetători numeroși a căror simplă înșirare nominală ar necesita mai multe pagini de tipar; de aceea se renunță la menționarea altor nume în afară de C. Gooss³⁶, J. Jung³⁷, G. Téglás³⁸, A. Cserni³⁹, P. Ki-

³⁶ Carl P. Gooss (1844—1881), profesor de istorie la liceul german din Sighișoara, epigrafist; eminent și istoric al Daciei; a publicat materiale, articole și note epigrafice în revistele AVSL, AEM, un studiu mai amplu în AVSL, XII 1874, p. 107—166, ca și excelența *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens* în AVSL, XIV 1876 (AVSL, 1882, p. 238—243, G. D. Deutsch).

³⁷ Julius Jung (1851—1910), istoric și epigrafist eminent, profesor la Universitatea din Innsbruck (Austria), apoi la Universitatea germană din Praga; lucrări principale privind Dacia: *Roemer und Romanen in den Donauländer*, Innsbruck, 1877 (ed. a II-a, 1887); *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, 1881; *Fasten der Provinz Dacien*, 1894; materiale și articole epigrafice în AEM, JÖAI. Jung era un convins și tenace susținător al romanității și continuității dacoromane și românești pe teritoriul Daciei.

³⁸ Gabriel Téglás (1848—1916), naturalist și muzeograf, arheolog și epigrafist autodidact, organizatorul Societății de antichități și istorie, ca și al Muzeului arheologic în Deva, unde el era profesor și director al școlii medii; a făcut numeroase cercetări de teren și săpături arheologice, a dezvelit în colaborare cu Király P. amfiteatrul și alte ruine la Ulpia Traiana, publicînd numeroase articole, note, studii în reviste (*ArchErt*, *ArchKözl*, *ErdM*, AEM etc.), în *Buletinul Academiei* din Budapesta (al cărei membru a fost) și mai ales în *Buletinul societății devense* (HTRTE); monografia istorică a județului Hunedoara (HdT, vol. I, perioada romană, cu largă utilizare de inscripții), lucrări asupra mineritului în Transilvania, paleontologie, preistorie etc. Fratele său St. Téglás (1853—1915), colecționar și arheolog autodidact, învățător și inspector școlar județean în Turda, a publicat numeroase articole și note arheologice-epigrafice (*ArchErt* ș.a.), lăsînd un foarte bogat material manuscris cu conținut arheologic, numismatic, etnografic și epigrafic, ca și un frumos muzeu cu asemenea materiale în special din ruinele Potaissei romane și de pe teritoriul județului Turda (*ProblMuz*, 1964, p. 15—16; *MatArh*, VI 1959, p. 878; Winkler-Hopârteanu, *op. cit.*, p. 43—71: colecția monetară a lui I. Téglás).

³⁹ Adalbert (Béla) Cserni (Cserny, Czerny), naturalist, scriitor de limbă maghiară, muzeograf și arheolog ardelean (de obîrșie cehă, 1842—1916), unul din fondatorii Societății de istorie, arheologie și naturalistică din județul Alba, organizatorul principal al Muzeului arheologic în Alba Iulia; a executat săpături la Apulum, publicînd numeroase materiale arheologice și epigrafice în *ATÉvk*, *ArchErt*, *MKErt* ș.a.; un repertoriu complet al inscripțiilor din județ a întocmit în *Istoria județului Alba în epoca romană* (AFM, II/1, 1901). A. Borza, *Amintiri despre arheologul Ad. Cserni și săpăturile de la Apulum*, în *Patria*, Cluj, a. XVIII, nr. 245 (și extras, în broșură); *Apulum*, VI 1967, p. 559 (cu bibliografie mai amplă despre A. Cserni).

rály⁴⁰, pentru a nu înșira alți epigrafiști, de după al doilea război mondial; pentru teritoriul Daciei Inferior (Malvensis, Oltenia și vestul Munteniei) este suficient a evoca erudiți ca Gr. G. Tocilescu⁴¹ și V. Pârvan⁴²; restul autorilor, numeroși, care au adus contribuții mai mari sau mărunte la îmbogățirea patrimoniului epigrafic al documentării privitoare la Dacia romană se vor afla menționați la locul lor în legătură cu fiecare piesă epigrafică din *Inscriptiones Daciae Romanae*.

Dacă prin apariția CIL, III, mommsenian epigrafia se poate considera (în Dacia, ca și în alte zone) ca definitiv conturată și chiar stabilizată în liniile ei generale și esențiale, nu înseamnă deloc că nu mai rămânea nimic de făcut în afară de augmentarea cantitativă a materialelor epigrafice: multe aspecte de amănunt și chiar de fond erau elucidate, amplificate, prin stabilirea de noi elemente ale scrierii, date și fapte ignorate anterior prin lipsa documentelor care le atestă în chip exclusiv și care nu ieșiseră la iveală. Sporirea cantitativă a documentării epigrafice aduce și un spor calitativ al cadrului științific, prin rectificarea ereziilor și deviațiilor, prin umplerea lacunelor, eliminând ficțiunile care au apărut și s-au menținut tocmai prin deficiența informării⁴³; semnarea și eliminarea lipsurilor prin justele remedii reale se impun în continuare, rămânând de altfel o sarcină permanentă a cercetării critice din prezent și în viitor.

Concluzia acestei lungi suite (desigur nu completă și exhaustivă, ci mai mult selectivă, fără a fi omis persoane, materiale și date esențiale) de cercetări, eforturi, descoperiri și achiziții utile, pozitive este gruparea într-o culegere unitară și generală a tuturor înscrisurilor făcute și lăsate de romani, cunoscute în etapa actuală, care să ofere baza verificată, autentică, a documentării în studiul și reconstituirea istoriografică a organizării și desfășurării vieții, a tuturor structurilor romane în Dacia carpatică, a romanității ei:

Inscriptiones Daciae Romanae. Dimensiunile și cadrul culegerii epigrafice prezente (I.D.R.) sînt determinate în chip firesc, necesar de numărul pieselor cunoscute azi, accesibile din manuscrise, bibliografie,

⁴⁰ Paul Király (König, de obârșie germană, 1853—1929), profesor de istorie la Deva și Dumbrăveni, din cercul arheologic și muzeistic devens; a participat la săpături arheologice în Ulpia Traiana, explorări de teren în zona hunedoreană cu G. Téglás, publicînd materiale epigrafice din Ulpia și jud. Hunedoara (AEM, *ErdM, Századok* ș.a.); monografii arheologice-epigrafice: *Apulum* (1892) și *Dacia provincia augusti*, vol. I—II (1893, 1894), utile pentru vremea lor, azi total depășite.

⁴¹ Grigore G. Tocilescu (1850—1909), istoric, arheolog, epigrafist și folclorist român, profesor la Universitatea din București, membru al Academiei Române; director al Muzeului național de antichități; a făcut explorări și săpături arheologice în Oltenia și Dobrogea, a publicat numeroase lucrări arheologice și epigrafice (în AEM, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, în volumul *Fouilles et recherches archéol. en Roumanie*, 1900 etc.). *Dacia*, N. S. III 1959, p. 607—612 (R. Vulpe).

⁴² Vasile Pârvan (1882—1927), istoric, arheolog și mare epigrafist român, profesor la Universitatea din București și membru al Academiei Române; a publicat numeroase lucrări arheologice (principala: *Getica, O protoistorie a Daciei*, 1926) și epigrafice cu materiale din Dobrogea și Oltenia romană.

⁴³ Cf. de ex. rectificările cu întregiri și puneri la punct ce am făcut în cele 14 serii de *Note epigrafice*, ultima în SCIVA, 25, 1974, p. 587—594; seria XIII în *ActaMN*, VII 1970, p. 517—528, seria XII în *StCl*, XII 1970, p. 161—170 (unde se indică locul și data apariției seriilor anterioare). *AIHA*, XVII 1974, p. 36—58, XVIII 1975.

în muzee ori „pe teren”; ea nu poate să fie completă (în sensul absolut al cuvîntului, adică să cuprindă tot ce a ieșit la iveală pînă acum); este știut și lucru sigur că multe piese au dispărut, s-au distrus ori s-au corodat fiind ilisibile, au fost îngropate în ziduri și clădiri, sau măcinat și arse (cf. supra, p. 36), fără ca cineva să le fi copiat ori măcar să le semnaleze; unele zac ascunse în locuri îndosite, sau tănuite la persoane prea puțin generoase; este de sperat că toate sau măcar majoritatea vor ieși mai curînd sau tirziu la iveală, iar din pămînt alte piese și fragmente pe care nu le-a văzut nimeni de cînd au fost îngropate în ruine și acoperite cu pămînt la sfîrșitul antichității sau în evul mediu.

Criteriile de grupare și prezentare a *Inscripțiilor Daciei romane* au fost reduse și simplificate la minimum. În fruntea lor stau cele de interes mai larg sau chiar general cu privire la provincie în ansamblu: diplomele militare (cap. III), în ordinea cronologică a emiterii lor, în cele două subcategorii: A) „interne” (nr. 1—23, DiplD I—XXIII, din anii 106—164); B) „importate” din alte provincii și fragmente nedeterminate (incerte, nr. 24—30, DiplD XXIV—XXX) și tăblițele cerate (cap. IV).

Precum este firesc și urmînd marele exemplu dat de Th. Mommsen în CIL, vor fi cuprinse în I.D.R. toate inscripțiile provinciei, atît cele litice (piatră, marmură), cît și cele tegulare-ceramice, metalice etc. (*instrumentum*), prin faptul că scrierea romană — ca și epigrafia în general — nu se limitează la acele opere cu caracter solemn, de conținut juridic, arhitectonic, religios, funerar, fiind foarte numeroase alte produse și obiecte ce poartă înscrisuri: cuvinte, litere izolate, „semnături”, nume proprii, formule, „marca fabricii (officina)”, nume de unități militare, graffiti ș.a., pe produse ceramice, ștampile pe obiecte de metal, legi-decrete; deci orice material din antichitate care poartă un text, litere, formule etc. Sînt acestea texte epigrafice (ori imprimate, „șabloane”) în aparență de interes „minor”, existente unele în mari cantități, cu numeroase implicații și semnificație social-economică și cultural-politică deosebită, ce nu pot fi izolate, ignorate, fără a se lăsa o gravă lacună în documentarea directă autentică, precum s-a întîmplat la unele valoroase colecții epigrafice moderne, ca cea din teritoriul austriac al Stiriei⁴⁴ și posibil cea din teritoriul panonic al Ungariei, în curs de publicare⁴⁵. Prin omiterea și ignorarea materialului tegular (ștampile, graffiti etc.) al provinciei Dacia s-ar renunța la o

⁴⁴ E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark*, Graz, 1969, p. 13: „gleichfalls in dieser Sammlung nicht enthalten sind Ziegel- oder Töpferstempel, Ritzschriften auf Keramik sowie das gesammte, im CIL zum *Instrumentum* gerechnete Material, also Fingerringe, Fibeln, Schlüssel mit Inschriften oder Zeichen, Gewichte mit Eichmarken und ähnliches. Freilich musste auf diese Weise manches interessante Stück unberücksichtigt bleiben. So fehlt etwa die Tonlampe mit der witzigen Aufschrift *accendet facellam qui lucernam non habet* (JOAI, 19—20, 1919, Bbl. 146, Abb. 64), die Töpfe mit den Weihungen *Genio Aug(usti) sacrum* (CIL, III 12031, 10) und *Vibebos Adtresu*, von denen der letztere bisher noch keine richtiggehende Veröffentlichung gefunden hat... (etc.).“

⁴⁵ *Die römischen Inschriften Ungarns*, 1. Lieferung: Savaria, Scarbantia und die Limes—Strecke Ad Flexum—Arabona, de L. Barkóczi—A. Mócsy, Budapest, 1972, 300 pagini, 284 piese epigrafice exclusiv litice; cf. recenzie critică în SCIVA, 25, 1974, p. 245—254; *Gnomon*, 47, 1975, p. 287—292.

valoroasă și indispensabilă sursă de documentare privind activitatea economică (mai ales producția de materiale pentru construcție, utilaj gospodăresc, unelte etc.) și unele importante elemente ale organizării militare (de ex. unități militare auxiliare cunoscute unele numai din ștampile tegulare, cu numele în câteva litere inițiale) și împărțirii administrative, elemente prosopografice, gradați și alți militari etc.

În afara diplomelor militare (așezate la început, în ordine strict cronologică) și a tăblițelor cerate, materialul epigrafic al Daciei este prezentat în succesiunea topografică, începând de pe malul Dunării în sud-vestul Banatului și mergând spre nord și est în sensul firesc al înaintării romane, al ocupării teritoriului organizat în provincie, nu invers (din nord și est spre sud-vest, cum a purces la 1873 Mommsen, în CIL, III, partea I—II, și s-a continuat în „Supplementa” de către A. Domaszewski). După prezentarea micului „corpus” de diplome militare și a tăblițelor cerate, ale Daciei (în acest vol. I), volumul al II-lea va cuprinde materialul epigrafic al părții celei „mai vechi” a provinciei, care în primul deceniu după cucerire (adică din a. 106 până prin a. 118/9) a format Dacia propriu-zisă, numită după 119 Dacia Superior și din care la a. 121/2 s-a detașat Dacia Porolissensis; partea întâi va conține materialul din teritoriul de sud-vest al Daciei Superior (Banatul), partea a doua Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, urmând restul județului Hunedoara, valea Mureșului, a Oltului, Tîrnavelor, Arieșului și Someșului, deosebit fiind grupate inscripțiile Daciei Porolissensis la nord de riul Arieș și de Mureș, ca și materialul Daciei Inferior (din a. 120—166; numită Malvensis, după a. 167), care — cel puțin după Antoninus Pius, sigur sub Marcus Aurelius (cf. cohors III Gallorum din armata Daciei Inferior, staționată sub acest împărat la Hoghiz, pe Olt; ca și coh. II Flavia Numidarum staționată la Feldioara, spre nord de Olt etc.) — s-a întins în zona de sud-est a Transilvaniei (cursul superior al Oltului). Numerotarea pieselor epigrafice se va face în fiecare volum (părțile respective urmînd numeric și topografic dinspre sud spre nord-est). Fiecare „parte” (fascicul) urmează să aibă propriul său indice epigrafic de materii, localități și autori.

Gruparea inscripțiilor urmează strict criteriul geografic-topografic, în primul rînd după localități romane (puține din ele avînd numele antic cunoscut, majoritatea după așezări cu ruine în teritoriul unor sate și cătune actuale, respectiv puncte topografice între localități moderne); unele piese epigrafice apar deplasate, fiind cărate în evul mediu și în condiții necunoscute spre alte puncte (la biserici, conace, construcții etc.) aproape sau departe de locul antic original, mai numeroase din Ulpia Traiana și din Apulum, dar și din Micia, Ampelum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum etc. Piese „rătăcite” urmează în chip firesc (cum au făcut Mommsen ș.a.) să fie „restituite” localității lor de obîrșie în cazurile cînd există informații și indicii sigure ori măcar criterii probabile. Dar nu se poate face gruparea tuturor inscripțiilor cu orice preț la un *territorium* al unei localități importante (ca Ulpia Traiana, Apulum, Micia, Potaissa etc.), ci vor fi lăsate la punctul geografic-topografic (satul, cătunul), cîmpul de ruine unde au fost descoperite „în situ” și la care ele aparțineau în antichitate ca produse locale,

din vreun vicus, pagus, villa rustica etc., sau simplă necropolă ori cimitir (mormînt) izolat din vremea daco-romană.

La fiecare localitate se dă o introducere istoric-arheologică indicînd datele mai importante asupra așezării romane (rezumativă, dar ceva mai amplă decît în *Tabula Imperii Romani*, L 34 și 35, după care se orientează). În interiorul fiecărei localități antice sau moderne (cu nume medieval-modern), considerată ca o așezare deosebită, materialul epigrafic (inclusiv pietre miliare (kilometrice) etc., dar nu și diplomele militare, și table cerate grupate separat, în vol. I) este dispus după conținut (tematic) și destinație, astfel:

- inscripții de caracter public, obștesc, acte, liste de persoane,
- inscripții pe clădiri sau lucrări publice,
- onorare pentru împărați și casa imperială, magistrați, patroni, rude prestigioase, prieteni ș.a.
- votive-religioase,
- funerare,
- de caracter nedeterminat, fragmente nesigure, piese descoperite în vreo localitate dar evident aduse din altă parte, dintr-un centru roman mai important etc.
- cărămizi, material tegular ștampilat, vase, graffiti, „instrumentum” și (cel puțin menționate) obiecte de uz cotidian de fabricație locală ori „din import” cum erau lucernele (opaite) ș.a.

DIPLOMELE MILITARE ALE DACIEI (CELOR TREI DACII)

Copiile autentificate, *tabulae honestae missionis*, de pe decretale imperiale („constitutiones imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque“, CIL) erau un fel de „livrete militare“, acte de eliberare din serviciul militar activ („lăsare la vatră“) și certificate de încetățenire acordate ostașilor din trupele auxiliare, confirmând totodată dreptul de *conubium* (legalizarea căsătoriei), ca și cetățenia romană pentru soția și copiii existenți sau viitori și toți urmașii. Ca atare, ele erau documente personale de însemnătate juridică, social-economică și politică fundamentală pentru foștii militari din auxilia, care inițial (la încorporare) și în tot timpul serviciului activ erau de condiție juridică „peregrini“ (străini, necetățeni), servind în *alae* (divizioane — regimente de călăreți), *cohortes* (batalioane — regimente de pedestrași) sau *numeri* (formații etnice mixte de cavalerie și infanterie). Pentru informarea asupra acestor categorii de trupe și a districtelor militare—provinciale în Dacia, diplomele militare constituie — împreună cu materialul epigrafic litic și tegular, chiar mai mult decât acesta din urmă — documente de prim rang¹, dată fiind dispariția totală a marilor arhive ale comandamentului suprem din Roma, ca și ale comandamentelor locale (provinciale, de unități tactice auxiliare); diplomele militare conțin numeroase indicații de valoare cu privire la organizarea armatelor și a guvernatoratelor, la comandanții-guvernatori teritoriali, la unitățile auxiliare și dislocarea lor, la districtele provinciale militar-administrative, consuli, comandanți și ostași auxiliilor, antroponimia provincialilor, unele forme de limbă, terminologie și de scriere populară („vulgară“) ș.a. Fără diplomele-livrete individuale pri-

¹ Despre diplomele militare romane există o bibliografie abundentă, din care trebuie menționate (selectiv) lucrările principale și cele mai recente: CIL, XVI (1936), p. 147—201 (H. Nesselhauf, după Th. Mommsen și A. Domaszewski, CIL, III, p. 902—919 și 2006—2038); O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, ed. a III-a, vol. I (Berlin, 1910), p. 596—598; W. Kubitschek, JÖAI, XVII 1914, p. 148—193; F. Lammert, RE XV (1932), 1666—1668 (Militärdiplome), IV A (1932), 1949 (*tabulae honestae missionis*; cu bibliografie mai veche); K. Kraft, în *Germania*, 28, 1944—1950, p. 242—250; 30, 1952, p. 339; 34, 1956, p. 75—83; Leopold Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtkademie, Band 2), Wien, 1953, p. 71—74 (amplă bibliografie mai ales juridică); G. Forni, în *Archivio Storico Lodigiano*, 1959, p. 3—22 (extras); *Athenaeum*, XXXVIII 1960, p. 3—25; *Živa Antika* (Skopje), XII 1962, p. 380—385 (dipl. din a. 222). În legătură cu partea tehnică (tablitele, legăturile lor, scrierea etc.), vezi și excelentul articol mai vechi al lui C. Torma, în *ArchErt*, VI 1886, p. 303—307, despre diploma descoperită la Cristești—Mureș (DiplD XVI) și observațiile noastre la piesa descoperită în Gilău (*MatArh*, II 1956, p. 703—708; DiplD XVII); *Dacia*, XVI 1972, p. 287—292; *DacPann-Inf*, p. 14—18; ca și bibliografia citată la diplomele provinciei Dacia (DiplD I—XXIII).

mite de auxiliari din armata Daciei, spre exemplu, nu am ști decât foarte puțin, în unele locuri și perioade aproape sau exact nimic despre organizarea și împărțirea militară a provinciei (respectiv a provinciilor) și despre foarte multe unități auxiliare, guvernatori, comandanți, ostași etc.

Alcătuite din două tablite de bronz cu dimensiuni egale, care se suprapuneau (uneori avind un chenar cu liniaturi în câteva locuri), de formă dreptunghiulară, ele aveau dimensiuni de circa 14—16 cm lungime, vreo 10—12 cm lățime (în sensul orizontal al tablei I extrinsecus; dar uneori erau pătrate) și grosimea de 0,5—1—1,5 mm². Cele mai multe aveau la colțuri două orificii pentru a fi legate în chip de diptic (carte, carnet) cu verigi ori cu sîrmă; în mijloc alte două găuri prin care este închis documentul cu ajutorul unui fir subțire, lat, din sîrmă de bronz (din el la unele exemplare, ca DiplD VII, XI din Gherla, ori DiplD XVIII din Gilău, s-au păstrat câteva bucăți), fir trecut de trei sau patru ori prin cele două orificii principale, centrale; pe fața externă a tablei I (unde era expus la uzură), mănunchiul de fire era răsucit spre a rezista mai bine³, iar pe tablea II capetele sîrmei erau ascunse (nu innodate) sub fascicul; peste acestea se așeza de-a lungul un strat de ceară pe care se aplicau sigiliile martorilor autenticatori ai copiei-livret, în spațiul liber dintre coloana cu nomina și cea cu cognomina (la cazul genitiv, posesiv, ca „sigiliul (semnătura) lui...“) celor șapte cetățeni romani care garantau echivalența dintre textul copiei (parțială, cit era de interes, și necesar pentru ostașul veteran titular al diplomei-certificat de cetățenie) și decretul imperial afișat la Roma. Spre a le apăra de distrugere, deasupra sigiliilor era montată o apărătoare lunguiată din bronz, numită „theca“ (de Th. Mommsen) sau „capsula“ (C. Torma), constind din două lame lungi de 75 mm, înalte de 5 mm, sudate lateral în formă de pereți (cum se vede clar la DiplD XVIII, *MatArh*, II, p. 706); la aceeași diplomă din Gilău s-a păstrat în locul original — pare a fi primul caz cunoscut pînă azi — cea mai mare parte din acești pereți laterali, confecționați din material ceva mai elastic, și (natural) cu sudura uzată, mult slăbită de vreme; deasupra era fixată (dar nu sudată, se pare, cum a relevat Torma) peste rîndul sigiliilor de ceară o a treia tablă așezată orizontal (pierdută la DiplD XVIII, care de fapt este una din cele mai bine păstrate, aproape complete). Întreaga apărătoare forma un fel de uluc deschis la ambele capete, unde (pe laturile scurte ale capsulei) nu se văd urme de lame. În locul unde se aflau sigiliile, placa este în general mai puțin ruginită și uzată⁴. Diplomele militare înminate ostașilor auxiliari (ca și din gardă, flotă etc.),

² Dimensiuni și greutate pentru câteva diplome: CIL, XVI, p. 151.

³ Cum se vede spre exemplu în diploma din Cristești, *ArchErt*, VI 1886, p. 304 (C. Torma) = CIL, XVI 108 = DiplD XVI.

⁴ Cazurile de conservare, chiar și fragmentară, a acestei piese (capsula, theca), importantă pentru asigurarea autenticității diplomei-copie (urmele ei pe fața externă a tablei II fiind clar vizibile pe foarte multe diplome, cf. CIL, XVI, p. 149—150), sînt rare: la una din teritoriul Bavariei o lamă laterală și cea care acoperea sigiliile (CIL, XVI 55 = F. Vollmer, *Inscriptiones Bavaricae Romanae*, 1915, nr. 510); la alta din Bulgaria (cutia ruptă de săpătorii descoperitori) acoperitoarea consta dintr-un capac alungit în chip de uluc sudat deasupra sigiliilor (BIAB, VI 1930—1931, p. 143—145, fig. 135 = CIL, XVI 10). Despre piesele alcătuitoare și textul diplomelor, cf., în afara celor citate la nota 3, în special JÖAI, XVII 1914, p. 148—193.

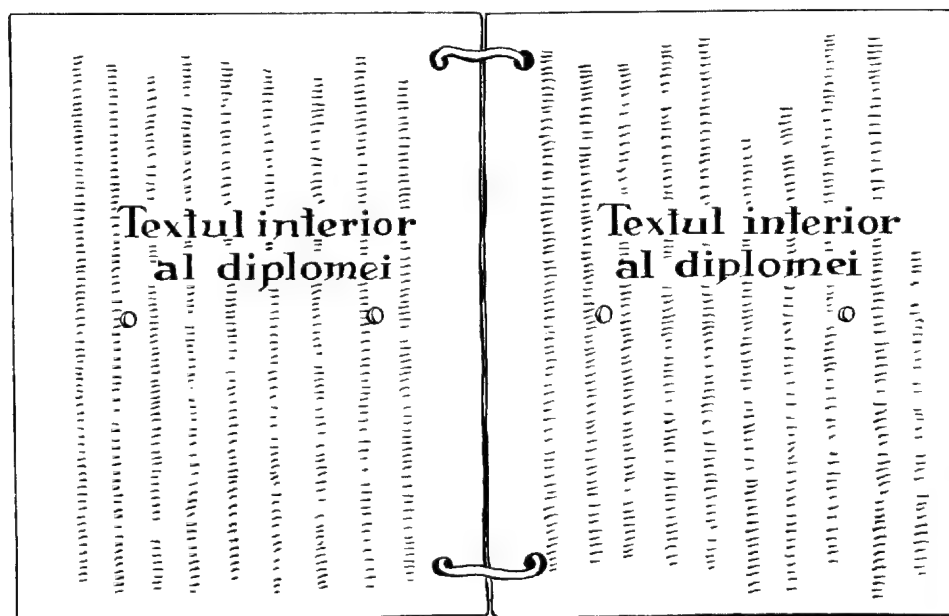
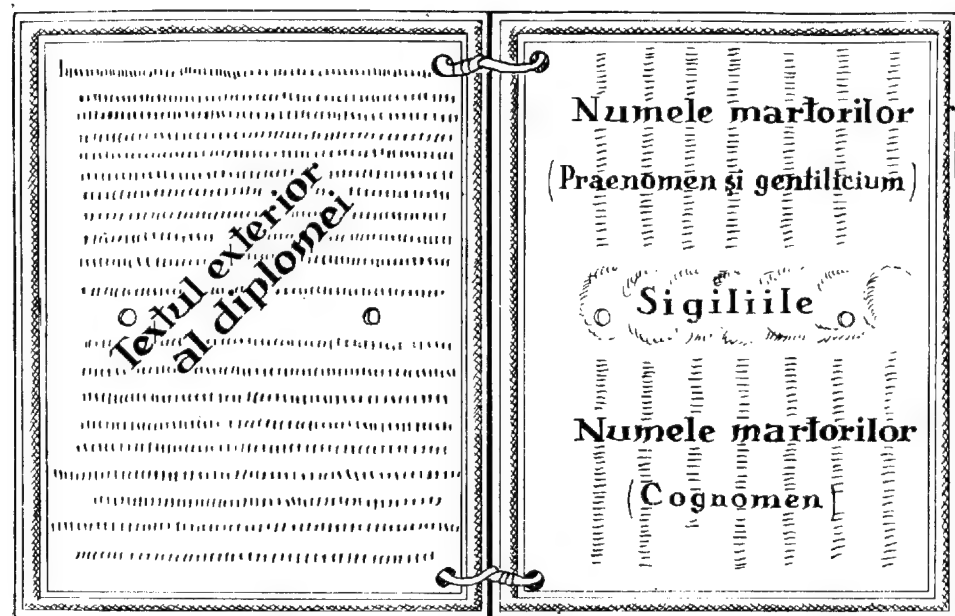

Fig. 1 — Diplomă militară romană; desen schematic al pieselor alcătuitoare

cu ocazia ceremoniei de lăsare la vatră (*honesta missio*), erau copiile autentificate la Roma de cei șapte martori semnați prin sigiliile de ceară (ei formau un mic colectiv-colegiu echivalent notariatului de stat actual), după legea-decret imperial (*constitutio, lex data*) pentru eliberarea din serviciu activ („*missi honesta missione*”) a unor contingente din trupele auxiliare ale unui district provincial. Textul original, întreg al decretului imperial, scris pe table mari de bronz afișate la Roma pe vreun zid, în Capitoliu etc., cuprindea listele complete de nume ale ostașilor, „*quorum nomina subscripta sunt*”; nu s-a păstrat nici unul dintre numeroasele decrete de acest fel. Diplomă-copie avea următoarele elemente (textul complet al copiei fiind gravat pe fața externă a tăbliței I, care era pagina I a „livretului” ostașesc personal):

— numele împăratului (împăraților) cu titlurile și filiația, la cazul nominativ (ca subiect, autor al legii-decret);

— călăreții și pedestrașii (la cazul dativ) unităților auxiliare din care se făcea „*honesta missio*”, numele acestora de obicei în ordinea importanței lor (*alae, cohortes miliariae, cohortes quingenariae*, eventual formații echivalente cu *numeri*);

— provincia (în DiplD VII din a. 123 două provincii) unde staționau, numele comandantului suprem al districtului (guvernatorul de rang senatorial sau evestru al provinciei respective);

— formula juridică: durata serviciului (25 sau mai mulți ani), „*honesta missio*”, menționarea tabelului nominal (de mai jos, „*quorum nomina subscripta sunt*”), cetățenia romană și *conubium*; este textul „șablon”, care însă putea să aibă și alte elemente (cf. din Dacia de ex. DiplD I, VII);

— data decretului imperial (ziua, luna, consulii anului, care dealtfel era indicat și prin „tribunicia potestas” a împăratului emitent);

— numele unității militare auxiliare (din care făcea parte ostașul-veteran) și comandantul ei;

— numele (eventual cu patronimicul) ostașului-veteran, uneori și obârșia lui etnică, trib sau teritoriu, oraș; uneori numele soției lui și al copiilor (pînă prin a. 140);

— formula de autentificare („*descriptum et recognitum ex tabula aerea quae fixa est Romae...*”);

— pe tăblița II, fața externă, numele martorilor autenticatori cu „sigiliile” lor personale.

În interior (adică pe fața interioară a tăbliței I și a tăbliței II, continuativ) este repetat textul integral — în afară de numele martorilor — într-o scriere neglijentă ca formă („caligrafie”), uneori cu erori de incizare și de limbă (ortografie, chiar „scurtat” prin omiterea unor cuvinte, formule sau chiar nume întregi de trupe auxiliare), abateri și lacune într-un fel admisibile dat fiindcă textul era acoperit, nu putea să fie citit decît dacă era desfăcută diploma (rupîndu-se legăturile celor două tăblițe); fața interioară servea pentru controlul textului din exterior. în caz de nevoie.

Repertorii bibliografice ale diplomelor provinciei Dacia au fost făcute în ultima vreme de cinci ori: la 1956 (*MatArh*, II 1956, p. 712—713), 1961 (*JRS*, 1961, p. 69—70), 1964 (*ActaMN*, I 1964, p. 177—178), 1973 (*DacPannInf*, p. 99—102; *StCl*, XV 1973, p. 133—134, cu mici lacune și confuzii).

În „corpus“ul nostru, comentariile și notele la diplomele Daciei vor fi reduse la minimul necesar; traducerea românească a textului integral (care este șablonic, identic în cea mai mare parte la toate piesele) va fi făcută mai jos numai la trei diplome, DiplD V, VII și XVIII (pentru care existau traduceri la data publicării, în „editio princeps“).

Așezăm la începutul „corpus“-ului de inscripții ale Daciei romane importante documente ce sînt *diplomele militare* nu numai pentru valoarea excepțională de ordin mai larg a informațiilor conținute, ci și pentru faptul că ele se referă la întreaga provincie, respectiv la vreunul din districtele Daciei, privind armatele de ocupație, organizarea, împărțirea administrativă-teritorială în marile etape prin care a trecut Dacia romană în primele șase decenii ale existenței sale (de cînd avem diplome militare, a. 106—164). Din punct de vedere strict local și... provincial, al semnificației documentare specifice, diplomele se împart aici în două categorii net distincte:

A) cele privitoare la armata (armatele) Daciei sau a districtelor, adică date pentru unitățile staționate aici, diplome descoperite fie în interiorul provinciei carpatice, fie în afară (în Moesia, Tracia, Pannonia), unde au fost duse de ostașii veterani ori de aparținătorii și erezii lor, reveniți precum se vede în patria de obîrșie a ostașului auxiliar (de ex. *Bithus Solae filius Bessus*, DiplD XIII), sau imigrați în alte provincii (ca *Thaemus Horati filius Ituraeus*, DiplD II, descoperită probabil în Pannonia, ori *Sextus Busturionis filius Pannonius*, DiplD XIX, plecat și stabilit în sud-vestul Traciei), pentru motive necunoscute pe care ar fi inutil a le căuta ori presupune în chip cu totul ipotetic;

B) diplomele date pentru armatele altor provincii, dar descoperite în teritoriul Daciei și pe care — cu toate că erau date (acordate, purtate, uzate și cunoscute) inițial în alte provincii — le considerăm oricum ca material epigrafic, chiar în ordine secundară, al Daciei; ele comportă o semnificație social-istorică deosebită în legătură cu fenomenul imigrării de veterani și familii în provincia carpatică la începutul veacului al II-lea.

A) Diplomele trupelor auxiliare ale Daciei (DiplD I—XXIII)

În ordinea cronologică a emiterii lor (sigură la piesele păstrate întregi ori măcar cu părțile de text unde era menționată data; probabilă sau conjecturală-aproximativă la unele fragmente, de ex. DiplD IV, XII, XVII), indiferent de locul descoperirii — în interiorul Daciei sau înafară —, ca și de districtul provincial (Dacia „nedivizată“ a. 106, 110, Dacia Superior începînd din a. 120, Dacia Porolissensis din a. 123, Dacia Inferior din a. 129) la care se referă, au fost reproduse textele cu ilustrația respectivă (foto, desen) a diplomelor militare date trupelor auxiliare ale provinciei, căutînd a oferi pe cit posibil nu numai o documentare și o bibliografie largă (dacă nu chiar exhaustivă), ci și o ilustrare amplă, cu lecturile rectificate în cîteva locuri prin controlul direct unde a fost posibil.

1. — **DiplD I**, 11 august 106 (trupele provinciei Dacia), descoperită în a. 1939 pe „Pomet“ în centrul castrului mare din Porolissum; conservată aproape întreagă, ambele tăblițe fiind fracturate în două (tăblița I a fost ruptă de țărani descoperitori spre a putea fi vîndută în două bucăți cu preț mai bun în oraș la Zalău); dimensiuni: tab. I înaltă 160, lată 129, groasă 1 mm, tab. II groasă 1,5 mm; păstrată în Muz. Cluj (donată de A. Fodoreanu și L. Ghergariu, Zalău).

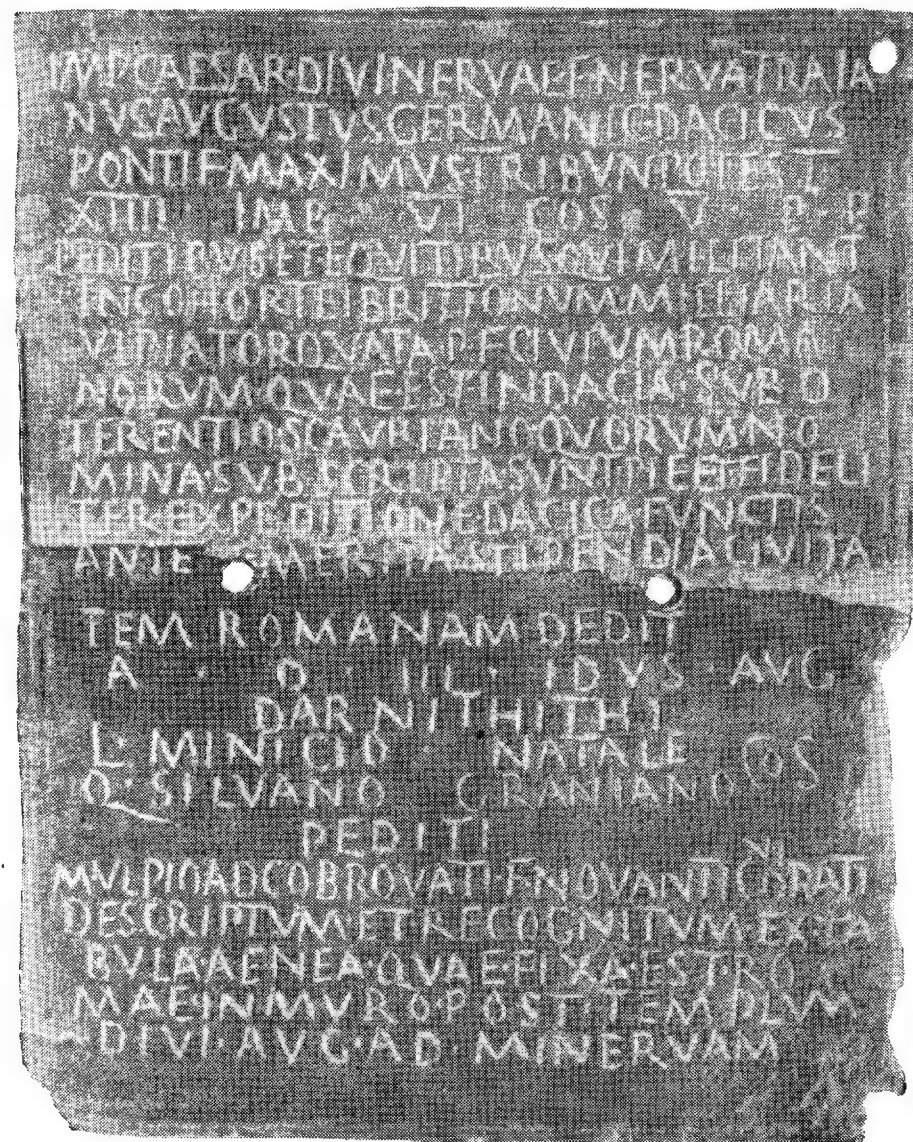

Fig. 2 — DiplD I, tabella I extrinsecus (după Dacia, VII—VIII, 1941, pl. I)

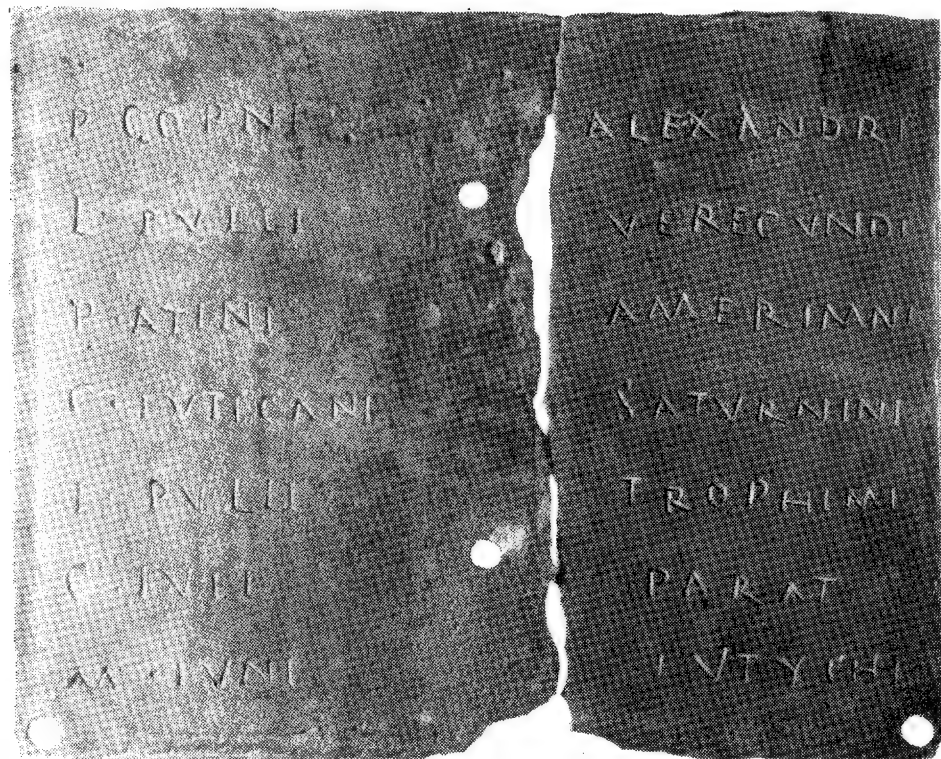

Fig. 3 — DiplD I, tabella II extrinsecus (Dacia, VII—VIII, pl. II)

Dacia, VII—VIII (1941), p. 330—331, pl. I—III foto (C. Daicoviciu); *AnnEp*, 1944, 57; *Epigr*, IV 1942, p. 152—153; *CIL*, XVI 160; *RömRom*, p. 109—110, pl. 24 = *CivRRom*, p. 153, C 2, pl. IX.

TRAIANVS M. VLPIO NOVANTICONI

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar, divi Nervae f(ilius), Nerva Traianus, augustus, Germanic(us), Dacicus, pontif(ex) maximus, trib(uniciae) potest(at)s XIII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) V, p(ater) p(atriciae), peditibus et equitibus, qui militant in Cohorte I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(ideli) civium Romanorum, quae est in Dacia sub D(ecimo)

5.

10. *Terentio Scauriano, quorum nomina subscripta sunt pie et fideliter expeditione Dacica functis ante emerita stipendia civitatem Romanam dedit a(nte) d(iem) III Idus Aug(ustas)*
15. *Darnithithi L(ucio) Minicio Natale co(n)s(ulibus) Q(uinto) Silvano Graniano pediti M(arco) Ulpio Adcobrovati f(ilio) Novanticoni, Rati(s).*
20. *Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae, in muro post templum Divi Aug(usti) ad Minervam*

Extrinsecus tabella II

<i>P(ubli) Corneli</i>	<i>Alexandri</i>
<i>L(uci) Pulli</i>	<i>Verecundi</i>
<i>P(ubli) Atini</i>	<i>Amerimni</i>
<i>C(ai) Tuticani</i>	<i>Saturnini</i>
<i>L(uci) Pulli</i>	<i>Trophimi</i>
<i>C(ai) Iuli</i>	<i>Parati</i>
<i>M(arci) Iuni</i>	<i>Eutychi</i>

Tabella I intus prezintă același text (scriere mai neglijentă), cu mici deosebiri: r. 2 *August(us) German(icus) Dacic(us) pontifex*, r. 3 *maxim(us) tribunic(iae) potestatis*; tabella II intus, scriere identică: r. 8 *cognomen-ul* ostașului celto-briton e scris la dativ *Novantico*, patronimicul este scris *ADCOPROVATI*.

— Datarea prezintă două elemente discordante: împăratul are *tribunicia potestas* XIII din a. 110, dar consulii sînt *suffecti* din a. 106; cifra XIII nu trebuie înțeleasă ca o eroare de incizie (a gravorului la Roma), ci ca un indiciu că diploma a fost eliberată numai în a. 110 cînd a fost acordată DiplD III, adică numai după patru ani (caz asemănător: DiplD VII) de cînd fusese acordată cetățenia ostașilor din cohorta I Brittonum milliaria înainte de termenul legal, pentru merite excepționale în a doua campanie de cucerire a Daciei (ante emerita stipendia), aflîndu-se cu toții în serviciu activ (qui militant) și rămînînd mai departe sub arme.

— Cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium

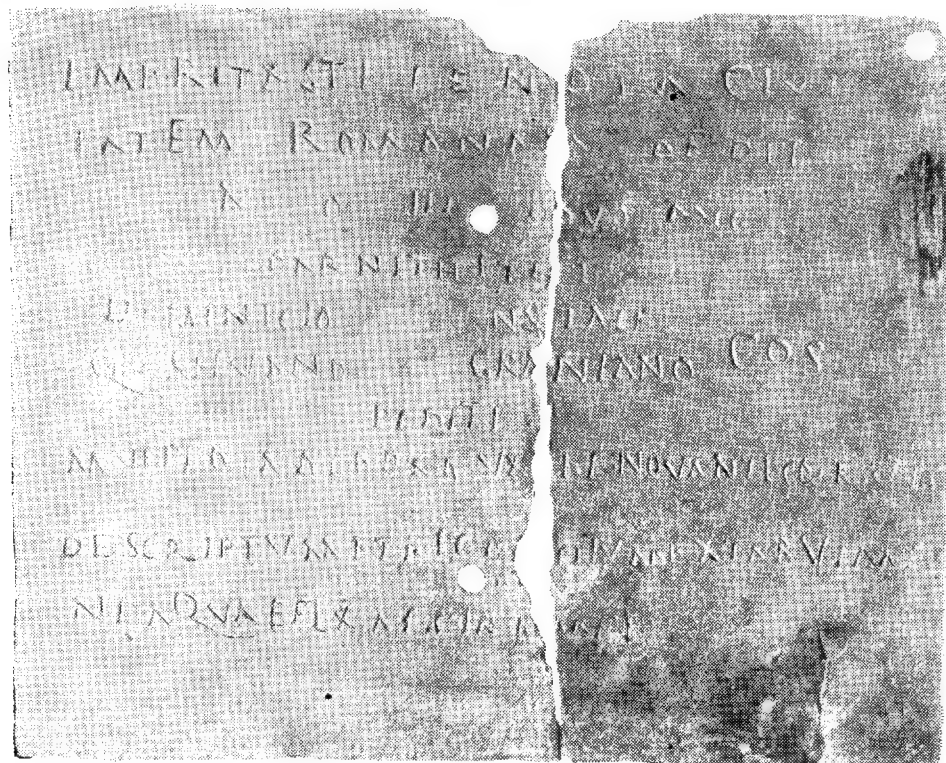

Fig. 4 — DiplD I, tabella II intus (Dacia, VII—VIII, pl. III)

Romanorum a staționat în zona Porolissum participind probabil și la primul război în Dacia.

— Menționarea unității auxiliare „quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano” constituie dovada că provincia Dacia era organizată în august 106, iar primul ei guvernator era Terentius Scaurianus.

— *Darnithithi* pare să fie forma de genitiv a unui nume propriu tra-co-dacic, localitatea în care a fost dat decretul imperial de încetățenire a ostașilor din cohorta brittonică (pentru elementul *Darn-* cf. *Derna*, *Dierna*, *Repodernes* în Tracia, probabil din indo-european **dhern-*, *SprThrD*, p. 119).

— Ostașul auxiliar încetățenit poartă nume complet roman, tria nomina: praenomen și gentilicium după împăratul Ulpus Traianus, iar cognomen-ul său este celtic, *Novantico* la decl. III latină; patronimicul *Adcobrovatus* este la fel celtic, scris pe fața interioară ADCOPROVATI.

— Localitatea de obirșie este *Ratae* în Britannia.

2. — **DiplD II**, 17 februarie 110 (trupele provinciei Dacia), descoperită prin sec. XVIII—XIX în Ungaria (Pannonia? fără locul indicat cu precizie).

J. Arneth, *Zwölf römische Militärdiplome* (Wien, 1843), p. 49, nr. VI; *Inscr-Dac*, nr. 865; *ArchFilol* 1868, p. 329; *CIL*, III, p. 868, nr. XXV; *ILS*, 2004; *CIL*, XVI 57; *InscrPannDac*, p. 135, nr. 701.

TRAIANVS THAEMO ITVRAEO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) maximus tribunic. potestat. XIII, imp(erator) VI, co(n)s. V, p(ater) p(atriciae) equitibus et peditibus qui militaverunt in

5. *alis duabus et cohortibus decem quae appellantur I civium Romanorum et I Aug(usta) Ituraeorum et I Aug(usta) Ituraeorum Sagittariorum et I Britannica (miliaria) c(ivium) R(omanorum) et I Hispanor(um) p(ia) f(idelis) et I Thracum c(ivium) R(omanorum) et I Ituraeorum et I*
10. *Flavia Ulpia Hispanorum (miliaria) c(ivium) R(omanorum) et II Gal-lorum Macedonica et III Campestris c(ivium) R(omanorum) et IIII Cypria c(ivium) R(omanorum) et VIII Raetorum c(ivium) R(omanorum)*

et Pedites Singulares Britannici et sunt in Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauriano, quinis

15. *et vicens pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent*
20. *cum est civitas iis data aut siqui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas, a(n)te d(iem) XIII k(alendas) Mart(ias) Ser. Sulpicio Salvidieno Orfito*
cos.

M. Peducaeo Priscino

25. *Alae I Aug(ustae) Ituraeor(um) cui pra(e)est C(aius) Vettius Priscus*
ex gregale

Thaemo Horati f(ilio) Ituraeo

et Nal f(ilio) eius et Marco f(ilio) eius et Antonio f(ilio) eius.

30. *Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam.*

Tabella I intus cuprinde textul identic pînă la r. 18 inclusiv; tabella II nu este cunoscută (negăsită).

Este diploma de lăsare la vatră (în 17 febr. 110) a unor contingente din unele trupe auxiliare ale provinciei Dacia; un tabel mai amplu al lor în

3. — **DiplD III**, 2 iulie 110 (Dacia), descoperită împreună cu DiplD I; ambele tăblițe sînt sparte în două bucăți, cu un gol în fractură, starea de conservare mai rea decît a DiplD I; dimensiuni: înălțime 160, lățime 134 mm, grosime tab. I între 1 și 2 mm, tab. II 1,5 mm. Fața externă a tăbliței I este roasă de rugină de fier. Textul a putut fi restabilit integral după cele două fețe ale tăblițelor; păstrată în Muz. Cluj (donația A. Fodoreanu și L. Ghergariu, Zalău).

Dacia, VII—VIII (1941), p. 333—334, pl. IV—V foto (C. Daicoviciu); *AnnEp*, 1944, 58; *CIL*, XVI 163.

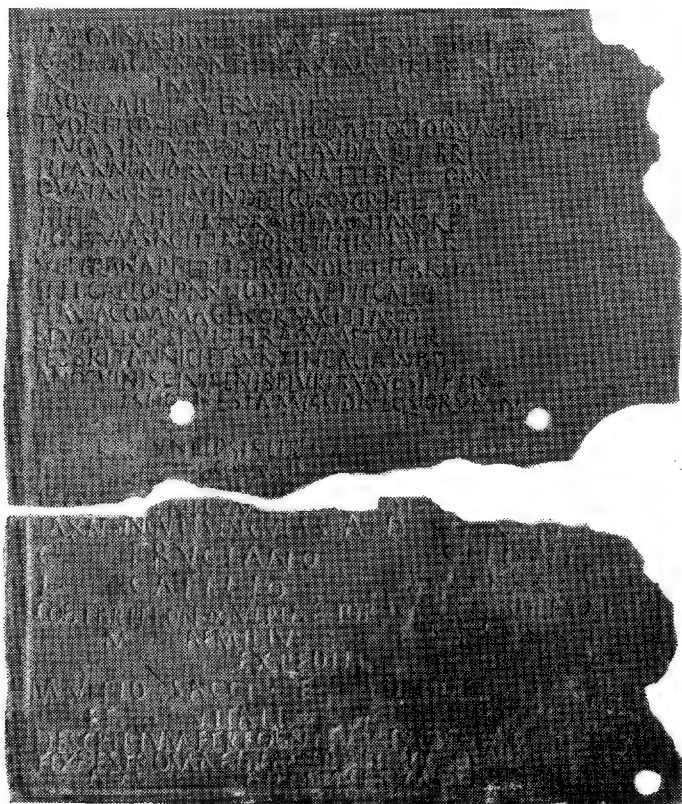

Fig. 5 — DiplD III, tabella I extrinsecus (*Dacia*, VII—VIII, pl. IV)

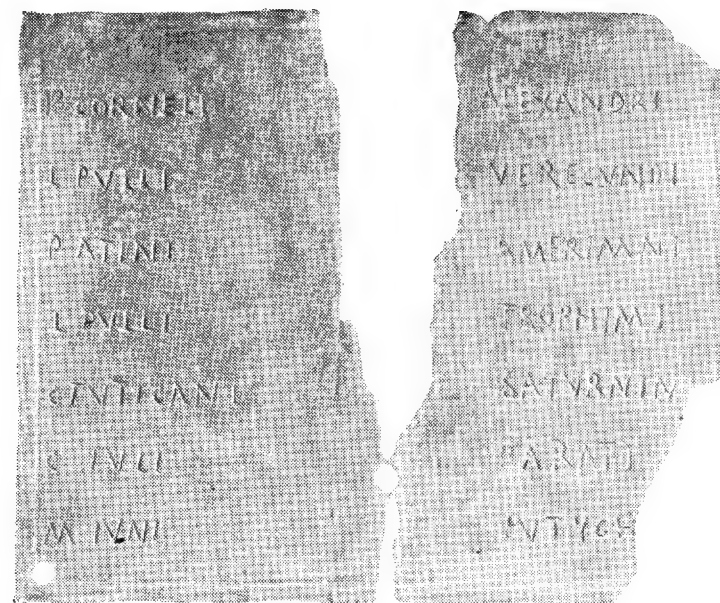

Fig. 6 — DiplD III, tabella II extrinsecus

Fig. 7 — DiplD III, tabella I intus (*Dacia*, VII—VIII, pl. V 1)

Fig. 8 — DiplD III, tabela II intus (Dacia, VII—VIII, pl. V 2)

TRAIANVS M. VLPPIO LONGINO

Extrinsecus tabella I

(lacunele din text cu numele unităților se completează după I intus)

Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus aug(ustus)
Germ(anicus), Dacicus, pontif(ex) maximus, tribunic(iae) potest(atis)
XIII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) V, p(ater) p(atriciae)
iis qui militaverunt, equites et pedites, in alis quat-

5. tuor et cohortibus decem et octo, quae appellantur
I Augusta Ituraeor(um) et I Claudia et I Britannica c(ivium) R(om.)
et

II Pannonior(um) Veterana et I Brittonum (miliaria) Ulpia tor-
quata c(ivium) R(om.) et I Vindelicor(um) miliaria c(ivium) R(om.)
p(ia) f(idelis) et I Britannica (mil.) c(iv.) R(om.)

et I Flavia Hispanor(um) miliaria et I Montanor(um) et I [Th]racum
c(ivium) R(omanorum) et

10. I Cretum Sagittarior(um) et I Hispanor(um) p(ia) f(idelis) et I Pan-
nonior(um)

Veterana p(ia) f(idelis) et II Hispanor(um) et II Britannor(um) milia-
ria c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)
et II Gallor(um) Pannonica et II Gallor(um) Macedonica et II

Flavia Commagenor(um) Sagittarior(um) et V Lingonum
et V Gallor(um) et VI Tracum et VIII Raetor(um) c(ivium) R(omano-
rum) et Pedi-

15. tes Britannici et sunt in Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauri-
ano quinis et vicens pluribusve stipendis emeritis
di[miss]is honesta missione quorum nomina sub-

20. scr[ipta] s[un]t ipsis libe[r]is pos[ter]isqu[e] eorum civi-
tat[em] dedit et] conubium [cum uxoris] quas tunc
hab[ui]ss[ent] c[um] est ci[vitas] iis data aut si qui cae-]
libes [es]sent cum [iis] quas] poste[a] duxissent dum-]
taxat singuli singulas. A(n)te d(iem) VI non(as) [Iul(ias)]

C(aio) Eruciano Silone
co(n)s(ulibus)

L(ucio) Catilio Severo

25. Coh(ortis) I Britton(um) miliariae) Ulpiae torquat(ae) c(ivium) R(oma-
norum) cui pra(e)est

M(arcus) Aemilius Bassus

ex pedite

M(arco) Ulpio Sacci f(ilio) Longino Belgo
et Vitali f(ilio) eius.

30. Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae
fixa est Romae in muro post templum divi
Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

P. Corneli	Alexandri
L. Pulli	Verecundi
P. Atini	Amerimni
L. Pulli	Trophimi
C. Tuticani	Saturnini
C. Iuli	Parati
M. Iuni	Eutychi

Intus tabella I—II textul identic cu tabella I extrinsecus, dar mai
neglijent (PANNONIOR este scris PANNONIOQ).

— Este decretul (constitutio) de lăsare la vatră a unor contingente
din trupele auxiliare ale provinciei Dacia, de proporții mai largi decît
la 17 februarie 110 (DiplD II), desigur după stabilizarea situației din
provincie; unitățile auxiliare menționate aici sînt în număr de 23, care
toate au participat la al doilea război de cucerire a Daciei.

— Unitatea auxiliară pentru care se dă această diplomă este iden-
tică cu cea din DiplD I (descoperirea lor în același punct topografic nu
este întîmplătoare).

— Ostașul-veteran are un nume complet și corect roman, după îm-
păratul M. Ulpius Traianus, dar originea lui celtică este indicată clar
de patronimicul Sacc(i)us și de ethnonim Belgo, din Britannia.

4. — DiplD IV, din vremea lui Ulpius Traianus (foarte probabil pentru
trupele auxiliare din provincia Dacia), fragment descoperit în a. 1957 pe
teritoriul castrului Românași (jud. Sălaj); se păstrează în Muz. Zalău
(donația prof. T. Pop).

JRS, I 1961, p. 70, I 4; *ActaMN*, I 1964, p. 178 („un mic fragment inedit, în Muz. Cluj, găsit la Românași; pe fragment se păstrează doar câteva litere“, dar „din al căror conținut păstrat nu reiese că ar privi trupele acestei provincii“); *Ilirii* (1969), p. 219; *Dacia*, XVI 1972, p. 290; *DacPannInf*, p. 83—90, fig. 15—16 (desen, cu amplu comentariu).

TRAIANVS M. VLPIO LANDION[is f(ilio)...?]

Intus tabella II

[M(arco) V]lpio Landion[is f(ilio) — — —]
[— — —] Acherae AN MA[— — — — —]
[— — —] ARO f(ilio) eius et Sur[— — — — —]
[— — —] Solorigi f(ilio) eius et Cr... f. eius
[— — —] Suruccae fil. eius.

Extrinsecus tabella II

Iuli Urbani
Cauli — — —
Fulvi — — —

(la sfârșit, pe *tabella II intus*, lipsește formula de încheiere indicînd autentificarea textului de către cei șapte martori „descriptum et recognitionum ex tabula aerea quae fixa...“, care nu era repetată la toate copiile-diplome individuale, pe fața internă).

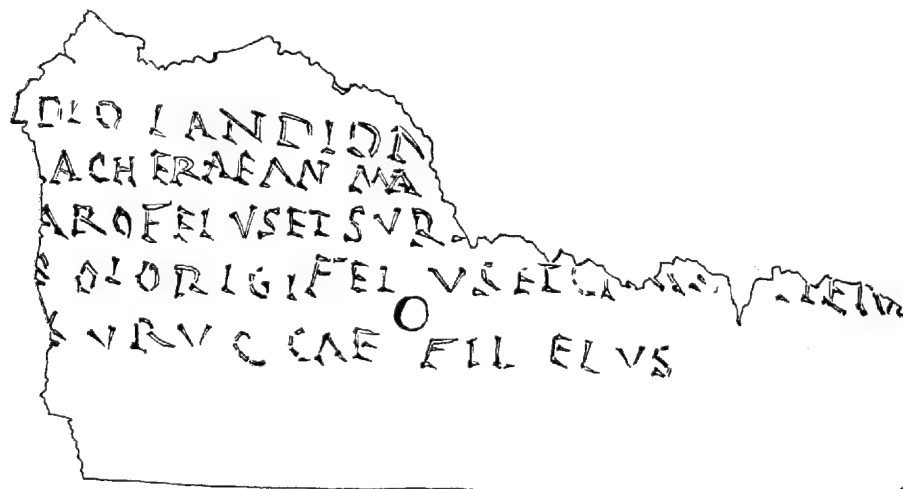

Fig. 9 — DiplD IV, tabella II intus (*DacPannInf*, p. 85)

— Ostașul-veteran avea tria nomina ale cetățeanului: *praenomen*, *nomen* (gentilicium), *filiație*(?) și *cognomen*, adică [M(arco)?] Ulpio Landion[is f(ilio)...], urmînd în golul fracturii *cognomen*-ul ostașului (întrucît Landio nu ar fi — lucru mai puțin probabil — chiar acest *cognomen*), iar patronimicul militarului, care nu mai era menționat(?), putea să fie tot celtic; un caz analog este celto-romanul din Britania M. Ulpus Adcubrovati fil(ius) Novantico, Ratis (DiplD I), sau roman

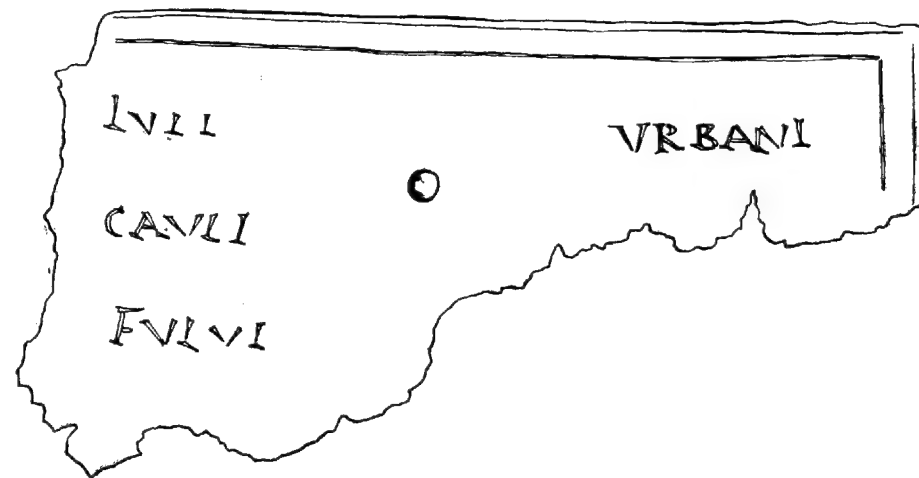

Fig. 10 — DiplD IV, tabella II extrinsecus (*DacPannInf*, p. 86)

cum apare M. Ulpus Sacci f(ili.) Longinus Belgus (DiplD III), și eventual alte cazuri. Fie patronimic (mai verosimil după analogiile citate), fie cognomen al ostașului-veteran M. Ulpus Landio este antroponim mai curînd celtic decît illyric.

— Localitatea de obîrșie a ostașului auxiliar pare să fie Acherae din nordul Italiei (Gallia Transpadana, Polyb. II 34,4, Strabo etc.; RE, I, 154; *CeltSpr*, I, col. 17).

— Familia ostașului-veteran este numeroasă (chiar la data eliberării sale din serviciu militar activ), menționați fiind cel puțin cinci copii; soția (*uxor*) poate să fi fost în lacuna din rîndul 2 al fragmentului (după „Acherae“). În r. 3—5 se înșiră copiii, toți cu nume celtice, probabil în ordinea vîrstei, astfel: —ARO f(ilio) EIVS ar fi restul din partea a doua a unui antroponim frecvent în -MARVS (*Carstimarus*, *Comatumarus*, *Ibliomarus*, *Smertomarus*, *Venimarus* etc.); SVR[ae f(ili.) eius] poate să fie numele simplu Sura, dacă nu derivat, compus bimembru; SOLORIGI f(ilio) EIVS, splendid nume compus „indoeuropean“ cu partea a doua -rig-, rix (exemplul din CIL, XII 3005 *Excingillio Solorigo* e trecut la decl. II latină; XIII 3098 forma *Solirix*); desigur celtic este și numele la sfîrșitul r. 4 începînd cu CI... (?) sau CR..., ca și evident SVRVCCAE FIL(iae) EIVS, posibil vreo variantă „daco-romană“ a numelui celtic *Suricus*, *Surica*.

— Martorii (*testes*, *signatores*) sînt numai trei (din cei șapte) locuitori ai Romei; primul Iulius Urbanus este foarte probabil *Ti(berius) Iulius Urbanus*, cunoscut în calitate de „chezaș“ la Roma în primele trei decenii ale sec. al II-lea: la a. 103, 105, 114 și 129 (CIL, XVI 48, 49, 61, 74; *AnnEp*, 1968, 513 = *Syria*, XLIV 1967, p. 339—362, din 24 sept. 105); al doilea, *Caulius*, rămîne echivoc ca identitate, avînd trei „corespondenți“ cu același gentiliciu (*P. Caulius Restitutus*, a. 105, CIL, XVI 50 și *AnnEp*, 1968, 513; *P. Caulius Vitalis*, a. 105, *AnnEp*, 1968, 513; a. 107, CIL, XVI 55; *P. Caulius Gemellus*, a. 105, CIL, XVI 49);

dintre ei nu se poate stabili care să fie de preferat, dat fiind că toți trei omonimii se încadrează în intervalul cronologic al lui Iulius Urbanus; cu acest interval nu este de fapt în dezacord nici al treilea martor FVLVIVS, nume ce apare în diplomele cunoscute până acum numai la a. 122 (17 iunie), *A. Fulvi Iusti*, CIL, XVI 69; dacă „Fulvius” din diploma românășană este identic cu *Aulus Fulvius Iustus* (a. 122), ar însemna că acesta din urmă va fi „funcționat” ca martor autentificator la „notariatul de stat” din Roma și înainte de a. 122, adică și până la anul morții lui Ulpus Traianus (117), căci diploma din Românași este sigur din timpul domniei cuceritorului Daciei.

— Unitatea auxiliară în care a servit galo-romanul M. Ulpus... Landio(?) se poate presupune că era chiar cohors I Hispanorum staționată în castrul de lângă Românași, unde s-a descoperit diploma fragmentară.

Alte fragmente de diplomă, probabil rupte din cea a lui M. Ulpus... Landio, au fost descoperite în același punct la aceeași dată; din ele abia câteva litere se pot distinge pe unele bucățele:

— fragmentul nr. 1, literele VI PR, poate să fie rest din formula c]ui pr[aeest...]: „în fruntea căreia se află (care este comandată de —)”, după numele unității auxiliare, aparținând la tabella II intus și înainte de numele ostașului eliberat din serviciu activ;

— nr. 2 ETL...

ETLV pare să aparțină la tabella II intus în golul fracturii la sfîrșitul rîndurilor 1—3 (familia ostașului veteran);

— nr. 3, poate fi citit și întregit: [cohors(ibus) decem et] DVAB(us) I B[rit...] HISPANO[r(um)...] NER(via BR(itt.)), ultima fiind

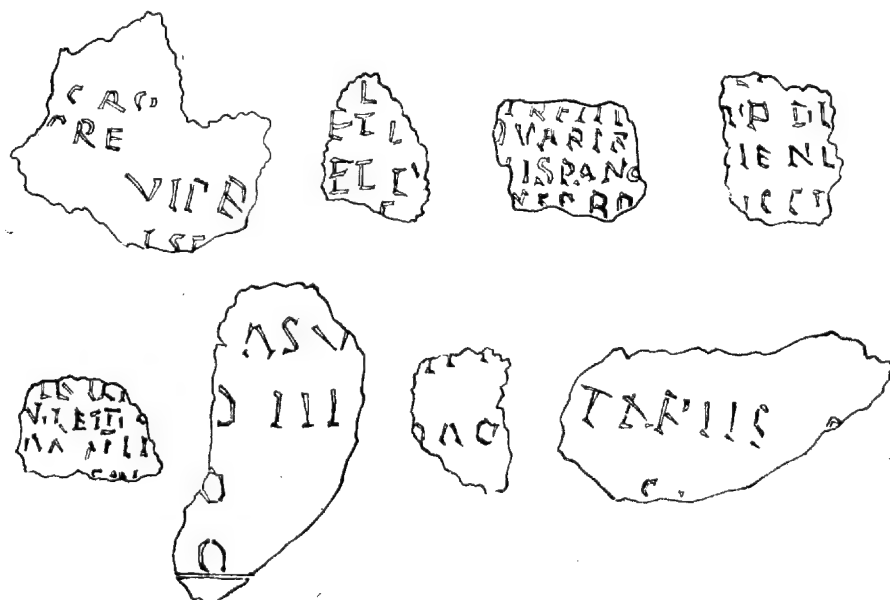

Fig. 11 — DiplD IV(?), fragmente (*DacPannInf*, p. 89)

Cohors II Nervia Brittonum în Dacia Porolissensis la a. 133 (DiplD XI), ca și în 164 (DiplD XVIII, XIX), cu garnizoana în castrul de lângă Buciumi (jud. Sălaj), SCIV, X 1959, p. 311; *StCom*, 14, 1970, p. 289—291.

5. — DiplD V, 29 iunie 120 (armata Daciei Superior), „aflată în cursul săpăturilor din toamna anului 1929, la dezgroparea bastionului stîng al porții nordice, porta principalis dextra” (ACMIT, 1929, p. 324—325, E. Panaiteșcu), în castrul auxiliar *Samum* (Cășeu, jud. Cluj, la nord de Dej); se pare că ambele tăblițe, întregi, erau legate cu firul de sîrmă (azi dispărut, probabil la curățire-conservare); înălțime 152, lățime 130, grosime 1,9 mm; piesa, cumpărată de statul italian în 1954 de la E. Panaiteșcu, se păstrează în Museo Nazionale Romano (Roma).

Semnalată de E. Panaiteșcu în *Atti del II° Congresso di Studi Romani*, I, Roma, 1931, p. 174; *Rendiconti Pontif. Accad. di Archeologia*, VII (1930—1931), p. 119; textul de pe fețele externe ale tabelor I și II publicat cu unele erori de amănunt în SCIV, IV 1953, p. 542 (C. Daicoviciu, avînd copiat documentul încă din a. 1929 „cînd, în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplomei, am dat de copia textului ce se afla săpat pe exteriorul diplomei”, *ibid.*, p. 541) și versiunea germană în *Dacia*, N. S., I 1957, p. 191—192; *Dacica* (1970), p. 310—324; *Athenaeum*, Pavia, XXXVI 1958, p. 9, pl. I—IV (foto, după original, cu amplu comentariu epigrafic și istoric de G. Forni); *AnnEp*, 1958,30 = 1959,31.

HADRIANVS BARICI PALMYRENO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthi-
ci f(ilius) divi Nervae nepos Traianus
Hadrianus aug(ustus) pontifex maxi-
mus tribunic(iae) potestat(is)

5. *III co(n)s(ul) III*
Palmyrenis Sagittariis ex Syri(a)
qui sunt in Dacia Superiore sub
Iulio Severo civitatem dedit
iis quorum nomina subscrip-
ta sunt, a(n)te d(iem) III k(al.) iul(ias)
C(aio) Publicio Marcello
co(n)s(ulibus)
L(ucio) Rutilio Propinquo
Bari[c]i · Male f(ilio) Palmyr(a)
15. *Descriptum et recognitum ex tabula*
aenea quae fixa est Romae in muro
post templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

L(uci) Attei   *Atteiani*
[M(arci)] Iuni   *Eut[yc]hi*

P(ubli) Atini	Flor[i]
Q(uinti) Fabi	[B]it[hi]
L(uci) Pulli	Anthi
Ti(beri) Claudi	Erotis
P(ubli) Atini	Crescentis.

Intus tabella I—II

Text ca extrinsecus tab. I
(scriere mai neglijentă)

„În traducere liberă, cuprinsul sună în felul următor:

Fața externă a tablei I. Împăratul Traianus Hadrianus, fiul lui Traianus celui trecut între zei și biruitor al Parților, nepotul lui Nerva celui trecut între zei, preaslăvitul, marele preot, în anul al patrulea al puterii sale de tribun, consul a treia oară, a dat cetățenia arcașilor palmyreni din Syria care sînt în Dacia de Sus, sub (conducerea) lui Iulius Severus și anume celor însemnați mai jos. În ziua de 29 iunie, anul cînd erau consuli Gaius Publicius Marcellus și Lucius Rutilius Propinquus (=120 e.n.). Lui Baricius fiul lui Male din Pal-

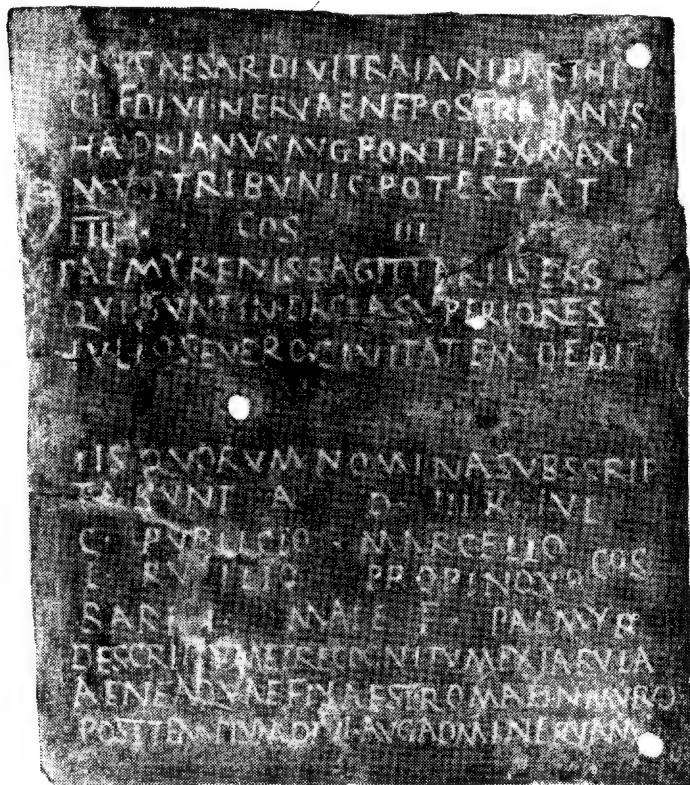

Fig. 12 — DiplD V, tabella I extrinsecus (Athenaeum, XXXVI, pl. I)

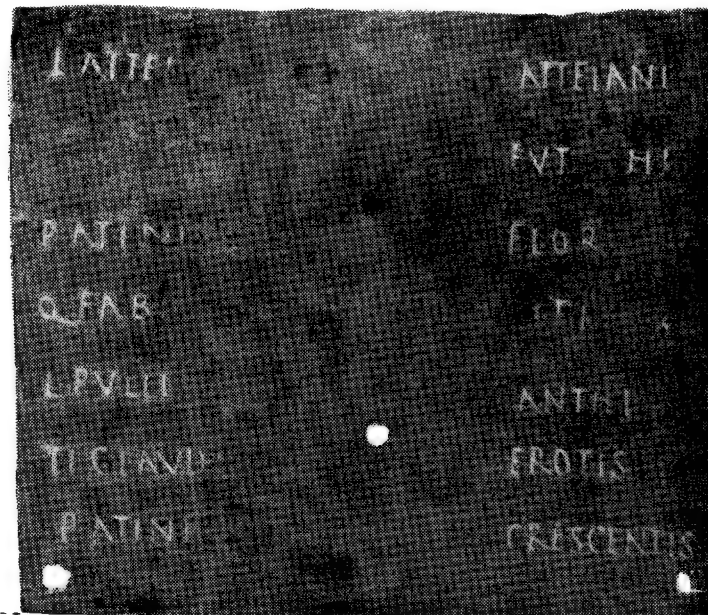

Fig. 13 — DiplD V, tabella II extrinsecus (Athenaeum, XXXVI, pl. II)

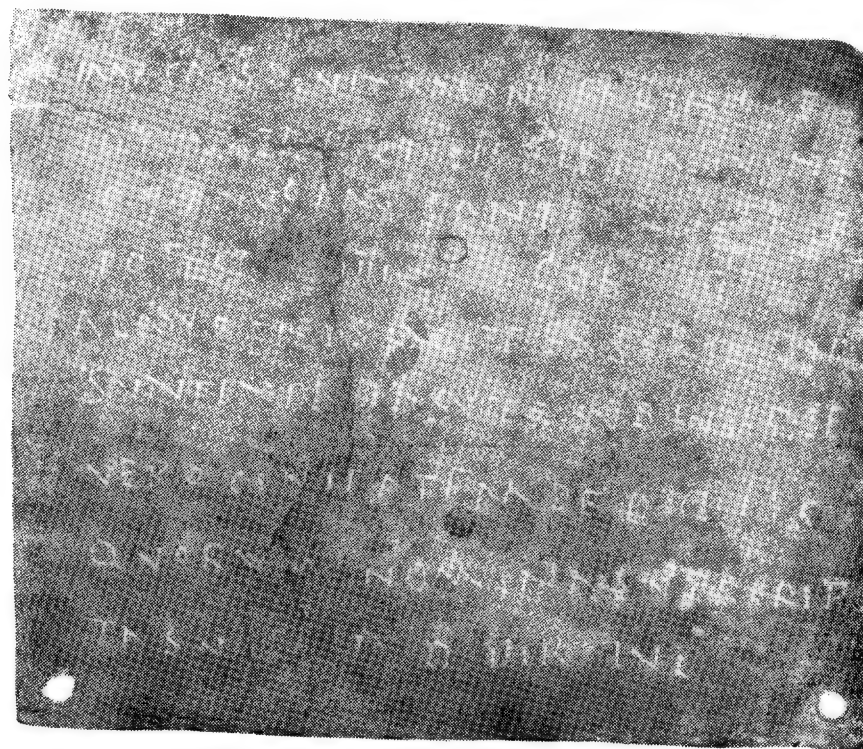

Fig. 14 — DiplD V, tabella I intus (Athenaeum, XXXVI, pl. III)

myra. Scris și cercetat după tabla de bronz pusă, la Roma, în zidul din spațele templului de lângă Minerva, închinat lui Augustus celui trecut între zei...“ (SCIV, IV 1953, p. 542).

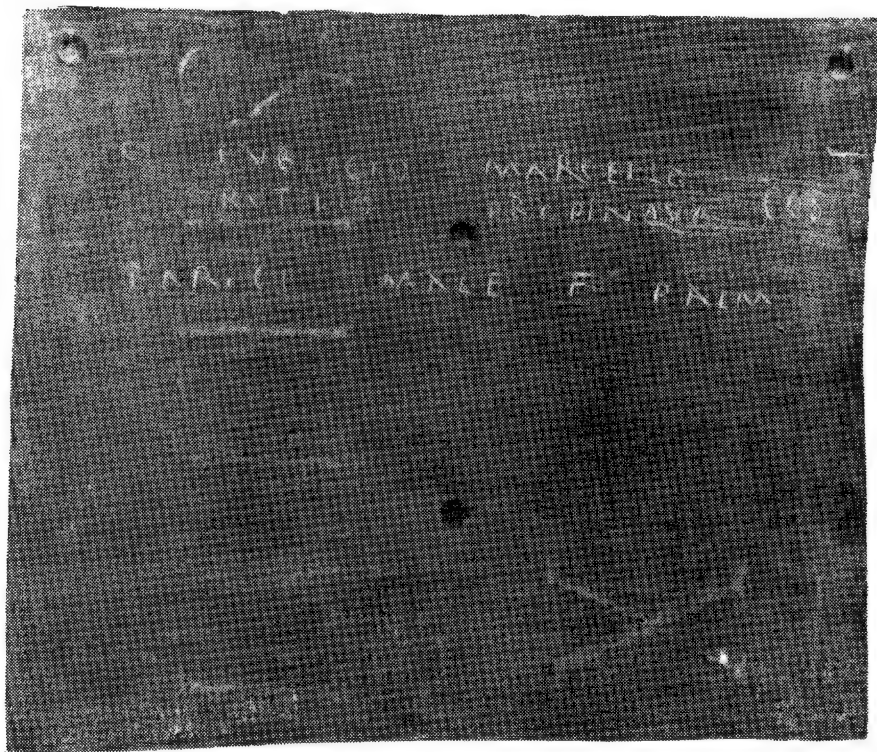

Fig. 15 — DiplD V, tabella II intus (Athenaeum, XXXVI, pl. IV)

— Palmyreni Sagittari ex Syria (cu același nume în DiplD VI), numai Palmyreni Sagittarii în a. 126 la Tibiscum DiplD VIII—IX, unitate auxiliară (miliție etnică) adusă în Dacia de împăratul Aelius Hadrianus prin a. 117—119 (ActaMN, VI 1969, p. 173). Acordarea cetățeniei romane ostașilor din asemenea unități (numite mai târziu *numeri*) la a. 120 era o noutate, de pus foarte probabil în legătură cu acțiunile împotriva atacatorilor dinspre vest și nord, sarmații iazygi și dacii liberi (la fel ca în DiplD VII din a. 123). Din formația de „Palmyreni Sagittarii“ se alcătuieste în cursul secolului al II-lea (în a doua jumătate; după Antoninus Pius) la Porolissum și la Tibiscum câte un *Numerus Palmyrenorum*, numite după aceste localități-garnizoane (*Porolissenses*, *Tibiscenses*); existența unui „*Numerus Palmyrenorum Optatianensium*“ în Dacia (două inscripții cu „NPO“, ActaMN, VI 1969, p. 174) nu este absolut sigură.

— Menționarea „Daciei Superior“ în 29 iunie 120 indică existența la această dată a Daciei Inferior (Dacia extracarpatică) constituite ca atare în a. 120 sau probabil în 119, sub guvernatorul lui Iulius Severus (*Reichsbd*, p. 11—14; P.I.R., IV, 3, p. 279, nr. 576; *EpigrSt*, V 1968, p.

116—119), care a făcut și organizarea (detașarea din Dacia Superior) Daciei *Porolissensis* (DiplD VII, din a. 123); el este menționat și la a. 126 (DiplD VIII—IX).

— Forma corectă a numelui palmyrean-semit purtat de ostașul-veteran *Barici Male f(ilius)* a fost restabilită după original de G. Forni (ActaMN, VI 1969, p. 173, X 1973, p. 162 *Male*); numele e cunoscut la Tibiscum, Ael(ius) Male miles N. Pal., *LapidMBan*, nr. 26 (Dacia, XIV 1970, p. 238 *Baricius*).

— Cognomenul celui de al patrulea martor autenticator este [B]it[hi], numele tracic cel mai frecvent *Bit(h)us*, ca în DiplD VI.

Copie de pe același decret (*constitutio*), cu text identic, este

6. — DiplD VI, 29 iunie 120 (Dacia Superior), două fragmente descoperite în puncte diverse, dar aparținând aceluiași document:

a) tabella I, fragment descoperit în a. 1908 la săpăturile lui Á. Buday în castrul mare din Porolissum (Pomet); înalt de 43, lat de 56 mm, gros de 0,8 mm (Muz. Cluj); *ErdM*, 1909, p. 26—28, fig. 1 (foto); *Dolg*, II 1911, p. 102—103 (foto Á. Buday); *ArchAnz*, 1909, 297—293 (G. Finály);

b) tabella II, descoperită în zidul unei clădiri la castelul Wesselényi în Jibou (jud. Sălaj), înaltă 154, lată 136, groasă 1 mm (se păstra la Universitatea din Szeghedin-Ungaria, de unde a dispărut[?] la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, informație B. Czuth, Szeged, 30 IV 1970); *DolgSz*, I 1925, p. 26—27 (desen și foto, Á. Buday). Ambele tăblițe grupate: AISC, II 1936, p. 71—74 (C. Daicoviciu, *Dacica* (1970), p. 231—233), cu întregirea și lectura după DiplD V, care era cunoscută și utilizată de autorul studiului *La première division de la Dacie și fără de care era imposibil a se da celor două fragmente dispartate lectura cu atita certitudine cum apărea în AISC, II, spre mirarea și nedumerirea tuturor specialiștilor occidentali*; CIL, XVI 68 și Suppl. p. 215; *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 10.

Din resturile de pe tabella I intus, tabella II intus și tabella I extrinsecus, dar mai ales prin analogie cu diploma absolut identică — afară de numele ostașului-veteran — DiplD V (din aceeași zi), textul poate fi restituit aproape integral, părțile esențiale în rindurile conservate, astfel (redând numai parțial textul acestei diplome): r. 1—5 din tabella I intus, r. 6—9 tabella II intus, r. 10—13 tabella I extrinsecus; cf. restabilirea în facsimil a textului de pe fețele celor două fragmente, făcută de Nesselhauf în CIL, XVI 68, care în „adnotațiile“ sale exprima unele nedumeriri firești cu privire la întregirea propusă în AISC, II, p. 71—74 (nota 1: „mitem Palmyrenum, qui post emerita stipendia Porolissi remansit, in numero Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c. R. militasse suspicatus est Daicovici, sed res plane incerta est...“; nota 3: „nomen Iulii Severi supplere voluit (!) Daicovici. Sed Severus inter annos demum 124 et 127 provinciae Daciae praefuisse videtur...“; asemenea îndoieli apăreau necesare pentru un spirit critic ca H. Nesselhauf care, în 1936, nu avea „notițele și însemnările păstrate de pe timpul cînd [a. 1929], în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplo-

mei... [DiplD V, întreagă, identică cu DiplD VI]“, Daicoviciu, SCIV, IV 1953, p. 541)¹.

HADRIANVS HAMASAEQ PALMYR(eno)

(tab. I—II intus, I extr.)

[... vreo 5 rînduri ca în DiplD V
Palmyrenis Sagittariis ex] Sy-
ria, qui sunt in Dacia Supe-
riore sub Iulio Severo ci-
uitatem dedit iis qu-

5 [orum nomina subscripta sunt]
ante) d(iem) III k(al.) Iuli.
C(aio) Publicio Marcello

cos.

10 L(ucio) Rutilio Propinquo
Hamasaeco Alapatha Palmyr.
[descriptum et] recognitum ex
[tabula aenea qu]ae fixa est Ro[mae]
[in muro post t]emplum div[i]
[Augusti ad] Minervam.

Extrinsecus tabella II

[L.] Attei	Atteiani
[M.] Iuni	Ejutychi
P. Atini	Flori
Q. Fabi	Bithi
[L.] Pulli	Anthi
Ti. Claudi	Erotis
P. Atini	Crescentis.

¹ Nu era un semn al naivității, ci un act de bună credință și probitate științifică aserțiunea lui A. Stein, *Reichsbd.*, p. 19: „der erste Legat nach der Teilung Daciens ist in dem erwähnten Militärdiplom (CIL, XVI 68) vom 29. VI. 120 genannt. Leider ist in diesem dürftigen Fragment nur ein kleiner Rest erhalten: ... in Dacia superiore sub... Iulio Severo. In diesem Rest wollte Daicoviciu (*Anuarul*, II, 73; *Transsylv.*, 40, 4; zustimmend Syme, *Laureae Aquincenses*, I, 278) den Namen des Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus erkennen. Die Vermutung ist jetzt (!) durch ein neues Militärdiplom von Alsó-Kosály gesichert, das E. P. Nautescu publizieren wird“. La 1965 se puteau citi în *ActaMN*, II 1963, p. 137, o serie de paradoxuri care se bat cap în cap: „publicată de C. Daicoviciu în *AI*SC, II (1933—1935), p. 73 = *CIL*, XVI 68; cf. și XVI Suppl., p. 215, ad 68. Întregirea corectă a diplomei fragmentare din Porolissum în ce privește formularea dispoziției a putut fi făcută numai după publicarea, tot de C. Daicoviciu, a diplomei din Căseiu [DiplD V], lucru ce-l indicasem eu însumi odată cu publicarea acesteia, în SCIV, IV 1953, p. 541—553 = *Dacia*, N.S. I, 1957, p. 191—203 (p. 191: Bei der Durchsicht älterer Anmerkungen, die ich mir gelegentlich der Mitarbeit bei der Entzifferung des Diploms machte [1929], fand sich auch eine Abschrift des Textes der Aussenseiten des Diploms [DiplD V]... In meinen Anmerkungen findet sich nur ein Impur der Abschrift, die vor etwa 25 Jahren gemacht wurde...); vezi și G. Fornî, în *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 3 și urm., unde se aduc unele corijări pe baza examinării originalului ce se afla la Roma și pe care C. Daicoviciu nu l-a putut avea sub ochi în momentul publicării acestei diplome“, cum îl avusese în a. 1929, imediat după descoperirea piesei în săpătura din castrul Căseiu.

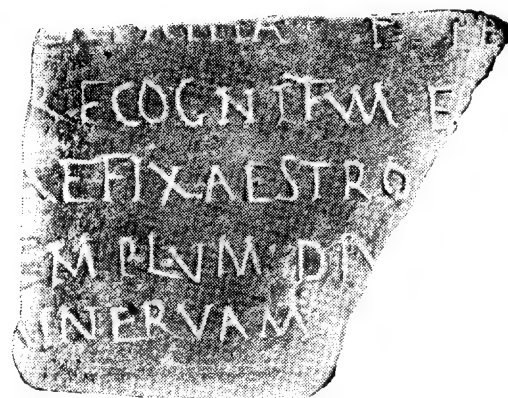

Fig. 16 — DiplD VI, tabella I extrinsecus (*Dolg*, II, p. 103; *AI*SC, II, p. 71)

Fig. 17 — DiplD VI, tabella II extrinsecus (desen-reconstituire după fotografia din *DolgSz*, I, p. 27)

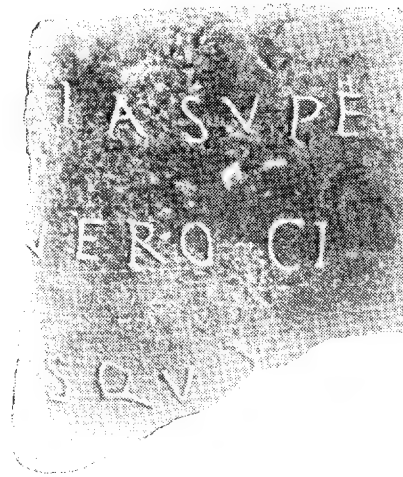
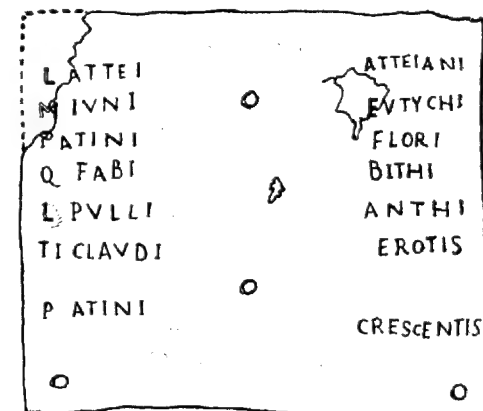

Fig. 18 — DiplD VI, tabella I intus (*Dolg*, II, p. 103; *AI*SC, II, p. 71)

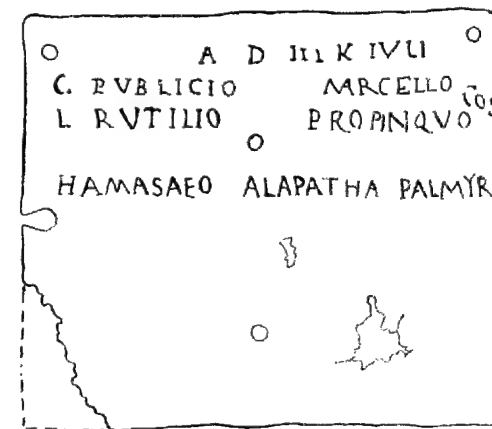

Fig. 19 — DiplD VI, tabella II intus (*DolgSz*, I, p. 26)

Titularul veteran *Hamasaesus Alapatha* din Palmyra poartă nume și patronimic semite (*ActaMN*, VI 1969, p. 173, 177, 178; X 1973, p. 153—154); celelalte elemente ale diplomei corespund integral cu piesa precedentă (DiplD V).

7. — **DiplD VII**, 10 august 123 (trupele Daciei Porolissensis și ale Pannoniei Inferior), găsită în octombrie 1971 pe teritoriul castrului auxiliar de lângă Gherla, alături de un șanț tăiat recent (paralel cu drumul asfaltat pentru comunicație în perimetrul Combinatului industrial ridicat în 1961 deasupra ruinelor castrului roman); fragmentul se afla în strat antic nederanjat de săpături moderne, deci „in situ” (descoperirea se datorește elevului M. Zegreanu și profesorului Al. Nicola, liceul „Ana Ipătescu”, Gherla); tăblița I (prior) având sus — în sensul feței externe — lipsă (fractură antică) vreo 25—30% din înălțimea originală; dimensiunile fragmentului: lățime 125, înălțime 104 mm (original înălțimea era de vreo 140—144 mm, măsurând după orificiile pentru sîrma de legătură practicate exact la mijlocul tăblițelor), grosimea între 1 și 1,5 mm, greutatea 136,5 g; păstrată în Muz. Gherla (donația prof. Al. Nicola). Fața internă scriere rudimentară. Mănunchiul de fire din sîrmă pentru legarea celor două tăblițe este bine păstrat, nedesfăcut.

Făclia (Cluj), nr. 8278 din 24 VI 1973, supliment duminical (desenele ambelor fețe ale documentului, A. Călian); *RevMuz*, 1973, nr. 5, p. 465—467 (fotografia ambelor fețe, I. Chifor, I. I. Russu); *DacPannInf*, p. 19—81 (fotografii, desene, amplă documentație și comentariu); *Dacia*, XVIII 1974, p. 155—178 (versiune germană scurtată); *InscrPannDac*, p. 59, nr. 198/a.

Textul întreg al copiei (livret) după decretul din 10 august 123, obținut din îmbinarea celor două fețe ale fragmentului este [r. 1—8 cu împărțirea din tabella I *intus*, care conține cam jumătate din totalul textului-decret, începutul pînă la literele DED, în rînduri mai lungi ca grafie, cu mai multe abrevieri; r. 8/9—27 după fața externă conținînd textul pînă la sfîrșit], desfășurat și restaurat:

HADRIANVS GLAVO

[*Imp(erator) caesa[r] divi Traiani Parthici f(ilius), divi*
[*Nervae nep[os] Traianus Hadrianus aug(ustus), pon-*
[*tif(ex) max(imus) t[ri]bunic(ia) potestat(e) VII, co(n)s(ul) III, pro-*
co(n)s(ul),
[*equit(ibus) et pe[d]it(ibus) qui mi(li)t(averunt) in al(is) duab(us)*
et coh(orte?)

5. [*?una quae]e appell(antur) (1) II Pannon(iorum) et (2) I Brit-*
[*ton(um?) c(ivium) R(omanorum) e[st] (3) I Britann(ica) miliaria*
quae sunt in

[*Dacia Po]rolis(s)ensi sub Livio Grapo*
[*?proc(urat-) et (4) ala] Britann(or)um c(ivium) R(omanorum) quae est*
in Pannon(ia) Inferiore, quin(is) et vican(is)

10. pluribusve stipend(iis) emerit(is) dimis-
sis honesta missione per Marcium
Turbonem, quor(um) nomina subscripta
sunt, ipsis, liberis posterisq(ue) eorum ci-
vitatem dedit et conubium cum uxo-

15. *rib(us) quas tunc habuissent cum est*
civit(as) iis data aut siqui caelibes essent
cum iis quas postea duxissent dumtaxat
singuli singulas, a(n)te d(iem) IIII id(us) aug(ustas), T(ito) Salvio Ru-
fino Minicio Opimiano, Cn(aeo) Sentio Aburiano co(n)s(ulibus)
20. *Alae Brit(t)on(um) c(ivium) R(omanorum) cui praefuit*
M(arcus) Minicius Marcellinus
ex gregale
Glavo Navati f(ilio) Sirm(io),
et Iubinae Bellagenti fil(iae) uxori eius Eravis(cae).
25. *Descriptum et recognitum ex tabula ae-*
nea quae fixa est Romae in muro post tem-
plum divi Aug(usti) ad Minervam.

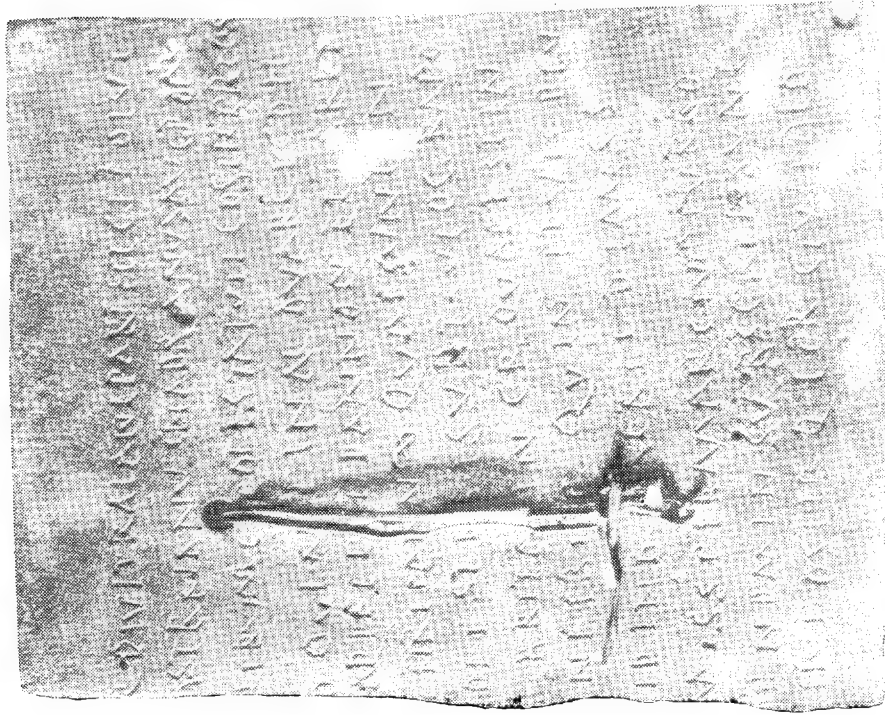
Traducere [cf. traducerea DiplD V și XVIII]

„[Împăratul caesa[r], fiu al răposatului Traianus Parthicus, al răposatului
[Nerva nepot], Traianus Hadrianus augustul, pre-
ot suprem, cu] tribunicia potestas a 7-a oară, consul a 3-a oară, proconsul,
[călăreților și pedestrașilor] care au servit în două alae și o cohortă

5. [care se] numesc (1) a II-a de Pannoni și (2) I de Brit-
[toni de cetățeni romani] și (3 cohorta) I Britannica de 1000 ce sînt
[(staționate) în Dacia Po]rolis(s)ensis sub (comanda lui) Livius Grapus
[procuratorul? și (4 ala)] I de Britani cetățeni romani stați-
onată în Pannonia Inferior, după un serviciu (militar) de 25
10. sau mai mulți ani, eliberați din armată, cinstiți
cu răsplăți de către Marcus
Turbo, ale căror nume se află scrise mai jos,
lor, copiilor și urmașilor le-a dat ce-
tățenia și dreptul de legiuită căsătorie cu so-
15. țile pe care le aveau atunci cînd li s-a acordat
cetățenia, sau celor care erau celibi (neînsurați)
cu acele femei pe care le vor lua după aceea, (dar) numai
pentru cîte una. A patra zi înainte de idelul lui august, Titus Salvius
Rufinus Minicius Opimianus (și) Cn. Sentius Aburianus (fiind) consuli.
20. Pentru Ala de Brit(t)oni cetățeni romani care a fost comandată de
Marcus Minicius Marcellinus
fostului ostaș (de rînd)
Glavus fiul lui Navatus din Sirmium
și Iubenei fiica lui Bellagentus, soția lui, Eraviscă.
25. (Acest text este) copia controlată după tabla de a-
ramă (bronz) afișată la Roma pe zidul dinapoia tem-
plului fericitului (răposat împărat) Augustus lângă Minerva“.

Analiza și interpretarea istorică amănunțită a acestei importante diplome, cu date de-a dreptul revelatoare, a fost făcută în monografia *DacPannInf*, p. 19—81, și în *Dacia*, XVIII 1974, p. 155—178; aici vor fi repetate pe scurt elementele ei documentare principale (cf. unele observații juste: N. Gostar, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheol.* „A. D. Xenopol”, Iași, XI 1974, p. 301—305);

— Data indicată de TRIBVNIC PTESTAT VII a împăratului Aelius Hadrianus (r. 3) este a. 123, ziua a patra înainte de idele lui august (r. 18) = 10 august; dar consuli *suffecti* (r. 18—19) Titus Salvius Rufinus Minicius Opimianus și Cnaeus Sentius Aburianus nu erau cunoscuți pînă acum.

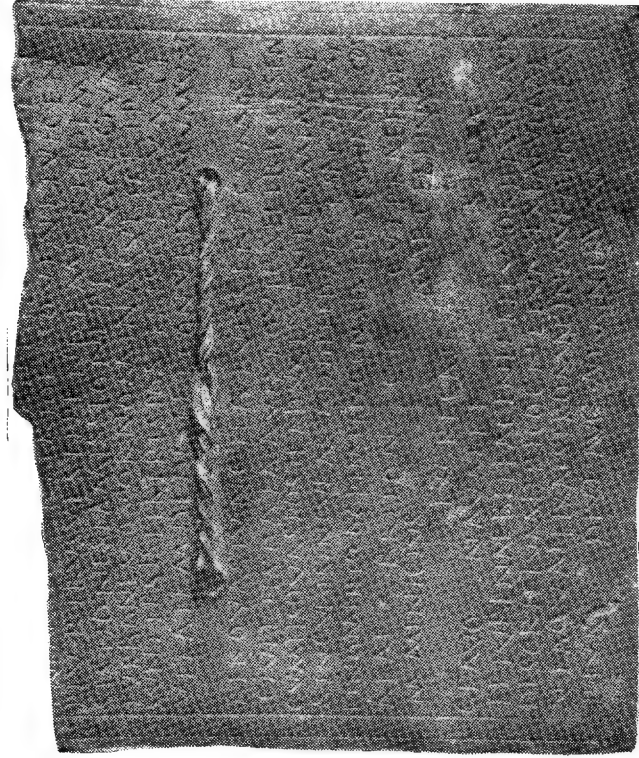

a

Fig. 20 — DiplD VII, tabella I intus, a) foto, b) desen (DacPannInf, p. 24—25)

R DMITRANIPARI HICITOLI
 STRIEN SHADKANUSNIGAN
 LIBANUPOTESTATU COSITROS
 QVIM TINA QVARETCOH
 CARPELLI RENNON ETIBRIT
 TIRITANNO QVNESUNTIN
 ROLISENISIBITULOC RND
 L BRITANN CRQVAEESTIN
 INFERIOR QVIN LEVICPIN
 IPENDINERITDIAMIS
 ASSPERNARCIYINRBO
 RNDMIN SV RSCRIPESVNT
 BERPOSTERQFOR CIVITAE

b

a

BRITTON CRQVAREEST
 IUPANNONMETEIORE QVIN EIVICEN
 TIV RIBUSVESTIPEND EAE RITDIAMIS
 SISHONESTIAMISSIONEPERMARCIUM
 TYRDNEMQVORNONINASVSCRIPTA
 SVNTIISILIRFRISPOSTERIS QFORVACI
 VITATEMDEDITETCONVBIANCVMXO
 RIBQVASTVNC HABVISSENTCVMNEST
 CIVITILS DATAVTSI QVITACALIBESSEN
 CVMISQVASPOSTEADMISSENTINVMATAT
 SINGULISINGVLAS ADILLIDVCT SALTIVR
 FINOMNIQVODIMINO CN SENTIO ABVIANO CO
 ALAI BRITON CRQVAPRAEFVIT
 MANINICVS MARCELLINVS
 EXGREGAE
 GLAVO NAVATI F
 ET INRENAEBELLAGENTI FILVXORIVSERAVIS
 DESCRIPITMETRECIGNITVM EXTABLANE
 N EAQV AFFIXASTRONAMEINMROPSTEN
 PLVNA DIVI AVG ADININERVA

b

Fig. 21 — DiplD VII, tabella I extrinsecus, a) foto, b) desen (DacPannInf, p. 26—27)

— Unitățile auxiliare din Dacia trei (r. 5—6): *Ala II Pannoniorum* cu garnizoana la Gherla; *Ala I Brittonum civium Romanorum* este „I Britannica c.R.” (DiplD III din 2 iulie 110), poate să fi staționat la Gherla, înainte de II Pannoniorum(?); *Cohors I Britannica miliaria* staționată la Samum (Cășeu); *Ala I Britannorum c. R.* (r. 8) din Pannonia Inferior este *Ala I Flavia Augusta Britannica miliaria c. R.* (CIL, XVI 164 din a. 110 descoperită la Tokod; *ActaArch*, I 1951, p. 192, 195, 207; CIL, XVI 179, 180 etc.), staționată la Matrica.

— *Dacia Porolissensis* menționată în r. 7 arată că crearea acestei provincii s-a făcut între a. 120 și 123; numele guvernatorului ei este *LIVIVS GRAPVS* (*Crapus*?; cf. DiplD VII A), personaj necunoscut în documentația de până acum.

— Lăsarea la vatră (*honesta missio*) a contingentelor din cele patru auxilia ale Daciei și Pannoniei Inferior fusese făcută anterior datei de 10 august 123 de Marcius Turbo („missi honesta missione per Marcium Turbonem”) prin a. 118—119, când acesta era guvernator excepțional a două provincii (despre Marcius Turbo există o bibliografie abundentă, principale titluri: *ReichsbD*, p. 14—16; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, I 1960, p. 199—216; J. Wilkes, în *Adriatica, Praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 1970, p. 544—545, 550), după încheierea victorioasă a luptelor cu sarmații iazygi și dacii liberi; diploma este înminată (făcută) la un interval de vreo patru ani după *honesta missio* (analog cu DiplD I din a. 110).

— Comandantul (*praefectus*) *Alae I Brittonum c. R.* (I Britannica) *Marcus Minicius Marcellinus* este probabil identic cu un centurion omonim din legiunea XXII Primigenia (CIL, XIII 6679, la Mogontiacum — Mainz; RE, XII 1817).

— Ostașul-veteran *Glavus Navati filius* din Sirmium în sud-estul Pannoniei Inferior este illyr (antroponim *Glavus* tipic la illyri), patronimicul *Navatus* poate fi illyro-celtic; soția lui *Iubena*, fiica lui *Bellagentus* (antroponime celto-eravisce) era din tribul eravisce în nord-estul provinciei romane Pannonia Inferior. Ostașul a intrat prin recrutarea locală în trupa auxiliară staționată în zona centrală-estică a Pannoniei (Inferior) până la sfârșitul sec. I.

La Gherla, tot în ruinele castrului auxiliar, era descoperită diploma pentru Dacia Porolissensis din a. 133 (DiplD XI).

7a. — DiplD VII A, 10 august 123(?; trupele Daciei Porolissensis și ale Pannoniei Inferior), tabella I, fragment de 39×36 mm, din partea centrală (lingă orificiile pentru banda de legătură a celor două tăblițe), cu o mică parte din textul pe 6 rînduri în fața externă, 5 rînduri din față internă; descoperit în a. 1972 lingă satul Čovdin, 60 km sud-est de Viminacium (Kostolac, Moesia Superior, Serbia centrală); se păstrează la Muzeul Național (Narodni Muzej), Belgrad.

Germania, 52, 1974, p. 408—425 (S. Dušanić — M. R. Vasić, „Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior” cu lectură și interpretare divergente; valabil numai [în majoritate] „Additional Note” p. 424—425).

Reconstituirea textului în rîndurile păstrate parțial s-a făcut după DiplD VII ce pare să fie un „dublet” (ca DiplD V—VI, VIII—IX, XVIII—XXI) și cu care prezintă în comun numele auxiliilor, adică (ala) II

P[annon.], (coh.) [I Bri]TTANIC(a mil.) și numele guvernatorului (Daciei Porolissensis) SVB LIVIO ORA[—]; dar cognomenul acestuia trebuie să fie GRA[po] cum apare clar în DiplD VII „gemella” din Gherla.

Extrinsecus tabella I

(circa 8—9 rînduri lipsă integral)

pluribusve] stipendis [emerit(is) dimis-
sis honest]a mission(e) p[er] Marcium
Turbonem quo]rum nomin(a) s[ubscripta sunt
ipsis liberi]s posterisqu[e eorum civi-
tat(em) dedit] et conubium [cum uxori(us)
quas tunc hab]uissent cum [est civitas iis
data—

Intus tabella I

(circa 4 rînduri lipsă integral)

q u a e a]ppellant(ur) II P[annon(iorum) et I Britton.
C. R. et coh. I Bri]ttanic(a) ∞ e]st sunt in Dacia
Porolis(sensi)] sub Livio Ora[po et ala I Britt(annica)
C. R. quae est i]n Pannon(ia) In]feriore quin(is) et
vicenis pluri]busve stip[en]is emeritis—

Lipsind numele unității auxiliare din care făcea parte ostașul-veteran titular al diplomei, nu se poate stabili dacă ea provine din Pannonia Inferior (*ala Britannica c.R.*, staționată în acea provincie) sau din Dacia Porolissensis (careva dintre cele trei auxilia: *ala II Pannoniorum*, *ala I Brittonum C.R.* sau *coh. I Britannica miliaria*); a doua eventualitate este mai probabilă, dar fragmentul DiplD VII A nu poate fi considerat ca document epigrafic al Daciei în aceeași măsură ca DiplD VII. De remarcat grafia BRITTANN-, ca BRITTANNIC- în DiplD XV, 11.

8. — DiplD VIII, 12 februarie (sau 31 ianuarie ?) 126 (armata Daciei Superior), „în 25 mai 1960, căpitanul Liviu Groza a găsit în malul râului Timiș (anticul Tibiscus), ce curge în apropierea actualei comune Jupa (jud. Caraș-Severin), cele două tăblițe de bronz ale unei diplome militare. Locul descoperirii corespunde cu interiorul castrului ce se găsea aici, lingă așezarea romană cu numele *Tibiscum* (atestat ca municipium abia pe timpul lui Gallienus), și pe care cursul schimbat al Timișului l-a tăiat în două. Dimensiunile fiecărei tăblițe sînt 136×121 mm; grosimea cam 1 mm; greutatea tablei I e de 134,5, a tablei II de 150 g. Calitatea bronzului e proastă. Starea de conservare destul de bună. Ambele tăblițe au numai trei găuri (două în mijloc, una într-un colț). Înălțimea literelor în tabella I pe fața externă 4 mm (S și T de 5 mm), pe fața internă 5 mm; în tabella II pe ambele fețe 4 mm (Muz. Caransebeș)“ (*ActaMN*, II, p. 135).

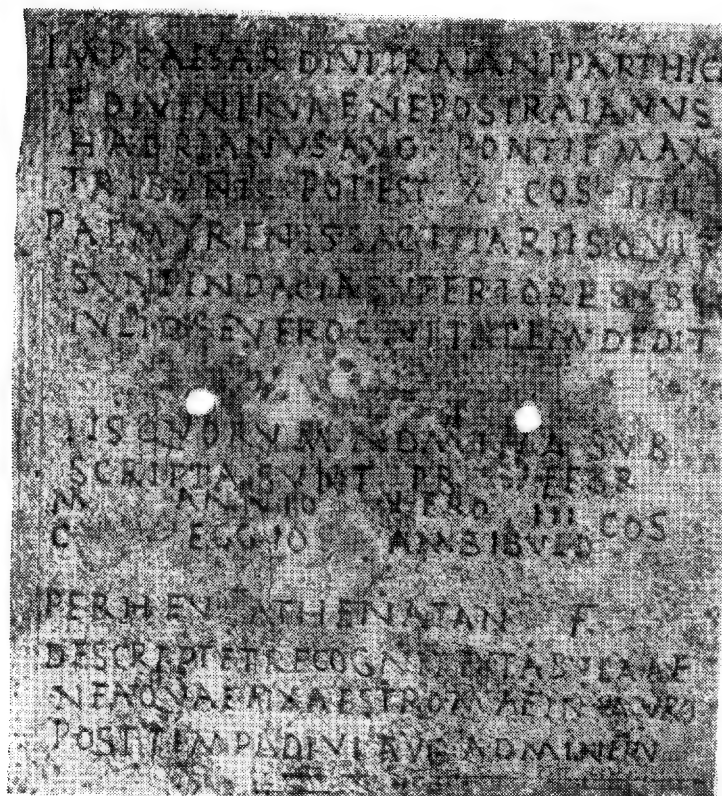
ActaMN, II 1965, p. 135—139, cu 4 planșe foto (C. Daicoviciu—L. Groza); *AnnEp*, 1967, 395; *Dacica* (1970), p. 363—367.

HADRIANVS PERHEV

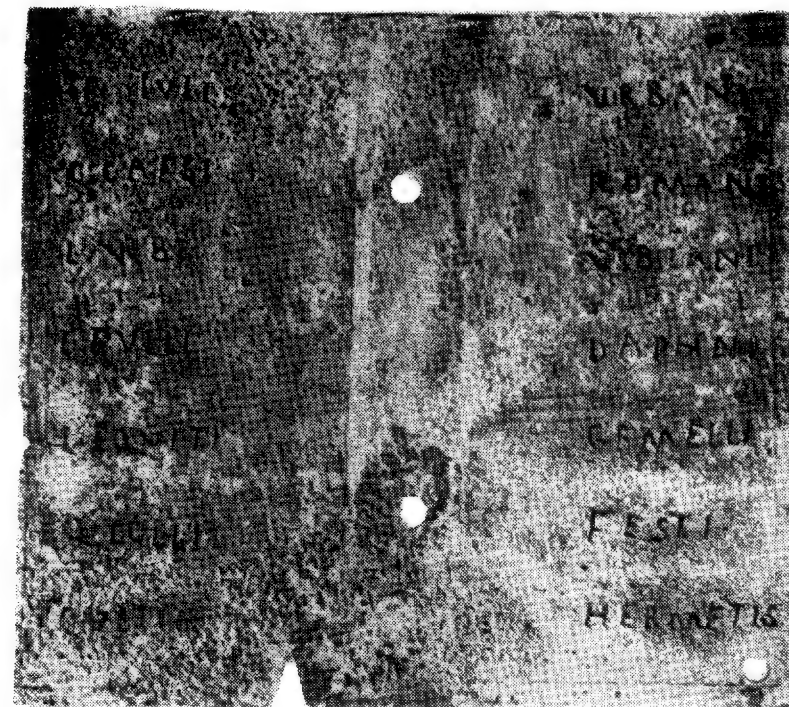
Extrinsecus tabella I

- Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici
f(ilius) divi Nervae nepos Traianus
Hadrianus aug(ustus) pontif(ex) max(imus)
tribunic(iae) potest(atis) X co(n)s(ul) III*
5. *Palmyrenis Sagittariis qui
sunt in Dacia Superiore sub
Iulio Severo, civitatem dedit
iis quorum nomina sub-
scripta sunt pr(idie) [id.] Febr.*
10. *M(arco) Annio Vero III
cos.
C(aio) Eggio Ambibulo
Perhev Athenatan f(ilio)
Descript(um) et recognit(um) ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro
post templ(um) divi Aug(usti) ad Minerv(am).*
- 15.

Fig. 22 — DiplD VIII, tabella I extrinsecus (*ActaMN*, II, pl. I)

Extrinsecus tabella II

Ti(beri) Iuli	Urbani
C(ai) Caesi	Romani
L(uci) Vibi	Vibiani
L(uci) Pulli	Daphni
L(uci) Equiti	Gemelli
Q(uinti) Lolli	Festi
Q(uinti) Vettie[ni]	Hermetis

Fig. 23 — DiplD VIII, tabella II extrinsecus (*ActaMN*, II, pl. IV)

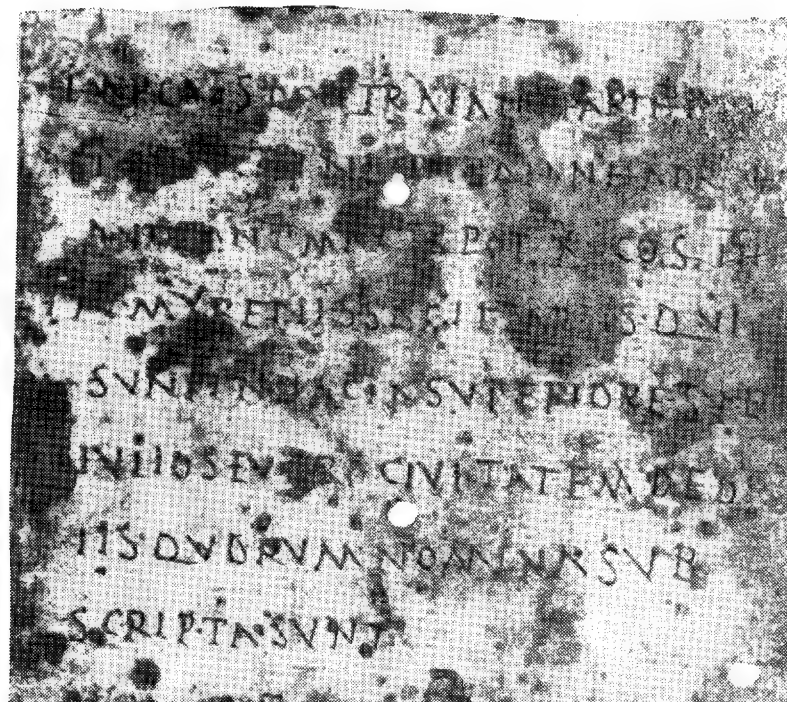
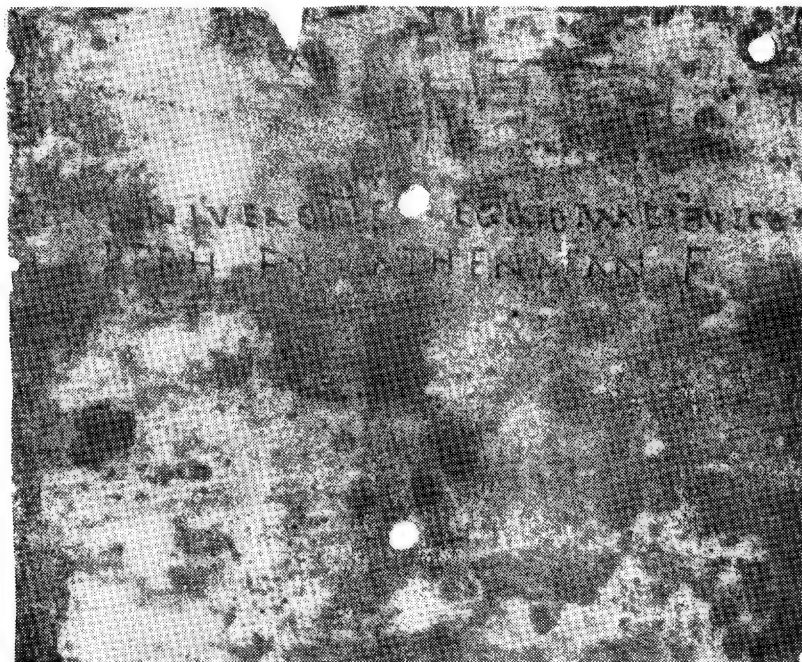
Intus tabella I

Textul din tab. I extrinsecus pînă la cuvîntul SVNT; omite ziua și luna.

Intus tabella II

*M. Ann(io) Vero III, C. Eggio Ambibul(o) cos.
Perh ev Athenatan f(ilio)*

— Data (ziua) emiterii diplomei este echivocă: în cazul că se întregeste golul în r. 10 prin [ID] ar fi 12 februarie, dacă era [K(alendas)] este 31 ianuarie; consulii erau cei din a. 126, ca și TRIBVNIC POTEST X a împăratului Aelius Hadrianus.

Fig. 24 — DiplD VIII, tabella I intus (*ActaMN*, II, pl. II)Fig. 25 — DiplD VIII, tabella II intus (*ActaMN*, II, pl. III)

— Unitatea auxiliară *Palmyreni Sagittarii* era cunoscută în Dacia din a. 120 (DiplD V—VI), în zona de nord (Porolissensis, după a. 123), de unde o parte din trupă este mutată la Tibiscum; din ea se va dezvolta *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (*ActaMN*, VI, 1969, p. 173, 175).

— Numele și patronimicul ostașului-veteran încetățenit la Tibiscum *Perhev Athenatan* erau tipic palmyrene-semitice (*ActaMN*, II 1965, p. 138—139, R. Stiehl; *Dacia*, XIV 1970, p. 238; *ActaMN*, X 1973, p. 165). Din aceeași zi și cu text identic (mici variante) este diploma fragmentară

9. — DiplD IX, 12 februarie (sau 31 ianuarie?) 126 (armata Daciei Superior), trei fragmente: unul din colțul superior drept al tabelei I extrinsecus, altul din marginea ei de jos, al treilea din centrul tabelei II; descoperite în a. 1974 de prof. R. Petrovsky (Muz. Caransebeș) în ruinele castrului Tibiscum (Jupa); dimensiuni (reconstituire) 14×12 cm; grosime tab. I 1,2 mm, tab. II 0,6 mm; s-au păstrat și firele (răsucite) de legătură a tăblițelor, care aveau și un orificiu la marginea dreaptă (sus, tab. I extr.) și unul la colțul drept de jos (în fragmentul dispărut). Scrierea pe fața externă e destul de îngrijită, pe cea internă însă apare mai neglijentă, litere strâmbe, contorsionate, totuși ușor de citit. Muz.

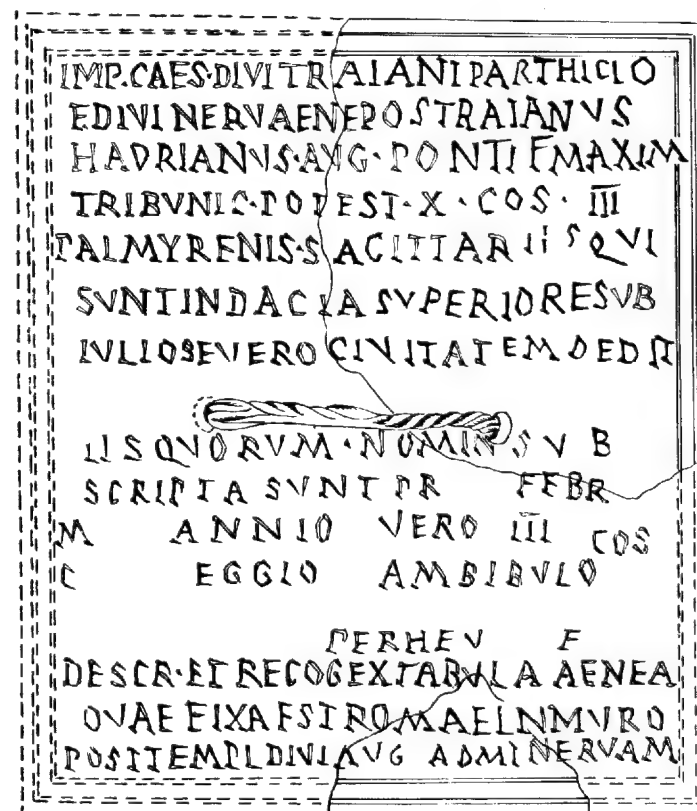

Fig. 26 — DiplD IX, tabella I extrinsecus

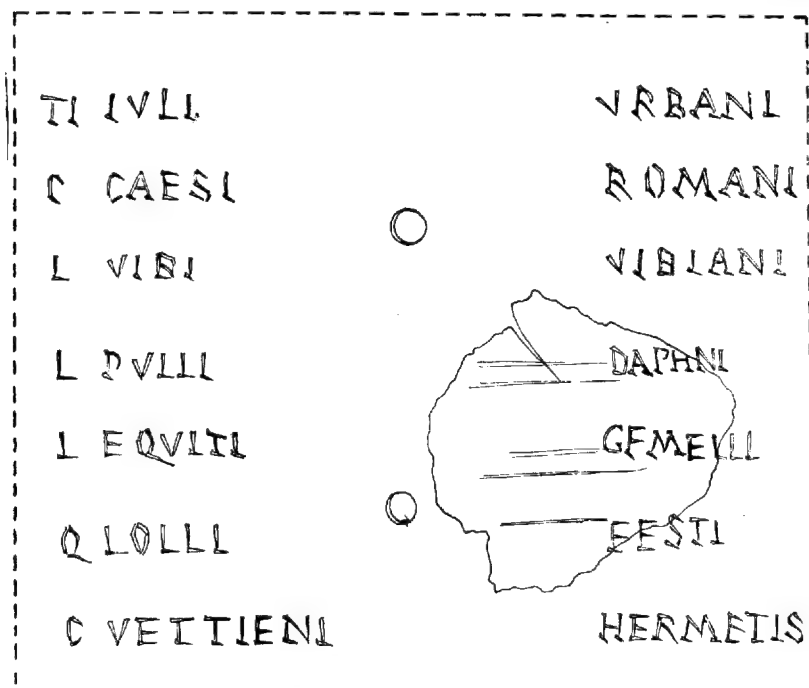

Fig. 27 — DiplD IX, tabella II extrinsecus

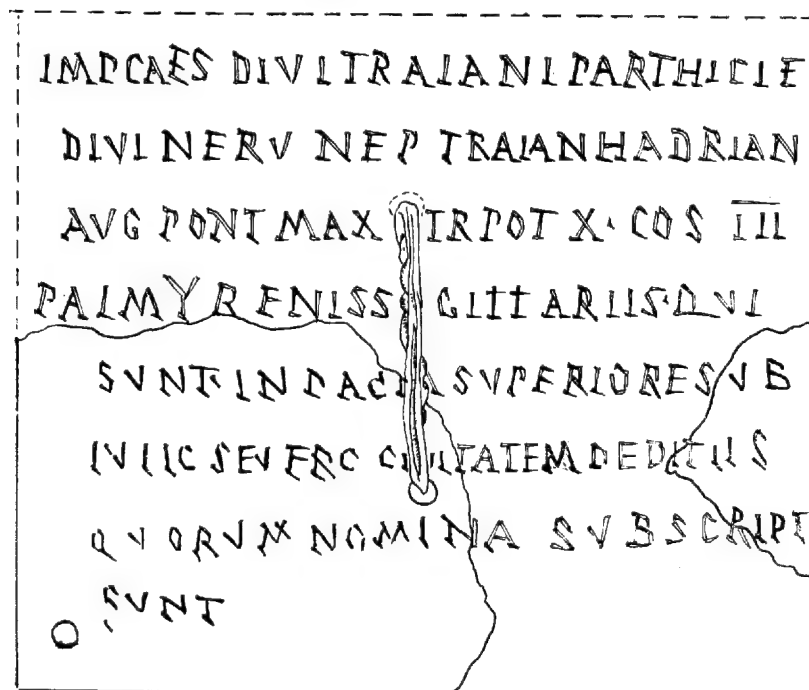

Fig. 28 — DiplD IX, tabella I intus

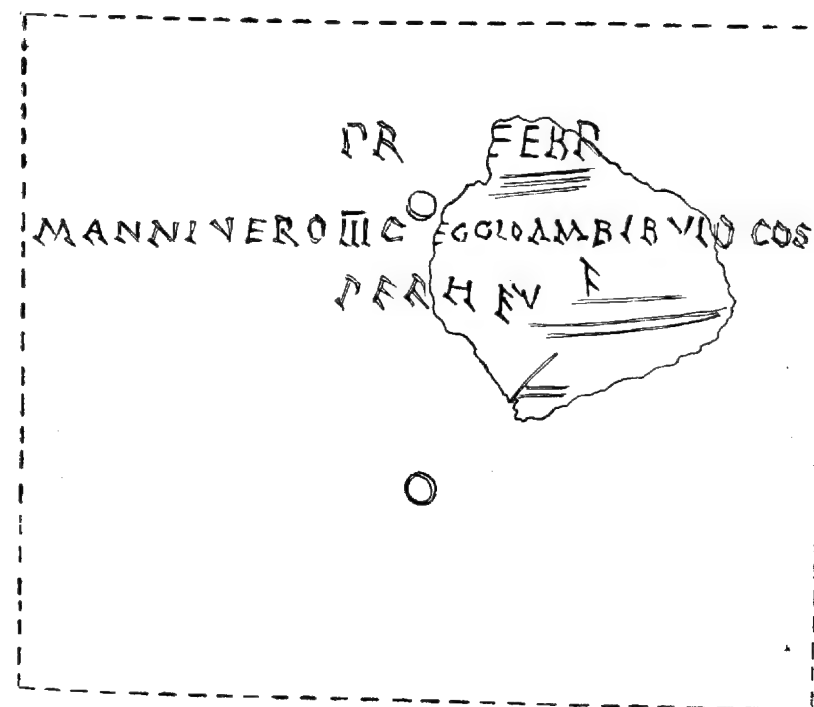

Fig. 29 — DiplD IX, tabella II intus

Caransebeș. Este din aceeași zi (după aceeași *constitutio*), cu text identic (afară de numele titularului-veteran) ca DiplD VIII, după care s-a făcut reconstituirea-întregire grafică.

Banatica, III, 1975; *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1975 (M. D. Petrovsky—I. I. Russu, cu amplu comentariu epigrafic și istoric, lectură și întregiri).

Împăratul emitent este Aelius Hadrianus, unitatea auxiliară „Palmyrenis Sagittariis qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo”. Față de „dubletul” DiplD VIII, prezintă mici deosebiri de grafie: în tab. I extr. r. 1 avea numai CAES (nu CAESAR), r. 3 MAXIM (nu MAX) și alte amănunte neesențiale; în tab. II intus (fragmentar) avea consemnată data (ziua, luna), din care a rămas la margine numai FEB. Numele titularului (desigur palmyrean, ca și în DiplD VIII) a dispărut în lacună (extrinsecus tab. I), dar în intus tab. II a rămas sfârșitul patronimicului, literele — — — HEV F(ilio), care ar putea să fie terminația antroponimului palmyrean [Per]HEV, *Perhev*, cu valoarea de genitiv (dar nedeclinat, adică neadaptat la flexiunea nominală latină, la fel ca în DiplD VIII).

10. — DiplD X, 22 martie 129 (armata Daciei Inferior), ambele tăblițe descoperite în satul Grojdibod (jud. Olt), la a. 1842, de „preotul Stanu, într-un șanț al grădinei sale, la marginea bălții”, un punct arheologic în care (cu trei decenii mai târziu) Al. I. Odobescu „după o căutare destul de exactă ce am făcut, în marginea bălții, la locul unde repo-

satul găsi tablele, n-am putut găsi altu nimicu decît remasitie de cărămizi mari și cioburi de vase romane"; descoperitorul a predat diploma clucerului Dim. Jianu, care a cedat-o vornicului Mihail Ghica la București „cu angajamentu de a le depune la cabinetul de rarități în Muzeul națiunei“ (Odobescu); dar a rămas în colecția muzeală a lui G. M. Ghica, în București; „știm apoi că, pe la annulu 1874 [eroare, în loc de 1864], domnitorulu Alexandru Ioan Cuza le-a cerut dela d-lu George M. Ghica și le-a transmis imperatului Napoleon III“ la Paris, ajungînd în Musée des Antiquités Nationales, la Saint-Germain-en-Laye (Franța). S-a mai adăugat informația: „găsită la a. 1842, într-un mormînt ce se afla în grădina lui Popa Stan. Cuza Vodă a dăruit-o lui Napoleon III, mare amator de antichități, pe al cărui concurs diplomatic se punea mare bază...“ (D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 52, fig. 7). Dimensiuni: 157×122×0,5 (resp. 1) mm, 240 g.

J. Arneth, *Zwölf römische Militärdiplome* (1843), p. 54, nr. VII, pl. 19, 20; *Dacien* (1851), p. 117—118; *InscrDac*, nr. 832; *ArchFilolIst*, 1868, p. 347—348; *CIL*, III, p. 876, nr. XXXIII; p. 1877; L. Renier, *Recueil de diplômes militaires* (1873), nr. 40, pl. 1—4; A. I. Odobescu, *Antichitățile județului Romanși*, București, 1878, p. 61—62, 66—69 (în *Analele Societății Academice Române*, sesiunea 1877, tom. X, secți. II, Memorii și notițe), textul după Cipariu; *CIL*, XVI 75; *OltR*, p. 271, p. 339 (tabella I extrinsecus; *Sucidava*, 1974, fig. 7); Huebner, *Exempla*, nr. 839; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, Paris, 1914, p. 307 desen tabella I și II extrinsecus, p. 489 „diplôme militaire de l'an 128“.

HADRIANVS EVPATORI

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos Traianus Hadrianus aug(ustus) pontif(ex) max(imus) trib(uniciae) potest(atis) XIII, co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae)

equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in ala I et vexillation(e) equit(um) Illyricor(um) et coh(ortibus) IIII quae appellant(ur) I Hispanor(um) et I Hispanor(um) veteran(a) et II Flav(ia) Numidar(um) et II Flav(ia) Bessor(um) et III Gal- lor(um) et sunt in Dacia Imferiore (sic!) sub Plautio Caesiano, quin(is) et vican(is) pluribusve sti(pen-

10. *dis emeritis dimissis honesta missio- ne quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civita- tem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis*
15. *data aut siqui caelibes essent cum iis qud(s) postea duxissent dumtaxat singuli singulas, a(n)te d(iem) XI k(al.) April. (Publio) Iuventio Celso II Q(uinto) Iulio Balbo cos. Vexillatio Equitum Illyricor(um)*
20. *ex gregale*

Eupatori Eumeni f(ilio) Sebastopol.

lioteca Muzeului de Eupatori f(ilio) eius et Eupateri f(ilio) eius
al

et Eumeno fil(io) eius et Thrasoni fil(io) eius et Philopatrac fil(iae) eius.

25. *Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam.*

Extrinsecus tabella II

<i>L(uci) Vibi</i>	<i>Vibiani</i>
<i>Q(uinti) Lolli</i>	<i>Festi</i>
<i>L(uci) Pulli</i>	<i>Daphni</i>
<i>L(uci) Equiti</i>	<i>Gemelli</i>
<i>L(uci) Pulli</i>	<i>Anthi</i>
<i>Ti(beri) Claudi</i>	<i>Menandri</i>
<i>C(ai) Vettieni</i>	<i>Hermetis.</i>

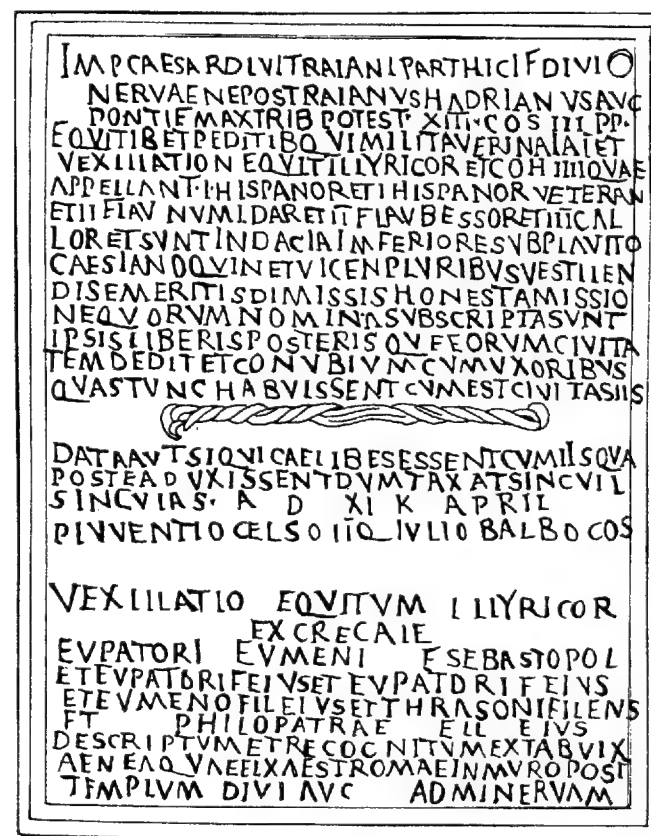

Fig. 30 — DiplD X, tabella I extrinsecus (Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, 1914, p. 307)

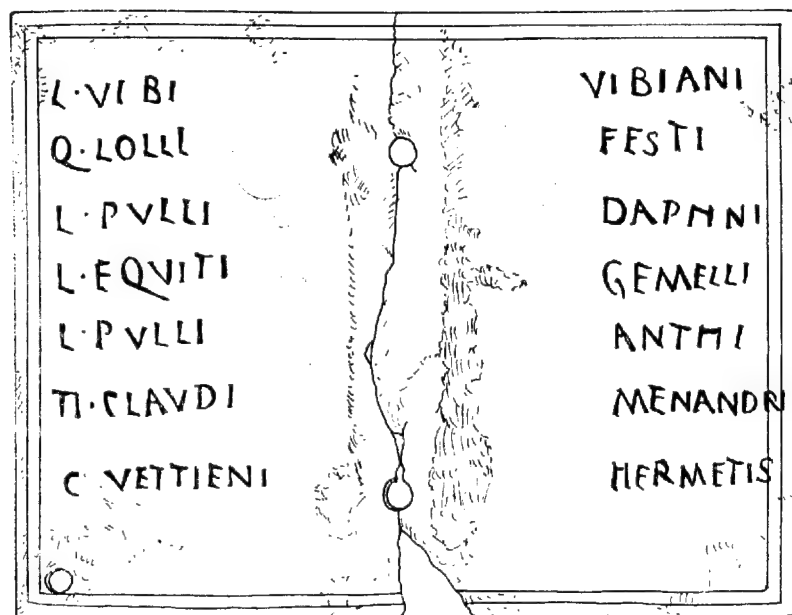

Fig. 31 — DiplD X, tabella II extrinsecus (Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, p. 307)

Intus tabella I—II

Textul complet din extrinsecus tabella I, cu unele erori (IMFERIORE se repetă, deci evident vreun „fonetism vulgar“ din Roma imperială, și alte forme aberante, FLVS, SVNFI, IPS, CAETIB).

Este prima diplomă cunoscută până acum dată pentru armata auxiliară a Daciei Inferior, provincie care exista odată cu „Dacia Superior“ din a. 120 (DiplD V—VI); apar menționate o parte din formațiile auxiliare (o *ala*, *vexillatio equitum Illyricorum* și numai patru cohorte), din care s-au făcut lăsări la vatră (listă mai amplă a trupelor auxiliare ale provinciei în a. 140, DiplD XIII).

— Guvernatorul-procurator al provinciei *Plautius Caesianus* (*ReichsbD*, p. 30) a fost ceva mai târziu, după a. 129 *proc(urator) aug(usti)* *praesidial* în provincia *Noricum* (CIL, III 5177; *ReichsbNor*, p. 47—48).

— *Vexillatio equitum Illyricorum* a fost considerată identică unui *numerus equitum electorum ex Illyrico* (CIL, XI 393=ILS, 2739) sau lui *Numerus Illyricorum* (CIL, III 1197 și VIII 9358=ILS, 2273), iar la a. 140 *Numerus equitum Illyricorum* (DiplD XIII), respectiv *Ala I Illyricorum* (CIL, VI 3239=ILS, 2209); cf. *Al(a) N(umeri) IL(l)YR(icorum)* la castrul din Brîncoveni (jud. Mureș), CIL, III 6284=8074, 7 (cărămidă stampilată, Muz. Cluj) și tot acolo aceeași unitate numită *ALA INLYRI(c-)* pe un epitaf descoperit în săpătura din a. 1972 (D. Protase, comunicare la Congresul IX Limes, 1974); de altă parte exista o *Ala electorum* la Samum (Căseiu, jud. Cluj), *ActMuz*, 1956, p. 129—130. Legătura dintre aceste unități și denumiri nu este deocamdată clară. SCIVA, 26, 1975, p. 141—145 (G. Bakó, *Numerus Illyricorum la Hoghiz*).

— *Cohors II Flavia Numidarum* a staționat în castrul de lângă Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov, pe malul drept, de nord, al Oltului; săpături Ioan I. Pop, 1973—1975), unde s-au găsit materiale tegulare cu ștampilă: COH NVMID, COH NVM ANT(oni(n)iana), și mai numeroase cu literele C N (în curs de publicare); din al treilea tip existau multe exemplare în colecția M. I. Ackner la Gușterița (Sibiu), semnate de Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 263, nr. 3: „besonders sieht man viele Dachziegel mit den Buchstaben C.N.“; dar în *InschrDac*, 828 e dat numai „Ziegelbruchstück mit vertiefter Inschrift in Ackners Sammlung CN“, preluat în CIL, III 1633, 12=8075, 49 (azi Muz. Sibiu), văzută de J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszere...*, Budapest, 1946, p. 54, pl. XVI, nr. 234 (fără să citeze vreo „bibliografie“) „CN c(ohors) N(ova?) sive N(umidarum?)“; cf. *Dacia*, I 1957, p. 353. Ackner le avea foarte probabil din zona castrului de lângă Feldioara. SCIVA, 26, 1975, p. 289—292.

— Ostașul-veteran din *Vexillatio eq. Illyr.* este un „greco-oriental“ de prin Sebastopol; remarcabil numărul mare de copii (cinci; un număr egal sau chiar mai mare în DiplD IV), „încetățeniți“ deodată și stabiliți la proprietatea ce au primit în fertila cîmpie românească; relevantă deopotrivă apare nomenclatura lor integral ellenică, cu repetări și nuanțări de forme (*Eupator* / *Eupater* etc.).

11. — DiplD XI, 2 iulie 133 (Dacia Porolissensis), tabella I, „în foarte bună stare de conservare, cu sîrma de bronz împletită cu care fusese legată de tăblița II (pierdută, încă negăsită), prezentînd doar o mică ruptură în colțul superior drept; are lungimea de 147, lățimea de 117, grosimea de 1,4 mm; greutatea totală, după curățirea de patina verde (*inquinamentum*—„cocoaleală“) ce o acoperea, este de 146,20 g. Literele au înălțimea de 3,5 mm pe fața externă, 4 mm pe cea internă. Descoperită în luna august 1960, cu prilejul lucrărilor de excavație și nivelare, la construirea Combinatului industrial, în praetentura castrului auxiliar lângă Gherla; achiziționată de prof. Al. Nicola și păstrată în Muz. Gherla (inv. nr. 1865)“ (*ActaMN*, I 1964, p. 163).

Steaua (Cluj), XI 1960, nr. 11, p. 123 (D. Protase); JRS, LI 1961, p. 63, pl. III—IV (foto C. Daicoviciu — D. Protase); *Dacica* (1970), p. 346—356; *AnnEp*, 1962, 255; *ProblMuz* [1964], p. 179; *ActaMN*, I 1964, p. 163—178; pl. 1—2 (foto și desen, cu studiu amănunțit de Daicoviciu — Protase); *RömRum*, p. 110—111, pl. 25 (foto); *CivRRom*, p. 133—134, C 3; *Magazin istoric*, V 1971, nr. 5, p. 61 (foto); *DacPannInf*, p. 11—14.

HADRIANVS SEPENESTO

Extrinsecus tabella I

*Im(perator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) [divi]
Nervae nepos Traianus Hadrianus a[ug(ustus)]
pont(ificex) max(imus) trib(uniciae) potest(atis) XVII, co(n)s(ul) III,
p(ater) p(atriciae)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in [al(is) II]
et coh(ortibus) VI quae appel(lantur) Silia(na) c(ivium) R(omano-
rum) et I Tungr(or(um))
Fronton(iana) et I Ulp(ia) Britton(um) miliaria et I Britann(ica
miliaria)*

IMPERATOR DIVITIANUS PATER
 NERVAE ET STRIANUS HADRIANUS
 PONT. MAX. TRIB. POTEST. XVII. COS. III.
 EQVITIB ET PATRIB. QVIMILITANERIN
 ET COH. VTQVAE PELLILLIAC RETENING
 FRONTONET. BRITTONOR. ET BRITANN
 ET HIS PANET. BATANOR. ET AELIAGAESAT
 OR. ET BRITTONOR. ET SIVNT. INDACIAPOROLIS
 SVB FLAVIO IACOQVINEVICEN PVRIBVS
 VESTIPENDMERITISQVIMISSIOMMASSION
 QVORONOMINASVRESIPTASVNTIDSVBER
 POSTERISQVORCNITPATDEDIT FICONVBNM

CUMVXORIBONASTANTHABIT SSENT
 CVMESTCIVIT IISDATAVTISQVICAELIES
 SENTCVMILISQVASTOSTEADVXISSENTOM
 TAXAT SINGVVISINGVLASADVINONIVL

QVFLAVIO TERTVLLIO. QV. INNO. RUSTICO COS
 COH. BRITANNICAR. CIVIPRAEST
 TI. CLAUDIVS FORTIS CAPVA
 EXPEDITE

SEPFENESTO. RIVI F. CORNON

DESCRIPITINMETRICOGNITVMEXTABVIANE
 NEAQVAFIXAESTROMAEINMAYROPOST
 TEMPLVM. DIVI. AVG. ADMINERVAM

a

Fig. 32 — DiplD XI, tabella I extrinsecus, a) foto, b) desen (ActaMN, I, p. 164, fig. 1 a—b)

IMPERATOR DIVITIANUS PATER
 NERVAE ET STRIANUS HADRIANUS
 PONT. MAX. TRIB. POTEST. XVII. COS. III.
 EQVITIB ET PATRIB. QVIMILITANERIN
 ET COH. VTQVAE PELLILLIAC RETENING
 FRONTONET. BRITTONOR. ET BRITANN
 ET HIS PANET. BATANOR. ET AELIAGAESAT
 OR. ET BRITTONOR. ET SIVNT. INDACIAPOROLIS
 SVB FLAVIO IACOQVINEVICEN PVRIBVS
 VESTIPENDMERITISQVIMISSIOMMASSION
 QVORONOMINASVRESIPTASVNTIDSVBER
 POSTERISQVORCNITPATDEDIT FICONVBNM

CUMVXORIBONASTANTHABIT SSENT
 CVMESTCIVIT IISDATAVTISQVICAELIES
 SENTCVMILISQVASTOSTEADVXISSENTOM
 TAXAT SINGVVISINGVLASADVINONIVL

QVFLAVIO TERTVLLIO. QV. INNO. RUSTICO COS
 COH. BRITANNICAR. CIVIPRAEST
 TI. CLAUDIVS FORTIS CAPVA
 EXPEDITE

SEPFENESTO. RIVI F. CORNON

DESCRIPITINMETRICOGNITVMEXTABVIANE
 NEAQVAFIXAESTROMAEINMAYROPOST
 TEMPLVM. DIVI. AVG. ADMINERVAM

b

IMPERATOR DIVITIANUS PATER
 NERVAE ET STRIANUS HADRIANUS
 PONT. MAX. TRIB. POTEST. XVII. COS. III.
 EQVITIB ET PATRIB. QVIMILITANERIN
 ET COH. VTQVAE PELLILLIAC RETENING
 FRONTONET. BRITTONOR. ET BRITANN
 ET HIS PANET. BATANOR. ET AELIAGAESAT
 OR. ET BRITTONOR. ET SIVNT. INDACIAPOROLIS
 SVB FLAVIO IACOQVINEVICEN PVRIBVS
 VESTIPENDMERITISQVIMISSIOMMASSION
 QVORONOMINASVRESIPTASVNTIDSVBER
 POSTERISQVORCNITPATDEDIT FICONVBNM

CUMVXORIBONASTANTHABIT SSENT
 CVMESTCIVIT IISDATAVTISQVICAELIES
 SENTCVMILISQVASTOSTEADVXISSENTOM
 TAXAT SINGVVISINGVLASADVINONIVL

QVFLAVIO TERTVLLIO. QV. INNO. RUSTICO COS
 COH. BRITANNICAR. CIVIPRAEST
 TI. CLAUDIVS FORTIS CAPVA
 EXPEDITE

SEPFENESTO. RIVI F. CORNON

DESCRIPITINMETRICOGNITVMEXTABVIANE
 NEAQVAFIXAESTROMAEINMAYROPOST
 TEMPLVM. DIVI. AVG. ADMINERVAM

Fig. 33 — DiplD XI, tabella I intus, desen (ActaMN, I, fig. 2 b)

- et I Hispan(orum) et I Batavor(um miliar.) et I Aelia Gaesat(or.) (miliaria) et II Britton(um miliar.) et sunt in Dacia Porolis(sensi) sub Flavio Italico, quin(is) et vican(is) pluribus-
10. ve stipend(is) emeritis dimissis hon(esta) mission(e) quor(um) nomina subscripta sunt ipsis liber(is) posterisq(ue) eor(um) civitat(em) dedit et conubium cum uxorib(us) quas tunc habuissent
15. cum est civit(as) iis data aut siqui caelib(es) essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas, a(n)te d(iem) VI non(as) Iul(ias) Q(uinto) Flavio Tertullo Q(uinto) Iunio Rustico co(n)s(ulibus) Coh(ortis) I Britannicae (miliariae) cui pra(e)est Ti(berius) Claudius Fortis Capua
20. expedite
Sepenesto Rivi f(ilio) Pannon. (Cornon?).
Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Intus tabella I

Textul repetat după tabella I extrinsecus, pînă la CVM IIS QVAS POS— (restul continua pe tabella II intus, pierdută), reprodus în ActaMN, I 1964, p. 164, cu precizarea că „deosebirea între execuția literelor de pe latura externă și cea internă se observă într-o anumită măsură: textul interior apare incizat într-o formă puțin mai stîngace și complet lipsit de punctele de separație între cuvinte” (ibid., p. 163).

În ActaMN, I 1964, p. 163—177 se află un amplu comentariu al diplomei, din care sînt de reținut următoarele elemente:

— Diploma este dată pentru trupele Daciei Porolissensis, provincie atestată mai întîi la 10 august 123 (DiplD VII); lăsarea la vatră a unor contingente din cîteva dintre formațiile auxiliare (două alae, șase cohorte), „sub comanda lui Flavius Italicus, fără îndoială procuratorul praesidial al provinciei, personaj necunoscut nouă pînă acum în prosopografia imperiului roman” (ActaMN, I 1964, p. 167); dar ca simplă omonimie poate fi menționat din Apulum un „T. Flavius Italicus Primus IIIvir M(unic.) A(urel.) A(pul.)”, care din cauza acestei din urmă funcții din jumătatea a doua a secolului al II-lea nu poate fi identic (eventual înrudit, vreun „nepot?”) cu procuratorul din Porolissensis; un alt omonim însă din Pannonia poate să nu fie străin de el: „Dianae sacravit T. Fl(avius) Italicus praef(ectus) alae I Ulp(iae) contar(iorum) (miliariae) c(ivium) R(omanorum)”, CIL, III 4362 (Arrabona); acest ofițer superior de cavalerie putea să ajungă procurator praesidial în Dacia Porolissensis.

— Unitatea auxiliară căreia îi era dată diploma e cunoscută în Dacia Porolissensis și din DiplD VII (a. 123), Cohors I Britannica miliaria cu garnizoana în castrul Cășeu.

— Titularul diplomei din a. 133 poartă nume și patronimic illyr sau celtic; despre „ethnicon” (sau „demotikon”) purtat de ostașul-veteran din CORNON (PANNON- ori CORNAC-?): Mócsy A., Antik Tanulmányok (Budapest), 1964, p. 113—115, Argo (Lubliana), II 2, 1964, p. 73—

74, acceptă forma CORNAC-, după tribul celto-illyric Cornacates din sud-estul Pannoniei Inferior de unde era recrutat și originar Sepenestus Rivi f(ilius); în răspunsul lor, Daicoviciu — Protase, Latomus (Bruxelles), XXIV 1965, p. 322—329 susțin că literalele PANNON au fost corectate de gravor în CORINON-, nume geografic în Britannia, de unde ar fi fost originar ostașul Sepenestus (adică din teritoriul de obîrșie al unității sale militare, cohors I Britannica miliaria); cf. Illiri (1969), p. 247. Pare totuși mai verosimil că Sepenestus era din Pannonia Inferior, unde staționa unitatea sa la începutul veacului al II-lea, cînd e deplasată spre Moesia Superior, apoi în Dacia.

12.— DiplD XII, din vremea lui Aelius Hadrianus (Dacia Porolissensis), fragment din tabella I „descoperit în baraca nr. 5, aproape de colțul nord-est, în afara clădirii interioare, la adîncimea de 90 cm”, în săpăturile castrului Buciumi (jud. Sălaj), 1969. Muz. Zalău.

Buciumi (1972), p. 118, pl. CXXI 1; StCl, XV 1973, p. 131—133, fig. 1—2 (C. C. Petolescu).

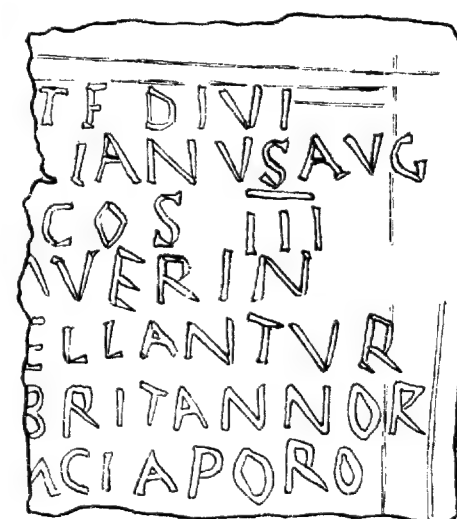
HADRIANVS — — —

Extrinsecus tabella I

Imperator caesar divi Traiani Par(t)hici f(ilius) divi Nervae nepos Traianus Hadrianus aug(ustus) pontifex maxim. tribun. pot. — —] co(n)s(ul) III equitib. et peditib. qui militaverunt in — — — — — quae apellantur — — — — —] Britannor. — — — — — sunt in Dacia Poroliss. sub — — — — —

a

b

Fig. 34 — DiplD XII, tabella I extrinsecus, a) fotografie (Buciumi, 1972, pl. CXXI), b) desen

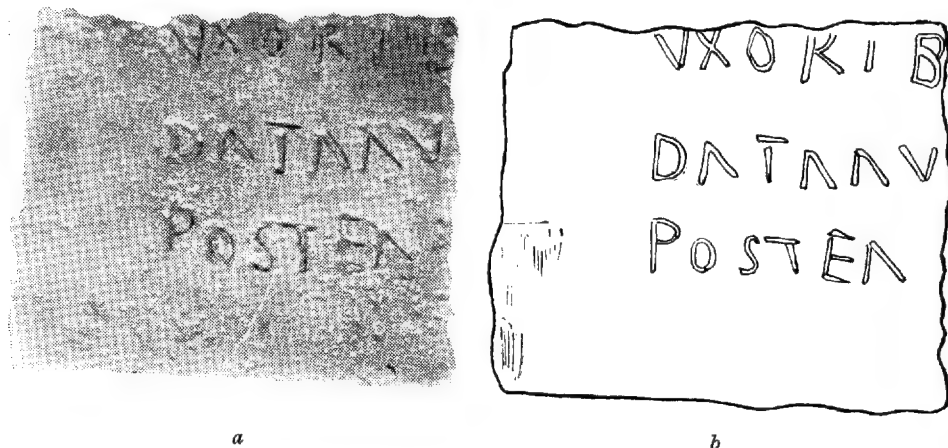

Fig. 35 — DiplD XII, tabella I intus, a) fotografie (Buciumi, 1972, pl. CXLI), b) desen

Intus tabella I (?)

uxorib(us) [quas tunc habuiss(ent) cum est civit(as) iis]
data au[t siqui] caelib(es) essent cum iis quas]
postea [duxissent dumtaxat singuli singulas]

întregite după formula juridică-șablon cu mici nuanțe de formulare.

13.— DiplD XIII, 13 decembrie 140 (Dacia Inferior), ambele tăblițe ale diplomei descoperite împreună cu legătura de sîrmă, la 1956, cu ocazia unor lucrări agricole, în apropiere de ruinele unei așezări romane (și preromane, ca și prefeudale), lângă satul Palamarca (raion Popovo, 3 km vest de satul Kovačevac, în nordul Bulgariei); ele se aflau așezate cu legătura originală într-o oală; dar cu graba și curiozitatea descoperitorilor, legătura a fost ruptă și diploma a avut de suferit unele avarii; textul este păstrat întreg, lectura fără lacune; dimensiunile tăblițelor: 143×115×1 mm (Muz. Popovo).

Kllo, XXXVII 1959, p. 196—210, pl. XVI—XVII (foto; cu amplu și excelent comentariu de Boris Gerov); *AnnEp*, 1962, 264; *InscrPannDac*, p. 135—136, nr. 702.

PIVS BITHO BESSO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator)] caesar divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Parthici nepos divi Nervae pronep(os)
T(itus) Aelius Hadrianus Antoninu[s] aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus) trib(uniciae) pot(estatis) III, co(n)s(ul) III p(ater)
p(atriciae)

5. equitib(us) et ped(itibus) qui mil(itaverunt) in alis III et Num(ero) eq(uitum)
[Illyricorum) et coh(ortibus) VIII quae app(ellantur) I Astur(um)
et Hisp(anorum)
et I Claud(ia) Gall(orum) Capit(oniana) et I Fl(avia) Comm(ageno-
rum) et I
Bracaug(ustanorum) et I Tyrior(um) Sag(ittar.) et III Gall. et I
Aug(usta) Nerv(ia) Pac(ensis) Britt(onum miliaria) et I Hisp(anorum)
Vet(erana) et II
10. Fl(avia) Num(idarum) et II Fl(avia) Bess(orum) et II Gall(orum) et
sunt in
Dacia Inf(eriore) sub Aquila Fido, quin(is) et vican(is)
plurib(us)ve stip(endis) emerit(is) dimiss(is) honest(a)
mission(e) quor(um) nom(ina) subscript(a) sunt
civit(atem) Rom(anam) qui eor(um) non habent
15. dedit et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc
habuiss(ent) cum est civit(as) iis data aut siq(ui)
caelib(es) essent cum iis quas postea du-
xiss(ent) dumtaxat singulis, id(ibus) Dec(embribus)
M(arco) Barbio Aemiliano T(ito) Flavio Iuliano co(n)s(ulibus)
20. ex Numero equit(um) Illyricor(um)
ex gregale
Bitho Solae f(ilio) Besso
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aenea
quae fixa est Romae in muro post
25. templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

[Ti(beri)]	Claudi	Menandri
P(ubli)	Atti	Severi
L(uci)	Pulli	Daphni
P(ubli)	Atti	Festi
T(iti)	Flavi	Lauri
M(arci)	Sentili	Iasi
C(ai)	Iuli	Silvani

Intus tabella I

O versiune a textului (pînă la literele DT SINGVLIS) de pe extrinsecus I, cu abrevieri mai multe și erori de scriere; este omisă data și numele consulilor.

Intus tabella II

EX NVMER EQ ILLYRIC
EX GRECALE
BITHO SOLAE F BESSO

Este a doua diplomă pentru armata auxiliară a Daciei Inferior, după cea din a. 129 (DiplD X); din excelentul comentariu epigrafic și istoric făcut de Gerov, sînt de reținut cîteva elemente:

— Numărul formațiilor auxiliare din care se fac lăsări la vatră este mult mai mare la 140 (trei *alae*, *Numerus equitum Illyricorum* și nouă cohorte) decît la 129; în legătură cu menționarea lor în diplomele din a. 110 și 129 (respectiv 140), Gerov a stabilit că trupele de pe linia Oltului nefiind înșirate între cele care „sunt în Dacia — — —”, teri-

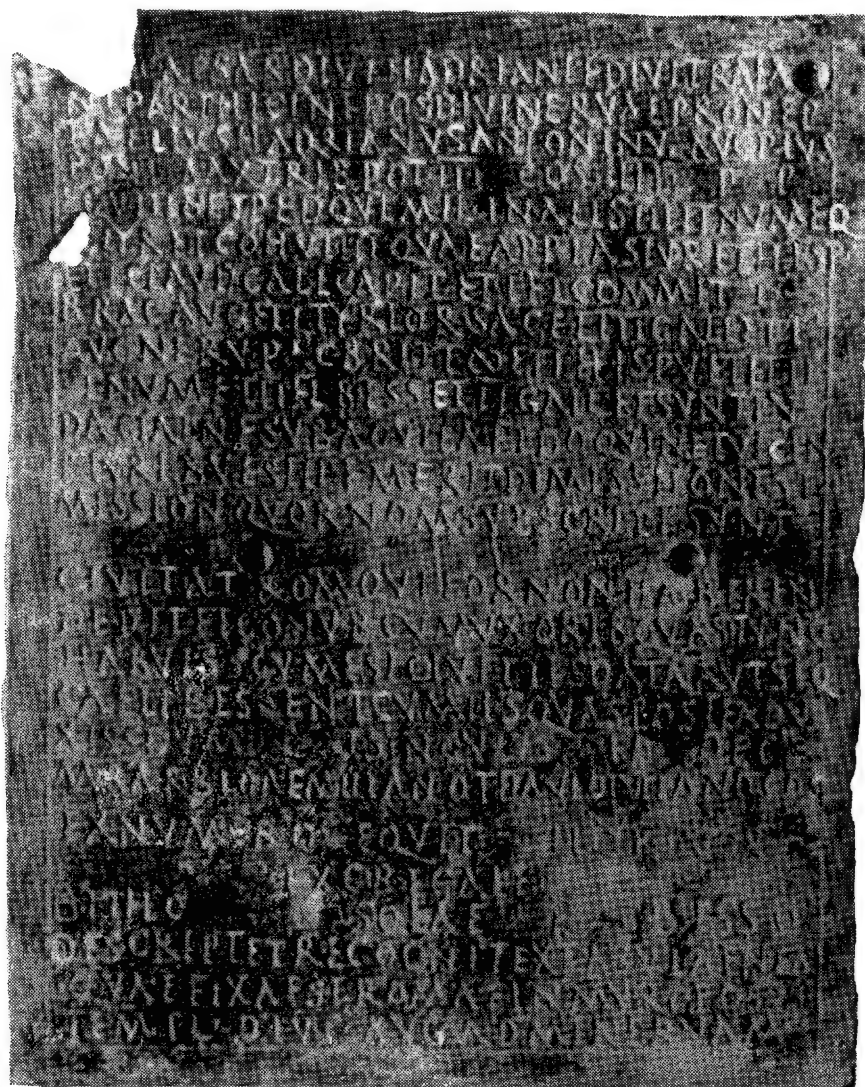

Fig. 36 — DiplD XIII, tabella I extrinsecus (Klio, 37, pl. XVII)

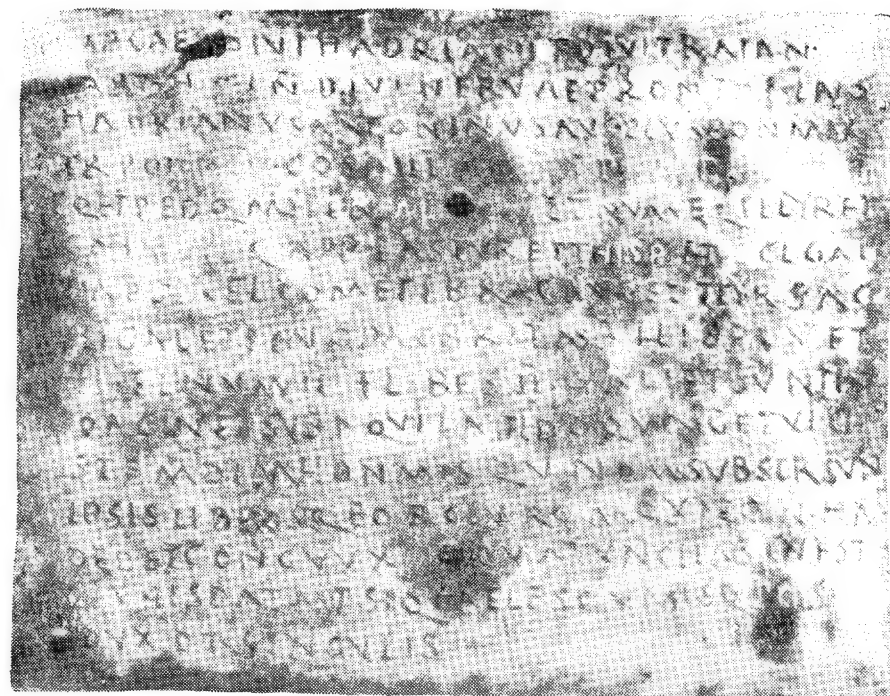

Fig. 37 — DiplD XIII, tabella I intus (Klio, 37, pl. XVI 1)

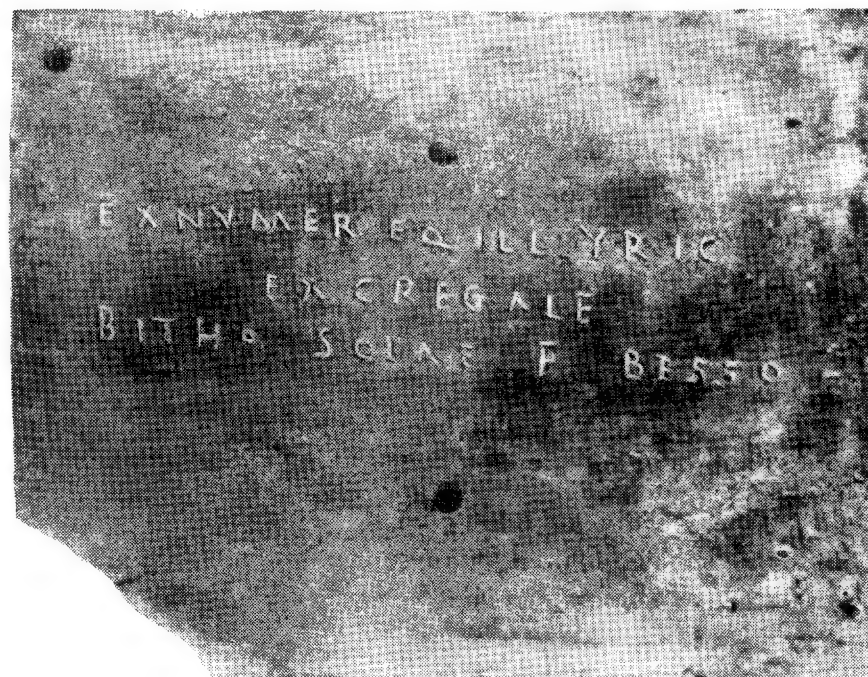

Fig. 38 — DiplD XIII, tabella II intus (Klio, 37, pl. XVI 2)

toriu respectiv n-a făcut parte din provincia Dacia, ci din Moesia Inferior, pînă la a. 119/120, cînd este constituită provincia Dacia Inferior, extracarpatică (Oltenia, vestul Munteniei), din care însă partea din nord-vestul Olteniei de la Drobeta la Bumbești pe Jiu poate să fi aparținut la Dacia (Superior); supra, p. 17.

— Guvernatorul provinciei (procurator praesidial) *Iulius Fidus Aquila* e cunoscut în acest post și din inscripția menționînd „castra N(umeri) Burg(ariorum) et Vered(ariorum) quod anguste tenderet, duplicato valli pede et in positis turribus ampliavit per Aquilam Fidum proc(uratorem) aug(usti)“, la Copăceni pe Olt (CIL, III 13796 = ILS, 9180, la a. 140; *ReichsbD*, p. 31; P.I.R., IV 3, 1966, p. 213, nr. 309).

— Unitatea auxiliară din care făcea parte ostașul-veteran trac *Bitus Solae filius Bessus* (întors în patria sa natală tracică din sudul Dunării, unde i s-a pierdut diploma în așezarea rurală proprietate personală — villa rustica), *Numerus equitum Illyricorum*, este cunoscută sub variate forme (cf. comentariul la DiplD X).

14.— DiplD XIV, 23 februarie 144 (Dacia Superior), tabella I, fragment, înalt de 102, lat de 70, gros de 1,5 mm, descoperit la 1932 într-o vie la nord de orașul Nova Zagora în Bulgaria; se păstrează în Muz. Stara Zagora.

JÖAI, XXIX 1935, p. 54—59, fig. 40—41 (foto D. Detschew cu excelent comentariu); *AnnEp*, 1935, 111; CIL, XVI 90; *InscrPannDac*, p. 108, nr. 703. Textul este rezultat din combinarea părților păstrate pe cele două fețe ale fragmentului; r. 1—8 în forma aproximativă cum apărea pe tabella I extrinsecus reconstituit după tabella I intus; r. 9—27 cum apare pe tabella I extrinsecus, întregit de Detschew.

PIVS AVLENO

[Imp(erator) caesar d]ivi Hadriani f(i)lius, divi Traiani

[Parthici ne]pos [divi Nervae prone]p(os)

T(itus) Aelius Hadrianus Antonin[us aug(ustus) Pius]

pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) VII, imp(erator) II
co(n)sul II p(ater) p(atriciae)

5. [equit(ibus) et pedit(ibus)] qui mil(itaverunt) in al(is) III et coh(ortibus) X

quae appel(lant(ur) I Batav(or)um miliaria) e[st] I Hispan(or)um
[Campagon(um)]

et I Gall(or)um [et Bospor(anorum)] et II Gall(or)um Pann(onica)

[et]

[II Fl(avia) Commagen(or)um] et I Gall(or)um Dacica et I Aug(usta)]

Itur(aeorum) et I Vind(elicorum miliaria) et I T(hrac(um) Sag(ittario-

rum) et]

10. IIII Hisp(anorum) et I Ubior(um) et V[IIII Rael(or)um] c(ivium)
R(omanorum)]

et I Alpin(or)um] et sunt in D(acia Superior(e) sub]

Mustio Prisco quin[is] [et vici]nis plurib(us)ve]

stip(endis) emer(itis) dimis(sis) hone[st(a) miss(ione) quor(um)]

nomin(a) subscrip(ta) su[n]t civitat(em)]

15. Roman(am) qui eor(um) non h[aber(ent) dedit et co-]
nub(ium) cum uxor(ibus) quas [tunc habuis(sent) cum]
est civit(as) iis data aut c[um] iis quas pos-]
tea duxis(sent) dumtaxat [singulis]
a(n)te d(iem) VIII k(alendas) Mar(tias) T(ito) Stat[ilio Maximo]
20. L(ucio) Lolliano Av[ito co(n)sulibus)]
coh(ortis) II Gallor(um) Pa[nnonicae cui pra(e)est]
M(arcus) Aemilius B[———? sive R——?]
e x e q u i t [e]
Auleno Her[——— f. ———]
25. D[escript(um) et recog(nitum) ex ta]bula aerea quae]
fi]xa est Rom(ae) in mu[ro post templum]
divi] Aug(usti) ad [Minervam].

Scrierea pe fața internă (tabella I intus) este foarte deformată.

Întregirile și comentariul circumstanțiat făcute de Detschew sînt deplin justificate și verificate de descoperiri ulterioare. Este diploma de lăsare la vatră a unor contingente din unele formații auxiliare ale Daciei Superior.

— Guvernatorul de rang pretorian Q. Mustius Priscus este consul imediat după plecarea din Dacia (CIL, VI 24126; W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, I 1936, p. 362 și 377 (textul integral al diplomei); *ReichsbD*, p. 22).

Fig. 39 — DiplD XIV, tabella I extrinsecus, a) fotografie (JÖAI, XXIX, 1935, p. 55), b) desen

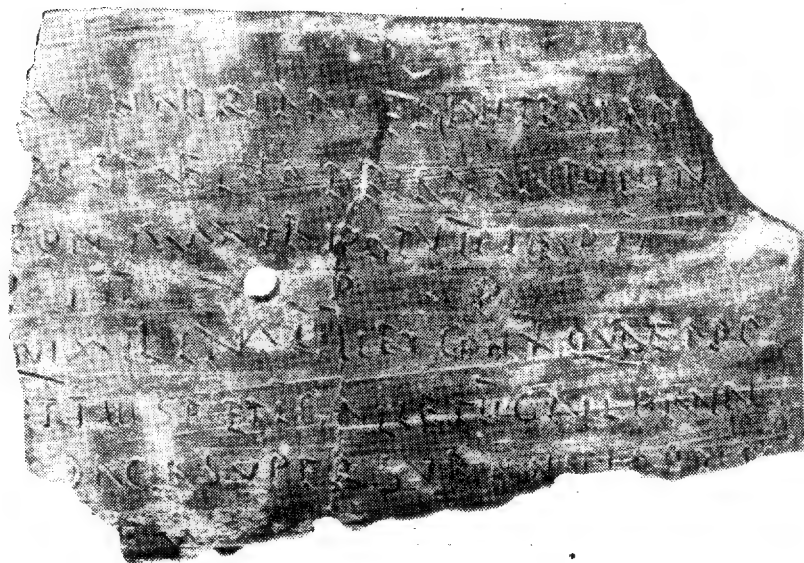

Fig. 40 — DiplD XIV, tabella I intus (JÖAI, XXIX, p. 54)

— Ostașul-veteran *Aulenus Her-*, cu antroponim roman (eventual și patronimic), nu tracic, dar de origine etnică tracică, revenit în patria natală după eliberarea din armată în Dacia; locul de staționare a unității sale, *Cohors II Gallorum Pannonica*, nu e cunoscut.

— Dintre auxiliile menționate, despre *Cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata* se știe că a staționat în vremea lui Aelius Hadrianus în castrul de lângă Inlăceni (jud. Harghita), *OmD*, p. 340—341, apoi în castrul Teregova (jud. Caraș-Severin), ambele în teritoriul Daciei Superior.

15.— **DiplD XV**, 13 decembrie 157(?) (Dacia Superior), tabella I și II, fragmente de dimensiuni egale, înalte de 59—60, late de 102, groase de 1 mm; descoperite în a. 1851 la Jupa (Tibiscum, jud. Caraș-Severin); se păstrează în Muz. Budapest.

J. Arneth, *SBakWien*, XL 1853, p. 308—309, pl. 1—2; W. Henzen, *Annali dell'Inst.*, 1855, p. 29; L. Renier, *Recueil dipl.*, nr. 41; *InscrDac*, nr. 50; *ArchPhilol*, 1868, p. 349; *CIL*, III, p. 882 și 1989; *ArchKözl*, X, 3, 1876, p. 46—48; Huebner, *Exempla*, nr. 849; W. Hüttl, *Antoninus Pius*, I (1933), p. 205; *CIL*, XVI 107. Textul reconstituit după tabella I intus r. 1—14, după tabella I extrinsecus restul.

PIVS BARSIMSO

[*Imp(erator) caesar divi Hadriani] f(ilius) divi Traiani Par-
[thic(i) nep(os) divi Nervae] pronep(os), T(itus) Aelius Ha-
[drianus Antoninus a]ug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus);
[trib(un.) pot(estat.) XXI? imp.] II co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae)*

5. [*equit(ibus) et pedit(ibus) qui m]ilit(averunt) in alis III quae*

[*appel(lantur) I Batav(orum mil.) et I Hi]spanor(um) Campagon(um)
et I*

[*Gallor(um) et Bospor(anorum)] et coh(ortibus) X I Vindelico(rum)
[(mil.) et II Gall(orum) Pann(onica) et II Fl.] Commagenor(um) et I
[Alpin(orum) et VIII Raetor(um) c(iv.) R(om.) et I] Ulbior(um) et I
Thrac(um) Sag(ittariorum)*

10. [*et IV Hisp(anorum) et — — — et I] Gallor(um) Dacic(a) et I
Aug(usta)*

[*Itur(aeorum) et — — — et Ped]it(es) Singul(ares) Brittannic(i)*

[*et sunt in Dacia Supe]r(iore) sub Statio Prisco*

[*quin(is) et vican(is) plurib(us)ve stipe]nd(is) emerit(is) dimissis*

15. [*honest(a) mission(e) quor(um)] nomi-
na subscripta sunt civitat(em) Romanam*

[*qui eor(um) non haber(ent) dedit et conu-
bium cum uxorib(us) quas tunc habuissent*

[*cum est civitas i(i)s data aut cum i(i)s quas postea
duxiss(ent) dumtaxat singulis, idib(us) Dec(embribus)*

20. [*Q(uito) Canusio Praenestino C(aio) Lusio Sparso co(n)s(ulibus)
Coh(ortis) I Vindelico(rum) miliariae] cui prae(e)st*

[*L(ucius) Versinius Aper Hispell(o)*

e x p e d i t e

[*Barsimso Callistenis f(ilio) Caes(area).*

25. [*Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea*

[*quae fixa est Romae in muro post*

[*templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.*

Extrinsecus tabella II

[<i>M(arci)</i>	[<i>Servili]</i>	[<i>Getae</i>
[<i>L(uci)</i>	[<i>Pulli]</i>	[<i>Chresimi</i>
[<i>M(arci)</i>	[<i>Sentili]</i>	[<i>Iasi</i>
[<i>Ti(beri)</i>	[<i>Iuli]</i>	[<i>Felicitis</i>
[<i>C(ai)</i>	[<i>Belli]</i>	[<i>Urba[ni]</i>
[<i>C(ai)</i>	[<i>Pomponi]</i>	[<i>Statiani</i>
[<i>P(ubli)</i>	[<i>Ocili]</i>	[<i>Prisci.</i>

Intus tabella II

conține pe 10 rînduri (fragmentare) jumătatea din dreapta a textului din r. 20—27, astfel (inclusiv formula de „autentificare“ *descriptum et — — —*)

NESTINO

COS

SO

CVI PRAEST

R HISPE

E

NIS F CAES

EX TABVL AEREA

N MVRO POST

MINERVAM

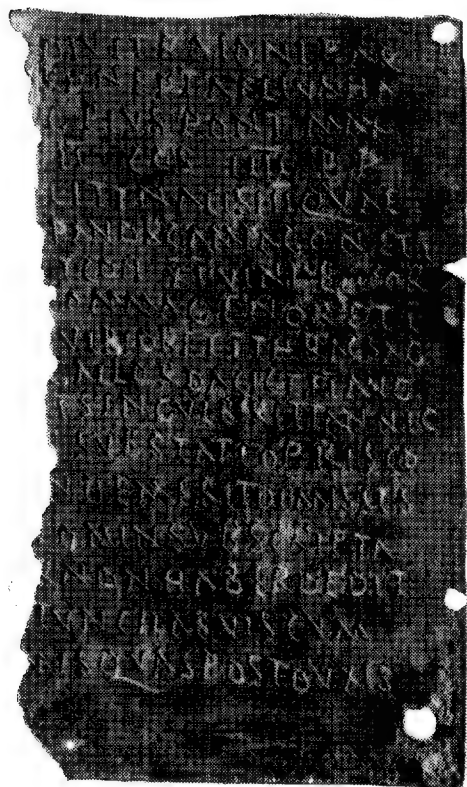

Fig. 41 — DiplD XV, tabella I intus
(foto Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Fig. 42 — DiplD XV, tabella I extrinsecus (foto Magy. Nemz. Múz.).

Fig. 43 — DiplD XV, tabella II extrinsecus
(foto Magy. Nemz. Múz.).

Fig. 44 — DiplD XV, tabella II intus
(foto Magy. Nemz. Múz.).

În r. 9 și 10, întregirea numelor de cohorte în lacună după DiplD XIV, dar ordinea înșirării lor nu este sigură; *Cohors III Delmatarum* staționată în castrul de lângă Mehadia în Dacia Superior (*Banatica*, II, 1973, p. 103—114) nu pare a fi de luat în considerare, ea nu apare cu numele în diplomele militare ale Daciei cunoscute pînă acum.

— Data diplomei (anul) nu este cunoscută, lipsind (pierdută în lacună) cifra cu TRIB POT a împăratului Antoninus Pius; mai probabil este 157 decit 156.

— Guvernatorul Daciei Superior, *Marcus Statius Priscus Licinius Italicus*, prin anii 156(?)—157—158, atestat în mai multe inscripții litice și în DiplD XVI (din a. 158), a fost după această magistratură consul, apoi guvernator al Moesiei Superior, Britanniei și Cappadociei (*ReichsbD*, p. 27—28; *EpigrSt*, IV, 1967, p. 73; *Sargetia*, V, 1968, p. 98—101, rectificarea lecturii numelui de divinitate „Dianae” în NYMPHIS dintr-o dedicație la Germisara — Geoagiu Băi a lui Statius Priscus, CIL, III, 940).

— Unitatea auxiliară *Cohors I Vindelicorum miliaria*, staționată în Dacia inițial la Vărădia (Arcidava, jud. Caraș-Severin), a fost mutată pe la mijlocul secolului al II-lea la Tibiscum, unde s-a stabilit și veteranul cu nume semit *Barsimsus* (sau *Bar Sims-?*; *ActaMN*, VI 1969,

p. 178; *Dacia*, N.S., XIV 1970, p. 287) și unde informațiile despre ea apar mai numeroase (cf. *ActaMN*, VII 1970, p. 138—143; *LapidMBan*, nr. 11, 56); poate să fi fost mutată în prima jumătate a secolului al III-lea în estul Daciei la Rîșnov (Cumidava): *Cohors Vindelicorum Cumidavensis* (? *AIIA*, XVII 1974, p. 46—58).

16.— DiplD XVI, 8 iulie 158 (Dacia Superior), ambele tăblițe aflate cu legătura în formă originală, înalte de 120, late de 95, groase de 0,5 mm; descoperită în a. 1886 la Cristești (jud. Mureș), achiziționată de E. Lázár pentru Muz. Național Maghiar, Budapest (unde se păstrează).

ArchErt, VI, 1886, p. 303—318 (cu excelent comentariu epigrafic și istoric de C. Torma); *CIL*, III, p. 1989, 2328, 64; *ILS*, 2006; W. Hüttel, *Antoninus Pius*, II (1933), p. 212—213; *CIL*, XVI 108.

PIVS HEPTAPORI BESSO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Tra-
iani Parthic(i) nep(os) divi Nervae pron(e)pos
T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) XXI, imp(erator) II
co(n)s(ul) IV, p(ater) p(atriciae)

5. *equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis III*
quae appel(lantur) I Batav(or)um miliaria et I Hispan(or)um Cam-
pag(onum)
et I Gall(or)um et Bospor(anorum) et coh(ortibus) I Thrac(um)
Sag(ittariorum)
et IV Hisp(anorum) et I Aug(usta) Itur(aeorum) et Vexil(lariis)
Afric(ae)

10. *et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris*
Gentilib(us) in Dacia Super(iore) et sunt
sub Statio Prisco leg(ato) quinq(ue) et vi-
gint(i) stip(endis) emer(itis) dimiss(is) honista (sic)
mission(e) quor(um) nomin(a) subscripta
sunt civitat(em) Roman(am) qui eorum non
15. *[ha]ber(ent) dedi[t] et conub(ium) cum uxoribus*
[qua]s tunc habuis(sent) cum est civitas i(i)s
[data] aut cum i(i)s quas postea duxiss(ent)
[dum]taxat singulis, a(n)te d(iem) VIII id(us) Iul(ias)
[.] Servilio Fabiano Q(uinto) Allio Basso co(n)s(ulibus)
20. *Alae I Gallor(um) et Bospor(anorum) cui prae(e)st*
Licinius Nigrinus
ex gregale

Heptapori Isi f(ilio) Besso.

Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aerea

25. *quae fixa est Romae in muro post*
templ(um) divi A[u]g(usti) ad Minervam.

Fig. 45 — DiplD XVI, tabella I extrinsecus (foto Magy. Nem. Múz.)

Extrinsecus tabella II

<i>M(arci)</i>	<i>Servili</i>	<i>Getae</i>
<i>L(uci)</i>	<i>Pulli</i>	<i>Chresimi</i>
<i>M(arci)</i>	<i>Sentili</i>	<i>Iasi</i>
<i>Ti(beri)</i>	<i>Iuli</i>	<i>Fel[icis]</i>
<i>C(ai)</i>	<i>Belli</i>	<i>Urb[ani]</i>
<i>C(ai)</i>	<i>Pomponi</i>	<i>Stat[iani]</i>
<i>P(ubli)</i>	<i>Ocili</i>	<i>Pris[ci]</i> .

Intus tabella I

textul este redus prin omiterea numelor formațiilor auxiliare din r. 6—9 și abrevieri mai multe de cuvinte.

Intus tabella II

numele consulilor scurtate „Fabiano et Basso cos.“; formula „descriptum et recognitum — — —“ este omisă.

Unitatea auxiliară din armata Daciei Superior pentru care se dă această diplomă, *Ala I Gallorum et Bosporanorum*, era staționată după mijlocul secolului al II-lea la Cristești, unde s-a stabilit ostașul-veteran după eliberare; alte inscripții și cărămizi ștampilate o numesc simplu „AL BOS“ (*ActaMN*, I 1964, p. 184, cu bibliografie); ostașul-veteran

Fig. 46 — DiplD XVI, tabella II extrinsecus (foto Magy. Nemz. Múz.)

Fig. 47 — DiplD XVI, tabella I intus (foto Magy. Nemz. Múz.)

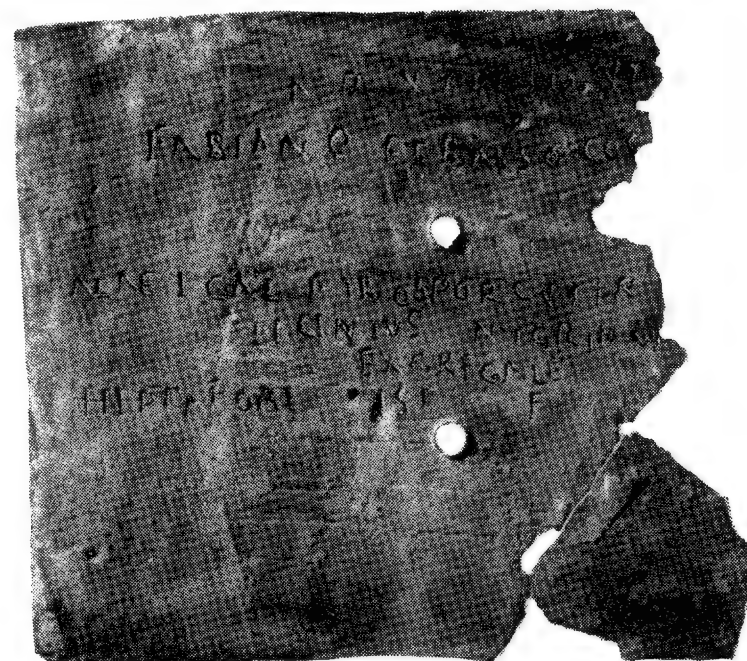

Fig. 48 — DiplD XVI, tabella II intus (foto Magy. Nemz. Múz.)

poartă antroponim și patronimic trace și ethnicon „Bessus“ (*ActaMN*, IV 1967, p. 91), care poate să fi fost echivalent cu „Thrax“.

17.— DiplD XVII, 27 septembrie 159(?), sau între a. 145 și 161 (Dacia Porolissensis), tabella I și II fragmentare, descoperite la date și în locuri diferite:

a) tabella I jumătatea de jos (pînă la orificiile de legătură), lată de 95 mm, înaltă de 60 (originar, întreagă 120 mm), grosimea de 0,5 mm, descoperită în a. 1828, cînd „wurden in der Militärgränze, bey den Arbeiten an der Strasse, welche von Domoschnia (Domașnea) nach Peregova [eroare de ms. sau de tipar în loc de Teregova] führt, auf dem Domaschnier Berge die Grundmauern einer kleinen römischen Verschanzung (20 Klafter Länge, 17 Kl. Breite) aufgegraben und bey dieser Gelegenheit ein, auf den beyden Seiten beschriebenes Metallplättchen gefunden, welches nun in dem k.k. Münz- und Antikencabinet aufbewahrt wird, und sich als das Bruchstück einer sogenannten tabula honestae missionis bewährt hat“, Steinbüchel, *Jahrbücher der Literatur* (Wien), 45 (1829), Anzeiger-Blatt, p. 66—67; C. Gazzera, *Notizia di alcuni diplomi imperiali di congedo militare*, in *Memorie Accad. Torino*, 35 (1831), p. 221, 257; C. Cardinali, *Diplomi imperiali di privilegi accordati ai militari*, Velletri, 1835, p. 200, nr. 18; B. Borghesi, *Opere*, III, p. 370; J. Arneht, *Zwölf römische Militärdiplome*, p. 61, nr. IX, pl. XXII; *InscrDac*, nr. 857; E. Sacken — F. Kenner, *Die Sammlungen des k.k. Münz- und Antikencabinetes*, Wien, 1866, p. 114—117; CIL, III, p. 886 (cf. p. 1990); W. Hüttel, *Antoninus Pius*, II, p. 207; CIL, XVI 110+Suppl.

p. 216; R. Noll, *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien, 1962, p. 129—130: „Militärdiplom, Inv. III 170, ausgestellt unter Kaiser Antoninus Pius für den Briten Lounercus, Angehöriger der Cohors I Ulpia Brittonum (miliaria), am 27. September 159, ... CIL, XVI 110+Suppl. p. 216“; B. Milleker, *TRert*, VIII 1892, p. 130; *DacPannInf*, p. 91—94; Huebner, *Exempla*, nr. 845;

b) tabella II colțul drept de jos, fragment lat de 88, înalt de 55, gros de 1 mm, descoperit în cursul lucrărilor de excavație la bastionul din colțul de sud-vest spre exterior, pe latura de nord, la 20 cm de zid și 150 cm adâncime în pământul galben de umplutură formînd valul, la castrul de lângă Mehadia, în 24 septembrie 1943; partea rămasă are pe fața interioară sfîrșitul textului copie din „constitutio“, r. 23—29 corespunzînd ultimelor șapte rînduri din fața principală; scrierea este rudimentară, dar pe fața exterioară, cu numele martorilor, este mai ordonată; păstrată în Muz. Cluj; publicată mai întîi în *DacPannInf*, p. 95—99, fig. 18—19 (foto, desen).

Textul este refăcut după cele două tăblițe fragmentare, r. 1—14 după fața internă (tabella I intus), care are în total 20 de rînduri, jumătatea dreaptă a rîndurilor, stînga fiind lipsă, r. 15—29 după fața externă (tabella I extrinsecus) și tabella II intus. Lectura se bazează pe toate publicațiile începînd cu „editio princeps“ a lui Steinbüchel, verificată de Al. Conze („contulit mea causa Conzius“, Mommsen, în CIL, III, p. 886), care a adus o modificare alterînd forma numelui celtic purtat de ostașul-veteran în „LVONERCO“, în loc de IVONERCO (*Ivonerco*), cum au citit toți autorii pînă la Conze — Mommsen și cum este evident pe tăblița de bronz (verificată printr-o excelență copie-galvanoplastică ce ne-a trimis în 1971 prof. dr. R. Noll din Viena).

PIVS IVONERCO BRITTONI

- [Imp(erator) caes(ar) divi Had(rian)i f(ilius) divi Traiani
[Parthic(i) nepos divi Ne(rvae) pron(epos) T(itus) Aelius
[Hadrianus A n t]o n i n u s aug(ustus) Pius pont(ifex)
[max(imus) trib(uniciae) pot(estatis) ...] imp(erator) II co(n)sul III
p(ater) p(atriciae)
5. [equit(ibus) et pedit(ibus)] qui mil(itaverunt) in alis III quae
[appell(antur) Silia(n)a et Gall(or)um et Pann(oniorum)
[et Tungror(um) F]ront(oniana) et coh(ortibus) XIII I Ulp(ia)
[Britton(um) miliaria) et I Brit(annica)] (miliaria) et I Fl(avia) Ul-
p(ia) Hisp(anorum) miliaria)
[et I Batav(or)um miliaria) et I Ael(ia)] Gaesa(torum) miliaria) et I(I)
Aug(usta) Nerv(ia)
10. [Pacens(is) Britton(um) miliaria) et I(I) Britt(anica) miliaria) et I His-
pan(or)um)
[et I Cannanef(atium) et II Hisp(anorum) scutata Cy-
ren(aica) et V Lingo(n)um et VI Thrac(um) et sunt
[in Dacia Poroliss(en)si) sub Macrinio
[Vindice procuratore) quin]q(ue)
15. et vigint(i) stipend(is) emerit(is) dimis(sis) ho-
nest(a) miss(ione) quor(um) nomin(a) subscript(a)
sunt civit(atem) Roman(am) qui eor(um) non ha-

- ber(ent) dedit et conub(ium) cum uxor(ibus) quas
tunc habuis(sent) cum est civit(as) i(i)s dat(a) aut
20. cum i(i)s quas post(ea) dux(issent) dumtax(at) sin-
gulis, a(n)te d(iem) V k(alendas) Oct(obres), Sex(to) Calpurnio
Agricola Ti(berio) Claudio Iuliano co(n)sul(ibus)
Coh(ortis) I Ulpia(e) Britton(um) miliaria) cui pra(e)est
L(ucius) Nonius Bassus Picen(o)
25. e x p e d i t e
Ivonerco Molaci f(ilio) Britt(oni).
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea)
quae fixa est Romae in mur(o) post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Intus tabella II

— — — — —
[coh(ortis) I] Ulp(iae) Britt(onum) miliaria) [cui praest]
L(ucius) Nonius Bassus [Piceno]
e x p e d i t e
Ivonerco Molaci f(ilio) [Britt(oni)].
Descript(um) et recogni(tum) ex tabul(a) aer(ea)]
quae fixa est Roma[e in mur(o) post]
templ(um) divi Aug(usti) ad Mi[nervam].

Extrinsecus tabella II

—	— — — — —	— — — — —
—	— — — — —	— — — — —
—	— — — — —	— — — — —
[Ti(beri)	Iuli]	Felicitis
[C(ai)	Iuli]	Silvani
[C(ai)	Pompo]ni	Statiani
[P(ubli)	Ocili]	Prisci.

Este a treia diplomă (în ordine cronologică) pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis (prima DiplD VII, a doua DiplD XI), mult controversată mai ales din cauză că ea nu a putut să fie datată exact, anul necunoscut căci cifra cu „TRIB POT“ a împăratului Antoninus Pius a dispărut în jumătatea de sus (respectiv de stînga) a textului, pierdută, iar consuli suffecti nu se știe în ce an au funcționat prin luna septembrie. Elementele „noi“ aduse de fragmentul din tabella II extrinsecus sînt numele a patru martori autentificatori (*testes, signatores*), ultimii din echipa de șapte, la care s-au păstrat numai cognomina la marginea dreaptă: *Felix, Silvanus, Statianus, Priscus*; la penultimul și sfîrșitul numelui gentiliciu [Pompo]NI. Aceste nume de martori apar în unele diplome la mijlocul veacului al II-lea, în a. 146 *Felix* și *Silvanus* (CIL, XVI 178), în a. 148 aceiași împreună cu *Priscus* (CIL, XVI 180), iar în diploma din Gilău, a. 164 (DiplD XVIII), *Felix* și *Statianus*. Dar nici cele patru nume de martori autentificatori nu pot servi la determinarea mai precisă a datei (anul) cînd a fost emis decretul imperial de către Aelius Antoninus Pius pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis, datare ce azi și-a pierdut din importanța pe care ar fi avut-o înainte de

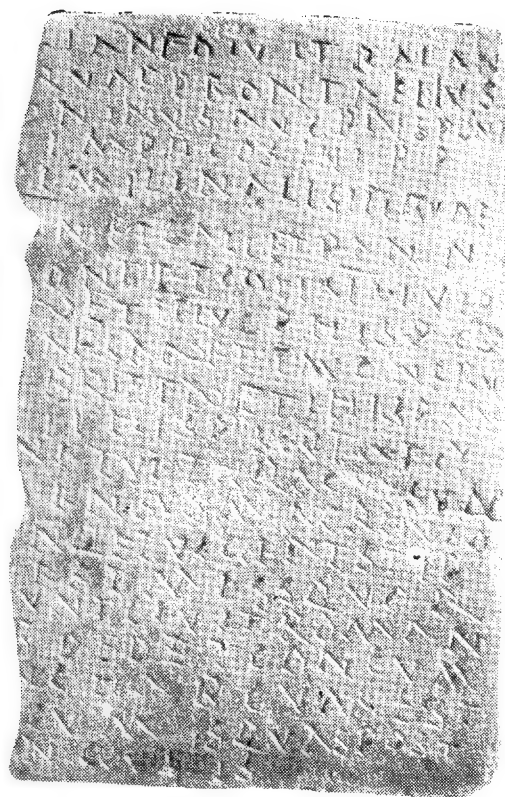

Fig. 49 — DiplD XVII, tabella I intus
(foto după mulaj din Wiener Antikensammlung)

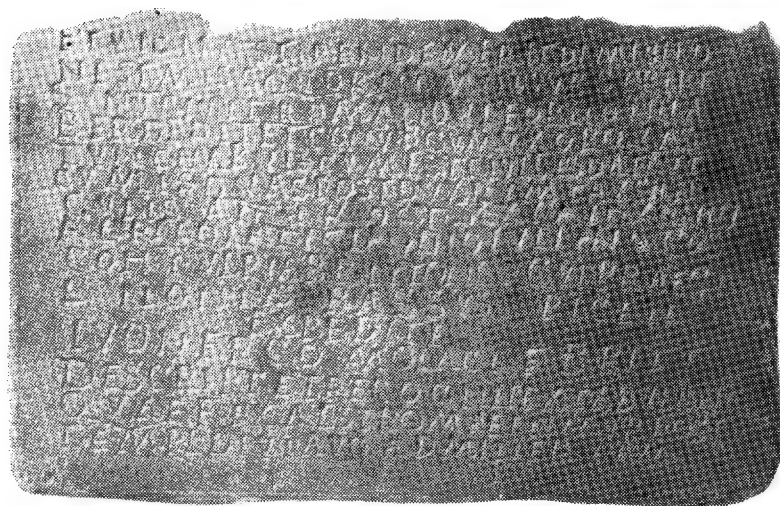

Fig. 50 — DiplD XVII, tabella I extrinsecus (foto după mulaj din Wiener Antikensammlung)

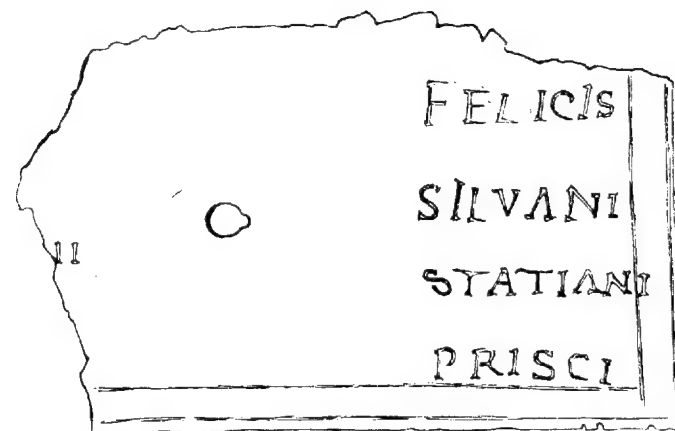
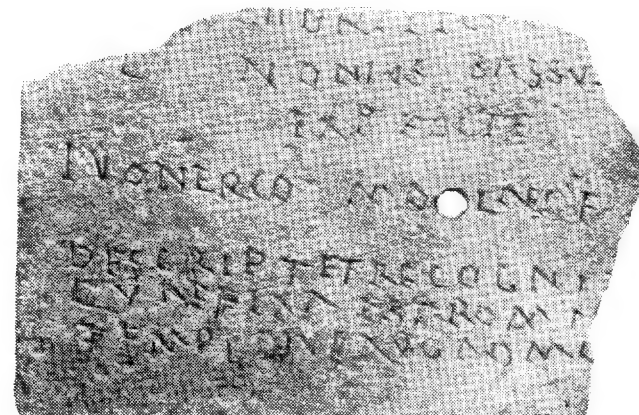
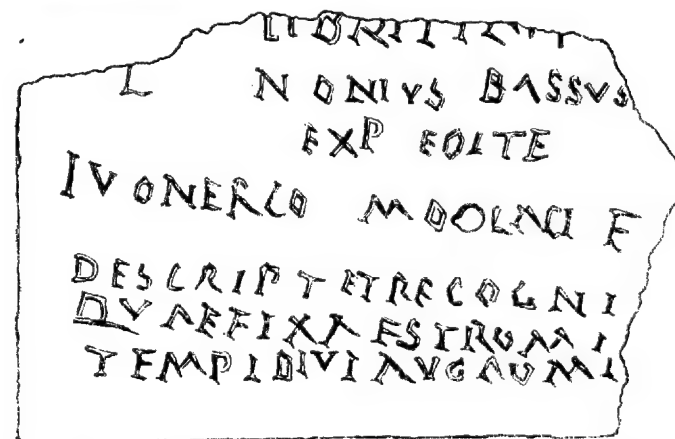

Fig. 51 — DiplD XVII, tabella II extrinsecus, desen
(DacPannInf, p. 97)

a

b

Fig. 52 — DiplD XVII, tabella II intus, a) fotografie, b) desen
(DacPannInf, p. 93)

a. 1960 pentru anul apariției noii provincii „Porolissensis“, atestată la a. 133 și apoi la 123 (cf. DiplD VII, XI).

Numele unităților auxiliare sînt întregite aproape toate cu certitudine după diplomele Daciei Porolissensis din a. 164, păstrate întregi (în primul rînd DiplD XVIII).

— Guvernatorul procurator praesidial din ordinul cavalerilor *Marcus Macrinus Vindex* este identic cu un *praefectus praetorio* un deceniu mai tîrziu (*ReichsbD*, p. 36—37).

— Ostașul-veteran poartă un nume și patronimic celtice: *Ivonercus* compus bimembru, cf. *Ivomagus* (CIL, V 7717), *Ivorix* (CIL, XIII 679), *Ivinarus*, *Iviaco*, *Ivavos*, *Ivedio*, *Iveriu* etc. (*CeltSpr*, II, 99—112) și *Nercod* (*ibid.*, II, 719); eliberarea lui din armată pe la a. 158/9 arată că în unitatea sa de *Brittoni* (prezentă în Dacia încă din anii campaniei de cucerire a țării, DiplD I) se făceau recrutări din patria de obîrșie și după a. 130, aducîndu-se efective „brittonice“ la granița de nord-vest a provinciei Dacia. După liberarea din serviciul activ, *Ivonercus* sau vreun urmaș al său „încetățenit“ și deplin romanizat a emigrat de pe limes-ul de nord-vest spre interiorul și sudul Daciei, stabilindu-se în vreo localitate din sud-vestul provinciei, pe la Mehadia—Teregova, unde au fost descoperite desparat cele două fragmente din tăblițele diplomei sale; s-ar putea presupune că cele două tăblițe ale documentului-certificat de cetățenie s-au desfăcut prin uzura legăturii de sîrmă și au apucat în două direcții; ori că ele au fost desfăcute intenționat de erezii lui *Ivonercus* (poate tot militari și ei), una din tăblițe rămînînd la vreun succesor pe la Teregova, a doua la altul în castrul (ori *canabae*) cohortei III Delmatarum la Mehadia.

18.— DiplD XVIII, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), păstrată aproape completă, „găsită în cursul săpăturii (iulie 1951), la secțiunea D a zidului de incintă în dreptul porții de sud, în interiorul turnului B la castrul Gilău (jud. Cluj), în adîncime de 90 cm; cele două tăblițe alcătuitoare sînt aproape întregi (o ruptură ceva mai mare la un colț datează probabil din antichitate), avînd o bună parte din acoperitoarea sigiliilor cu sîrme de legătură. Era acoperită cu un strat gros de zgură și oxidare galben-verzuie; formînd un singur bloc, cele două tăblițe erau puternic sudate una de alta, poate și din cauza unui incendiu. La curățire tăblițele au mai suferit degradări, dar lectura textului se poate face integral. Pe fețele externe au liniaturi-chenar vizibile în citeva puncte. Înălțimea 140, lățimea 105, grosimea 1,4 mm; greutatea totală după curățire 178 g. Deasupra sigiliilor de ceară ale martorilor are montată apărătoarea (*capsula, theca*) din două lame lungi de 75, înalte de 5 mm sudate lateral în formă de pereți“, *MatArh*, II 1956, p. 703, 705 (Muz. Cluj).

MatArh, II 1956, p. 703—713, fig. 9—13 foto și desene (cu amplu comentariu epigrafic și istoric, I. I. Russu); *AnnEp*, 1957, 199 (textul r. 27—30 și extrinsecus II).

Textul este dat după extrinsecus tabella I, golurile fiind completate cu părțile corespunzătoare din intus tabella I.

M. ANTONINVS ET L. VERVS ACILIO DVBITATO

Extrinsecus tabella I

- Imp(erator) caesar Marcus Aurelius Antoninus*
aug(ustus) Armeniacus pontif(ex) max(imus) tri-
bunic(iae) pot(estatis) XVIII, imp(erator) II co(n)s(ul) III et
imp(erator) caesar Lucius Aurelius Verus aug(ustus) Ar-
 5. *meniacus trib(uniciae) potest(atis) IIII imp(erator) II proco(n)s(ul)*
II, divi Antonini filii divi Hadrian(i) nepotes
divi Traiani Parthici pronepotes
divi Nervae ab nepotes
equitibus et peditibus qui militaver(unt) in
 10. *alis tribus quae appell(antur) II Gallor(um) et Pann(oniorum)*
et Silian(a) c(ivium) R(omanorum) et I Tungr(orum) Front(oniana)
et cohortib(us)
decem et duab(us) I Britton(um) miliaria) et I Britann(orum)
equit(ata) et I Hispan(orum) miliaria) et I Batavor(um mil.) et I Aelia
Gaesat(orum) et II Nerv(ia) Britt(onum) miliaria) et II Britannor(um)
 15. *(miliaria) et I Hispanor(um p. f.?) et I Cannanef(atium) et II His-*
pan(or.)
et V Lingon(um) et VI Thrac(um) et sunt in Dacia
Porolis(s)ensi sub Sempronio Ingenuo proc(uratore)
quinis et vicens pluribusve stipendis
emeritis dimis(s)is honesta missione
 20. *quorum nomina subscript(a) sunt ci-*
vitat(em) Roman(am) qui eor(um) non haber(ent) deder(unt)
et conub(ium) cum uxorb(us) quas tunc habuiss(ent)
cum est civit(as) i(i)s data aut cum iis quas pos-
tea duxissent dumtaxat singu-
 25. *lis, a(n)te d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)*
Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Caecilio Avito co(n)s(ulibus)
Alae Silianae c(ivium) R(omanorum) cui praeest
Aurelius Atilianus
ex gregale
 30. *Acilio Sabini f(ilio) Dubitato castr(is).*
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea)
quae fixa est Romae in muro
post templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

<i>M(arci)</i>	<i>Servili</i>	<i>Getae</i>
<i>Ti(beri)</i>	<i>Iuli</i>	<i>Felicis</i>
<i>[C(ai)]</i>	<i>Bel]li</i>	<i>Urbani</i>
<i>[L(uci)]</i>	<i>Pulli]</i>	<i>P r i m i</i>
<i>[L(uci)]</i>	<i>Senti</i>	<i>Chrysogoni</i>
<i>[C(ai)]</i>	<i>P]omponi</i>	<i>Statiani</i>
<i>[L(uci)]</i>	<i>Pulli]</i>	<i>Zosimi.</i>

Intus tabella I—II

repetă textul din tabella I extrinsecus (inclusiv formula de „autentificare“), dar o scriere foarte neglijentă, rîndurile nealiniat, cu frecvente erori, unele insolite, literele abia schițate (ceea ce nu este o raritate); cîteva greșeli mai grave: în r. 3 numele împăratului *Lucius Aurelius Verus* e scris „Lucius Aurelius Antoninus“, evident prin confuzia explicabilă a gravorului ori a unui copist cu numele împăratului precedent Marcus Aurelius Antoninus, iar nu ca o atestare epigrafică autentică a numelui „Antoninus“ menționat tot prin confuzie în unele izvoare literare (*Historia Augusta*, *Eutropius*, *Malalas*; *RE*, III 1839); r. 9 cohors

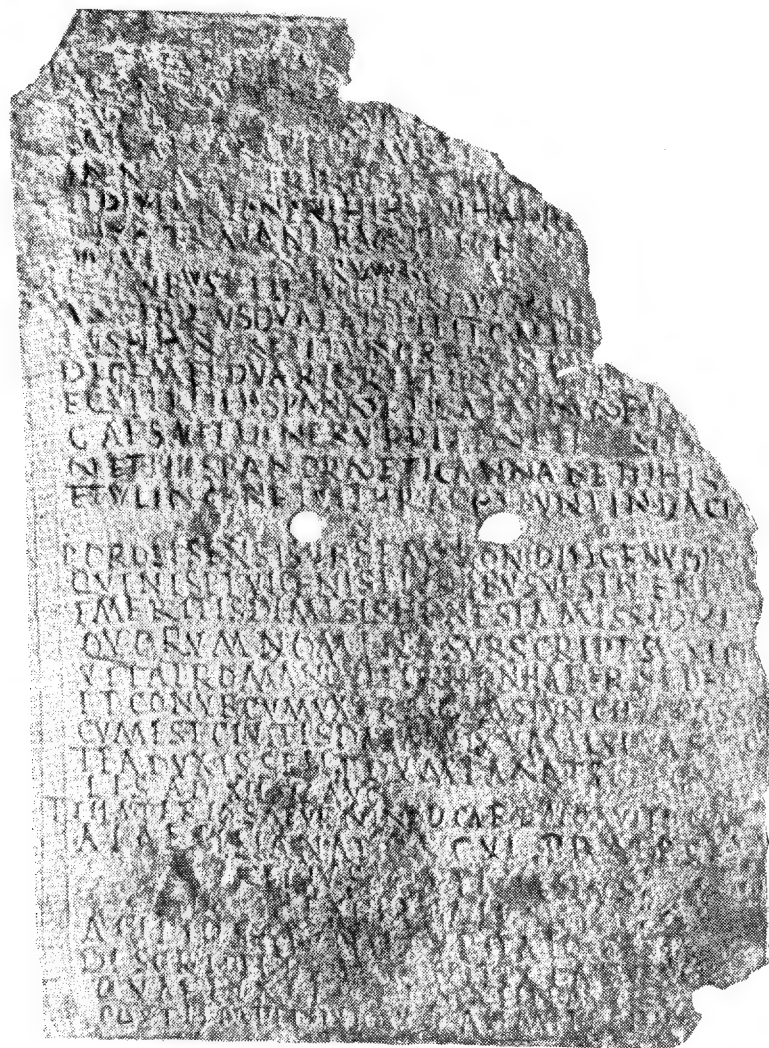
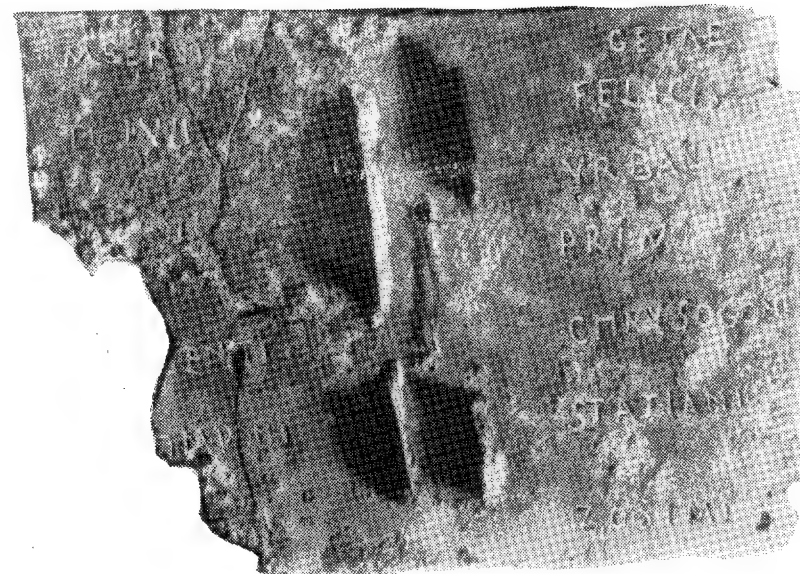
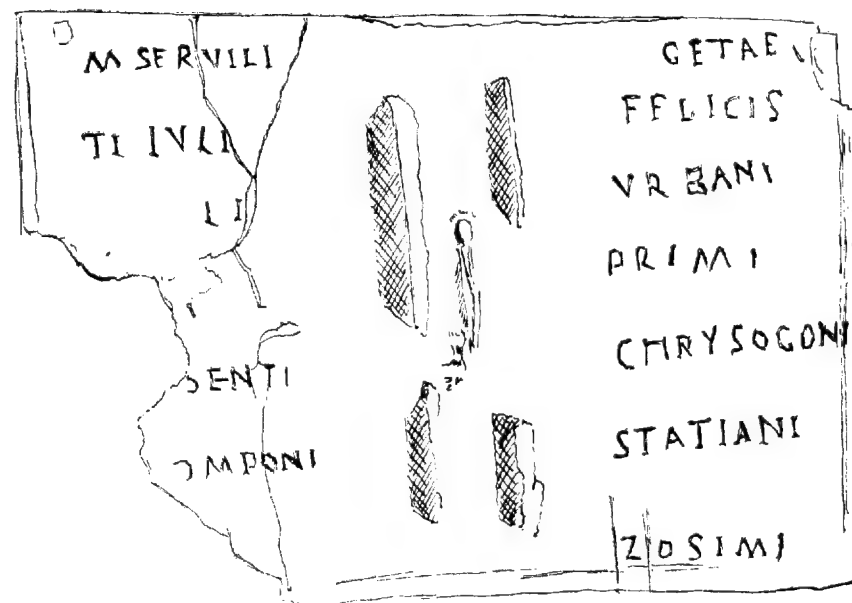

Fig. 53 — DiplD XVIII, tabella I extrinsecus (*MatArh*, II, p. 704)

a

b

Fig. 54 — DiplD XVIII, tabella II extrinsecus, a) fotografie, b) desen (*MatArh*, II, p. 706)

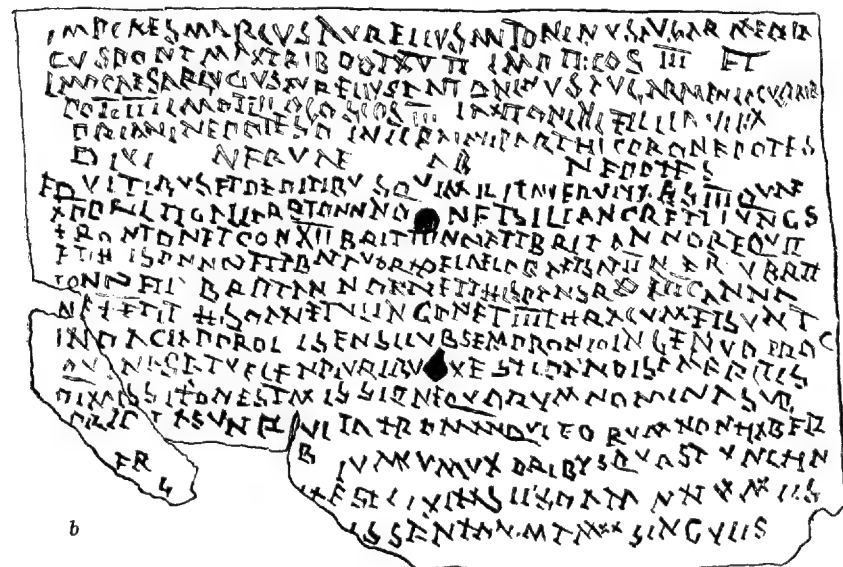
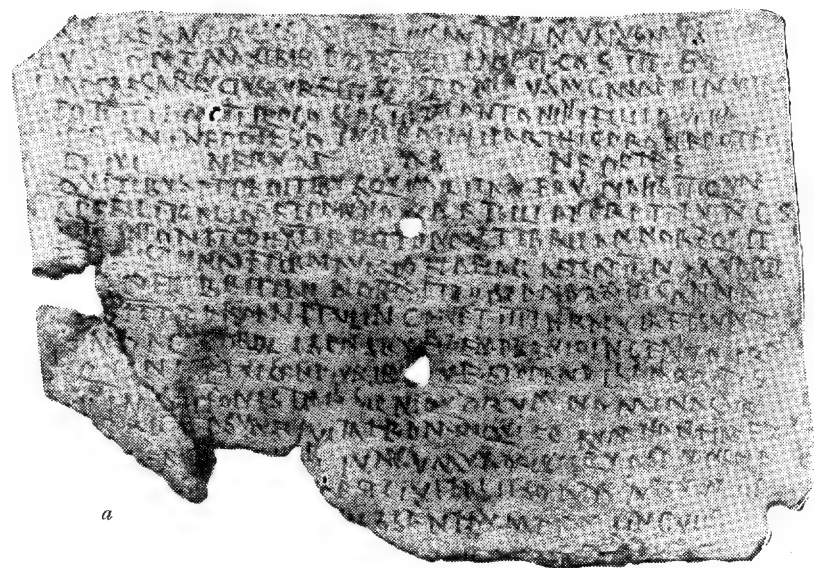

Fig. 55 — DiplD XVIII, tabella I intus. a) fotografie, b) desen
(MatArh, II, p. 707)

I Britton. e scrisă „Britton“ fără cifra I; r. 10 HISPANN, AELA GAETSAT(orum); r. 11 BRITTANNOR; r. 12 III THRACVM; r. 14 PLVRIBVVE. Textul complet de pe tabella I—II intus e transcris și întregit în MatArh, II 1956, p. 709.

Traducere [cf. traducerea textelor din DiplD V și VII]

„Împăratul caesar Marcus Aurelius Antoninus augustul, biruitorul Armenilor, preot suprem în al 18-lea an al puterii de tribun, a doua oară aclamat imperator, consul a 3-a oară și

5. împăratul caesar Lucius Aurelius Verus augustul, biruitorul Armenilor, în al 4-lea an al puterii sale de tribun, a doua oară aclamat imperator, proconsul a doua oară, fiii fericitului împărat Antoninus, nepoți ai fericitului Hadrianus,

strănepoți ai fericitului împărat Traianus biruitorul Parților

10. stră-strănepoți ai fericitului împărat Nerva, călăreților și pedestrașilor care au servit în trei alae (și anume): a II-a a Gallilor și Pannonilor, Siliana de cetățeni romani, I Tungrorum Frontoniana și cohorte 12: I a Brittonilor (cu efectiv) de 1000 (ostași), I a Britannilor călăreați, I a Hispanilor de 1000, a Batavilor de 1000, I Aelia a Gaesatilor, II Nervia a Brittonilor de 1000, II Britannica de 1000, I a Hispanilor — —, I a Cannanefatilor, II a Hispanilor, V a Lingonilor și VI a Tracilor, cu garnizoanele în Dacia Porolissensis, sub (comanda) procuratorului (ui) Sempronius Ingenuus, după un serviciu militar de 25 sau mai mulți ani, (fiind) eliberați din armată, cinstiți cu răsplăți (și) ale căror nume se află consemnate mai jos, le-au dat cetățenia romană celor care nu o aveau încă, precum și dreptul de legiuată căsătorie cu soțiile ce aveau atunci când li s-a acordat cetățenia sau cu cele pe care după aceea le vor lua, (dar) numai pentru câte una; la 21 iulie (anul) consulilor Tiberius Haterius Saturninus și Quintus Caecilius Avitus. Pentru Ala Siliana de cetățeni romani, comandată (de) Aurelius Atilianus ostașului (de rind)
30. Acilius Dubitatus fiul lui Sabinus, originar din castru (canabae). (Acest document-livret) este copia controlată după tabla de aramă pusă la Roma pe zidul dinapoia templului fericitului împărat Augustus, lângă Minerva. (Martorii autentificatori; ștampila cu ceară a lui) Marcus Servilius Geta, Tiberius Iulius Felix, Caius Bellius Urbanus, Lucius Pullius Primus, Lucius Sentius Chrysogonus, Caius Pomponius Stantianus, (și) Lucius Pullius Zosimus“ (după MatArh, II 1956, p. 709—710).

Diploma oferă cel mai amplu și precis tabel al trupelor auxiliare din care s-au făcut lăsări la vatră (deci nu absolut toate) ale Daciei Porolissensis, ca și unele indicații noi cu privire la tehnica de confecționare a diplomelor; cf. „dublelele“ din aceeași zi 21 iulie 164, DiplD XIX, XX și XXI, pe care le întregeste și elucidează în unele puncte. Elementele proprii ale diplomei Gilău DiplD XVIII:

— Numele unității auxiliare pentru care este diploma, *Ala Siliana civium Romanorum*, cu garnizoana la Gilău, bine cunoscută aici din inscripții lapidare, ca și din cărămizi ștampilate.

— Comandantul unității *Aurelius Atilianus* trebuie să fi fost identic cu *C. Aurelius Atilianus*, *proc(urator) aug(usti)* la Napoca, fiind procurator al Daciei Porolissensis, după praefectura-comandă asupra unității auxiliare la Gilău (în diploma de aici el poate să fi avut și praenomen *C(aius)*, dispărut în fractură); *ReichsbD*, p. 85, *MatArh*, II 1956, p. 711.

— Ostașul-veteran *Acilius Dubitatus*, fiul lui *Sabinus* (desigur tot militar, în aceeași unitate), era născut „castris“ în *canabae*-le unității în

care a fost încorporat; după liberare s-a stabilit tot aici, la castru, unde i s-a găsit documentul de eliberare și încetățenire.

— Guvernatorul *Sempronius Ingenuus*, procurator praesidial în Dacia Porolissensis, era cunoscut ca atare în bibliografie (după *DiplD XIX*; *ReichsbD*, p. 37).

Copie după același decret imperial (*constitutio, lex data*) din 21 iulie 164 erau *DiplD XIX* și *XX*, iar *DiplD XXI* (din castrul Buciumi, fragment) pare a fi a unui ostaș-veteran chiar din aceeași unitate auxiliară de cavalerie *Ala Siliana*.

19. — *DiplD XIX*, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), tabella I fragment spart în cinci bucăți, cam 3/4 din tăbliță, înaltă de 136, lată de 110, groasă de 1 mm; în mijloc are cele două orificii rotunde pentru legarea tăblițelor, la colțul din dreapta jos alt orificiu; litere înalte de 3 mm; descoperită în martie 1936 într-o vie din punctul de hotar numit „Tuchlitë”, la vest de satul Palatovo (raion Dupnița, în sud-vestul Bulgariei); achiziționată de Muz. Plovdiv, unde se păstrează.

Klio, XXX 1937, p. 187—199, pl. I—II foto (cu amplu și excelent comentariu de D. Detschew); *AnnEp*, 1937, 113; *CIL*, XVI 185, pl. XVII c—d foto; *InscrPannDac*, p. 136, nr. 704 (numai r. 9—18 din text, după *AnnEp*).

Textul de mai jos e combinat după cât s-a păstrat pe cele două fețe ale documentului, urmînd rîndurile de pe fața externă.

M. ANTONINVS ET L. VERVS SEXTO PANNONIO

Extrinsecus tabella I

- [*Imp(erator) caesar M(arcus) Aur[eliu]s Antoninus aug(ustus) Armeniac(us) [pont]if(ex) maximus, trib(unicia) [pot(estate) XVI]II, imp(erator) II, co(n)s(ul) III, et [imp(erator) caesar] L(ucius) A[urelius] Verus aug(ustus) Armeniacus, [trib(unicia) p]ot(estate) III, imp(erator) II, proco(n)s(ul), co(n)s(ul) II*
5. *divi Antonini f(ili)ii, divi Hadriani nepotes, divi Traiani Parthici pronepotes [divi] Nervae ab nepotes [equitibus et pe]ditibus qui militaverunt*
10. *in al(is) III [qu]ae appellantur II Gall(orum) et Pann(oniorum) et Silian(a) civium) R(omanorum) et I Tungr(orum) Frontonian(a) et cohortibus decem et duabus I [Britton(um) miliaria) et I Bri]tann(ica) equitat(a) et I Hisp(anorum) [(miliaria)] et I Batav(orum) miliaria) et I Ael(ia) Gaesat(orum) et II Nerv(ia)*
15. *Britt(onum) miliaria) et II Britann(ica) miliaria) et I Hisp(anorum) et I Cananef(atium) et II Hisp(anorum) et V Lingonum et VI Thrac[um] et sunt in Dacia Porolis(s)ensi sub Sempronio Ingenuo proc(uratore) quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt civitatem*
- 20.

Romanam qui eorum non haberent dederunt et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas is data, aut cum is, quas postea duxissent dumtaxat singulis. Ante d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)

25. *Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Caecilio Avito co(n)s(ulibus) Cohort(is) I Batavor(um) miliariae) cui prae(e)st*
Galeo Bellicus

30. *expedit*
Sexto Busturionis f(ilio) Pann(onio). Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea) quae fix(a) est Rom(ae) in muro post temp[us] divi Aug(usti) ad Minervam.

Fig. 56 — *DiplD XIX*, tabella I extrinsecus (*Klio*, XXX, pl. I)

Intus tabella I

Scrierea este mai neglijentă, mai deformată decît pe extrinsecus, litera O este în interior unghiulară, în exterior rotundă; dar și aici se observă litere incorect executate (S în r. 2, ET în r. 3, T în r. 6 etc.); unele abbre-

Fig. 57 — DiplD XIX, tabella I intus (Klio, XXX, pl. II)

vieri de cuvinte (nume) apar diferite pe cele două fețe, iar cifrele se scriu în două locuri diferit (*decem et duabus* r. 12, *quinis et vicens* r. 18/19 în exterior, XII și XXV în r. 9 și 15 din interior); încolo, textul corespunde pe cele două fețe în măsura în care este păstrat, dar în r. 15 pe fața externă după *I Hisp(anorum)* lipsește semnul pentru *miliaria* (8 răsturnat, culcat) scris în r. 12 din interior.

Comentariul amplu făcut de Detschew a lămurit trupele Daciei Porolissensis prin comparație cu DiplD XVII; descoperirea diplomei identice, mai bine conservate, la Gilău (DiplD XVIII) a precizat mai multe amănunte cu privire la unitățile auxiliare (v. comentariul valabil pentru ambele diplome în *MatArh*, II 1956, p. 710—712). Datele specifice ale diplomei din Palatovo (DiplD XIX):

— *Cohors I Batavorum miliaria* a staționat în Dacia la început probabil la Potaissa, apoi la castrul Romita (jud. Sălaj), unde s-au găsit materialele ei epigrafice (cf. datele despre această unitate în *Germania*, 50, 1972, p. 250).

— Comandantul ei, *Galeo Bellicus*, nu e cunoscut din alte texte.

— Ostașul-veteran *Sextus Busturionis filius, Pannonius*, era de origine *Azalus* (trib celtic în nordul Pannoniei), cum indică patronimicul său (cf. *Ursio Busturionis filius Azalus*, CIL, XVI 104, din Pannonia Superior; *Busturus* antroponim celtic, *CeltSpr*, I 645; *Klio*, XXX, p. 198);

recrutat prin a. 139/140, *Sextus* era adus în Dacia din provincia sa de baștină (ori „vărsat”); dar prezența unui „*Pannonius*” într-o formație auxiliară din Dacia nu înseamnă că această unitate ar fi staționat în Pannonia prin a. 130/140, cum greșit presupunea W. Wagner (*Dislok*, p. 93): *cohors I Batavorum miliaria* a staționat în Dacia fără întrerupere (v. DiplD XI din a. 133, pentru Dacia Porolissensis), primind recruți și din alte provincii. După eliberare, veteranul *Sextus* a emigrat spre sud, stabilindu-se în Tracia, nu a rămas pe loc și nici nu s-a înapoiat în patria sa de obârșie, din motive necunoscute pentru noi.

20. — DiplD XX, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), tabella I fragment înalt de 60, lat de 58, gros de 1,8 mm; greutate 22,3 g, acoperit cu patină verde-gris; este colțul stîng de jos cu 1/4 din textul de pe extrinsecus tabella I și 1/4 din textul colțului drept de sus al tabelii I intus; descoperit în săpăturile la castrul Cășeu, prin a. 1929 (? cf. DiplD V, probabil odată cu aceasta; *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 217); achiziționat în a. 1954 de Museo Nazionale Romano, de la același „descoperitor” E. Panaitescu, odată cu DiplD V.

Athenaeum, XXXVI, p. 183—217, pl. V foto a ambelor fețe ale diplomei (cu amplu comentariu de G. Forni); *AnnEp*, 1959, 37.

Textul refăcut de editorul roman pe baza analogiei cu DiplD XVIII și XIX din aceeași dată, astfel: r. 1—11 cu resturile din decret pe fața interioară (sfîrșitul rîndurilor), r. 12—14 numai după DiplD XVIII—XIX, r. 15—28 după resturile de pe fața externă (începuturile rîndurilor).

M. ANTONINVS ET L. VERVS MVCATRALI

[*Imp(erator) caesar M(arcus) Aurelius A]ntoninus aug(ustus) Armeni-[acus pont(ificem) max. trib. pot. XVIII i]mp(erator) II, co(n)s(ul) III et [imp(erator) caesar L(ucius) Aurelius Veru]s aug(ustus) Armeniacus trib(unicia)*

[*pot(estate) IIII, imp. II, procos., cos. II divi A]ntonini filii, divi Ha-[driani nepotes, divi Traiani] Parthici pron(epotes) et [divi Nervae ab]nepotes*

[*equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt)] in alis III, quae appel-[lantur II Gall(or)um et Pann(oniorum et Silian(a) c(iv.) R(om.)] et I Tung(rorum) Front.*

[*et coh(ortibus) XII I Britt(onum miliaria) et I Britan(norum) equi-tata) et I Hisp(an.mil.) et I*

10. [*Batav(or)um miliaria) et I Ael.Gaesat(or)um mil.) et II Nerv.] Brit-t(onum miliaria) et II [Britann(or)um miliaria) et I Hisp(anorum p. fid.) et I Can]nan(efatium) et II Hi[sp(anorum)] et*

[*V Ling(onum) et VI Thrac(um) et sunt in Dacia Porolis(s)en-si sub Sempronio Ingenuo proc(uratore) XXV pluribusve] stipen[dis emeritis dimissis honesta missione]*

15. [*quor(um) nomin(a) su[bscripta] sunt, civitate Ro-man(am) qui eor(um) non [haberent dederunt et conubium] cum uxorib(us) quas t[unc] habuissent cum est] civit(as) i(i)s data aut cum [i(i)s] quas postea duxissent] dumtaxat singulis, a(nte) [d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)]*

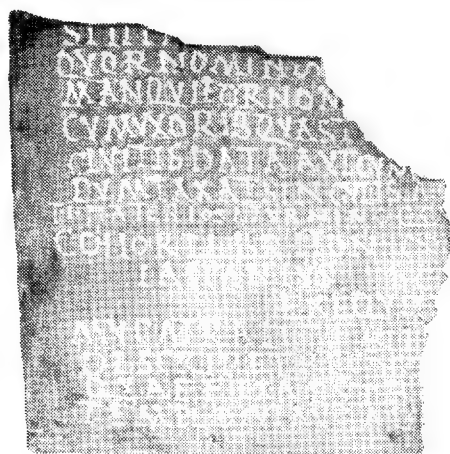

Fig. 58 — DiplD XX, tabella I extrinsecus
(Athenaeum, XXXVI, pl. V)

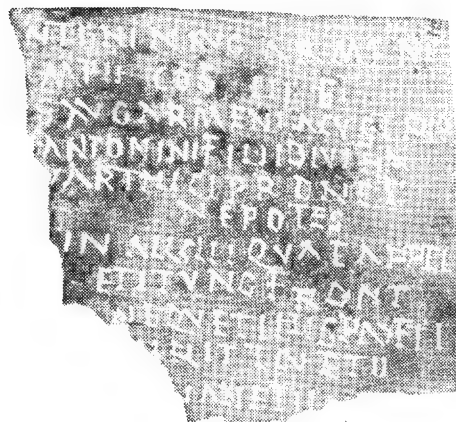

Fig. 59 — DiplD XX, tabella I intus
(Athenaeum, XXXVI, pl. VI)

20. *Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Ca[ecilio Avito co(n)s(ulibus)] Cohort(is) I Britt(on)um miliariae [cui praest] Laecanius Sc[————] exequit[e] Mucatrali Bit[hi f(ilio) Besso?]*
25. *Descrip(tum) et recogn(itum) [ex tabula aenea] quae fixa est Ro[mae in muro post] templ(um) divi Aug(usti) ad [Minervam].*

Legătura fragmentului cu diplomele din a. 164 a fost făcută imediat de editor, care comparativ cu acelea face un amplu și foarte migălos comentariu atât epigrafic, cit și istoric, stabilind că unitatea *cohors I Britannica* sau *Britannorum miliaria civium Romanorum* devine *I Britannica miliaria* și *I Britannorum equitata*, cu castrul de garnizoană la Cășeu; titularul ostaș-veteran este un trac cu nume și patronimic tragic, poate (întregim ipotetic) „Bessus” (cum se numesc ca etnicitate mulți traci în diplomele militare din sec. II) *Mucatralis Bit[hi f(ilius)]*; numele mai apare într-un epitaf fragmentar din Cășeu (dispărut) — LI BITHI —, CIL, III 829, nu este imposibil să fie chiar același personaj, veteranul *Mucatralis* stabilit în așezarea civilă a castrului (în care-și făcuse milităria) pentru tot restul vieții, legându-se definitiv de glia Daciei Porolissensis în care a fost înmormântat.

21. — DiplD XXI (cf. XVIII), 21 iulie 164(?), tabella I, fragment din colțul drept de jos, descoperit în baraca nr. 5 din zona axei centrale a clădirii din interior, la adâncime de 40 cm în săpăturile la castrul Buciumi (jud. Sălaj, 1970); dimensiuni: lățimea maximă 35, minimă 28, înălțimea 28 mm, grosimea 0,5 mm (Muz. Zalău).

Buciumi (1972), p. 119, pl. CXLII (foto); foarte probabil copie de pe „constitutio” din a. 164, fiind același comandant și aceeași unitate auxiliară ca în DiplD XVIII din Gilău; încît și dispozitivul rîndurilor de text pare să fi fost aproximativ același, iar DiplD XXI pe fața internă a fragmentului poate

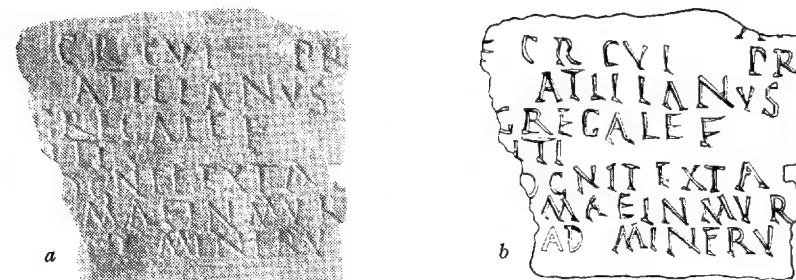

Fig. 60 — DiplD XXI, tabella I extrinsecus, a) fotografie (Buciumi, 1972, pl. CXLII), b) desen

să corespundă cu intus tabella I din DiplD XVIII, deși sfîrșitul rîndurilor nu se potrivește întocmai; la fragmentul din Buciumi ar corespunde cu mijlocul r. 11 din DiplD XVIII; o întregire posibilă este:

Intus tabella I

————— et I]I Ner[via Brit-]
[ton. mil. ——— II Brittan.] et I Hispann.(?)
[et I Cann. et I Hisp. et V Ling.?] et sunt in
[Dacia Porolis. sub Sempron. Inge]nuo procuratore
[quinis et vicens plurib. stipendi]s emeritis
[demissis honesta missione quor]um nomi-
[na subscripta sunt civit. Romana]m qui eorum (etc.)

Extrinsecus tabella I

—————
[Alae Siliana]e c(ivium) R(omanorum) cui pr[aest]
[C(aius) Aurelius] Atilianus
ex] gregale
[————— ?B]iti f(ilio) [—————]
[Descript. et rec]ognit(um) ex tab[ula]
[aer(ea) quae fixa est Ro]mae in mur[o]
[post templ. divi Aug(usti)] ad Minerv(am).

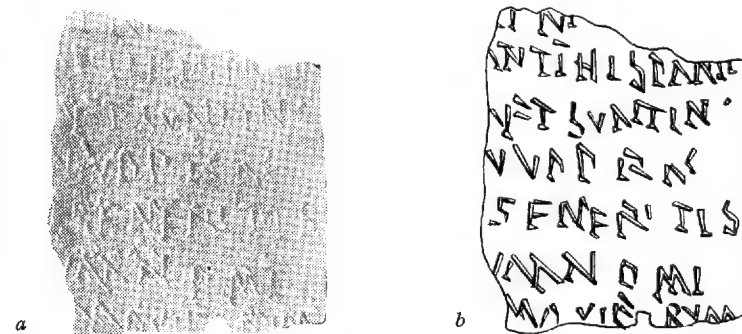

Fig. 61 — DiplD XXI, tabella I intus, a) fotografie (Buciumi, 1972, pl. CXLII), b) desen

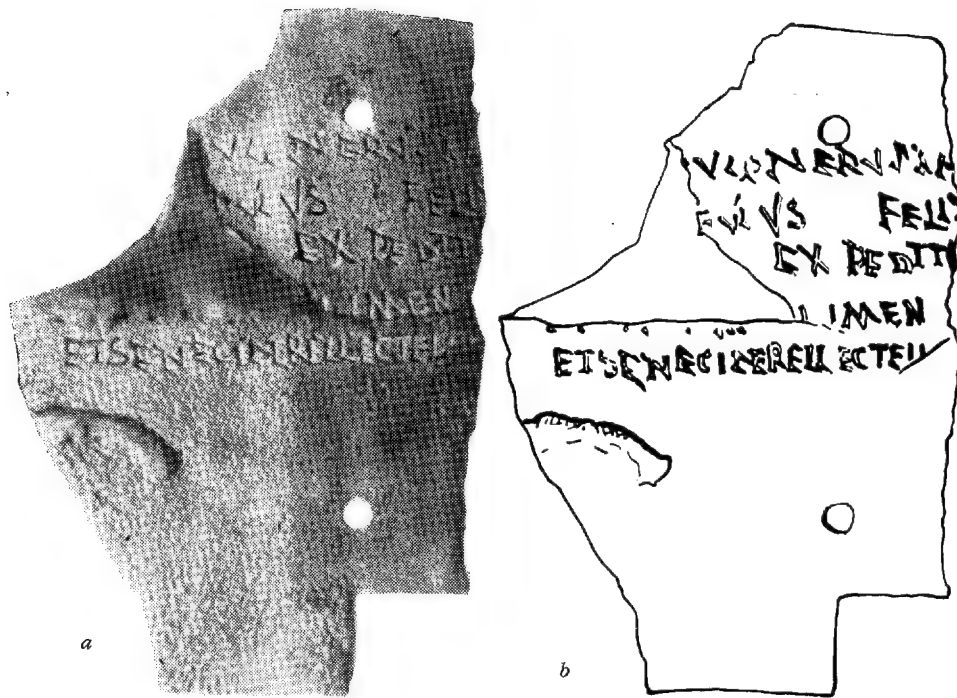

Fig. 64 — DiplD XXIII, tabella II intus, a) fotografie (I. Horváth), b) desen

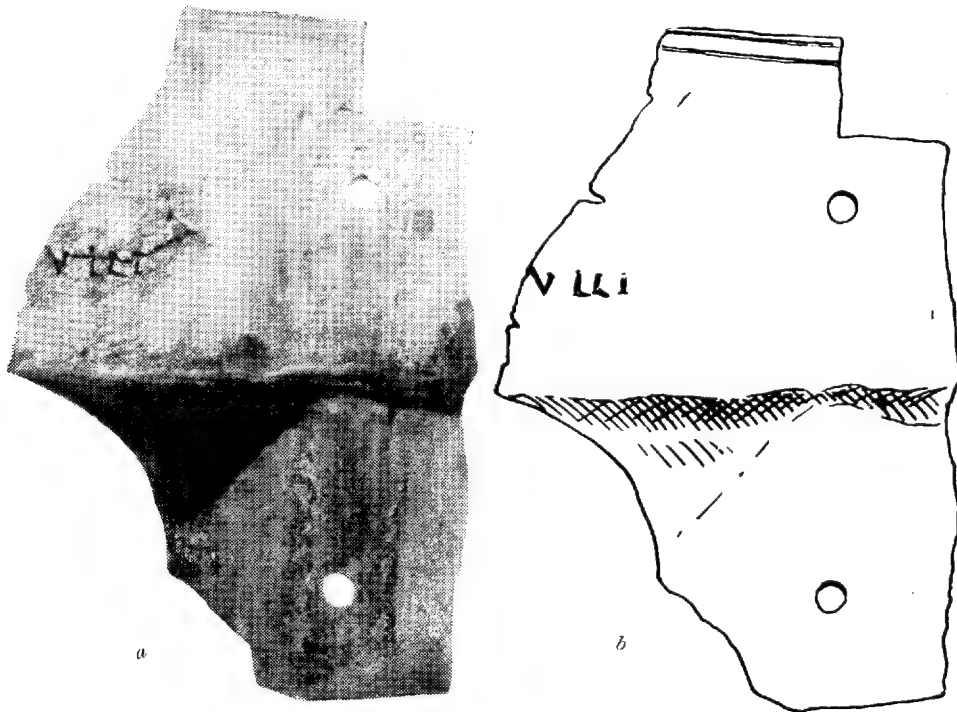

Fig. 65 — DiplD XXIII, tabella II extrinsecus, a) fotografie (I. Horváth), b) desen

din acești ani; dar același gentiliciu îl poartă și alți martori (ca — Vercundus, — Trophimus în a. 106, DiplD I; ori — Anthus, a. 120, DiplD V) dintr-o perioadă anterioară, ca și mai târziu, de ex. DiplD XVIII din a. 164. Pentru o dată anterioară anului 140 pledează totuși, la fragmentul de pe Citera (Porolissum), faptul că este menționată cu numele soția (?) veteranului Senecia Relicta (chiar dacă lectura este deocamdată dubioasă, antroponimele nu deplin sigure).

*

Ca anexă a repertoriului cronologic al diplomelor date ostașilor-veterani încetățeniți și eliberați din formațiile auxiliare ale provinciei (provinciilor) Dacia apare util, chiar necesar un indicator sinoptic al unităților militare menționate, cu data, diploma, provincia, locul unde apar și unde au staționat în provincie. Atare grafic în cadrul unei lucrări de documentare nu poate fi decît un simplu indice de nume (unități auxiliare), cu citatele minime, strict necesare spre înțelegerea și utilizarea eficientă numai în primă instanță a textelor juridico-militare-administrative din livretele-diplome individuale de lăsare la vatră — documente de excepțională însemnătate (cum era știut și s-a văzut), dar care, oferind numai cîteva indicații precise despre unele trupe, comandanți-gubernatori, districtul provincial, data (anul, ziua), cîte un comandant de unitate și un ostaș-veteran (eventual familia lui) și alte informații „prosopografice“, au totuși deocamdată o valoare parțială, relativă, prin înseși natura și cadrul lor, fiind:

— limitate în timp la primele șase decenii (a. 106—164) de existență a provinciei carpatice;

— nu menționează toate unitățile auxiliare ale districtului provincial respectiv, ci numai — în chip firesc, practic — pe cele din care se lasă la vatră contingente de ostași la data respectivă;

— numărul pieselor este foarte redus, minim, abia 20, aproape ai fi tentat să spui „derizoriu“ față de stocurile ce s-au emis și înmînat nenumăraților ostași-veterani din cele vreo 55—60 de formații auxiliare (ale căror efective permanente totalizau cifra de 40 000) staționate mai mult sau puțin timp în Dacia; iar descoperirea și achiziționarea de diplome-livrete militare a fost din veacul al XVI-lea pînă astăzi mai mult datorită „hazardului“ arheologic și... norocului.

Un repertoriu complet al trupelor auxiliare ale Daciei romane poate fi alcătuit numai din totalitatea materialului documentar disponibil în etapa actuală: diplome militare, inscripții litice și tegulare, în cadrul unei monografii analitice exhaustive asupra armatelor auxiliare ale provinciei carpatice (cf. tabelul de „Auxilia Provinciae Daciae“ în SCIV, 23, 1972, p. 65—76; din care însă trebuie omis [52] „coh. I Lingonum“, fiind mai curînd antroponim *Ingen-*).

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	Dipld	Locul descoperirii	Garnizoana	
					Provincia	Castrul
A l a e						
1	I <i>Asturum</i> I ASTVR	13 XII 140	XIII, r. 6	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Hoghiz (Brașov)
2	I <i>Bataurum</i> miliaria	23 II 144 13 XII 157?	XIV [r.6] XV [r.6]	Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior Dacia Superior	Războieni-Cetate (Alba)
3	I BATAV ∞ I Gallorum et <i>Bosporanorum</i> I GALL [et Bospor] I GALL ET BOSPOR, I GALLOR ET BOSPOR	8 VII 158 23 II 144	XVI, r. 6 XIV, r.7	Cristești (Mureș) Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior Dacia Superior	Micia (Vețel, Hunedoara)
4	I <i>Britannica</i> civium Romanorum I BRITANNICA C R I BRITON C R	2 VII 110 10 VIII 123	XVI, r.7,20 XV [r.7]	Cristești (Mureș) Tibiscum (Jupa)	Dacia Superior Dacia Superior	Cristești (Mureș)
5	I Civium Romanorum	17 II 110	III, r.6 VII, r. 5,20	Porolissum (Sălaj) Gherla (Cluj)	Dacia Dacia Porolissensis	
6	I Claudia Nova Miscellanea I CLAVDIA	2 VII 110	II, r.6	Ungaria (Pannonia ?)	Dacia	
7	I Claudia <i>Gallorum</i> Capitoni I CLAVD GALL CAPIT I <i>Gallorum</i> et Bosporanorum (= 3) II <i>Gallorum</i> et Pannoniorum (= 11)	12 XII 140	III, r.6 XIII, r.7	Porolissum (Sălaj) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Dacia Inferior	

8	I <i>Hispanorum</i> I HISPANOR HISP	22 III 129 13 XII 140	X, r.6 XIII, r.6	Grojdibod (Olt) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior Dacia Inferior	Slăveni (Olt)
9	I <i>Hispanorum</i> Campagorum I HISPAN [Campagon] [TH]SPANOR CAMPAGON I HISPAN CAMPAG	23 II 144 13 XII 157? 8 VII 158	XIV, r.6 XV, r.6 XVI, r.6	Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin) Cristești (Mureș)	Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior	Micia (Vetel, Hunedoara)
10	I Augusta <i>Ituracorum</i> Sagittariorum I AVG ITVRAFORVM SAGITTAR I AVGSTA ITVRAEOR	17 II 110 2 VII 110	II, r.6-7, 25 III, r.6	Ungaria Porolissum (Sălaj)	Dacia Dacia	
11	II <i>Pannoniorum</i> Veterana II PANNONIORVM VETERANA II PANNON GALL ET PANN II GALLOR ET PANN II GALL ET PANN	2 VII 110 10 VIII 123 27 IX 159? 21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	III, r.7 VII, r.5 VII A XVII, r.6 XVIII, r.10 XIX, r. 10-11 XX [r. 8]	Porolissum (Sălaj) Gherla (Cluj) Domasnea (Caraș-Severin) Gălău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj)	Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis	Gherla (Cluj) Gherla (Cluj)
12	Siliana civium Romanorum SILIA C R [SILIA]N SILIAN C R SILIAN C R	2 VII 133 27 IX 159? 21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	XI, r.5 XVII, r.6 XVIII, r. 11, 27 XIX, r. 11 XX [r. 8]	Gherla (Cluj) Domasnea (Caraș-Severin) Gălău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj)	Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis	Gălău (Cluj)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	Diplă	Locul descoperirii	Garnizoana	
					Provincia	Castrul
8	I Augusta Nervia Pacensis <i>Brittonum</i> miliaria I AVG NERV PAC BRITTON ∞	13 XII 140	XIII, r. 8-9	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
9	II Augusta Nervia Pacensis <i>Brittonum</i> miliaria I AVG NERV [Pacens Brit- ton ∞]	27 IX 159?	XVII, r. 9-10	Domaşnea (Caraş- Severin)	Dacia Porolissensis	Buciumi (Sălaj)
	II NERV BRITT ∞	21 VII 164	XVIII, r. 14	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	II NERV BRITT ∞	21 VII 164	XIX, r. 14-15	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	[II NERV] BRITT ∞	21 VII 164	XX, r. 10	Căşeu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	?NERV BRIT		XXIII(?)	Porolissum (Sălaj)	Dacia Porolissensis	
10	III Campestris civium Roma- norum III CAMPESTRIS C R	17 II 110	II, r. 11	Ungaria	Dacia	
11	I <i>Cannanefatium</i>	27 IX 159?	XVII [r. 11]	Domaşnea (Caraş- Severin)	Dacia Porolissensis	Tihău (Sălaj)
	I CANNANEF	21 VII 164	XVIII, r. 15	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I CANNANEF	21 VII 164	XIX, r. 15-16	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	[I CAN]NAN	21 VII 164	XX, r. 11	Căşeu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
12	I Flavia <i>Commagenorum</i> I FL COMM	13 XII 140	XIII, r. 7	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
13	II Flavia <i>Commagenorum</i> e- quitata sagittariorum II FLAVIA COMMAGENOR SAGITTARIOR	2 VII 110 23 II 144	III, r. 12-13 XIV [r. 8]	Porolissum (Sălaj) Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Micia (Veşel, Ilunedoara)
14	I <i>Cretum</i> Sagittariorum I CRETVM SAGITTARIOR	2 VII 110	III, r. 10	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Drobeta(?)
15	IV <i>Cypria</i> civium Romanorum IIII CYPRIA C R	17 II 110	II, r. 12	Ungaria	Dacia	Bumbeşti (Gorj)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	Diplă	Locul descoperirii	Provincia	Castrul
16	I Aelia <i>Gaesatorum</i> miliaria I AELIA GAESAT ∞ [I AEL] GAESA ∞	2 VII 133 27 IX 159?	XI, r. 7-8 XVII, r. 9	Gherla (Cluj) Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	Bologa (Cluj)
	I AELIA GAESAT	21 VII 164	XVIII, r. 13	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	I AEL GAESAT	21 VII 164	XIX, r. 14	Căşeu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	[I] GALLOR DACIC	23 II 144 13 XII 157?	XIV [r. 8] XV, r. 10	Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraş- Severin)	Dacia Superior	
17	II <i>Gallorum</i> II GALL	13 XII 140	XIII, r. 10	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
18	II <i>Gallorum</i> Macedonica equi- tata II GALLORVM MACED- DONICA	17 II 110 2 VII 110	II, r. 10-11 III, r. 12	Ungaria Porolissum (Sălaj)	Dacia	
19	II <i>Gallorum</i> Pannonica II GALLOR PANNONICA	2 VII 110 23 II 144 13 XII 157?	III, r. 12 XIV, r. 7, 21 XV [r. 8]	Porolissum (Sălaj) Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraş- Severin)	Dacia Superior	
20	III <i>Gallorum</i> III GALLOR	22 III 129 13 XII 140	X, r. 7-8 XIII, r. 8	Grojdibod (Olt) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
21	III <i>Gallorum</i> III GALL	2 VII 110	III, r. 14	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Hoghiz (Braşov)(?)
22	V <i>Gallorum</i> V GALLOR	17 II 110 2 VII 110 2 VII 133 27 IX 159?	II, r. 8-9 III, r. 10 XL, r. 7 XVII, r. 10	Ungaria Porolissum (Sălaj) Gherla (Cluj) Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia	Pojejena (Caraş-Seve- rin)
23	I <i>Hispanorum</i> quingenaria pia fidelis I HISPANOR P F I HISPANOR P F I HISPAN I HISPAN	21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	XVIII, r. 15 XIX, r. 15 XX [r. 11]	Palatovo (Bulgaria) Căşeu (Cluj)	Dacia Porolissensis	Românaşi (Sălaj)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana	
					Provincia	Castrul
24	I <i>Hispanorum</i> veterana quingenaria equitata I HISPANOR VETERAN I HISP VET	22 III 129 13 XII 140	X, r. 6 XIII, r. 9	Grojdibod (Olt) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior Dacia Inferior	Buridava (Arutela) Brețcu (Covasna)
25	I Flavia Ulpia <i>Hispanorum</i> miliaria civium Romanorum equitata I FLAVIA VLPPIA HISPANORVM C R I FLAVIA HISPANOR ∞ I FL VLP HISP	17 II 110 2 VII 110 27 IX 159?	II, r. 10 III, r. 9 XVII, r. 8	Ungaria Porolissum (Sălaj) Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Dacia	Potaissa (?)
26	II <i>Hispanorum</i> scutata Cyrenaica equitata II HISPANOR II HISP SCVTATA CYREN II HISPAN II HISP II HISP II HI[SP]	21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164 2 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	XVIII, r. 13 XIX, r. 13 XX, r. 9 III, r. 11 XVII, r. 11 XVIII, r. 15 XIX, r. 16 XX, [r. 11]	Gilău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj) Porolissum (Sălaj) Domașnea (Caraș-Severin) Gilău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj)	Dacia Dacia Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis	Virșet (Bana-tul Sîrbesc) Bologa (Cluj)
27	IV <i>Hispanorum</i> equitata IIII HISP IV HISP	23 II 144 13 XII 157? 8 VII 158	XIV, r. 10 XV [r. 10] XVI, r. 8	Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin) Cristești (Mureș)	Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior	Înlăceni (Harghita)

28	I Augusta <i>Ituraeorum</i> Sagittariorum I AVG ITVRAEORVM SAGITTAR [I AVG] ITVR I AVG [ITVR] I AVG ITVR	17 II 110 23 II 144 13 XII 157? 8 VII 158	II, r. 7 XIV, r. 8–9 XV, r. 10–11 XVI, r. 8	Ungaria Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin) Cristești (Mureș)	Dacia Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior	Porolissum (Sălaj)
29	I <i>Ituraeorum</i> Sagittariorum miliaria(?) equitata(?) I ITVRAEORVM V <i>Lingonum</i> V LINGONVM [V LINGO]N V LINGON V LINGONVM	17 II 110 2 VII 110 27 IX 159? 21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	II, r. 9 III, r. 13 XVII, r. 12 XVIII, r. 16 XIX, r. 6 XX [r. 12]	Ungaria Porolissum (Sălaj) Domașnea (Caraș-Severin) Gilău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj)	Dacia Dacia Dacia Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis	Porolissum (Sălaj)
30	I <i>Montanorum</i> I MONTANOR II Flavia <i>Numidarum</i> II FLAV NUMIDAR II FLA NVM	2 VII 110 22 III 129 13 XII 140	III, r. 9 X, r. 7 XIII, r. 9	Porolissum (Sălaj) Grojdibod (Olt) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Dacia Dacia Inferior Dacia Inferior	Feldioara (Brașov)
31	I <i>Pannoniorum</i> veterana pia fidelis equitata I PANNONIORVM VETERANA P F	2 VII 110	III, r. 10–11	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Înlăceni (Harghita)
32	VIII <i>Raetorum</i> civium Romanorum equitata torquata VIII RAETORVM C R VIII RAETOR C R VIII RAET C R]	17 II 110 2 VII 110 23 II 144 13 XII 157?	II, r. 12 III, r. 14 XIV, r. 10 XV [r. 9]	Ungaria Porolissum (Sălaj) Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Dacia Dacia Superior Dacia Superior	Înlăceni (Harghita)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data An	Diplă	Locul descoperirii	Garnizoana	
					Provincia	Castrul
35	I <i>Thracum</i> Germanica civi- um Romanorum I THRACVM C R I [TH]RACVM C R	17 II 110 2 VII 110	II, r. 9 III, r. 9	Ungaria Porolissum (Sălaj)	Dacia Dacia	
36	I <i>Thracum</i> Sagittariorum I T[HRAC] SAG I THRAC SAG I THRAC SAG	23 II 144 13 XII 157? 8 VII 158	XIV, r. 9 XV, r. 9 XVI, r. 7	Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin) Cristești (Mureș)	Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior	
37	VI <i>Thracum</i> equitata VI THRACVM VI THRAC VI THRAC VI THRA[CVM]	2 VII 110 27 IX 159? 21 VII 164 21 VII 164 21 VII 164	III, r. 14 XVII, r. 12 XVIII, r. 16 XIX, r. 16-17 XX [r. 12]	Porolissum (Sălaj) Domașnea (Caraș- Severin) Ghlău (Cluj) Palatovo (Bulgaria) Cășeu (Cluj)	Dacia Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis Dacia Porolissensis	Porolissum (Românași?)
38	I <i>Tyriorum</i> Sagittariorum I TYRIOR SAG	13 XII 140	XIII, r. 8	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
39	I <i>Ubiorum</i> I VBIOR	23 II 144	XIV, r. 10	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Odorheiu Se- cuiesc (Har- ghita)
40	[I] VLBIOR I <i>Vindellicorum</i> miliaria civium Romanorum pia fidelis I VINDELICOR ∞ C R P F I VIND ∞ I VINDELICOR ∞	13 XII 157? 2 VII 110 23 II 144 13 XII 157?	XV, r. 9 III, r. 8 XIV, r. 9 XV, r. 7, 21	Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin) Porolissum Nova Zagora (Bulgaria) Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin)	Dacia Superior Dacia Dacia Superior Dacia Superior	Arcidava (Vă- rădia, Caraș- Severin) Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)

20-29

N u m e r i

1	Vexillarii <i>Africae</i> et <i>Maur-</i> <i>taniae</i> Caesaricensis VEXII, AFRIC ET MAVRET CAES	8 VII 158	XVI, r. 8-9	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	
2	Pedites Singulares <i>Britannici</i> PEDITES SINGVLARES BRITANNICI PEDITES BRITANNICI PEDITES SINGVL BRIT- TANNIC	17 II 110 2 VII 110 13 XII 157?	II, r. 13 III, r. 14-15 XV, r. 11	Ungaria Porolissum Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin)	Dacia Dacia Dacia Superior	Cigmău (Hunedoara)
3	Vexillatio Equitum <i>Illyricorum</i> VEXILLATION EQVIT ILLYRICOR NVM EQ [I]LLYR, NVME- RO EQVIT ILLYRICOR	22 III 129 13 XII 140	X, r. 5, 19 XIII, r. 5, 20	Grojdibod (Olt) Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior Dacia Inferior	
4	<i>Mauri</i> Gentiles CVM MAVRIS GENTILIBVS	8 VII 158	XVI, r. 9-10	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	
5	<i>Palmyreni</i> Sagittarii ex Syria PALMYRENIS SAGITTA- RIIS EX SYRI(a) [Palmyrenis Sagittarii ex] SY[ria] PALMYRENIS SAGITTA- RIIS [Palmyrenis S]AG[ittar]- IIS	29 VI 120 29 VI 120 12 II 126 12 II 126	V, r. 6 VI, r. 1 VIII, r. 5 IX, r. 5	Cășeu (Cluj) Porolissum Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin) Tibiscum (Jupa, Caraș- Severin)	Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior Dacia Superior	Porolissum Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)

Din Pannonia Inferior

	Ala I Flavia Augusta <i>Bri-</i> <i>tannica</i> miliaria civium Romanorum (CIL, XVI 164, a. 110; <i>Acta Arch.</i> , I, 1951, p. 192, 195, 207) ALA I BRITANNOR C R	10 VIII 123	VII, r. 8	Gherla (Cluj)	Pannonia Inferior	Matrica
--	--	-------------	-----------	---------------	-------------------	---------

B) Diplome privind armatele altor provincii și fragmente nedeterminate, incerte (DiplD XXIV—XXX)

Livretele-diplome date pentru armatele altor provincii ale imperiului, dar descoperite în teritoriul Daciei, pot fi considerate cu anumite condiții și rezerve de ordin formal ca materiale epigrafice ale provinciei carpatice, în sensul că deși confecționate (ca toate diplomele militare) la Roma și destinate armatelor din provinciile de staționare a trupelor și ostașilor deveniți veterani, aceștia — sau erezii, familiile lor — au luat calea spre Dacia, unde s-au stabilit de la început și probabil pentru totdeauna, fie în calitatea unor „deducti” ai stăpînirii romane, fie ca simpli imigrați, în orice caz ca elementele sociale-demografice privilegiate ale regimului roman. Asemenea documente prezintă deci o semnificație social-istorică oarecum indirectă în primul rînd pentru fenomenul de imigrare și intensă „colonizare” a provinciei nou organizate, pentru structura romană a populației provinciale care a adus documentele sale de încetățenire, făcînd uz de ele în societatea „daco-romană”, unde s-au pierdut atît documentele, cît și posesorii-purtători, prin integrarea lor definitivă în romanitatea carpato-danubiană.

Diplomele aduse din alte provincii și referitoare la acestea vor fi catalogate în ordinea cronologică a emiterii lor, majoritatea (care au data exactă, utilă) fiind din jumătatea a doua a veacului I e.n., înainte de constituirea provinciei carpatice: DiplD XXIV din 13 mai 86, dată pentru armatele provinciei Iudaea și aparținînd tracului *Seuthes Traibithi filius*; DiplD XXV din 14 iunie 92, pentru flota dunăreană (classis Flavia Moesica); DiplD XXVI din 14 august 99, pentru armatele Moesiei Superior; este de presupus și chiar de postulat că imigrații-purtători, titularii sau erezii aducînd aceste documente (și desigur alte asemenea acte juridice-familiale) au venit în Dacia în primii ani după constituirea provinciei carpatice. Alte diplome fragmentare descoperite în Dacia și care au fost grupate în acest lot al pieselor „externe” ori dubioase (probabil nu chiar toate „dubioase”, putînd unele fragmente să fi aparținut ostașilor din armatele provinciei carpato-dunărene), rămîn deocamdată nesigure fie ca date, fie ca proveniență teritorial-geografică, deci „Daciae incertae”.

24.— DiplD XXIV, 13 mai 86 (Provincia Iudaea), ambele tăblițe, înalte de 180, late de 155 mm, descoperite la 1798 în teritoriul satului Turea (jud. Cluj); la început în posesia unui prefect Csáky, apoi în colecția arheologică a Colegiului Bethlen din Aiud, unde piesa întreagă a fost văzută de J. F. Neigebaur la 1847; în timpul revoluției din 1848 s-a pierdut, dar mai tîrziu a fost regăsit un fragment din colțul stîng de jos al tablei II (păstrat în Muz. Aiud).

Parnassusi Időtöltés, 7 (1800), p. 92—97 (F. Benkő, cu precizarea „az 1798-ban kapott római régiségek; két Rézbábla, melyek a' szegelyeken jukások lévén karikákkal egybe voltak kötve, és találtattak Kolosvármegyében Türeből”, textul la p. 93—95; p. 97; „a réztáblákat hozták a Museumnak Nemes Kolosvármegyéből Türeből, Togatus Zudor Sándor és tanítványa Ketzeli Josef Poéta”); *Bonner Jahrb.*, 1848, p. 26; *Bullettino dell' Inst.*, 1848, p. 24; *Dacien* (1851), p. 229—231; *InscrDac.*, nr. 864; L. Renier, *Recueil dipl.*, nr. 47, pl. 17—20; *CIL*, III, p. 857 (cf. p. 1964); Huebner, *Exempla*, nr. 825; *CIL*, XVI 33.

DOMITIANVS SEVTHAE

- Imp(erator) caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus augustus Germanicus pontifex maximus tribunic. potest. V, imp(erator) XII* (etc.)
5. *equi(ti)bus et peditibus qui militant in alis duabus quae appellantur Veterana Gaetulorum et I Thracum Mauritana et cohortibus quattuor I Augusta Lusitanorum et I et II Thracum et*
  10. *II Cantabrorum et sunt in Iudaea sub Cn(aeo) Pompeio Longino qui quina et vintenne d(iem) III idus Maias*
  20. *Sex(to) Octavio Frontone T(iberio) Iulio Candido Mario Celso co(n)s(ulibus) Coh(ortis) II Thracum cui prae(e)st Claudius Montanus equiti Seuthe Traibithi f(ilio) Cololetic(o)*
  25. *Descriptum et recognitum ex tabula* (etc.)

Titularul livretului-diplomă, tracul *Seuthes* fiul lui *Traibithus* din tribul coeleților, recrutat în trupa sa auxiliară *cohors II Thracum* pe la a. 60, a fost „lăsat la vatră” la a. 86 în provincia unde și-a încheiat „stagiul” un sfert de veac, Iudaea, de unde s-a întors cu siguranță în patria natală balcanică prin sudul Traciei; de aici, peste vreo două decenii (avînd poate 65—70 de ani) a plecat spre Dacia cu valurile de „colonisti”, sau — dacă nu el în persoană — vreun erede al său traco-roman a imigrat în noua provincie, stabilindu-se pe la nord de Napoca (Clujul de azi), unde i s-a pierdut certificatul de cetățenie-eliberare din serviciul militar activ. Altfel, prezența unui important document juridic-administrativ și personal cum este diploma militară pentru provincia Iudaea dată unui ostaș traco-roman din *cohorta II Thracum*, descoperită în nordul provinciei Dacia, este cu totul inexplicabilă, ar fi chiar lipsită de sens, o „enigmă” istoriografică.

25.— DiplD XXV, 14 iunie 92 (classis Flavia Moesica, flota dunăreană), ambele tăblițe descoperite în a. 1547 lângă Brețcu (jud. Covasna), cum indică într-o scrisoare către Honterus chiriarhul Anton Verancius la 15 dec. 1547: „contigit me his diebus intellexisse, quod apud Seculos [secui] in sede Kyzdi [Țirgu Secuiesc] extarent vestigia urbis cuiusdam per vetustae — — — eamque Romanorum fuisse ex aedificiis quidam, qui id mihi retulerunt, existimant. Adiecerunt insuper tabulam aeneam ibidem esse inventam, in qua litteris et Iulii et Augusti caesarum nomina continentur — — — Quum autem dicunt eam delatam fuisse Brasso-viam, ac tibi et notario cuidam civitatis vestrae traditam, magnopere rogo te, velis ad me, quidquid in illa excisum sit, describere — — —” (*Anton. Verancius összes munkái*, ed. Szalay L., VI 288, citat în *InscrDac.*, nr. 863); informația păstrată și de J. Bongarsius („effossa duo tabularum fragmenta 1547 in Ciculia Hungariae prope Brez”, citat în *CIL*, III, p. 858); diploma a dispărut; este cunoscut textul numai din intus tabella I și II, extrinsecus tabella II (parțial), după copia primită de

Bongarsius din partea unui medic braşovean P. Kertz, într-un manuscris la Berna şi în cartea *Rerum Hungaricarum scriptores varii* (1600), p. 628, şi la Gruterus după fişele lui Bongarsius; de aici este luat în repertoriile de diplome (Marini, Vernazza, Haubold, Cardinali, Renier, citaţi în CIL, III), *Dacien* (1851), p. 286, şi în *InscrDac*, nr. 863; CIL, III, p. 858 (cf. p. 1966), XVI 37.

*Imp(erator) caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus
augustus Germanicus pontifex maximus
tribunic(ia) potestat(e) XI, imperator XXI
censor perpetuus consul XVI p(ater) p(atriae)*

5. *iis qui militant in Classe Flavia Moesica
quae est sub Sex(to) Octavio Frontone
qui sena vicena plurave stipendia meruerunt
item dimissis honesta missione (etc.)...*

Veteranul cu nume necunoscut (dispărut cu textul-copie al feţei principale a tabellei I, care nu s-a păstrat), sau vreun urmaş-rudă din familia sa a imigrat desigur în Dacia imediat după organizarea provinciei, stabilindu-se în est, poate chiar la castrul auxiliar de lângă Breţcu.

26. — DiplD XXVI, 14 august 99 (Moesia Superior), tabella II fragment subţire înalt de 122, lat de 80 mm, fractura este în sens vertical exact prin orificiile de legare a celor două tăbliţe; fragmentul este spart în şase bucăţi cu ocazia descoperirii, la începutul anului 1962, în strada Dobrogeanu-Gherea la Alba Iulia, şi deformată probabil de vreun incendiu în antichitate. Pe faţa interioară are partea finală a textului juridic şablon al decretului-lege, ziua, [luna] şi consulii anului, unitatea auxiliară, comandantul ei, numele ostaşului-veteran „eliberat” din serviciul activ (lăsat la vatră), formula de încheiere a autentificării; faţa externă (cu trei linii la marginea stîngă): numele martorilor, din care au rămas numai praenomen şi gentilicium (cognomina fiind lipsă, dispărute în jumătatea dreaptă pierdută a tăbliţei). Muz. Alba Iulia.

ActaMN, I 1964, p. 178 („un fragment din tăbliţa II, găsit la Alba Iulia în 1962, se referă la un ostaş din cohors II Hispanorum, a. 99; inedit”, Daicoviciu — Protase); *Fasti Archaeologici*, VII 1965, p. 322—323, nr. 4711 (A. C. Popa: „intus e extrinsecus II, del veterano Quintus Bonio, figlio di Veranius, che aveva fatto parte dei pedites della coorte II Hispanorum; consoli Q. Fabius Barbarus Valerius Magnus Iulianus e A. Caecilius Faustinus, a. 99”); *DacPannInf*, p. 102—109, fig. 20—21 (desen); *Apulum*, XII 1974, p. 103—110 (foto, desen, I. I. Russu).

TRAIANVS BONIONI

Intus tabella II

*[Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus
augustus Germanicus pontifex maximus
tribunic(ia) potestat(e) III, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae)]*

etc., — un gol în text la început de circa 14—15 rînduri, care se aflau pe intus tabella I, fiind asemănător ca formulare cu diplomele pentru provincia Moesia Inferior, CIL, XVI 44 şi 45 —]

*[i]psis liberis poste[risque eorum civi-
tatem dedit et conub[ium cum uxorib(us) quas
tunc ha du issent c[um est civitas iis
data aut si qui caelib(es) essent cum i(i)s quas
postea duxissent dum[taxat singuli singulas
a(nte) d(iem) XVIII [kal(endas) Sept(embres)
Q(uito) Fabio [Barbaro
[co(n)s(ulibus)*

*[A(ulo)] Caecilio [Faustino
[Co]h(ortis) II Hispanor(um) [cui praeest
M(arcus) Statius Q(uiti fil.)] [— — — —
pediti*

*Bonioni Verani f(ilio) [— — — —
Descriptum et recogn[itum ex tabula aerea
quae ffixa est Rom[(ae) in muro — — —?].*

Scrierea pe faţa interioară este (ca de obicei) mai stîngace, chiar rudimentară, cu unele erori de limbă, ca HADVISSSENT scris în loc de

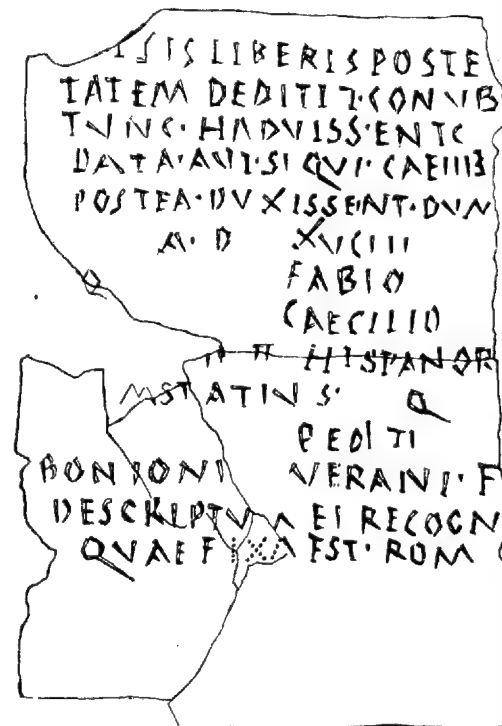

Fig. 66 — DiplD XXVI, tabella II intus
(*DacPannInf*, p. 104)

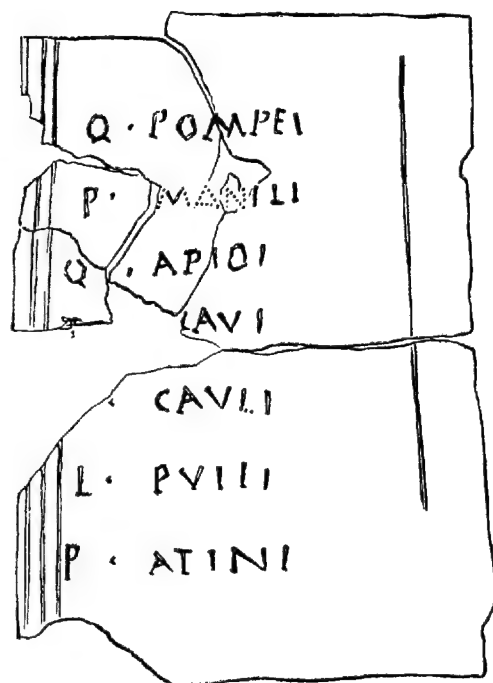

Fig. 67 — DiplD XXVI, tabella II extrinsecus
(*DacPannInf*, p. 105)

habuissent; pe fața externă (lista martorilor autentificatori) este ceva mai îngrijită.

Extrinsecus tabella II

Q(uinti)	Pompei	[Homeri]
P(ubli)	M[an]ili	[— — —]
Q(uinti)	Apidi	[Thalli]
T(iti)	[F]lavi	[— — —]
[.]	Cauli	[— — —]
L(uci)	Pulli	[— — —]
P(ubli)	Atini	[— — —]

Din comentariul epigrafic-istoric prezentat în *DacPannInf*, p. 102—109, reținem următoarele elemente:

— Împăratul „emitent“ al decretului este evident Ulpus Traianus cu numele și titulaturile ca în diplomele contemporane (din aceeași zi a anului 99) pentru armatele Moesiei Inferior, CIL, XVI 44 și 45.

— Data decretului este indicată prin cifra zilei: a 19-a înainte de o zi care nu poate fi decât calendele unei luni subsecventă unei luni cu

31 de zile (deci februarie, septembrie sau ianuarie); s-a admis prin analogie cu diplomele citate, 14 august 99.

— Unitatea auxiliară *cohors II Hispanorum* se afla în Moesia Superior încă din vremea lui Flavius Domitianus, ca și sub Ulpus Traianus, care la 8 mai a. 100 face eliberări de ostași din 3 *alae* și 21 *cohortes* ale provinciei, între ele fiind și aceeași *cohors II Hispanorum* (CIL, XVI 46 = ILS, 9054). Fragmentul descoperit la Alba Iulia (Apulum) în Dacia arată că un an mai înainte, la 14 august 99 încă se făcuseră eliberări din auxiliile Moesiei Superior. Unitatea a luat parte la lucrările de construire a podului lângă Drobeta (cărămizi COH II HISP); după campania de subjugarea Daciei, la a. 108 staționa lângă Virșet (Vrșac) în Banatul sîrbesc (CIL, III 6273); în a. 110 este menționată între formațiile auxiliare ale provinciei Dacia (DiplD III, r. 11), în Dacia Porolissensis la 158/9 (DiplD XVI, r. 11), ca și la 164 (DiplD XVIII, r. 15, XIX, r. 16, XX, r. 11). Ostașul lăsat la vatră, *Bonio* fiul *Veran(i)us*, avea desigur un „ethnicon“ sau „demotikon“ (adică: tribus, „naționalitatea“ ori un oraș, territorium, localitate de obîrșie), care a dispărut în lacuna inscripției de bronz, jumătatea dreaptă a tăbliței, pierdută; pare să fi fost mai curînd un „Hispanus“ ori în general un galo-roman (celt), dacă antroponimul *Bonio* este sigur celtic, potrivit exemplelor citate (*CeltSpr*, I, 479: CIL, III 3679, 5354, X 3123); patronimicul *Veran(i)us* poate să fie celtic sau chiar italo-roman. Nu este exclus ca *Bonio* să fi venit în Dacia împreună cu unitatea din care fusese eliberat la a. 99 și de care nu s-a despărțit în timpul campaniilor de subjugare a geto-dacilor, iar după stabilirea coortei II Hispanorum în Dacia (Superior) el și-a ales domiciliul în canabaele legiunii XIII Gemina pe malul Mureșului central, lângă Alba Iulia.

— Martorii autentificatori în diploma fragmentară din 14 august 99 pentru armata auxiliară a Moesiei Superior se cunosc numai prin praenomen și nomen gentilicium, ca atare numai nr. 1 și 3 pot fi identificați cu certitudine (sau probabilitate) între „semnatarii“-chezași cunoscuți pînă acum din alte diplome: *Q. Pompeius Homerus* atestat în anii 98, 100, 103, 105 și 107 (CIL, XVI 42, 46, 48, 50 și 55; *AnnEp*, 1968, 513); *Q. Apidius* — — — poate fi *Q. Apidius Thallus*, a. 107 și 114 (CIL, XVI 55, 61); ceilalți sînt fie necunoscuți (nr. 2), fie au cîte 3—5 omonimi în ultimii ani ai sec. I și primii ai sec. II cu care nu pot fi identificați (*DacPannInf*, p. 108).

27.— DiplD XXVII, a. 121, tabella II fragment înalt de 65, lat de 50, gros de 1 mm, colțul stîng de jos (extrinsecus, care prezintă la margine o liniatură-chenar), la colț un orificiu; locul descoperirii necunoscut, posibil Dacia (Oltenia?); se păstrează la Muzeul național de anticități (Institutul de arheologie, București).

Dacia, XI—XII, 1945—1947 (1948), p. 273, fig. 1 (desen, D. Tudor); *AnnEp*, 1950, 78; CIL, XVI 168. Inceputul decretului (tabella I extrinsecus și intus) a fost refăcut analogic; „iis qui militant in classe — — —“ a fost propus de Nesselhauf, care afirmă că numele celui de-al doilea consul nu e cunoscut, primul fiind Cn. Arrius Augur.

HADRIANVS IVNIO

Intus tabella II

[Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi
Nervae nepos, Traianus Hadrianus aug(ustus)
pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) V co(n)sul) III
iis qui militant in classe — — — ?

quorum nomina subscripta sunt ipsis

liberis posterisque eorum]

civit(atem) dedit [et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc
habuiss(ent) cum [est civit(as) iis dat(a) aut siqui caelib(es)

essent cum iis quas postea duxiss(ent) dumtaxat

singuli sin(gulas) [a(n)te] d(iem) — — —

Cn(aeo) Arrio Aufgure — — — — — co(n)s(ulibus)

gr[egali]

Iunio Iun[— — — —] f(ilio) — — — —

[Descriptum et recognitum ex tabula — — — —]

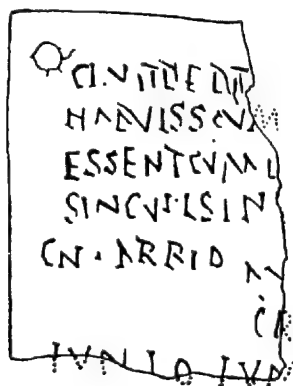

Fig. 68 — DiplD XXVII,
tabella II intus (Dacia,
XI–XII, 1948, p. 273)

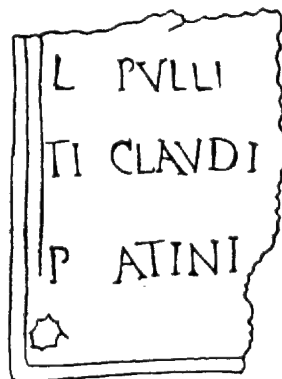

Fig. 69 — DiplD XXVII,
tabella II extrinsecus (Dacia,
XI–XII, p. 273)

Extrinsecus tabella II

L(uci)	Pulli	[Anthi
Ti(beri)	Claudi	[Erotis
P(ubli)	Atini	[Crescentis

Din observațiile comentariilor precedente ar fi de reținut probabilitatea că diploma aparținea unui ostaș din flotă, în cazul de față eventual *Classis Flavia Moesica* (cf. DiplD XXV), care s-a stabilit probabil în teritoriul Daciei Inferior (Oltenia), unde i s-a găsit diploma fragmentară; documentul poate fi însă și din teritoriul Dobrogei (Moesia) sau chiar din Muntenia „extra fines imperii” (ca de ex. livretul-diplomă

al lui Lucius Sextilius Pudens din Stobi, descoperit pe malul Dunării la Giurgiu în a. 1858, CIL, XVI 78, din a. 134). Martorii sînt ultimii trei din cei șapte, aceiași ca în a. 120 (DiplD V și VI).

28. — DiplD XXVIII, mai/iunie 123/125, fragment colțul drept de jos din tabella I, înalt de 58, lat de 23, gros de 1 mm, greutate 16 g; la margine are o dublă liniatură drept chenar; sînt ultimele 12 rînduri, jumătatea dreaptă (sfîrșitul) textului de pe extrinsecus tabella I (din r. 5 și 12 nu se vede nici o literă, ele sfîrșind mai la stînga, fiind mai scurte decît celelalte); pe dosul fragmentului (unde era incizat „textul interior”, identic celui exterior, cu unele variante) nu se vede vreo urmă de scriere, textul poate să fi fost mai la dreapta și mai sus. Se pot citi unele litere, destul de îngrijit incizate, dar parțial șterse și confuze. Descoperit în a. 1911, în Alba Iulia, cartierul Partoș (Portus Marusii), la est de drumul ce duce dinspre oraș la rîu (Muz. Alba Iulia, inv. nr. f 920).

StCom (Apulum), IV 1961, p. 120–123, fig. 1 (desen, I. I. Russu, cu amplu comentariu).

Fig. 70 — DiplD XXVIII, tabella I extrinsecus
(Apulum, IV, p. 120)

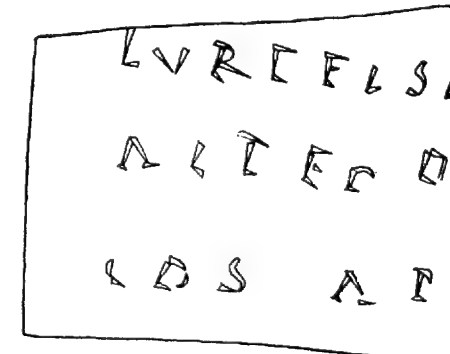

Fig. 71 — DiplD XXVIII, tabella II extrinsecus (Apulum, IV, p. 124)

HADRIANVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi
Nervae nepos, Traianus Hadrianus aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) trib(unicia) potest(ate) VIII?, cos. III, p(ater)
p(atriciae)

equitib(us) et pedit(ibus) qui militaver(unt) in — — —

et sunt in — — — — —

quin(is) et vican(is) pluribusve stipendi(i)s eme-
ritus (etc.) — — — — —

? a(n)te d(iem) — — kal(endas, non. id.?) i(un)ias 1

[A(ulo) Larcio Macedone — — — — — V]erre co(n)s(ulibus) 2

[Cohort(is) sau alae? — — — — —] cui pra(e)est 3

[— — — — —] vor (-nor?) 4

[— — — — —] ex gregale, ex pedite? 5

[— — — — —] f(ilio) Ha]drumet(o) 6

[et — — — — —] f(iliae) uxori eius] Pann(oniae) 7

[et — — — — —] f(ilio)] eius 8

[et — — — — —] f(iliae)] eius 9

[Descript(um) et recogn(itum) ex tabu]la aenea 10

[quae fixa est Ro]mae p]ost tem- 11

[plum divi Aug(usti) ad Minervam]. 12

Textul lacunar prezintă multe dificultăți de lectură-întregire.

— În r. 1 al fragmentului resturile de litere nu pot fi decât din IJVN, Iunias, deci data este începutul lui iunie sau partea a doua a lunii mai, când consuli erau A. Larcio Macedo și un — — — Verres (CIL, VI 2081 fragm. g (cf. și 32378) „A. Larcio Macedone, — — — Verre co(n)s(ulibus)“, la o zi de 27 mai, consuli suffecti ai unui an ce poate fi indicat prin faptul că primul este cunoscut ca guvernator (legatus augusti propraetore) al provinciei Galatia, în a. 122 (după pietre miliare, CIL, III 310, 313, 14184, 47, 59—61; JÖAI, XXX 1937, Bbl. 21 = AnnEp, 1937, 91), deci consul suffectus într-un an imediat următor (RE, XII, 802—3, 15; A. Degraasi, Fasti consulari, p. 36).

— Ostașul-veteran era originar din Hadrumetum, dar nu se poate afirma că ar fi făcut parte din vreo unitate auxiliară a armatei Daciei (Dacia Superior?); totuși această eventualitate rămâne foarte probabilă; soția lui era din Pannonia, cu toate că în alte diplome femeile din Pannonia poartă numele vreunui trib celto-illyric de aici (CIL, XVI 49 „Azal(a)“, ori localitate (CIL, XVI 61 „Aquin(co)“); în familie cel puțin doi copii, dar posibil chiar patru după lungimea rîndurilor lacunelor.

Fragment din tabella II, bronz de culoare brună-verzuie, cu patină frumoasă, 38×58×1 mm, greutate 18 g, descoperită împreună cu fragmentul DiplD XXVIII, în cartierul Partoș la Alba Iulia (Muz. Alba Iulia, inv. nr. f. 921). Fragmentul este scris pe ambele fețe: pe una (cu

litere ceva mai îngrijite, frumos incizate; fața externă?) are două antroponime, pe cealaltă are trei rînduri fragmentare de text latin:

P(ubli) Atti [Severi

L(uci) Pulli [Daphni?

— — — — — — — — — —

sînt după toate aparențele primii doi din cei șapte martori (testes) dintr-o diplomă militară (ce ar putea fi precedentă), apărînd cu intermitențe între anii 122 și 139, de ex. CIL, XVI 79 (din a. 134): „Ti(beri) Claudi Menandri, P(ubli) Atti Severi, L(uci) Pulli Daphni, T(iti) Flavi Romuli (etc.)“. Textul de pe fața cealaltă a fragmentului este neobișnuit pe diplomele militare:

IVRE FISC — — — — — Iure fisc(i?) — — — — —

ACT ED O — — — — — act(um?) ed (et?) — — — — —

COS AP — — — — — co(n)s- ap — — — — — ?

Poate să fie un text juridic ce fusese scris anterior (ori ulterior?) pe tăblița de bronz utilizată ca diplomă militară (StCom, Apulum, IV 1961, p. 123—124).

29. — DiplD XXIX, a. 138/161 (Moesia Superior), tabella I fragment, colțul de sus stînga, înalt de 33, lat de 31 mm, descoperit în ruinele castrului de lângă Răcari (jud. Dolj), păstrat în Muzeul național de anticități (Institutul de arheologie București).

DacMalv, p. 16 (54), fig. 8—9 desen-reconstituire, pl. V, 2 foto și ArchAnz, 1913, col. 373—375, fig. 10 (foto, V. Pârvan); CIL, XVI 114; OltR³, p. 534, nr. 426.

PIVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar [divi Hadriani f(ilius) divi Traiani
Parth(ici) nep(os) [divi Nervae pronepos T(itus)
Aelius Ha]dr[ianus Antoninus aug(ustus) Pius
pont(ifex) m[ax(imus) tr(ibunicia) pot(estate) — — imp — —, cos. —
p(ater) p(atriciae)]

3. Ma]ur[is eq(uit(ibus) et pedit(ibus)? qui sunt in Moesia Sup(er(iore) sub — — — — —

Intus tabella I

Imp(erator) caes(ar) [divi Hadriani f(ilius) divi Traiani
Parth(ici) [nep(os) divi Nervae pronepos T(itus) Ael(ius)
Hadri]anus Antoninus aug(ustus) Pius pont(ifex)
ma]x(imus) tr(ibunicia) pot(estate) — — — — —

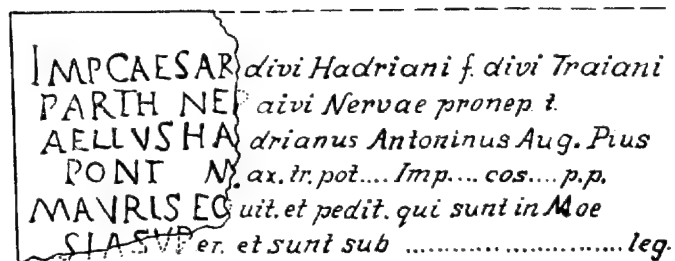

Fig. 72 — DiplD XXIX, tabella I extrinsecus (DacMalv, p. 54)

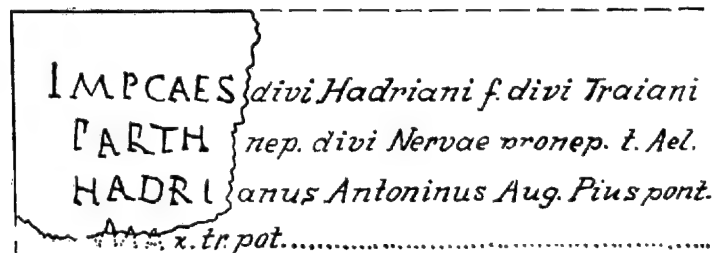

Fig. 73 — DiplD XXIX, tabella I intus (DacMalv, p. 54)

Litera S- la începutul r. 6 fiind certă, cum asigură primul editor („că prima literă din rîndul 6 în nici un caz nu poate fi un C, spre a ceti *Dal*cia su[per]iore, este clar și din fotografie”), care afirmă că „dacă lectura *Moesia* este exactă, atunci avem un foarte important document pentru împărțirea printre trupele auxiliare ale Daciei și Moesiei, a acelor *Mauri gentiles* de cari vorbește diploma LXVII (=DiplD XVI): *et vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis, qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia superiore...*” (DacMalv, p. 16 = 54; ArchAnz, 1913, col. 375—376). Cum s-a observat, ostașul-veteran din formația de „*Mauri equites*” s-a așezat, după eliberare din serviciul activ, la Răcari, unde se atestă epigrafic (cărămizi ștampilate) *N(umerus) M(aurorum) E(quitum)*, Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari*, Craiova, 1931, p. 19—20; SCIV, V 1954, p. 608 (N. Gostar); OltR³, p. 352.

30.— DiplD XXX, dintre a. 103 și 157, tabella I, fragment lat de 29, înalt de 23 mm, descoperit în raza comunei Orlea (jud. Olt), păstrat în muzeul școlar al aceleiași localități.

SCIV, 22, 1971, p. 109—113, fig. 4 desen, 5 foto; *Dacia*, XVI 1972, p. 283—285 (C. C. Petolescu).

Extrinsecus tabella I

[cum est civit. iis dat]a aut [si qui caelib. essent
[cum iis quas post]ea duxi[ssent dumtaxat singuli
[singulas] a(n)te d(iem) XVI k(alendas) M[———
[—————?] Metilio [—————
[—————] OI[—————

Fig. 74 — DiplD XXX, tabella I extrinsecus (SCIV, 22, 1971, p. 109—110)

Fig. 75 — DiplD XXX, tabella I intus (SCIV, 22, 1971, p. 109—110)

Intus tabella I

—————
————— d[i] v i N[ervae] ———
————— trib. pot] VII [cos. III p.p.]

Considerînd că cifra VII de pe fața interioară este „trib. potest. VII” a lui Aelius Hadrianus, iar „XVI kal. M” ar fi calendele lunii mai, editorul datează fragmentul de diplomă în 15 aprilie 123, cînd unul dintre consuli suffecti era *P. Metilius Secundus Pontianus*, și face o reconstituire schematică a textului diplomei după șabloanele consacrate.

Addenda

30a.— DiplD XXXa. Fragment de bronz, 20×19 mm, gros 0,5 mm (în reconstituirea grafică va fi avut lățimea de 90—100 mm); textul era încadrat de un chenar (păstrat la marginea de sus), în sens vertical la mijloc avea o altă dungă (adîncitură); din această tabella I extrinsecus s-au păstrat resturi din primele patru rînduri de text, ce pot fi întregite. Piesa a fost semnalată în aprilie 1975 de prof. Dim. Braharu (Cluj-Napoca), din colecția sa de monete romane provenind din zona arheologică a marelui centru roman Porolissum (Moigrad—Jac, jud. Sălaj; adunate de prof. L. Ghergariu).

PIVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator) caesar divi] Hadr[iani f(ilius) divi Tra-]
[iani Parthic(i) nep(os)] divi N[ervae pronep(os)]
[T(itus) Aelius Hadria]nus Ant[oninus aug(ustus)]
[Pius pont(ifex) max. tr.] pot(estate) XV [———
[—————]

Fig. 75 a — DiplD XXXa, tabella I extrinsecus

Pe dos nu se poate identifica nicio literă (eventual O sau T?) din cauza coroziunii. Dacă la TR POT avem cifra XV, înseamnă că piesa datează din a. 152 (TR POT XVI era din 153, XVII din 154, XVIII din 155, XVIII din 156). Diplomele date armatelor auxiliare ale Daciei de către împăratul T. Aelius Antoninus Pius (138—161): DiplD XIII, XIV, XV, XVI, XVII. Este probabil că fragmentul de mai sus (dintre anii 152—156) era o diplomă dată pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis; certitudine nu poate exista; dar nu trebuie uitat că toate diplomele militare descoperite în teritoriul Daciei Porolissensis: DiplD I, III, IV, V, VI, VII și XI se referă la unități staționate în acest district, resp. în zona de nord a Daciei, Dacia Superior.

30b. — DiplD XXXb. Fragment de bronz, foarte probabil diplomă militară; pe una din fețe se poate distinge numai grupul de litere TI; descoperit în ruinele castrului auxiliar Bologa (jud. Cluj) în clădirea B („horreum“, pe *latus sinistrum*), la săpăturile arheologice din 1974 (N. Gudea).

IV

TĂBLIȚELE CERATE DACICE

A. INTRODUCERE • ISTORIC • GENERALITĂȚI

1. Importanța lor juridică și social-istorică

[Ca valoroase texte de drept civil roman: contracte de vânzare-cumpărare, de servicii (muncă salariată), de împrumut cu dobândă, convenții de asociație, acte ale colegiilor, dovezi de cheltuieli și prețuri etc. — deci „instrumentele“ juridice ale unei remarcabile activități economice, financiare și „bancare“], tăblițele cerate descoperite între anii 1786 și 1855 în centrul exploatărilor aurifere ale Daciei ocupate de romani, la Alburnus Maior (Roșia Abrudului, azi Roșia Montana, jud. Alba), prin noutatea și „surpriza“ aduse între „romaniști“ și epigrafiști mai ales au făcut vilvă în lumea erudită a veacului al XIX-lea (cu deosebire prin anii 1850—1860), marcind o etapă în dezvoltarea studiilor privind dreptul roman în imperiu. Publicate integral la a. 1873 cu comentarii, ilustrație grafică și fototipică (în colaborare cu K. Zangemeister, bibliotecar în Gotha Germaniei) de către „Nestorul“ epigrafiei, antichităților, istoriografiei și juristicii romanistice Theodor Mommsen¹ în CIL, III, partea a II-a, p. 921—966 (*Instrumenta Daciae in tabulis ceratis conscripta*; cu mici adaosuri și rectificări: p. 1058; SBak-Wien, 77, 1874, p. 427—428; *EphEpigr*, II, p. 467, IV, p. 187—188, reluate apoi în CIL, III, p. 2215), aceste „cărți de lemn cerate“ conțin — precum s-a relevat mereu de peste un veac — știri și date (unele fragmentare sau neclare, controversate) de ordin juridic, social-economic, antropo- și toponimic, demografic, filologic-lingvistic, atât de ample, variate și importante, excepționale, încit prin înseși structura, extensiunea și implicațiile conținutului lor, prin numeroasele informații de amănunt și de ansamblu, ele pot și trebuie să fie considerate ca surse de interes major pentru provincia carpato-danubiană. Drept aceea, ele apar aici plasate în fruntea colecției I.D.R., nemijlocit după diplomele militare ale armatelor auxiliare (privind direct organizarea militară și politic-administrativă a Daciei), împreună cu care prezintă caracter prioritar pentru structurile și desfășurarea vieții provinciale în ansamblu: social-juridică și economică, pentru dezvoltarea societății și a procesului de producție, a formelor și formulelor de „colonizare“, stratificare demografică, de viață și cultură romană, de relații etnice în zona din stînga Dunării Inferioare și a arcului carpatic. Nu se igno-

¹ Despre Theodor Mommsen și activitatea lui prodigioasă în tot domeniul antichităților romane și a epigrafiei Daciei: supra, p. 54—58.

rează deloc și nu se pierde din vedere faptul elementar demult cunoscut că — fără să fie omogene și unitare din punct de vedere al conținutului și destinației lor practice — tăblițele cerate reprezintă texte cu acte juridice având în majoritate caracter strict particular și individual, deci cu referințe la realități, stări, interese locale, unele „mărunțișuri” personale în aparență „nesemnificative”, fiind — în primă și ultimă instanță — „mai mult materiale de drept civil”, precum releva pe bună dreptate cu un veac în urmă cel mai competent cunoscător al materialelor și al tuturor problemelor respective, Th. Mommsen². Evident, prin textul juridic, rostul și destinația (utilizarea, finalitatea practică) ce aveau, ele țin ca acte-instrumenta juridice, cu conținut economic, administrativ etc., în primul rând de dreptul civil roman, de aplicarea lui în teritoriul provinciei Dacia, după cum (comparativ și relativ) diplomele-livrete militare, prin textul lor de *constitutio*, *leges datae* ale împăraților-principes (reprodus parțial de pe „tabula aeterna quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervam”), aparțin înainte de toate legislației și organizării militare a imperiului. Dar — cum s-a spus și este îndeobște cunoscut — prin indicațiile asupra persoanelor (antroponimia), uzanțelor și practicii instituțiilor juridic-administrative, localităților, provinciilor și relațiilor social-economice menționate, cu terminologia și cuvintele uzuale, formele „aberante” de limbă locale, unele „vulgare” (din Dacia ori generale în provincii și chiar în superromanizata Italie inclusiv urbea Romei), prin continuitatea lor remarcabilă, ca și prin extensiunea și caracterul explicit, narativ al textelor respective, „tabulae ceratae” reprezintă documente scrise valabile pentru Dacia întreagă și analogic pentru alte zone sau chiar pentru toată împărăția romană. Deci — după opinia multora și experiența noastră — ele se plasează nu la periferia (ca oricare alte „instrumenta”) sau în ultimul capitol al arhivei documentare scrise, ci tocmai în fruntea ei, a întregului material istoric-arheologic-epigrafic privind Dacia romană și relațiile ei cu restul imperiului, pentru care oferă date și fapte cu forme de expresie ce nu se întilnesc decît pe scurt, lacunos, eliptic, fortuit în foarte puține dintre textele (chiar cele mai explicite) gravate pe material litic ori tegular-ceramic. Acestea erau majoritatea absolută de referință strict locală și personală (rar de interes ceva mai larg ori general), trebuind ca atare să fie avute în vedere numai la localitățile respective, sau numai la anumite aspecte și etape ale dezvoltării vieții în provincie; între ele se înșiră nu numai epigrafele cu implicații ceva mai largi privind lucrările de construcții și monumentele, ori administrația și armata provinciei, ci chiar și cele mai scurte, laconice, lapidare privind alte lucrări, cariere politic-militare (*cursus honorum*), manifestări publice locale, serbări, prinosuri, cinstiri, decesuri, înmormintări și alte multe.

Valoarea documentară de prim rang a textelor juridice sau de altă natură (social-economică: prețuri de produse, collegia etc.) conținute în

² „De argumento tabularum ceratarum hoc loco disserendum non est, cum neque ita inter se similes sint, ut coniunctarum examinatio sic ut fecimus in veteranorum privilegiis institui possit, et ad iuris civilis studia magis pertineant quam ad haec antiquaria. Non pauca tantum observabimus de testium in his tabulis condicione et de soloecismis earum”, CIL, III, p. 922.

tăblițele cerate alburnense („instrumenta Dacica in tabulis ceratis conscripta”) constă nu numai în varietatea și bogăția unică a cuprinsului lor de fapte, date și nume proprii (față de „paupertatea” materialului informativ mult mai fragmentat și disparat ce apare în alte epigrafe scurte, laconice, majoritatea aproape „telegrafice”), în caracterul expozitiv-narativ și circumstanțiat sub cele mai multe aspecte, ci totodată în semnificația și implicațiile lor generale social-istorice, legate de procesul esențial, de mare anvergură, al organizării și dezvoltării structurilor romane în provincia carpato-danubiană din primii ani ai constituirii ei în cadrul imperiului: transpunerea tuturor instituțiilor obștești, a dreptului public și privat roman în Dacia³; pentru cunoașterea întregii vieți juridice și a instituțiilor respective (esențiale, firește, în viața și întreaga romanitate a provinciei în ansamblu), tăblițele cerate constituie descoperiri unice, cum s-a relevat adesea⁴. Ele oglindesc în modul cel mai pregnant încadrarea și integrarea acestei provincii organic în textura vastă politică, juridic-administrativă și demografică a Imperiului roman, în activitatea economică și culturală, în procesul complex social-lingvistic etc., prin toate articulațiile formelor de viață colectivă, în relațiile de producție, conducerea și dezvoltarea economiei provinciale.

Valoarea celor mai multe dintre textele juridico-economice conținute în tăblițele cerate alburnense — chiar parțiale, fragmentare și fortuite cum s-au păstrat și apar azi — este mult sporită prin faptul că (precum se știe) lipsesc alte surse directe, mai ample, precise, explicite, dispărute în evul mediu (supra, p. 36—37, 64; *DacPannInf*, p. 80) cu întreaga documentare din marile arhive centrale sau locale, în comandamente la Roma ori din provincii, în *officia* guvernatorilor Daciei ori ale districtelor provinciale de aici: textele numeroaselor *constitutiones* imperiale și decretele guvernatorilor de provincie (*legati augusti*), ale procuratorilor praesidiali sau financiari etc. Precum s-a relevat, foarte puține din datele și informațiile oferite (unele aproape s-ar putea spune: „incidental”) de tablele cerate pot fi găsite în inscripțiile puse aici ori în afara provinciei: votive, onorare, de clădiri sau funerare, ale unora din numeroșii magistrați, comandanți, ofițeri și ostași, funcționari mai înalți ori mărunți ai provinciei și ai municipalităților. Precum era știut de mult, fiind relevat din nou de către eminentul jurist-romanist român citat: „dreptul roman s-a aplicat și aici; exploatarea Da-

³ „Aplicarea dreptului roman în Dacia este dovedită prin tăblițele cerate, acte conținând diferite contracte încheiate potrivit dreptului roman pe teritoriul Daciei”, Hanga, *CrestStatDr*, p. 210.

⁴ În ultima vreme de ex. de către eminentul romanist maghiar Pólay E., *DacSzerz*, p. 9: „Dácia jogéletének megismerése szempontjából döntő fontosságú, tartalmának változatosságát és egyben a szövegek viszonylagos épségét tekintve a viaszostábla-anyagban meglehetősen egyedülálló a verespataki lele:”, observînd în continuare lipsa unei monografii juridice exhaustive (pe care caută să o remedieze măcar parțial cartea sa *DacSzerz*) asupra textelor cerate alburnense, la nivelul valorii lor documentare: „az okiratok szövegét ugyan még a múlt század második felében közzétették, jelentőségüknek megfelelő és a teljes szerződésanyagot átfogó jogász feldolgozásuk azonban mindmáig nem történt meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy annak idején, midőn a táblák publikussá váltak, erre ne történtek volna komoly kísérletek (Huschke, 1845; Detlefsen, 1857; Mommsen, 1858; Berger, 1948; C. St. Tomulescu, 1971)“.

ciei de către cuceritori, noua situație a producției și a schimbului comercial necesitau o reglementare corespunzătoare juridică. Asupra aplicării dreptului roman în Dacia nu avem date suficiente (cu excepția tablelor cerate); totuși, din chipul cum erau organizate și administrate provinciile romane în general putem reconstitui (în linii mari) aplicarea dreptului roman pe acest teritoriu. Ca izvoare formale ale dreptului roman aplicat în Dacia putem aminti: *edicta* guvernatorilor și *constitutiones* imperiale. ... Nu ni s-a păstrat nici un mandat adresat de vreun împărat direct guvernatorilor Daciei, fapt care însă nu poate duce la concluzia că ele nu au existat. ... Instituțiile juridice ale peregrinilor daci rămase în vigoare după cucerirea romană, precum și schimbările suferite în chip inevitabil (ca urmare a dominației romane) nu pot fi prezentate, din lipsă de documente, decât incomplet...⁵.

În atare situație deficitară, deplorabilă, a documentării centrale și a celei directe de nivel superior (guvernamental, respectiv municipal) din Dacia privind organizarea, administrația și sistemul juridic roman aplicat — foarte probabil consecvent, intens, integral — în provincia carpato-dunăreană, textele juridice, în primul rând cele din tăblițele cerate alburnense — modeste (majoritatea fragmentare și ponosite) „cărți de lemn” cerate — constituie un succedaneu-surogat cu valoare de prim rang, alături de care pot să stea numai documentele dreptului testamentar care a lăsat câteva texte epigrafice de mare valoare în teritoriul Daciei Inferior (Malvensis, în principal Oltenia) și numeroase mențiuni scurte de caracter juridic („secundum voluntatem testamenti” etc. și apelative *heres*, *heredes* pe epitafuri în toată Dacia romană)⁶. Utilizarea și utilitatea textelor din „tabulae ceratae” se impun în chip firesc și necesar atenției tuturor celor ce studiază unele aspecte majore ale organizării și structurilor provinciei daco-romane din arcul carpatic. Cum s-a spus, ele pot servi și au fost avute în vedere direct sau analogic pentru cunoașterea dreptului roman în ansamblu (la loc de cinstă între *Fontes iuris Romani antiqui*) și a organizării vieții provinciale din alte zone ale împărăției romane. Textele de caracter juridic și economic, cu elemente social-etnice și demografice, din paginile „cărților de lemn” (tăblițele cerate alburnense) nu numai că permit a se presupune și a fi postulată existența (atestată, dealtfel, fragmentar, disparat prin numeroase nume de magistrați și slujbași cu funcții din inscripții litice) a unor numeroase instituții publice ale puterii judecătorești și ale celei executive, a unei „aparaturi” judiciare, administrative, economice și fiscale, coercitive și represive, deci a unei veritabile „birocrații” romane deplin organizate și de mare eficiență în toată provincia Dacia, ci chiar le impun ca niște atestări directe, prin indicații, clauze juridice, măsuri administrative „polițienești”, obligații pecuniare, sancționări și penalizări, termene fixe etc., exprimate de formulările și frazele lor, în majoritate laconice și de natură șablonică, dar absolut reale, concrete, explicite și care nu puteau deveni efective practic decât dacă aveau „acoperirea” și chezașia asigurată de un aparat (cu „officia”)

⁵ Hanga, *CrestStatDr*, p. 167—168.

⁶ CIL, III, 14216, 12 (Drobeta Turnu Severin), 14493 (Sucidava, Celei, jud. Olb); *MatArh*, VI, 1959, p. 891; CIL, III 1211, 1230, 1530, 810, 6265 (*ActaMN*, III, 1966, p. 453); *OltR²*, p. 386, nr. 35 (³, p. 489, nr. 41).

organizatoric și coercitiv corespunzător, pe plan provincial pentru Dacia în ansamblu.

Ca documente de valoare excepțională, de largă audiență și aplicabilitate, de primordial interes social-istoric (pentru organizarea, instituțiile de drept privat și public, structura și dezvoltarea provinciei carpato-danubiene în ansamblu), tablele cerate din Dacia se cuprind și reeditează în prezentul volum I al I.D.R., spre a fi „reactualizate” și făcute ceva mai accesibile studiului istoric al vieții și al romanității Daciei, fiind astfel mai mult și corect cunoscute în totalitatea lor unui cerc larg de cercetători și cititori, chiar oamenilor de cultură generală, sub aspectul tehnic, „diplomatic”, juridic, social-economic, filologic, etnologic ș.a., ca cele mai tipice și „grăitoare” documente interne ale provinciei carpato-dunărene. Prezenta „republicare” nu beneficiază însă de inovații din punct de vedere juristic și romanistic, ci numai de unele contribuții antroponomice și toponimice, bibliografice și rectificări mărunte de lectură, lipsind preocuparea, puțină ori „pretenția” de a stabili și oferi noi elemente paleografice ori de exegeză juridico-romanistică valabile; aceste din urmă aspecte esențiale au fost determinate ori măcar indicate în linii mari cu un veac în urmă de marii specialiști atît în dreptul roman și în realitățile provinciale din secolul al II-lea e.n., cit și în scrierea cursivă (de mină), prin doctrina penetrantă, erudiția și perspicacitatea lor excepționale: Th. Mommsen și K. Zangemeister, după unele contribuții mai mici sau modeste, dar valoroase, ale lui Massmann⁷, Huschke⁸, Cipariu⁹, Erdy¹⁰, Kandler¹¹, Detlefsen¹², Finá-

⁷ *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae romanae in Fodina auraria apud Abrudbanyam, oppidum Transylvanum, nuper repertae quas nunc primum enucleavit, depinxit, edidit J. F. Massmann, Lipsia (Leipzig), 1841, cu puține lecturi și interpretări valabile azi, și cu unele „contribuții” excentrice, ca la p. 124: „Geldo, si gotthica i.e. antiquissima linguae germanicae cognita, dialecto proficisci statuimus idem est ac Gilda (gen. Gildins), cuius radix et in hisce nominibus inest gotthicus: Athanagildus, Herminigildus, Luvigildus; Gildas monachus (Anglia) etc.”; este unul din numeroasele exemple de aberații istoricofilologice „la modă” pînă în a doua jumătate a veacului al XIX-lea (cf. și Erdy, infra, nota 10).*

⁸ P. E. Huschke, *Über die in Siebenbürgen gefundenen Wachstafeln*, în *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, XII, 1847.

⁹ Timotei Cipariu, *AnnGymnBlas*, 1855, 1857, 1858; *ArchFilolIst*, 1867, fasc. II—VIII „Table cerate”.

¹⁰ Erdy J., *ErdViaszLap* (1856), p. 4—10 istoricul descoperirilor de tăblițe cerate la Roșia; p. 14—15 textul TabCerD VI, cu lectura greșită „Maximus Batonis puelle Norine / pessime sive nequiori Iononia prestari circiter pars ex empti scortellaria / Norinea exemit amicitiaque accepit / de Dasio Virionis pirusta ex Kaueretio (etc.) — se dixit Dasius Virionis Maximo Batonis / actum Karpo — (etc.)”; la p. 18—21 menționează TabCerD V, reproducă în desen pl. II 2—4, fără lectură și cu remarcă „de e'rövid triptychumot olvassák és magyarázzák meg mások. Én a' valodi érdemet senkitől nem irigylem” (și cui lubet, legat et exponat breve hoc triptychum, nominis meritum nulli parte mea denegabitur veri), cu niște comentarii fanteziste asupra textului TabCerD VI; în volumul următor: *ErdViaszLap* (1859), p. 1—2 revine asupra TabCerD VI cu lectura ameliorată (după Kandler); p. 5 TabCerD IX; la p. 8—68 o suită masivă de aserțiuni aberante și absurde, care erau nu numai „fără legătură cu documentul publicat”, cum releva binevoitor H. Finály (*ErdM*, I, p. 77 „az értekezés — minden egyébről szól, csak magáról a közlött oklevélről nem”), ci niște ineptii grosiere (Bessi, Bissen-Pecenegei, Bastarni, Scythae, Pirustae etc.). Ioan Erdy (1796—1871), cu numele originar Luczenbacher, schimbat la 1848 în „Erdy”, era originar dintr-o familie imigrată

ly¹³ ș.a. Numeroase aspecte esențiale ori de amănunt ale textelor juridice sau de caracter social și economic ale tăblițelor alburnense au fost scrutate intens, dezbătute și în mare parte elucidate în cercetările juridico-romanistice înfloritoare din ultimul veac după apariția impozantului serial de „instrumenta dacica in tabulis ceratis conscripta” întocmit de neegalata măiestrie a lui Th. Mommsen, în CIL, III (1873). Elementele de „noutate” (relativă și aceasta) ce se pot adăuga deocamdată aici vor fi unele precizări și analize mai ample din domeniul toponimiei și antroponimiei — deci a localităților și a persoanelor — conținute în textele privind Dacia și pe imigrații illyri din Dalmatia, sau greco-orientali din lumea ellenistică și de prin Asia de vest (Orientul, Anatolia, Egiptul etc.); atare date topo- și antroponimice nu erau interpretate peste tot corect pentru explicarea și „încadrarea” justă din punct de vedere juridic și social-politic a persoanelor fizice, a contractanților și martorilor cu chezașii respectivi, mai ales în legătură cu dreptul roman și cu cel „peregrin”, cu preținsele elemente din dreptul „ellenistic” transpuse în Dacia (?). Sînt unele aspecte în aparență de amănunt (numele proprii), care însă pot și trebuie să fie de utilitate nu numai pentru cunoașterea structurii social-etnice a provinciei Dacia (în primul rînd a zonei de „colonizare” vestice, din Munții Apuseni, auriferi), ci și pentru înțelegerea, interpretarea mai corectă a elementelor de drept roman (eventual și de „drept peregrin” al provincialilor) constatate ori preconizate în ultima vreme pentru Dacia romană.

Aici au fost preluate din CIL, III, p. 924—959, toate documentele cu texte juridice sau de altă natură dintre „instrumente” cuprinse în *tabulae ceratae* descoperite între a. 1786 și 1855 la Alburnus Maior (Roșia Montana), cu lecturile stabilite în ultimă instanță de Th. Mommsen cu K. Zangemeister (puține adaosuri ulterioare anului 1873). Nu poate fi păstrată succesiunea și numerotarea (I—XXV) dată în CIL, III, p. 924—959 decît pentru nr. I—VII, după care ca „nr. VIII” este contractul de vânzare-cumpărare a unei femei-sclave, plasat în CIL, III la p. 959 (evident nepotrivit) cu nr. XXV; atare nepotrivită colocalizare s-a petrecut prin faptul că la început, cînd a repartizat materialul „cerat” și a făcut numărătoarea pieselor cu numerotarea lor. Mommsen nu avea textul contractului pe care nu-l putuse citi la Blaj în a. 1857, neputînd să conteze (pare-se) din capul locului pe această piesă (cf. mărturisirea sa în CIL, III, p. 923); a pus-o la urmă, ca nr. XXV (după publicarea

în Ungaria din Belgia; eminent jurist, erudit și om de cultură, anticar și muzeograf, membru al Academiei maghiare de științe; a dezvoltat o amplă activitate publicistică (date bio- și bibliografice: *Magyar írók élete és munkái* de Szinnyei J., II, Budapest, 1893, col. 1413—1419).

¹¹ Dr. P. Kandler, *Kauf- und Verkaufs-Vertrag einer sechsjährigen Sklavin vom Jahre CXXXIX der christl. Zeitrechnung, gefunden in den dakischen Goldgruben*, în MCC, I, 1856, p. 260—261, textul (după Erdy) ameliorat al contractului de vânzare-cumpărare TabCerD VI și semnalarea tot după Erdy a TabCerD V.

¹² Dr. Detlefsen, *Über zwei neuentdeckte römische Urkunden auf Wachstafeln*, în SBakWien, XXIII 1857, p. 601—653 (=TabCerD VII, VI, V, IX); *Über ein griechisches Urkundenfragment auf einer Wachstafel aus Siebenbürgen*, în SBakWien, XXVII 1858, p. 89—128 (=TabCerD IV). În același an apărea importantul studiu al lui Th. Mommsen în *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1853, p. 519 sqq.

¹³ Finály H. L., *Az erdélyi bánýakból került viaszostáblák és az ósrómai folyóirás*, în ErdM, I, 1861, p. 75—88 (TabCerD III, V, XI, XVIII), cu desene.

textului la 1867 de către Cipariu). Astfel, numerotarea din CIL, III, începînd cu nr. VIII se decalează cu +1 (tabelul de concordanțe dintre CIL, III și prezenta colecție din I.D.R. este dat după repertoriul de TabCerD)¹⁴.

Cum s-a spus, nu se face vreun efort spre a prezenta integral problemele și aspectele juridice alături de toate cele social-etnice și economice din textele tablelor cerate alburnense în prezenta culegere de documente scrise, nu numai din lipsa unei competențe care poate să aducă ceva cît de cît nou și util, valabil (dacă azi se mai poate spune ceva nou numai în baza textelor disponibile) — în afară de unele observații de amănunt privind statutul juridic (civis Romanus — peregrinus) al unora din persoanele fizice cu situație „controversată” ori aparent echivocă pentru unii romaniști, cum este indicată sau poate să rezulte cu probabilitate din antroponimia lor —, ci și fiindcă asemenea analize cu discuții ample s-au făcut și se află în continuă desfășurare. Nu se oferă aici un studiu de drept privat roman în Dacia, după cum la regruparea din nou a diplomelor militare ale provinciei carpato-dunărene (supra, cap. III) nu s-a făcut un studiu asupra „dreptului” militar sau al organizării și tuturor unităților armatei romane auxiliare menționate în textele acestor parțiale *constitutiones* — *leges datae* imperiale; cercetarea lor în amănunt și în mod sintetic se va face în lucrări elaborate pe alt plan, adică în studii monografice asupra provinciei Dacia.

Bibliografia fiecărei piese „cerate” este dată aici cît mai amplu, cu precizări în ordine cronologică, dacă nu s-a impus ori nu a fost realizabil un repertoriu absolut complet, exhaustiv (care dealtfel mai greu ar putea fi încorporat, într-un compartiment atît de mult explorat și dezbătut ca sursele dreptului roman și epigrafia Daciei).

Traducerea românească a textului antic al tablelor cerate s-a orientat aici după principiul că ea nu e necesar să fie prea liberă și nici „literară”, ci cît mai apropiată de terminologia, ordinea, topica textului original, fiind adică mai mult „literală” și exactă, dispunînd în rînduri numerotate construcțiile și cuvintele pe cît posibil corespunzător celor latinești (grecești), spre a putea fi urmărită mai ușor, servind astfel filologic celor care se interesează de structurile textului antic, de specificul semnificației lui; deci pe cît posibil: „cuvînt de cuvînt”. S-a ținut seamă, natural, de traduceri făcute anterior în românește: Baltariu, Popa-Lisseanu, Hanga (după care unele stereotipe de N. Lascu, ms.); cele în limba maghiară de Pólay E. (1972, *DacSzerz*); dar s-a urmărit în

¹⁴ O altă numerotare a adoptat la 1890 în repertoriul selectiv de texte din tăblițele cerate G. Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 17—26 (= *Romanica*, 1925, p. 15—167), astfel: nr. 1—4 contracte de vânzare-cumpărare (CIL, III, cer. VI, VII, VIII, XXV); 5 de asociere (CIL, III, nr. XIII); 6—8 convenții de servicii (CIL, III, nr. X, IX și XI); 9—12 împrumut de bani (CIL, III, nr. III, V, IV); 13 desființarea de colegiu funeraticiu (CIL, III, nr. I); 14 lista de cumpărături alimentare și prețuri (CIL, III, nr. XV), cu observația justificativă: „am reprodus textul numai a 14 din tablele cerate ardelenice, cîte s-au păstrat prin colecțiuni publice sau private, că numai acestea mai înfățișează un înțeles oarecîtva lămurit. Totuși [!] Mommsen, în CIL, vol. III, 2, p. 921—960, a reprodus, transcris și explicat un număr de 25 table cerate, dintre care 11 sunt mai mult niște neînsemnate fragmente fără sens explicit”.

primul rînd corespondența între topica și rîndurile textului original și topica traducerii românești.

Ilustrația nu a putut să fie completă, dar este destul de amplă, pe măsura în care piesele au fost accesibile în muzee; fotografiile (multe neclare, din cauza stării de conservare a feței scrise) au fost făcute direct de pe piese (Muz. Alba Iulia, Blaj, Budapesta, Cluj), desenele după publicații anterioare (SBAkWien, CIL, III), specificîndu-se la fiecare piesă sursa ilustrației.

2. Data, împrejurările, locul descoperirii tăblițelor

Modesta serie de 25 de tăblițe-„cărți de lemn” cerate ce au fost recuperate, fiind cunoscute azi împreună cu altele (sau părți din ele), distruse ori dispărute, au fost descoperite întîmplător de mineri în anii 1786, 1788, 1790, 1791, 1820 (1824?), 1854 și 1855, prin galeriile minelor aurifere părăsite — după exploatare și eventual „epuizare”, sau din cauza stărilor tulburi la granițele și în interiorul provinciei Dacia — pe înălțimile de lingă localitatea minieră Roșia Montană (jud. Alba), daco-romanul Alburnus Maior; descoperirile s-au făcut în urma unor lucrări de excavare reactivate în veacul al XVIII-lea de către Tezaurariatul montanistic austriac¹⁵. Se menționează aici din nou, în ordine cronologică, datele, punctele și piesele epigrafice (fără a prezenta prea multe detalii ce se găsesc în bibliografia veche)¹⁶, fiind indicate mai circumstanțiat la unele dintre tăblițele cerate în repertoriul lor de mai jos (B: TabCerD I—XXV):

— în a. 1786, într-o galerie de mină a motului Gheorghe Iancu, s-au găsit două tăblițe de lemn, din care una s-a distrus complet în timpul uscării la foc; a doua „salvată” și existentă, fragmentară, este chitanța în limba greacă TabCerD IV;

— în a. 1788, la dezvelirea unei galerii laterale a minei Sf. Iosif din Muntele Letea, s-a găsit triptychonul cu textul-proces-verbal privind desființarea colegiului funeraticiu, TabCerD I, care a migrat pe la cițiva posesori pînă a ajuns în a. 1835 la Muzeul Budapesta;

¹⁵ Cf. AIIA, XVII, 1974, p. 262—268 (*Probleme de istoria științei și tehnicii oglindite în arhiva tezaurariatului montanistic*, de Al. Neamțu, cu amplă bibliografie asupra mineritului în sec. al XVIII-lea în Munții Apuseni).

¹⁶ Direct sau repetate după alți autori și informatori datele despre descoperiri: Neugebauer, *Dacien* (1851), p. 187—191 (piesele cunoscute înainte de a. 1850); Erdy, *ErdViaszLap* (1856), p. 4—10; Finály, H. L., *ErdM*, I, p. 75—88 (supra, nota 13); *ArchFilolist*, 1867, p. 43—51, 72—77, 101—104, 116, 141—142, 158—159 (T. Cipariu, supra, nota 9); CIL, III, p. 921 și 924—959; C. Gooss, *AVSL*, XIII, 1876, p. 324—326; G. Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 27—38 = *Romanica*, p. 169—180; Baltariu, *TriptTrans*, p. 2—8; Pólay, *DacSzerz*, p. 13—16 și p. 270—271 un tabel (a cărui utilitate și necesitate nu prea rezultă din datele copiate mecanic din CIL, III) cu „datele mai importante privind tablele cerate dacice avînd textul descifrabil”: timpul și localitatea redactării, conținutul, numărul tăblițelor păstrate, anul și locul (cu mina) descoperirii, locul de păstrare (după CIL, III), prima publicare, autorul care a stabilit forma textului pentru piesele TabCerD I, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, adică numai pentru unele parțial și nu tocmai corect, lipsind și precizarea în titlu că „tabelul” conține numai contractele („szerződésék”, pe care le studiază analitic și comparativ în monografia sa autorul seghedinens), nu toate tablele cerate. O parte din bibliografia de mai sus despre descoperirile de tăblițe cerate este menționată pe scurt și în *Apulum*, XII 1974, p. 249 (infra, nota 20).

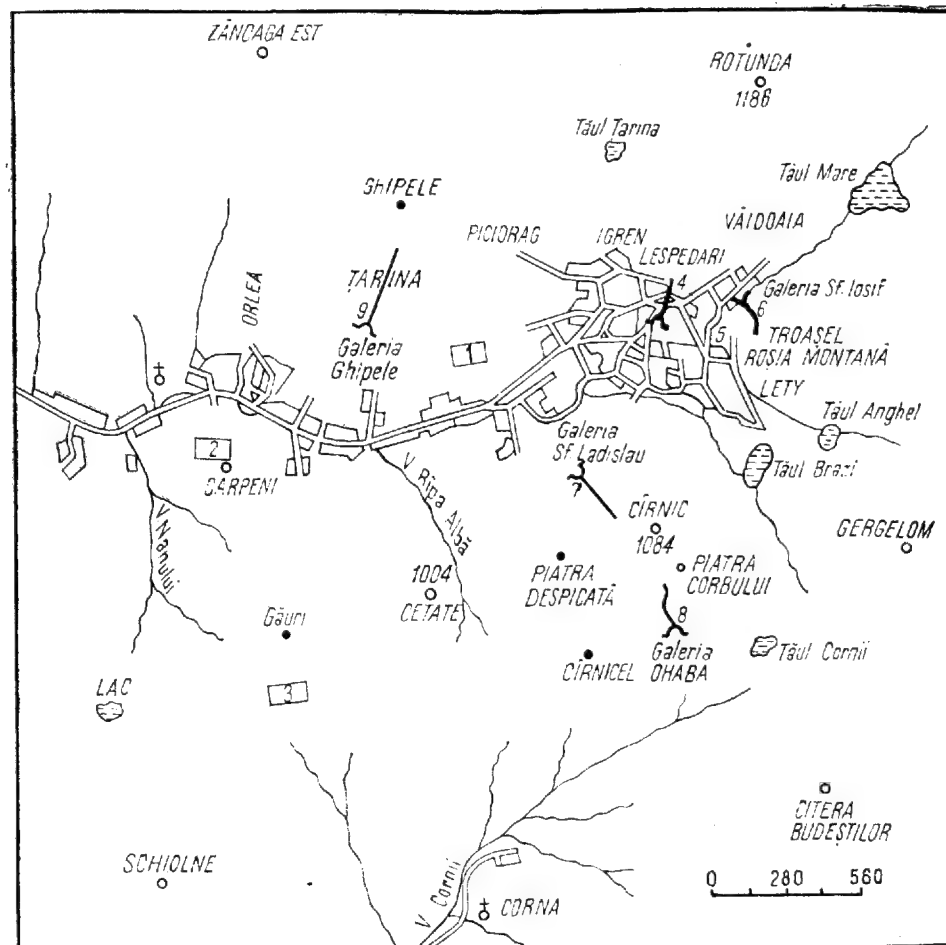

Fig. 76 — Roșia Montană (jud. Alba) schiță topografică:

1—2, urmele așezării romane (Alburnus Maior); 3, urmele necropolei romane; 4—8, galerii (exploatare) romane în care s-au descoperit tăblițe cerate (după *Apulum*, XII, p. 274)

— în a. 1790, într-o galerie de mină din Muntele Letea contractul-chitanță TabCerD II; ajuns prin donație în Muzeul Budapesta;

— în a. 1791, la mina Sf. Iosif, un june cu numele de Rákosi ar fi găsit „într-un cotlon cu aer viciat un moș cu barbă lungă care cînd a fost atins cu mina s-a făcut praf”; nu departe de „acest moș” se aflau șase tăblițe, despre care nu se știe nimic mai mult (au dispărut? Neugebauer, *Dacien* (1851), p. 191, 24; CIL, III, p. 921, nota 1);

— în a. 1820 (sau 1824), într-o galerie deschisă pe Cîrnicul Mare, „în apă vitriolată” s-ar fi găsit mai multe tăblițe din lemn de tei scrise pe ambele fețe cu cerneală; una a ajuns la M. I. Ackner; textul a rămas nedescifrat, neînțeles, TabCerD XXII;

— în a. 1854, la mina Ohaba—Sf. Simion, L. Diószegi a găsit 11 tăblițe cerate, din care nouă au ajuns în Muzeul Budapesta; dintre ele

două sînt importante TabCerD XI și XVIII; tot în 1854, același Diószegi a găsit pe Muntele Cîrnicul Mare mai multe tăblițe, total corodate, indescifrabile (CIL, III, p. 929; Muz. Budapesta);

— în a. 1855 s-a făcut descoperirea cea mai copioasă de tăblițe: într-o galerie părăsită a minei Sf. Ecaterina s-au găsit (împreună cu alte numeroase obiecte antice) o serie de tăblițe, din care o parte a ajuns la Muzeul Budapesta: TabCerD V, VI, IX; la Blaj două întregi: TabCerD VII, VIII și fragmente XXI, XXII, XXV; la Berlin TabCerD XIV; la Aiud TabCerD XVI¹⁷;

— despre unele piese „cerate” lipsesc indicații privind condițiile, locul și data descoperirii (TabCerD X, XII, XIII, XV); ele provin însă cu siguranță sau foarte probabil — precum se admite de obicei — din aceeași zonă montanistică de la Alburnus Maior, tot de prin galerii de mină, fiind poate chiar unele din cele semnalate la datele și punctele de mai sus, considerate însă ca „dispărute”.

În afară de produsele unor trucaje ca cel semnalat mai jos (nota 17), s-au produs în secolul al XIX-lea (ca și la inscripțiile litice, supra, p. 55—56) falsificări... autentice, adică făcute cu rea-credință și intenții frauduloase, de „tăblițe cerate”, puse în circuitul erudiției și anticariatului ca descoperite la Trascău (azi Rimetea, jud. Alba) și „acreditate” citva timp ca documente antice, cu texte romane sau... dacice, pe care însă critica le-a demascată fără întârziere chiar la mijlocul veacului al XIX-lea (Neigebaur, *Dacien*, p. 190; Erdy, *ErdViaszLap* (1856), p. 6; CIL, III, p. 958, cu „bibliografie”); T. Cipariu încă avea la Blaj o „tăbliță cerată” din lemn de fag, cu strat de ceară și scriere în alfabet grecesc, fără nici un rost (văzută în 1873 de O. Hirschfeld, SBakWien, 77, 1874, p. 428) ș.a.

3. Localitățile, datarea, mediul montanistic

Locul de redactare a actelor pe tăblițele cerate este indicat la 15 din cele 25 de piese păstrate întregi ori reconstituite parțial, cu text conținând indicații utile, astfel: nouă piese în *Alburnus Maior* (TabCerD I, II, IV, V, IX, X, XIII, XVIII, XXII), două în (satul, vicus) *Deusara* (TabCerD III, XIV), una în *Kartum* (TabCerD VI), una în *Immenosum Maius* (TabCerD XI), — toate localități (sate, cătune, cartiere?) grupate în

¹⁷ Despre una din tăblițele acestui „lot” se relatează episodul anecdotic (dar absolut real) în legătură cu „salvarea” ei de vreo eventuală dispariție sau degradare: la Roșia Montană, aflîndu-se piesa „cerată” în posesiunea unei bătrîne evlavioase care nu voia să o dea nimănui cu niciun preț, s-a recurs la un ingenios trucaj benign de către funcționarul montanist Ficker F., care (eșuînd în tratativele prelungite de a obține tăblița) a luat o bucată de tăbliță de scris pentru școala elementară și acoperind-o cu un strat de ceară a desenat pe ea cîțiva... „îngeri” și portretul „Maicii Domnului”, lansînd apoi cu abilitate zvonul prin sat că a „descoperit” un „tablou sfînt”; auzind bătrîna posesoarea a tăbliței cerate romane de această achiziție, s-a oferit ea insistent pentru facerea schimbului tăbliței sale cu valorosul „tablou creștin”. Mai tîrziu, femeia a donat „tabloul sfînt” lui Timoteiu Cipariu (Blaj), care a dat în vileag întreaga mașinație perfect reușită a lui Ficker („a szegény vénasszony utóbb Cipariu kanonoknak kedveskedett a képpel, a ki aztán kiderítette az egész csselfogást”, Király P., *DacProv*, II (1894), p. 431; episodul „schimbului în natură” făcut de cuvioasa bătrînă din Roșia Montană cu montanistul Ficker este relatat, după Király, pe scurt de Pólay, *DacSzerz*, p. 17).

zona Alburnus; două în *canabae legionis XIII Geminae*, la Apulum de mai tîrziu (Alba Iulia: TabCerD VII, VIII), ajunse, ascunse și găsite la Alburnus — Roșia din motivele și în condițiile arătate acolo (în comentariul la aceste „tăblițe”).

Datarea tăblițelor cerate *alburnense* (piesele care poartă o indicație clară, întreagă) este dintre anii 131 — cea mai veche — și 167 — cea mai recentă. Ele au fost ascunse în galeriile minelor părăsite sau astupate, probabil la sfîrșitul unei perioade liniștite și de prosperitate economică în provincia Dacia, și anume la începutul marilor atacuri și invazii marcomanice, cum a preconizat la 1873 Mommsen, CIL, III, p. 921: „... quam ob rem non casu videtur accidisse, quod tabellae nullae ex fodinis prolatae sunt nisi brevi illo spatio comprehensae; crediderimque id explicandum esse ex cladibus belli Marcomanici. Nam id nemo ignorat eo ipso anno coepisse, quo instrumenta haec finiunt, neque Daciam per ea tempora quietam fuisse cum aliunde constat tum ex titulis M. Claudii Frontonis supra relatis n. 1457 testantibus eum, dum legatus praeest Daciae Moesiaequae, bello Marcomanico in pugna adversus Germanos Iazygesque periisse”¹⁸; ipoteză foarte verosimilă care a fost admisă unanim de cercetători, în lipsă de alta mai probabilă. Ascunderea documentelor cerate în galerii de mină abandonate și poate cu totul uitate chiar din epoca romană nu înseamnă însă întreruperea activității extractive în minele aurifere ale Daciei, unde munca a continuat reluată cu mai multă vigoare după trecerea tulburărilor marcomanice și unde se atestă magistrați și funcționari montanistici și în veacul al III-lea, de ex. *procuratores* și un *dispensator* (casier general) ai aurărilor provinciei (*MatArh*, VI 1959, p. 888; *Apulum*, VII/1, 1968, p. 308—311 etc.).

Tăblițele cerate și mineritul. Toate tăblițele cerate „daco-romane” fiind descoperite numai în zona montanistică (auriferă) la Alburnus Maior (Roșia Montană), ascunse direct în galerii de mină părăsite și astupate din vechime, ele au fost puse în legătură cu mineritul. Acoperite și ascunse în condiții atmosferice și de umiditate constante, uniforme, piesele au putut fi în bună măsură ferite de alterări și distrugere — salvate după peste 16 veacuri, ca un autentic „miracol” arheologic-epigrafic al Daciei romane — pînă la data cînd în urma excavațiilor din veacurile XVIII—XIX au fost scoase la lumina zilei¹⁹. Atunci, din numărul total de vreo 50 de piese (tăblițe de lemn) ieșite la iveală, s-au distrus mai mult de jumătate integral sau parțial, în contact cu aerul și din nepriceperea neglijentă a cîtorva dintre descoperitori (unii total ignoranți sau indolenți și de rea-credință), rămînînd astfel întregi — ori

¹⁸ Despre Claudius Fronto, cf. supra, p. 29. Argumentarea lui Mommsen continuă astfel: „quod si sumas in eius belli primordiis barbaros Alburnum pervenisse, vicum concremasse, metalla corrupisse, satis explicatur, cur inter eius stragis rudera neque instrumenta inveniantur a. 131 anteriora neque posteriora a. 167: nam antiquiorum iam usus nullus erat, quo tempore Alburnus vastata est, posteriora autem ipso tempore excluduntur”.

¹⁹ Kandler, MCC, I, 1856, p. 260: „mehrere solcher Doppeltäfelchen wurden in den Goldbergwerken vorgefunden, welche ihren wohl erhaltenen Zustand physischen Einflüssen verdanken, nur wäre es zu wünschen, dass sie sich in den Händen der ersten Finder ebenso gut erhielten”; este semnificativă remarcă eminenței erudit austriac la 1856 în plină „campanie de relansare” a tăblițelor cerate, prin cele descoperite în anii rodnici 1854 și 1855.

părți din ele — abia 25 de „cărți de lemn“. Descoperirea lor în asemenea „mediu arheologic“ montanistic, conținutul și destinația lor arată — fapt ce a fost observat și admis unanim de aproape un veac și jumătate de către anticari-arheologi, istorici, epigrafiști și juriști-romaniști — că ele aparțineau minerilor (majoritatea, pare-se, illyrii dalmatini; infra, p. 184) sau celor care lucrau în această zonă, patronilor de galerii aurifere ori lucrătorilor și exploatatorilor respectivi, oamenilor „de afaceri“ care operau pe aici, cu toate că de fapt numai trei (TabCerD X, XI și XII „închirieri ale forțelor de muncă“) vorbesc direct de activitate minieră, de exploatare aurifere. Dar toate documentele „cerate“ au fost și pot fi considerate ca acte prin excelență ale minerilor, în cadrul acestei importante ramuri a economiei provinciale a Daciei romane (de interes primordial chiar pentru întregul imperiu): mineritul din zona Munților Apuseni²⁰. Cum s-a spus și este știut, textele tăblițelor cerate conțin însă, ca niște documente de anumită structură, numeroase date și referințe de caracter general, atât juridic, cât și economic, administrativ, social-etnic, organizatoric etc., nu numai din mediul montanistic, ci pentru întreaga societate și viață romană a provinciei Dacia, cu o remarcabilă varietate de „amănunțe“ a căror valoare excepțională nu poate fi îndeajuns relevată pentru studiul istoric al vieții provinciei carpato-danubiene în ansamblu.

4. Piese ale alcătuitoare, structura, scrierea

În epoca imperială romană, materialul pentru scriere cel mai obișnuit (fiind mai ieftin, relativ mai ușor de confecționat și de procurat decât bronzul sau pergamentul, chiar decât „hîrtia“ din trestie, *papyrus*, dar mai puțin rezistent la uzură și intemperii, la distrugere) era reprezentat de tăblițele cerate, „cărți de lemn“ obduse cu un strat de ceară și legate, alcătuiind un mic „livret“ sau condică (*tabellae* sau *tabulae*; *codex*, în format mai mic: *codicillus*), confecționate după tehnica ce stătea la baza diplomelor militare de bronz (care însă fiind de metal dur, prezentau o rezistență mult mai mare la uzură, fața principală externă, cu „versiunea I“, a textului, în afară, era expusă la vedere; supra, p. 65), care formau un *diptychon* (două tăblițe) cu toate patru fețele înscrise, legate; atare tip de „codice (carte mică)“, mai rar la tăblițele de lemn, era foarte rar la cele destinate a conține acte juridice prevalent de interes particular, care trebuind să prezinte textul juridic (contract, convenție etc.) în două exemplare, adică *scriptura*

²⁰ Despre mineritul roman în vestul Daciei, v. două lucrări mai recente: *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 307—326, de St. Mrozek (cf. și contribuția aceluiași cu privire la preturi în Dacia, pe baza textelor din tăblițele cerate: *Apulum*, XI 1971, p. 443—444); *Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roșia Montană)*, în *Apulum*, XII 1974, p. 240—277, de A. Sântimbreanu — V. Wollmann, aceasta de caracter eminent tehnic, dar cu utilizarea amplă a materialului epigrafic și a bibliografiei generale istorice, arheologice și juridico-romanice. Despre lucrarea *Din trecutul mineritului în România*, de Nicolae Maghiar — Ștefan Olteanu, București, Editura științifică, 1970, 323 p., cf. recenzia critică în *AIIA*, XVII, 1974, p. 320—329 (V. Wollmann), care arată o parte din numeroasele erori și confuzii, greșeli de metodă și lacune ale cărții în ce privește mineritul antic din Dacia.

interior și *scriptura exterior*, erau scrise într-o condică avînd nu două, ci trei plăcuțe, cu dimensiunile de aproximativ 10×14 cm, sau ceva mai mari, *trptychon*, legate în formă de carte (carnet) prin legături de sfoară trecute în orificii practicate simultan pe toate trei plăcuțele (spre a se asigura potrivirea originară deplină a orificiilor evitînd astfel falsificarea prin înlocuirea vreuneia din piese). Din cele șase fețe (pagini) ale celor trei plăcuțe de lemn erau amenajate pentru scriere numai patru pagini, cele interioare (acoperite), adică pagina a 2-a a tăbliței I, ambele fețe ale tăbliței II și pagina 1 a tăbliței III, fețe pe care se făcea mai întîi o mică adîncitură (scobind uniform o suprafață dreptunghiulară) cu o ramă-chenar proeminentă ce proteja cimpul adîncit (adică ținîndu-l la mică distanță de pagina cerată din pagina corespunzătoare în legătura „condicii“); suprafața adîncită era obdusă cu un strat de ceară neagră pentru scriere. Fața externă a plăcii I și fața externă a plăcii III (adică paginile 1 și 6, prima și ultima, ale întregului „codice“), servind ca simplă „scoartă“ (anvelopă) protectoare, nu erau adaptate pentru scriere, nefiind acoperite cu ceară, nici scrise. Pagina 2 și 3 cuprindeau textul „dinlăuntru“ (*scriptura interior*), iar paginile 4—5 textul așa-numit „dinafară“ (*scriptura exterior*); cf. fig. 77; în

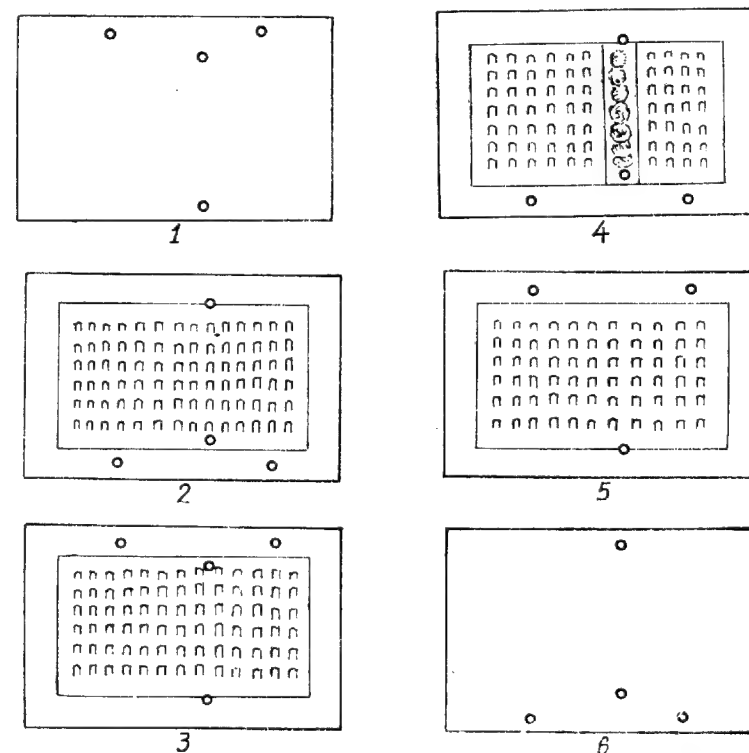

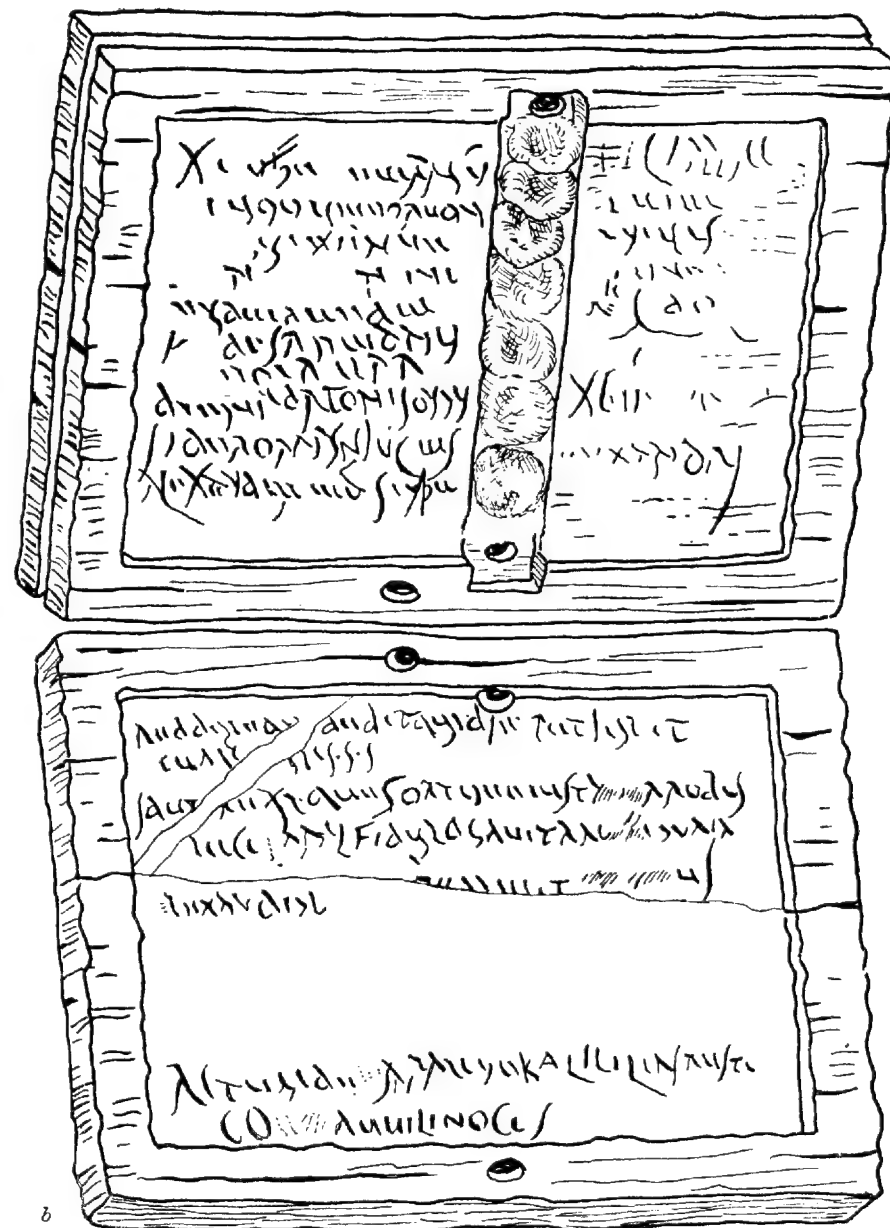
Fig. 77 — Triptych de table cerate, piesele alcătuitoare:

(1) tăblița I, fața externă (coperta), fără scriere; (2) tăblița I, fața internă cu textul din *scriptura interior* (partea inițială); (3) tăblița II, fața internă, continuarea și sfîrșitul textului din *scriptura interior*; (4) tăblița II, fața externă: începutul textului din *scriptura exterior*, sigiliile și numele martorilor; (5) tăblița III, fața internă: continuarea și sfîrșitul textului din *scriptura exterior*; (6) tăblița III, fața externă (coperta), fără scriere (CIL, III, p. 922; TabCer, p. 40 = Romanica, p. 183; Klio, 53, 1971, p. 226; DacSzerz, p. 44).

Fig. 78 — Triptych de table cerate (reconstituire a pieselor și legăturilor):

a) cele trei table deschise, pe pagina 2 și 3 textul actului (exemplarul interior);

b) tabla I și II închise, legate cu sfoară de în și sigilate

jumătatea dreaptă a paginii 4 era săpat în sens vertical un uluc în care se aplicau sigiliile personale, iar alături la dreapta lor numele martorilor-chezași care garantau realitatea și autenticitatea actului juridic, concordanța dintre cele două versiuni, a textului interior (pe p. 2—3 legate deosebit printr-un puternic fir de ață din în ce avea capetele fixate în pagina 4 sub sigiliile personale aplicate de martori și urmate de numele lor; cf. infra, p. 182); toate trei plăcile erau legate printr-un alt fir care închidea și paginile 3—4 scrise (*scriptura exterior*) ce erau astfel accesibile și legibile prin simpla desfacere (dezlegare) a legăturii externe; fig. 78. În cîmpul destinat scrierii, puțin adîncit, al celor patru fețe acoperite cu stratul de ceară se desena (zgîria, inciza), în sensul longitudinal al tăblițelor, textul în scriere cursivă (de mînă)²¹, cu capătul ascuțit al unui condei de metal (*stilus*, *graphium*), avînd celălalt capăt aplatizat spre a se putea „șterge” nivelînd „la loc” cuvintele sau literele, rîndurile nedorite și de eliminat, eventual toată suprafața cerată a tăbliței (făcînd adică „tabula rasa”, în locul respectiv, pentru a îndrepta și a scrie din nou alt text; cf. exemple: TabCerD I, II, IV, VI, IX, XI, XIII, XVII, XX, XXII; un fel de „palimpsest”). Zgîrierea era adîncită spîtecînd poșghița de ceară cu condeiul puțin încălzit, pînă la lemnul plăcuței; scrisul aprofundat avea astfel o culoare mai deschisă decît restul suprafeței obscure a stratului de ceară.

Textul din afară (*scriptura exterior*), cu unele variante de forme, cuvînte sau fonetică, începea pe o coloană mai îngustă (ceva mai mult de jumătatea stîngă) a paginii 4, continuînd pe toată pagina 5, iar jumătatea din dreapta a paginii 4 era rezervată sigiliilor, la care se adăugau alături numele scrise ale martorilor proprietari ai sigiliilor, spre a se putea citi direct și mai ușor decît ar fi fost descifrate ori „ghicite” după literele imprimate cu stampila-inel ce aveau și purtau permanent cu sine numai „oamenii liberi” (sclavii nu) în societatea romană a imperiului, cum atestă un pasaj devenit celebru din textul scriitorului Macrobius²². Din totalul de 25 de acte (documente juridice) păstrate pe tăblițele cerate alburnense din galeriile de mină și publicate în CIL, III, partea a II-a, vreo 22 erau triptychon (conservate întregi, sau numai părți descoperite și „salvate” la întimplare).

Scrierea a două texte identice (paralel, dublet) cu legăturile și formele indicate, spre a se evita falsificările frecvente și „interpolările”, era impusă de „practica vieții”, ca o măsură preventivă contra „falsariilor” („adversus falsarios tunc [sub Nero] primum repertum, ne tabulae nisi pertusae et ter lino per foramina traiecto obsignarentur”, Sue-

²¹ Alfabetul scrierii cursive în diferite versiuni este grupat (după Zange-meister) sistematic de Mommsen, în CIL, III, pars II, pl.; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, pl. II; Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 81 = *Romanica*, p. 196; cf. fig. 79.

²² „Veteres non ornatus sed signandi causa anulorum secum circumferebant. Unde nec plus habere quam unum licebat, nec cuiquam, nisi libero: quos solos fides deceret, quae signaculo continentur”, Macrobius, *Sat.* VII 13,12 (după Ateius Capito), citat și de Pólay, *DacSzerz*, p. 56, cu observația: „vedem că atare obicei va fi general și în Dacia romană, dar acolo mare parte din persoanele ce figurau în acte erau peregrini”, trebuie observat, dacă acei „peregrini (necetățeni)” puteau încheia contracte de cumpărare prin mancipațiune, ei ca oameni liberi puteau și trebuiau să aibă un inel-sigiliu pe care să-l aplice în ceară cînd erau martori în același fel de acte ori în altele.

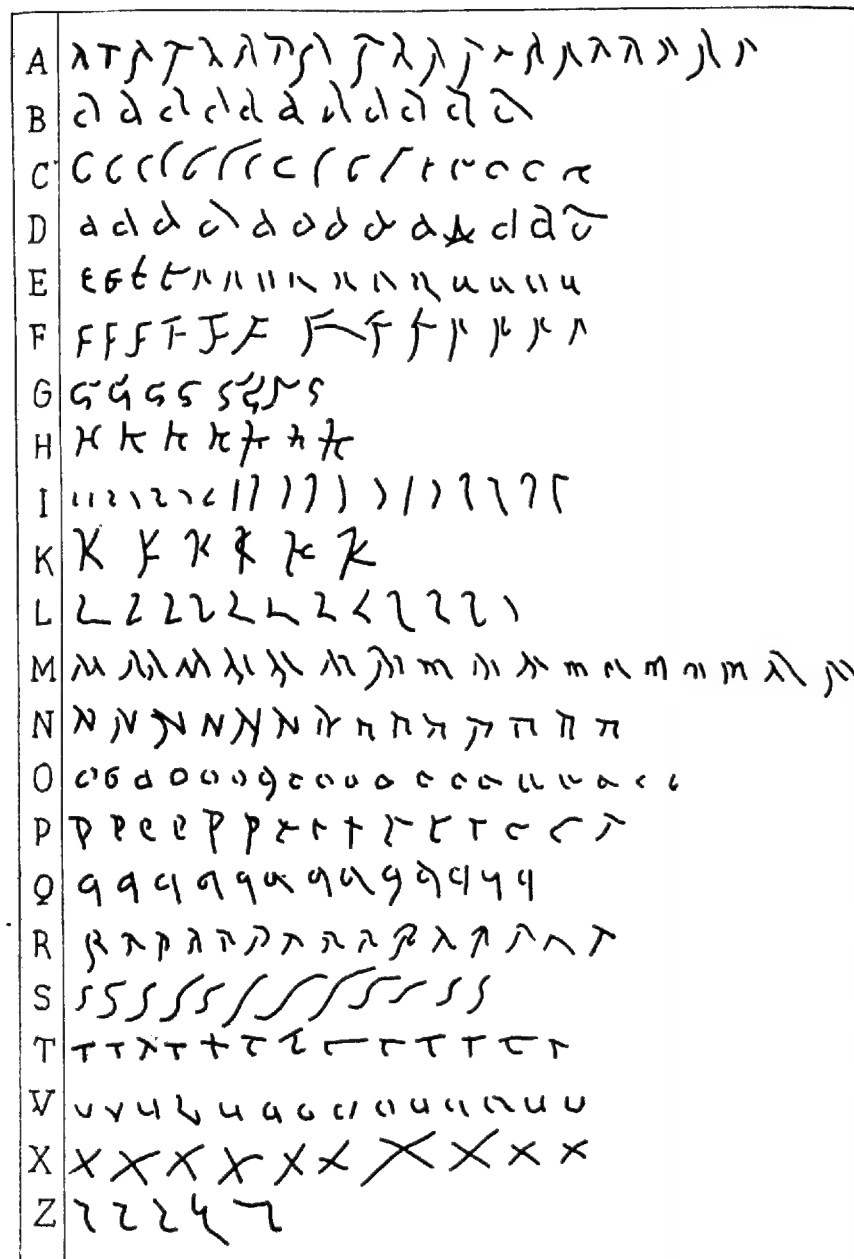

Fig. 79 — Alfabetul scrierii cursive utilizat în tăblițele cerate ale Daciei (CIL, III, 2, tab. A; *TablCer*, p. 81 = *Romanica*, p. 196)

tonius, Nero, 17), consacrată la a. 61 e.n. printr-un senatusconsult menționat într-un alt pasaj, devenit și el celebru, dar și mult controversat în literatura romanistică, al juristului Paulus (*Sentent*, 5, 25, 6): „amplissimus ordo decrevit eas tabulas, quae publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae triplici lino constringantur atque impositae supra linum cerae signa imprimantur ut exterioris scripturae fidem interior servet. Aliter tabulae prolatae nihil momenti habent“, adică: „veridicitatea scrierii externe să fie păstrată (asigurată) de scrierea internă (aceasta din urmă fiind închisă, legată pe paginile 2—3) a codicelui-triptychon“²³. Prescripția se aplica fiind absolut obligatorie numai la contracte, testamentele având un alt „regulament“²⁴.

Martorii (*testes, signatores*) care-și aplicau stampila de ceară cu inelul personal pe documente confirmă două aspecte juridice ale situației de fapt: a) că ei au participat și cunosc elaborarea întregului document, b) eventual pot să garanteze condițiile redactării și scrierii lui, autenticitatea actului juridic²⁵. Ei erau în general în număr de șapte (exact, și desigur nu întâmplător, ca la diplomele-livrete militare), cum apar în patru dintre contractele de vânzare-cumpărare încheiate prin *mancipatio*; la alte contracte de vânzare ca cel privind pe un sclav (TabCerD VI) și la cel privind o (jumătate de) casă (TabCerD IX) se află însă numai șase martori și vânzătorul; în cele două contracte cu vânzare de sclavi (TabCerD VII și VIII, încheiate la așezarea civilă *canabae* a legiunii XIII Gemina, lângă Alba Iulia) figurează cinci martori, un garant (chezaș, *fideiussor*) și vânzătorul. Cel mai mic număr de martori pare a fi fost de cinci. Situația social-juridică (adică de cetățeni — *cives Romani* sau necetățeni — *peregrini*) a martorilor va fi indicată sumar, cu precizia sau aproximația rezultând din antroponimia lor, în repertoriul tăblițelor cerate la fiecare piesă ce prezintă asemenea personaje²⁶. În legătură cu pecețile (sigiliile) martorilor și „tehnica“ aplicării pe contracte, a se vedea mai recent observațiile și discuția în *Klio*, 53, 1971, p. 232—235.

Bibliografia juridică-romanistică privind textele din tabulae ceratae alburnense este foarte amplă, sporind în chip firesc mai ales după publi-

²³ *Klio*, 53, p. 229 s.a.

²⁴ Bibliografia generală: CIL, III, p. 921—923; Fischer E., *A Daciai viaszos-táblák okleveles gyakorlata*, în *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára ünnepére*, Budapest, 1938, p. 157—168; Leopold Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie, Band 2), Wien, 1953, p. 74—78 *Wachstafeln*; E. Pólay, *Die Formalitäten der Urkunden der siebenbürger Wachstafeln*, în *Klio*, 53, 1971, p. 223—238; *DacSzerz*, p. 40—64.

²⁵ *Klio*, 53, p. 230—232.

²⁶ Cf. studiile fundamentale mai vechi ale lui Carl Georg Bruns (celebru jurist și romanist german, 1816—1880), *Die Unterschrift in den römischen Rechtsurkunden*, publicat în *Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1876, p. 41—138, reprodus în ale sale *Kleinere Schriften*, I, Weimar, 1882, p. 37—118 (la p. VI—XXXIII viața și cariera autorului, scrise de fratele său Ivo Bruns); la p. 39—49 *Die Wachstafeln* (Dienstverträge über Arbeiten in den Bergwerken); p. 119—138 *Die sieben Zeugen des römischen Rechts*, după care urmează Georges Ciulei, *La souscription des actes juridiques dans les triptyques de Transylvanie*, în *Annales de la Faculté de droit et des sciences économiques de Toulouse*, Université de Toulouse, 1970, p. 351—355.

care a lor integrală în acel excelent „corpus“ la 1873 de către Th. Mommsen (CIL, III, p. 921—959). Aici, în prezenta publicație-colecție de documente — având deci un caracter în primul rînd pur informativ — nu poate fi întocmit și înfățișat un repertoriu complet sau foarte amplu al lucrărilor (sau părților din ele) care au tratat „legislația“ în ansamblu sau aspecte ale ei în textele tăblițelor cerate, lucru ce au făcut și vor mai face specialiștii dreptului roman (romaniștii) buni cunoscători ai materialelor și problemelor respective în marele cadru al dreptului în imperiul Romei (dispunînd nu numai de competența corespunzătoare, ci și de biblioteci mult mai bogate sau chiar absolut complete de romanistică și epigrafie). Un amplu repertoriu (desigur parțial, incomplet, cum o recunoaște autorul însuși) a dat în a. 1972 E. Pólay, *DacSzerz*, p. 287—298 *Bibliografia*, cu vreo 166 de titluri de articole, studii, note, volume (din care însă unele nu au absolut nimic a face cu aceste documente epigrafice-juridice și cu mediul lor social-economic montanistic); abia 60 de titluri din bogatul repertoriu tratează problemele juridice ori social-economice cuprinse în textele cerate alburnense, ori prezintă măcar vreo contingentă cu elementele de drept respective. Din acest destul de amplu — dar incomplet — conspect de titluri nu este cazul a fi menționat aici decît recentul studiu monografic: C. St. Tomulescu, *Le droit romain dans les triptyques de Transylvanie*, în *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, Bruxelles, 18, 1971, p. 691—697 (citată de Pólay) și însăși ampla monografie analitică mereu citată a acestuia (*DacSzerz*, passim), care însă, cu toată munca migăloasă și meritorie, este grevată — pe lângă numeroase erori și confuzii de epigrafie, antroponimie și bibliografie²⁷ — și de teza sa parțial (dacă nu total) exagerată și eronată, ar părea chiar tendențioasă, despre elementele asianice-ellenistice (pînă și... „illyrice“?) care s-ar afla în textele și practica juridică a triptychurilor „daco-romane“ din zona montanistică a provinciei carpatice (cf. bibliografia la fiecare piesă din repertoriul TabCerD).

Pentru dreptul civil (privat) roman, se poate cita din bibliografia mai recentă numai o parte din monografiile:

— Max Kaser, *Das römische Privatrecht*, München, I 1955 (ed. a II-a, 1971), II 1957;

— Vladimir Hanga—Mihail Jakotă, *Drept privat roman*, București, Editura didactică și pedagogică, 1964, 392 p.;

— Vladimir Hanga, *Drept privat roman*, București, Editura didactică și pedagogică, 1971, 380 p.;

— C. St. Tomulescu, *Drept privat roman*, București, 1973, 431 p., tratate care toate oferă o amplă și variată bibliografie mai veche sau recentă din domeniul dreptului civil roman.

5. Persoane și părți

Textele juridice-economice din tăblițele cerate alburnense conțin un mare număr de nume proprii ale persoanelor fizice care figurează ca „părți“ în contracte, convenții și chitanțe, ca martori, chezași, membri de colegiu, ca obiecte ale transacțiilor; antroponimele lor oferă (în cadrul

²⁷ Cf. recenzia critică (parțială) asupra acestor aspecte: *Transilvania* (Sibiu), IV 1975, 5, p. 53—56.

unor sisteme) anumite criterii — dar implică și unele dificultăți, echivocuri — pentru determinarea obârșiei teritorial-etnice și a condiției social-juridice a persoanelor în dreptul roman valabil pe toată întinderea provinciei Dacia. Din punct de vedere etno-lingvistic (comparativ-etimologic) elementele onomastice apar aici de trei categorii:

— *romane*, sub care se ascund „romani” provinciali imigrați, de orice obârșie etnică, unii putând să fie chiar italici, sau băștinași (romaniizați), a căror etnicitate reală „neromană” nu poate fi stabilită cu precizie aproape niciodată (din lipsă de indicații antroponimice sau geografice-teritoriale); un tabel cu numele romane din tăblițele cerate și inscripții litice: *Apulum*, VII/1, 1968, p. 314—315 (S. Mrozek);

— *grecești*, respectiv „orientale”, care pot să indice pe unii greci de neam, dar majoritatea erau desigur elemente grecizate din lumea ellenistică-orientală a provinciilor asiatice și africane ale Imperiului roman (*Apulum*, VII/1, p. 315—316);

— *illyrice*, care indică cu siguranță elemente etnice de această obârșie (evident și în cazul când respectivul personaj poartă nume individual roman și patronimic illyr, ca Maximus Batonis, Saturninus Scenobarbi; sau gentiliciu roman și cognomen illyr, ca Aelius Plator). S-a observat și relevat mai demult că între elementele social-etnice din textele tăblițelor cerate și din inscripțiile litice ale zonei aurifere Alburnus Maior (Roșia Montană) cei mai numeroși erau tocmai illyrii²⁸, cum îi indică în foarte largă măsură antroponimia lor specifică („națională”), net distinctă față de numeroșii lor vecini (traco-daci, greci, italici, chiar față de celți); majoritatea dintre ei erau evident peregrini, purtând un singur nume individual illyr sau roman cu patronimic illyr (după vechiul sistem antroponimic „indo-european”, ca grecii, tracii ș.a.), puțini dintre ei fiind cetățeni romani, cu nume gentiliciu roman și cognomen illyric, precum amintitul Aelius Plator²⁹.

Gruparea în sisteme antroponimice a celor trei categorii de materiale onomastice și etnic-lingvistice de mai sus, în legătură cu statutul și situația juridică a persoanelor în cadrul dreptului civil roman din imperiu, este de două feluri:

a) *cetățeni romani* (cives Romani) pot fi considerați toți cei care au un *nomen gentilicium* roman urmat de un *cognomen* (roman, grecesc, illyric sau de orice altă obârșie neromană, de ex. Aelius Plator);

b) *necetățeni* (peregrini), de obârșie greco-orientală, illyri etc., adică toți provincialii cu un singur antroponim (individual) urmat — dacă erau oameni liberi (*ingenui*) — de un patronimic (numele tatălui său la cazul genetiv) grecesc, illyr etc., sau chiar roman, dar fără vreun *nomen gentilicium*.

²⁸ Despre illyrii balcanici și „frații” lor messapici din sud-estul Italiei antice, v. monografia *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, de I. I. Russu, București, 1969, 302 p.

²⁹ Un repertoriu al numelor personale illyre din tabulae ceratae și inscripțiile litice ale zonei Alburnus — Roșia Montană a fost întocmit în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 311—312 (S. Mrozek), apoi în *Apulum*, XII 1974, p. 242—245, în cadrul studiului asupra mineritului aurifer din Dacia (supra, nota 20); cf. și *Dacia*, N.S., II 1958 [1959], p. 259—266 „les castella Dalmatarum de Dacie”, C. Daicoviciu = *Apulum*, IV, 1961, p. 51—58).

Acestea constituie în realitate simple indicații poate relative, aproximative, chiar iluzorii în cazurile când se vor fi făcut abuzuri, cu însușirea vreunui *nomen gentilicium* în mod ilegal, neaprobat de autoritățile imperiale³⁰, situație pe care nu avem de unde să o știm cu precizie la fiecare persoană cu „tria nomina” ale cetățeanului roman. S-a părut util, chiar necesar a repeta și schița din nou aceste noțiuni în prezentul context, lucruri elementare (chiar dacă nu pot fi considerate ca sigure, definitive, absolute), prin faptul că nerespectarea lor a dus la unele confuzii, ca cele pe care le-a comis în anul 1972 eminentul romanist maghiar E. Pólay (din Szeged, Ungaria), care între altele admitea că „numele Bato este un nume frecvent de peregrinus în zona minieră” (*DacSzerz*, p. 71), aserțiune din care pentru el ar rezulta aproape că „peregrinii” ar fi avut anumite nume individuale; dar dacă personajul poartă numai acest antroponim (eventual cu patronimic), fără *nomen gentilicium*, este de considerat ca „peregrin”; dacă însă are *gentilicium* roman cu un *cognomen* de orice fel ar fi (roman, grecesc, illyric, tracic etc., posibil chiar același Bato citat) este cazul unui cetățean roman, firește de obârșie etnic-teritorială illyră, greacă-ellenistică ș.a., cum îl indică destul de precis ultimul element în sistemul său antroponimic adoptat de „tria nomina”. În aceleași *DacSzerz*, la p. 72, „între peregrinii de origine greacă figurând în tăblițele cerate” este înșirat „Claudius Philetus vânzător în tab. cer. XXV [=TabCerD VIII] (din nume însă se poate deduce că el era deja grec romanizat, neavând numele tatălui în cazul genetiv lingă al său)”; dar, în realitate, dacă are *nomen gentilicium*, Claudius Philetus (cu cognomen grecesc, adică antroponimul său individual anterior încetățenirii și „romanizării”) trebuie considerat chiar ca cetățean la fel ca și cumpărătorul Claudius Iulianus (legionar din XIII Gemina), ori ca alt „graeculus” Iulius Alexander, Aelius Dionysius și alți nenumărați provinciali de prin Orient răspinși în toată împărăția romană și mai ales în Italia și la Roma. Același autor-romanist întocmește (*DacSzerz*, p. 272) un tabel antroponimic cu „Aelius Plator, Dasius Breucus, Plator Acceptionianus, Saturninus Scenobarbi” urmat de un comentariu confuz (p. 273): „numele ultimelor patru persoane de obârșie illyrică nu mai apar utilizate à la grecque, ci à la romaine”; în realitate însă: Aelius Plator este un roman-illyr (Plator illyric), cu cetățenie romană, *nomen gentilicium* evident după Aelius Hadrianus împăratul; Dasius Breucus (sau genetiv Breuci) are antroponim individual illyr tipic (banal) cu un ethnicon „Breucus” probabil după tribul illyric din sudul Pannoniei Inferior de unde venea Dasius (ori mai verosimil antroponim-patronimic Breucus ce se întâlnește chiar și în Albania antică, deci posibil și în teritoriul tribului Pirustae); Plator Acceptionianus antroponim illyric și eventual poreclă romană „Acceptionianus”; Saturninus Scenobarbi: un illyr cu nume individual roman și patronimic „național-illyr” Scenobarbus la cazul

³⁰ Cum indică celebrul pasaj din Suetonius, *Claudius*, 25: „peregrinae conditionis homines vetuit usurpare romana nomina dumtaxat gentilicia”; ar rezulta din atare informație că praenomina (Caius, Lucius, Marcus, Titus ș.a.), ori cognomina (Albinus, Crispus, Festus, Fronto, Maximus, Saturninus etc.) romane puteau să fie luate de provinciali în mod „ilegal”, cum ar fi în Dacia illyrii Maximus Batonis, Saturninus Scenobarbi (menționați în tăblițele cerate). Cf. *Illirii* (1969), p. 143—144, cu indicații bibliografice mai ample.

genitiv. În asemenea situații, este evident că toate cele patru personaje menționate erau illyri, cu diferite forme ale antroponimiei, în diferite etape ale procesului lor de romanizare oglindită în antroponimia lor illyro-latină.

Spre a se evita schematizarea și generalizarea tipizantă, fiecare caz de antroponim cu personajul său (ce comportă vreo discuție) din textele tăblițelor cerate va fi analizat și determinat la locul său în comentariul documentului respectiv.

6. Localitățile

Textele „triptychurilor“ din zona minieră Alburnus—Roșia Montană conțin câteva nume geografice (toponime, localități)* care au fost clasificate grupându-se prin însăși funcția lor gramaticală și topografică în două categorii: unele indicând localități unde s-au încheiat actele respective, altele (ca simple determinative după numele de persoane) arată obirșia personajelor menționate. Rostul unor asemenea determinative toponimice-topografice nu era înțeles corect, iar obirșia și semnificația lor n-au apărut limpezi cercetătorilor mai vechi, care le interpretau într-un sens eronat ori treceau în grabă peste atare mențiuni interesante pentru geografia și toponimia antică a Daciei și a Dalmatiei romane. După studiul introductiv al lui Mommsen (CIL, III, p. 921—923), s-a admis aproape unanim (C. Torma, C. Gooss, AVSL, XIII 1876, p. 323, J. Jung, *RoemRom*, W. Tomaschek, C. Patsch, V. Pârvan ș.a.) că toate numele geografice amintite în tăblițele cerate reprezintă localități din Dacia, anume din zona auriferă, la Alburnus Maior și împrejurimi. Părerea izolată, dar justă, exprimată la 1913 de P. Sticotti, că într-unul din cazuri era o localitate din Dalmatia (*Kavieretium*; ca și *K. Anso*, în inscripția litică CIL, III 1271) a rămas neobservată, fapt ce a dus pe unii erudiți la generalizări și concluzii de ordin social-istoric și etnologic necorespunzător. Astfel V. Pârvan, în marea sa operă documentară și de sinteză *Getica, o protoistorie a Daciei* (București, 1926), p. 272, afirma că „viața de la țară, cu satele dace, nu ne-a fost decît cu totul incidental transmisă de orașenii iubitori de fast și eternizare epigrafică. Între satele rămase încă multă vreme dace și orașele crescute peste noapte din creștet pînă în tălpi pur romane, a rămas aceeași opoziție de obiceiuri și tradiții culturale ca pînă în ziua de azi. De aceea nu trebuie să ne mire că mai mult spun despre viața indigenilor țărani cele câteva table cerate găsite în regiunea auriferă, rurală, a Munților Apuseni, decît sute de inscripții amănunțite din orașele Daciei“. Considerînd de obirșie autohtonă daco-getică toate (sau aproape toate) numele de localități din „table“ (*Getica*, p. 273, 274), el ajunge la concluzia că „împrejurul acestui oraș californian *Alburnos megăle* de civilizație internațională, toate satele sunt getice“ și că „aflăm pe un teritoriu relativ foarte mărginit, împrejurul Roșiei, o mulțime de nume indigene; acestea trebuie să servească drept simbol pentru bogăția de toponimie indigenă ce a existat în Dacia pre-

* Rezumat al studiului *Numele de localități în tăblițele cerate din Dacia*, în *Cercetări de lingvistică* (Revista Institutului de lingvistică a Academiei, Filiala Cluj), II, 1957, p. 243—249; versiunea franceză în *Revue de Linguistique* (București), 1959, p. 161—168.

romană și romană”³¹. Că atare aserțiuni nu au integral valoare s-a arătat prin analiza mai atentă a materialului documentar în ansamblu, care a eliminat echivocul în ce privește originea numelor și așezarea localităților (respectiv „etnicelor“) din tablele cerate³², prin faptul că în ultimul timp dispunem de mai mulți termeni comparativi și de criterii ceva mai diversificate în cercetarea faptelor și realităților social-etnice și economice din provincia carpato-danubiană și mai ales din zona montanistică-auriferă a Munților Apuseni.

Cum s-a arătat în 1957, localitățile menționate în tăblițele cerate se grupează în două categorii: A) cele în care s-au încheiat și parafat actele juridice respective ori se menționau în legătură cu un fapt local și aparținînd evident regiunii noastre (ca „actum Alburno Maiore“, „ad stationem Resculi“); B) cele puse după vreun nume de persoană, de care depind ca determinative spre indicarea obirșiei personajului respectiv amintit în contracte (ca „Dasius Verzonis Pirusta ex Kavieretio“, „Plani Verzonis Sclaietis“).

A). LOCALITĂȚI DIN DACIA. Despre numele geografice-locale din zona auriferă observa Mommsen „— — — ex his solis locorum indicationibus iure colligas Alburnum Maiorem nomen fuisse vici eius, ubi fuerunt aurariae tabulaeque repertae sunt, Deusara, Cartum, Immenosum maiorem vicorum quorundam proximorum“ (CIL, III, p. 213), aserțiune ce era și rămîne integral valabilă.

Alburnus Maior (Roșia Montană), TabCerD I, IV, IX, X, XIII, XVIII; Tomaschek, RE, I 1338; Pârvan, *Getica*, p. 272—273: „numele, deși dintr-o rădăcină ce se găsește și în dacică, «alb» în *Alboca*, *Trans-alba*, pare mai ales după terminație a fi integral articulat latinește“ (cf. și p. 278). La Alburnus se menționează un vicus Pirustarum: „quae est Alb(urno) maiori vico Pirustarum“ (TabCerD IX), însemnînd că — precum observa Pârvan — „o mahala întreagă purta numele lor: vicus Pirustarum“;

Cartum, TabCerD VI (a. 139) „actum Karto“; Jung, *RoemRom*, p. 107, *Fasten*, p. 162; Patsch, RE, III 1628; ThLL, onom. II 219; Pârvan, *Getica*, p. 273 „cf. onom. Kartuză; răd. cunoscută kert, întîlnită și în *Certie* (Cersie, Krati-skara); getic“;

Deusara, TabCerD II (a. 162), XIV „actum Deusar(a)e“; Jung, *Fasten*, p. 162; Tomaschek, *Die alten Thraker*, p. 71; Patsch, RE, V 281; ThLL, onom. III 117; Pârvan, *Getica*, p. 273 „cf. numele de persoane *Deospor*, *Deo-pus*, *Deo-bizos* etc. și topon. *Diesure*; getic“; p. 286 „*Deusara* (apa zeilor „Fintina Zinelor“)“. Mommsen încă observase „propter formam conferenda est Germisara, CIL, III 1395“ (CIL, III, p. 921);

³¹ Pârvan nu se limita numai la asemenea generalizări eronate. El susținea, de exemplu, că „dacicul *Sclaie*, dintr-un document din a. 139 (cer. VI)... dă în românește *Schiai* fără nici o colaborare a numelui *Sclavi(ni)*“ (*Getica*, p. 274). Dar încercări ca aceasta (*Sclaia* din care românesc *clai*, *Getica*, p. 273), ori *Abrud* din... traco-dacicul „*Abruttus*“ și altele de același fel erau produsele unui iluzionism filologic-formalist care ignorează legile fundamentale și criteriile foneticii istorice românești și comparative, fiind lipsite de o bază științifică.

³² A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944, p. 15, observa cu justificată nedumerire: „einige Heimatsangaben von dalmatinischen Illyriern sind unklar: ex *Kavieretio*, *Toves*, *Sclaies*, *KANSO*, *Marciniensis*“.

Immenosum Maius, TabCerD XI (a. 164) „actum Immenoso Maiori“; Jung, *RoemRom*, p. 107, *Fasten*, p. 162; Vulić, RE, IX, 1107; Pârvan, *Getica*, p. 274 „credem că e o adaptare la tipul roman a unei formații cu răd. *men* (Tomaschek, *Thraker*, 23; *Menebria*) și termin. -sa, -son (ori -za, -zon), *menesa*, *meneza* (cf. *Mieza*): in *Menesa*. Totuși rămâne obscură legătura acestor părți între ele. Non liquet“; adevărată este mai ales ultima formulă, explicația lui Pârvan fiind cu totul artificioasă, ireală;

Resculum, TabCerD I (a. 167) „ex libello qui propositus est Alb(urno) maiori ad stationem Resculi“ și „ad stationem Resculi“; Tomaschek, *Thraker*, p. 69; Vulić, RE, I A, 622 (greșit localizat „heute Zutor bei Klausenburg (Cluj)“); Pârvan, *Getica*, p. 274 „nume clasic thraco-getic, cu răd. *raisko-*, *rescu-*; cf. numele de femeie *Rescuturme* (CIL, III 1195)“. *Resculum* este evident traco-dacic, de origine topografică, nu antroponimică (nu derivat din nume de persoană, cu toate că elementul *Resc-*, *Rasc-* ar putea fi același în numele trace locale și în cele personale); cf. muntele *Rescynthos* în Tracia (EDR, I, 1923, p. 220; *Glotta*, XIV 1925, p. 103, riu în Troas *Rhesos*; toate derivatele și compusele temei *Resc-*: *LimbaTrD*, p. 116). Numele unui punct topografic mai remarcabil la Alburnus, *Resculum* putea să fie chiar „locul de adunare a membrilor colegiului“ (O. Fiebiger, *Inscriptensammlung*, N. F., *Denkschriften Akad.* Wien, 1939, nr. 74), sau vreo „statio“ în sens fiscal — ca un punct de vamă³³ —, eventual post de „beneficiarii“, miliție rurală pentru paza teritoriului și a căilor de comunicație³⁴. În 1941, A. Kerényi, *DacSzN*, p. 145, nr. 1703, confecționa din el un antroponim „illyr-celtic“ *Resculus, care „astfel a putut fi numit după localitatea dacică *Resculum*“. Dar localitatea „*Resculum vicus Anartorum*“ (?) în textul miliarului din vremea lui Maximinus Thrax (a. 236, CIL, III 8060) descoperit lângă satul Almașu Mare (jud. Sălaj, fost jud. Cluj) nu a putut fi verificată din cauza dispariției integrale a piesei epigrafice³⁵, iar identitatea acestui posibil „*Resculum*“ cu Bologa (jud. Cluj, castru de trupe auxiliare) este cu totul dubioasă.

Se menționează în tăblițele cerate alte două localități ce nu aparțin însă toponimiei traco-dace:

Cernenus, Iupiter, TabCerD I „magister collegi Iovis Cerneni“, despre care Mommsen observa șovăielnic „cognomen Iovis quod est *Cerneni* ductum fortasse a vico qui hodie dicitur Korna“ (CIL, III, p. 921), aserțiune cu totul lipsită de temei. Jung, *RoemRom*, p. 107, *Fasten*, p. 162 *Cernenum*. După Mowat (RE, III 1948) *Cernenus* ar fi identic cu celticul *Cernunnos*. Pârvan, *Getica*, p. 273 „*Cerna*, *Cernenus*, cf. *Tsierna* de pe Dunăre. Getic“. Pare a fi o zeitate „orientală“, de prin Asia Mică (Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945, p. 154);

Canabae legionis XIII Geminae, TabCerD VII (a. 142), VIII (a. 160) „act(um) Kanab(is) leg(ionis) XIII G(eminae)“, adică la Apulum (Alba Iulia) de ceva mai târziu, unde și-a avut garnizoana această legiune tot timpul cât a staționat în Dacia.

³³ Despre vămile (stationes portorii) din Dacia romană: SCIV, IV 1953, p. 784—793 (cu amplă bibliografie).

³⁴ Despre „stationes“ în sens militar-jandarmeresc: *ActMuz*, 1956, p. 121, 124—125.

³⁵ *ActaMN*, V 1968, p. 452.

Cele dintii cinci toponime (*Alburnus Maior*, *Cartum*, *Deusara*, *Immenosum Maius*, *Resculum*) erau, în actele scrise pe tăblițele cerate, singurele elemente referitoare la realitățile geografice și la toponimia Daciei. Cu totul alt caracter și altă obârșie au numele locale ce se grupează în a doua categorie.

B). LOCALITĂȚI DIN ILLYRIA. În comentariul preliminar la tăblițele cerate (CIL, III, p. 921), Mommsen făcea justa observație: „item *Kavieretium* — et quae hoc componenda esse videntur adscripta ad testium nomina casu secundo concepta vocabula *Marciniesi(s)*, *Sclaietis*, *Tovetis*, nam in his originis aliquam determinationem latere probabile est“. Majoritatea cercetătorilor erau de părere (în cele mai multe cazuri luându-se unii după alții) că asemenea determinative locale (ethnika—demotika) ale illyrilor din zona minieră a Daciei romane reprezintă nume de sate ori târguri din această provincie, în jurul centrului montanistic *Alburnus Maior* (Roșia). Primul care a întrezărit că în cazul a doi dintre illyrii din *Alburnus* este indicarea locului lor de obârșie din patria dalmatină a fost P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro* (Schriften der Balkankommission, antiq. Abteilung, VI, Wien, 1913), p. 191: „*K(astro) Anso* (CIL, III 1271) und *K(astro) Avieretio* (cer. VI) im Ablativ dürften sonach die Namen zweier sonst unbekannter Kastele aus Süddalmatien sein“. Observația cercetătorului italo-austriac (nebagată în seamă de unii, chiar pînă în ultima vreme)³⁶ se aplică și celorlalte elemente identice, care urmează după numele personale purtate de illyrii din tăblițele cerate, fiind — cum bine întrezărea la 1873 Th. Mommsen — un „determinativ al originii“ personajelor respective. Antroponimele illyre ale acestora (*Bato*, *Dasius*, *Verzon-* etc.) ne îndreaptă privirile spre sudul Dalmatiei (*Muntenegru*, *Cernagora*), în teritoriul locuit de tribul *Pirustae*, care — după documente — se pare că formau majoritatea populației (ori a păturii de sus) între minierii-coloniști stabiliți în zona auriferă a Munților Apuseni ai Daciei romane. Unii dintre ei poartă (ca martori în tablele cerate): numele personal (individual), filiația (numele tatălui, la cazul genitiv) și a treia mențiune, ca: *Sclaietis*, *Tovetis*. Acest din urmă element onomastic nu poate să indice, precum s-a relevat, decît localitatea de obârșie, care pentru coloniști recent veniți în provincia carpatică nu putea fi în Dacia, ci în patria lor natală „balcanică“³⁷, de unde au emigrat mereu illyrii mineri spre aurăriile dacice, în acel aflux de populație muncitoare sau de organizatori-exploatatori început din primii ani ai provinciei, organizat și stimulat de cuceritorul Daciei (Eutr, VIII 6,2). Determinativul originii („ethnikon“) acestor illyri dalmatini este exprimat odată prin „ex“ (*ex Kavieretio*), în alte cazuri prin terminația -is, ce pare echivocă în privința formei nume-

³⁶ Chiar și în a. 1972, E. Pólay, *DacSzerz*, p. 24, înșiră între localitățile daco-romane *Immenosum Maius*, *Kartum*, *Deusara* și *Kavieretium*; p. 128 „*Kavieretium* din împrejurimile lui *Alburnus Maior*“. Cf. părerea lui Erdy și Kandler, *infra*, p. 190.

³⁷ S-a formulat și ipoteza că aceste nume de localități ale illyrilor ar putea să fi fost eventual transpuse în Dacia de coloniștii-mineri dalmatini, ca „*vicus Pirustarum*“ (supra, p. 187): „d'autre part on ne peut pas écarter l'éventualité qu'un nom de localité, *Kavieretium* ou *K(astellum) Avieretium*, d'origine dalmate méridionale, ait pu être transplanté en Dacie, dans la région métallifère, en même temps que s'y établissaient des mineurs arrivés du hameau dalmate dont ils étaient originaires“, C. Daicoviciu, *Dacia*, II, 1958, p. 263 (*Apulum*, IV, p. 55).

lui, căci ea poate fi un ablativ plural la declinarea I (ori a II-a?) sau genitiv singular al declinării a III-a a unui derivat adjectival în *-is*, acordat cu numele semnatarului (martor); deci *Sclaietis* ar fi ablativ la *Sclaieta* (plur. fem.; ori *Sclaietae*?) sau genitiv al aceleiași forme mai scurte (imparisilabic) *Sclaiēs*, *Tovēs*, cum scriu unii cercetători (de ex. Mommsen, CIL, III, p. 960; Alföldi, loc. cit.). Mai probabilă totuși este prima alternativă, după analogia derivatelor toponimice illyre în *-et-*.

Cavietetium, TabCerD VI (a. 139) „de Dasio Verzonis Pirusta ex Kavieretio; ex Kaviereti“. Jung, *RoemRom*, p. 107, *Fasten*, p. 162; Patsch, RE, III, 1805—1806. Considerat localitate în Dacia, populată în parte (sau în majoritate) de Pirustae: „vicus Daciae, prope Alburnum Maiorem situs, quem habitabant Pirustae Dalmatae“, ThLL, onom. II, 284. Mai întâi, la 1856, Erdy³⁸, apoi Sticotti în 1913 relevau că este o localitate din Dalmatia de sud, propunând lectura *K(astro) Avieretio* după analogia lui *K(astrum) Salthua* într-o inscripție din Muntenegru (ILS, 9412). Asemenea lectură pentru *Kavietetium* nu este însă admisibilă³⁹. Pârvan, *Getica*, p. 273 (celto-illyr.). *Cavietetium* este de pus în legătură cu un nume de trib, ca derivat cu sufix *-er-* *-et-* (cf. *Dass-ar-et-*, trib illyr), dintr-un element radical existent în etnonimul illyr. *Cavi* (Plin., *NatHist*, III, 2; Livius, XLIV 30), din sud-estul Dalmatiei;

Sclaietae, TabCerD VI „Plani Verzonis Sclaietis“. Jung, *Fasten*, p. 162; Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien*, VI 1899, p. 265,3; Pârvan, *Getica*, p. 273 (supra, nota 31). Krahe îl considera în 1929 ca antroponim illyric;

Marcinium, TabCerD VI „Liccai Epicadi Marcinie(n)si“. Pârvan, *Getica*, p. 273: „*Marcinium*, cf. *Marke-rota. Getic*“. În realitate, trebuie să fie un toponim (în Illyria) posibil în legătură cu antroponimul roman *Marcinius* (W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, 1904, p. 188);

Nocnetae(?), TabCerD VI „Anseses Andunocnetis“, pare (după analogia lui *Sclaietis* și *Marciniesis* din aceeași serie de martori) să conțină un toponimic; eventual *Andu(nis?) Nocnetis*, derivat cu sufix *-t-*;

Tovetae, TabCerD V (a. 162) „Batonis Pr[— —]vi Tovetis“, lectură nu tocmai sigură („T prius dubium“). Jung, *Fasten*, p. 163; neexplicat; Pârvan, *Getica*, p. 273; ori *Iovet-?*, cf. *pagus Iovista* în Pannonia;

Geldonae(?), TabCerD I (a. 167) „Aeli Platoris Geldonis“ ar putea fi toponim illyr, cu toate că lipsește orice analogie acceptabilă; cf. totuși fragmentarul *Gerd* — — — (?), *Wiss. Mitt. Bosn.*, XI 1909, p. 149. Pentru unii (J. F. Massmann, E. Förstemann, O. Fiebigel), *Geldo* ar fi antroponim... germanic; cu totul neverosimil.

Aceste determinative etnice-demotice apar caracteristice pentru remarcabila conștiință a obârșiei teritorial-etnice a illyrilor stabiliți în Dacia, dintre care cei mai mulți își păstrează cu tenacitate antroponimia atavică

³⁸ ErdViaszLap (1856), p. 19: „Dasius Pirusta erat ex Kavieretio. De Caviis populo Illyrici apud Livium haec habentur: inde fratre Caviorum gentem vi, aut terrore subigendam cum mille peditibus — — — misso — — —“; Gandler, MCC, I, 1856, p. 261: „Dasius Sohn des Verzonius, seiner Nation ein Piruster aus der Gemeinde Cavieretius; was im nördlichen Theile des heutigen Albanien gelegen wäre“. Cf. *Illyrii*, p. 186.

³⁹ *Dacia*, II, 1958, p. 261—263 (= *Apulum*, IV, p. 53—57, *Dacica* (1970), p. 325—333, Daicoviciu).

(„națională“); dovadă că aveau — cel puțin în prima și a doua generație — puternice legături continui cu neamul și patria natală Dalmatia și chiar cu localitățile în care se născuseră și de unde au venit în Dacia romană: numele acelor obscure sate ori târguri balcanice (despre care lipsește orice altă mențiune documentară și care ar fi rămas total necunoscute fără pomenirea lor în tăblițele alburnense) erau folosite de „părțile“ sau martorii (testes, signatores) contractelor încheiate în patria lor adoptivă carpato-danubiană drept distinctive (ca un fel de „domo“) față de eventualii omonimi. În zona auriferă a Daciei, illyrii — mai ales Pirustae — alcătuiau o numeroasă și puternică enclavă, adevărată „grupă etnică“, probabil relativ izolată (cel puțin în prima jumătate a veacului al II-lea e.n.) de restul populației. Precum s-a relevat (AISC, IV 1944, p. 198—207; V 1949, p. 285—287; supra, p. 184), majoritatea elementelor illyre cu antroponimie sau de etnicitate sigură, evidentă, în ansamblul provinciei Dacia, aproximativ 65—70% din total, se aflau în regiunea montanistică auriferă la Alburnus Maior (Roșia Montană).

7. Limba latină în tăblițele cerate

Textele din table cerate erau redactate cu formulări „consacrate“, juridice (deci ținând în ansamblu de niște „sabloane“) ale dreptului roman generalizat și aplicat în imperiu, cu unele nuanțe și diferențieri locale sau momentane, de circumstanță. Deci construcția frazei nu poate să fie originală, spontană și oarecum „inedită“; dar unele forme de limbă: fonetice, morfologice (mai puțin cele sintactice) pot să fie locale sau provinciale chiar din Dacia carpato-danubiană. Ele au fost remarcate și studiate ca atare mai demult sau de curînd; dar nu e necesar, nici posibil a prezenta aici un nou studiu amănunțit asupra tuturor „abaterilor“, „barbarismelor“ întîlnite în redactarea sau gravarea textelor juridice-economice ale tăblițelor cerate, pentru care ar fi suficient a se menționa bibliografia românească respectivă. În prealabil însă e necesar a repeta și evoca observațiile substanțiale formulate cu măiestria de totdeauna de către Th. Mommsen: erorile de limbă apar destul de frecvente, cum era de așteptat în niște acte concepute de oameni mai modești într-o vreme de început a decadenței romanității; „meșteșugul“ scrierii era destul de răspîdit, încît — în afară de „minerii“ care declară „că nu știu să scrie“ — cei interesați (oameni modești, smeriți) pare că ei înșiși scriau propriile lor contracte; din partea lor erau de așteptat unele „barbarisme“ în textul juridic consacrat (...) ⁴⁰. Cu toate barbarismele destul de frecvente, se poate considera că actele juridice erau în majoritate scrise pe tăbliță de către unii „specialiști“ (grefieri,

⁴⁰ „Sermonis vitia passim offenduntur, ut expectandum fuit in instrumentis conceptis in provincia ab hominibus tenuioribus labentibusque iam rebus Romanorum; ut fortasse magis notabilis sit scribendi ars tam late diffusa (nam praeter metallarios, qui se litteras scire negant omnes, ut hoc in ipsam operarum locationis formulam reciperetur n. IX. X. XI, tenuiores illi instrumenta videntur ipsi sibi conscripsisse) quam admissi ab iis hominibus barbarismi. Pleraque instrumenta sine dubio concepta sunt ad formas antiquas a iuris peritis publice editas, unde cautiones vulgares, ut mutui, depositi, empti in summa re recte et plene scriptae reperiuntur, cum instrumenta non aptata ad eiusmodi normam, ut edictum magistrorum collegi de collegio eo tolendo, tota perversa sint et barbara, item quae in formis illis mutari debuerunt, ut iis de quibus agitur negotiis aptarentur, passim inveniantur aut non mutata aut corrupta (etc.)“, CIL, III, p. 923.

juriști etc.), care cunoșteau atît normele generale din dreptul Imperiului roman, cît și limba latină cultă a păturilor sociale superioare și mijlocii.

Un studiu mai amănunțit — dar aparent cam alungit, chiar prolix (nu destul de sistematizat) — despre „limba vulgară din Tablele cerate“ a dat în 1890 filologul bucureștean G. Popa (—Lisseanu, *TablCer*, p. 155—181 = *Romanica*, p. 253—262); în legătură cu „limba latină din peninsula balcanică“, unele forme au fost relevate și explicate de filologul-lingvist ieșean Alexandru Philippide, *Originea românilor*, vol. I, Iași, 1923, p. 478—503, ca și de H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, Editura Academiei, 1960, 327 p. (ed. a II-a, sub tipar). Formele vulgare și aberante de cuvinte și expresii din textele „cerate“ ale Daciei vor fi relevate la locul lor, în comentariul fiecărui document juridic-economic, în repertoriul nostru de mai jos; e un minimum strict necesar într-o publicație de documente, dar departe de a fi suficient pentru cunoașterea cît mai amplă și reală a felului cum vorbirea romană cultă și cea populară din provincia Dacia se oglindește în textele juridice și în terminologia oficială a unor acte de importanță celor conținute în tăblițele cerate alburnense. Rămîne deci o sarcină de însemnătate deosebită pentru filologi-romaniști studiul temeinic și amănunțit al formelor de limbă populară („aberante“) din tăblițele cerate, ca și al lexicului lor, ținînd seamă de succesiunea cronologică a documentelor, după cum este necesar un studiu detaliat al întregii antroponimii, în direcția legăturii cu dreptul și instituțiile juridice romane provinciale aplicate în Dacia.

B. REPERTORIUL TĂBLIȚELOR CERATE

† 31.— **TabCerD I.** — *Declarația (proces-verbal) pentru autodizolvarea asociației de înmormîntare* (exemplum edicti de tollendo collegio funeraticio), triptych de table cerate, păstrat întreg (toate trei plăcuțele), 16×13 cm, descoperit la a. 1788 într-o galerie părăsită a minei Sf. Iosif (redeschisă în sec. al XVIII-lea) pe muntele Letea (lingă Roșia Montana); „hier fand nun einer derselben [mineri] drei alte Holzbücher (fakönyv) [cărți de lemn], von denen eines unsere Holztafeln sind. Gegen ein gutes Trinkgeld trat der Arbeiter dieses eine der aufgefundenen Holzbücher dem Bergmeister Kovács ab — — —“, G. Wenzel, în *Wiener Jahrb. der Literatur*, 111 (1845), p. 104—105; după G. Aranka, *A' magyar nyelvemvelő társaság munkáinak első darabja*, Sibiu, 1796, 8. p. 141; după altă informație, „es soll das Triptychon auch vorn durch eine Schnur fest verbunden, dazu mit einem Siegel geschlossen, oben in Leinwand eingewickelt gewesen sein“, Massmann, *Gelehrte Anzeigen*, München, 1841, p. 102, citate în CIL, III, p. 924—945 (plus alte versiuni și bibliografie). Tăblițele triptychului au fost achiziționate pe loc de amintitul P. L. Kovács (tehnician-miner în Abrud), au trecut apoi la un St. Lázár și vindute arheologului-anticar clujean Samuel Literati Nemes; cumpărate de N. Jankovich (1835), acesta le-a vîndut cu 2000 florini Muzeului Național Maghiar la Budapesta, unde se păstrează.

9 februarie 167.

După Aranka, Massmann, *Libellus aurarius* (1841), p. 153; J. Jerney, *Tudománytár*, VI, 1842, p. 294; Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 188—191; *InscrDac*, 623; *ArchFilol*, 1867, p. 72—77 (T. Cipariu, text latinesc, traducere românească); CIL, III, p. 924—927, I; FIRA, p. 393—394, nr. 177; *TablCer*, p. 24, nr. 13 = *Romanica*, p. 164—165, nr. 13 (text lat.), p. 128=228 (trad. rom.); AFM, II/1, p. 505—506; *TriptTrans*, p. 116—117 (text lat. și trad. rom.); FIRAnt, III, p. 114—115. Înainte de textul actual, exista o altă scriere, din care se văd resturi și litere.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Descriptum et cognitum factum ex libello, qui propositus erat Alb(urno) maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat id quod i(nfra) s(criptum) est.

Artemidorus Apolloni magister collegi Iovis Cerneni et

5. *Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eiusdem posito hoc libello publice testantur: ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho(m)l(ines) LIIII, ex eis non plus remasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Iulium Iuli quoque commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui praesentes fuerunt rationem reddidisse et si quit eorum abuerat reddidisset sive funeribus:*
- 10.

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

- et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset: modoque autem neque funeraticis sufficerent*
15. *neque loculum aberet neque quisquam tam magno tempore diebus, quibus legi continetur, convenire voluerint aut conferre funeraticia sive munera: seque i[d]circo per hunc libellum publice testantur, ut, si quis defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut ab eis aliquem petitionem funeris abiturum.*
20. *Propositus Alb(urno) Maiori V idus Febr(uarias) imp(eratore) L(ucio) Aur(elio) Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus). Act(um) Alb(urno) maiori.*

Forme de limbă aberante („vulgare“)

r. 2 „statione“ în loc de corect *stationem* (cum este pe exter.); r. 5 „Menofili“ scriere romană a numelui grecesc *Menophilus*; „questores“ formă populară pentru *quaestores*; r. 8 „remasisse“ în loc de *remansisse*; r. 10 „praesentes“ în loc de *praesentes*; r. 11 „quit“ în loc de *quid*; r. 12 „abuerat“ în loc de *habuerat*; consecvent în r. 15 „aberet“ în loc de *haberet*, r. 20 „abere“ pentru *habere*.

Fig. 80 — TabCerD I, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 924; foto Magy. Nemz. Múz.)

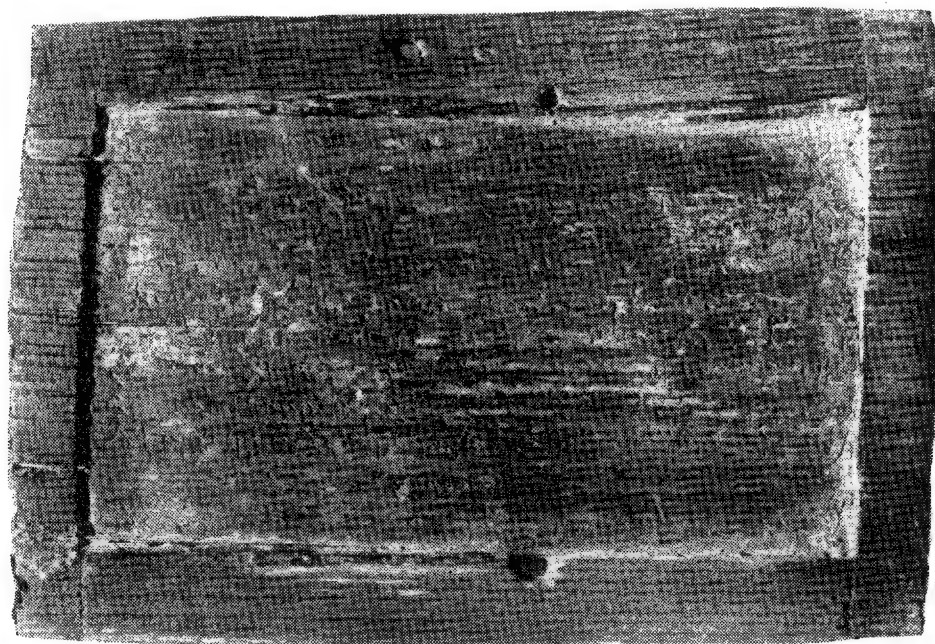

Fig. 81 — TabCerD I, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 924; foto Magy. Nemz. Múz.)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Descriptum et recognitum

L(uci) Vasidi Victo-
ris

factum ex libello, qui propo-
situs erat Alb(urno) maiori ad statio-
nem Resculi, in quo scrip-
tum erat id quot i(nfra)

C(ai) Secundini Legitimi

5. tum erat id quot i(nfra)
s(criptum) est.

Stertini Rustici

Artemidorus Apolloni magister
collegi Iovis Cerneni et Valerius
Niconis et Offas Menofili questores
collegi eiusdem

Aeli Platoris

Geldonis

10. posito hoc libello publice testantur
ex collegis s(upra) s(criptis), ubi erant
homin(es) LIIII,
ex eis non plus remasisse Albur(ni)
quam quot homin(es) XVII:

Ulpi Felicis

Septembris Platoris

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

Iulium Iuli quoque commagistrum suum

15. ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum neq(ue)
in collegio: seque eis qui presentes fuerunt ratio-
nem reddidisse et si quit eorum abuerat redde-
disset sive funeribus, et cautionem suam, in qua

20. eis caverat, recepisset: modoque autem neque fu-
neraticis sufficerent neque loculum aberet neq(ue)
quisquam tam magno tempore diebus quibus legi
contine tur convenire voluerint aut confer-
re funeraticia sive munera:

seque idcirco per hunc libellum publice testantur, ut, si quis

25. defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut
ab eis aliquem petitionem funeris abiturum.

Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr(uarias) imp(eratore) L(ucio)
Aur(elio) Vero III et

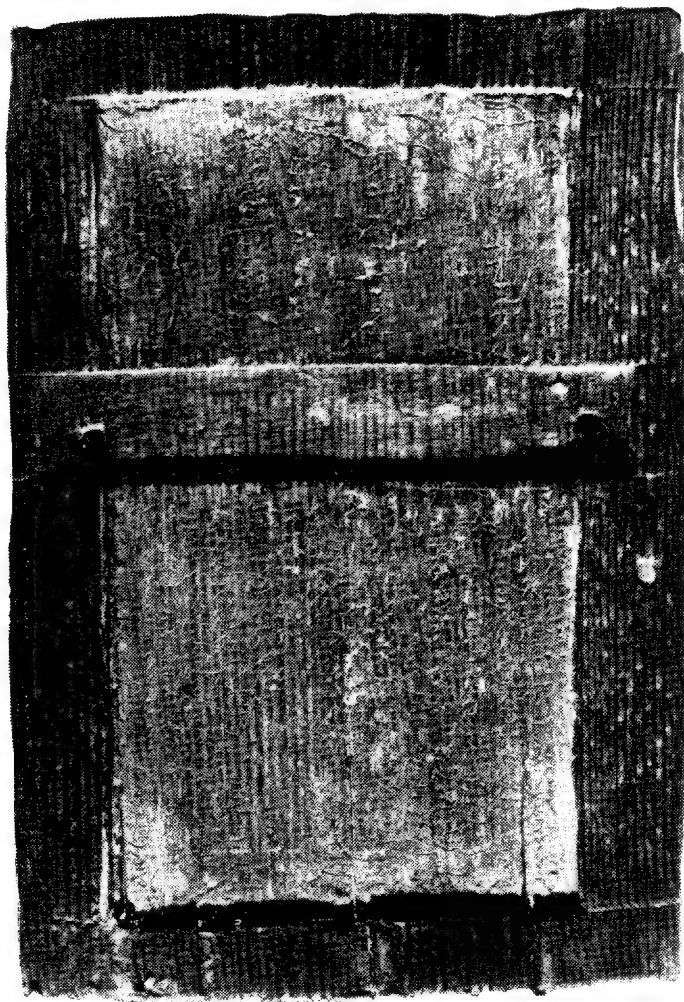
Quadrato co(n)s(ulibus). Act(um) Alb(urno) maiori.

În tabelul martorilor, la nr. 1, sub numele lui L. Vasidius Victor, au
fost identificate resturi din numele textului precedent: *Antonius Maximus*
(„sub hoc nomine antiquiorem scripturam agnovit Zangemeister hanc AN-
TONIVS MAX / V/S, id est *Antonius Maximus*“, nume care lipsește în
indice, CIL, III, p. 960 și 2335).

Forme de limbă aberante:

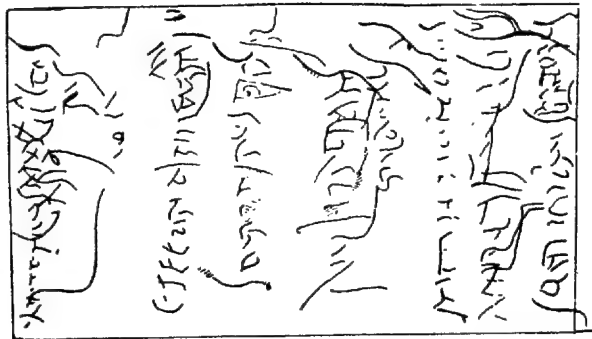
r. 5 „quot“ în loc de *quod*; r. 8 „Menofili“ și „questores“ ca în inter.
r. 5; r. 11 „ex collegis s(upra) s(criptis)“ în loc de singular (cum este în
inter. r. 7); r. 12 „remasisse“ în loc de *remansisse*; r. 16 „presentes“ în
loc de *praesentes*; r. 17 „si quit“ în loc de *si quid*; „abuerat“ ca și „abe-
ret“ (r. 20), „abere“ (r. 25), „abiturum“ (r. 26) consecvent fără *h-*, ca și
în ex. inter.

a

Fig. 82 — TabCerD I, exemplul exterioris pagina prior, a) foto (CIL, III, p. 926; Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 926)

b

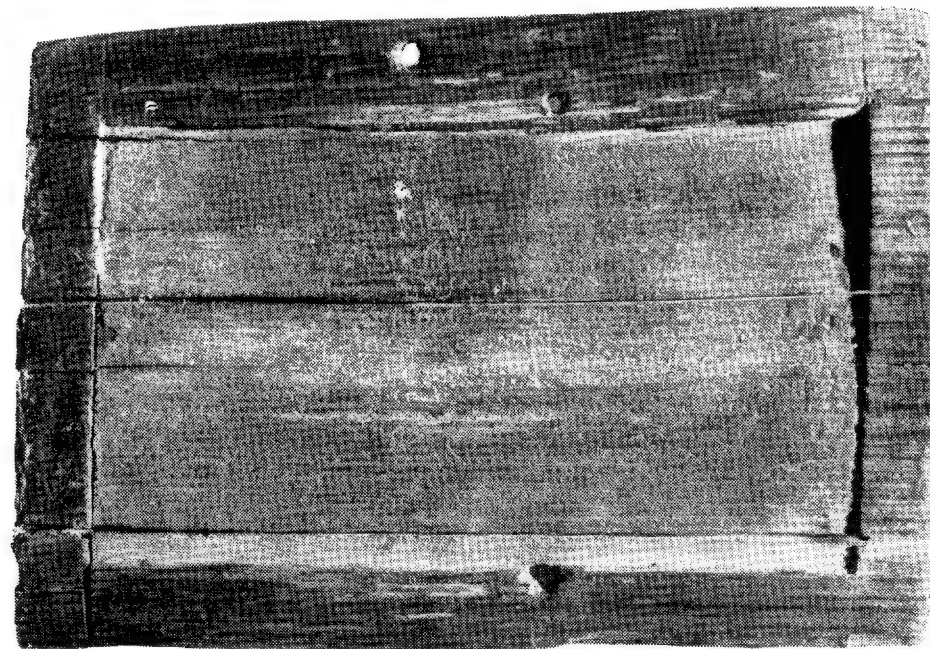

Fig. 83 — TabCerD I, exemplul exterioris pagina posterior (CIL, III, p. 926; foto Magy. Nemz. Múz.)

Traducere:

„Copiat și colaționat din procesul verbal ce era afișat în Alburnus Maior la *statio* Resculum, în care se afla scris tot ce este scris mai jos

Artemidorus (fiul) lui Apollonius, magistrul (colegiului) lui Iupiter Cernenus și Valerius (fiul) lui Nico și Offas (fiul) lui Menofilus, cvestori ai colegiului acelu-

iași prin acest act mărturisesc în public: (că) în colegiul amintit mai sus, din care făcuseră parte 54 de bărbați, dintre ei nu au mai

rămas la Alburnus decât 17 oameni, că și Iulius (fiul) lui Iulius commagistrul său, din ziua magistraturii (alegerii) sale n-a mai venit

la Alburnus și nici pe la colegiu; iar că el însuși (Artemidorus) înaintea celor care

au fost prezenți și-a încheiat socotelile și că ceea ce (banii) avea de la ei le-a restituit sau (li cheltuiuse) pentru înmormântări, și că a primit înapoi, în fața lor, (banii) ce depusese ca garanție; iar acum (fondurile) nu mai erau de-ajuns nici pentru înmormântări,

nici nu mai are vreun loc (pentru mormânt) și nimeni de multă vreme nu a mai voit să se întrunească în zilele când trebuia sau să aducă cotizațiile de înmormântare ori contribuțiile necesare; drept aceea, prin acest act ei declară în public

că, dacă vreunul (din membrii colegiului) se va sfârși din viață, să nu se considere că mai există cole-

giu sau că vreunul va mai avea dreptul să ceară (banii) pentru înmormântare din partea lor.

Afișat la Alburnus Maior în ziua a cincea dinaintea idelor (lunii) februarie, (anul) când împăratul Lucius Aurelius Verus pentru a treia oară și Quadratus (erau) consuli“.

Persoanele figurind în document: Artemidorus (fiul) lui Apollonius, Valerius (fiul) lui Nicon, Offas (fiul) lui Menophilus erau greco-orientali, necetățeni romani (peregrini); al doilea poartă nume individual roman Valerius, dar prin acest singur element și prin indicarea filiației arată că nu era cetățean (nomen gentilicium nefiind urmat de un cognomen); același lucru se constată despre Iulius fiul lui Iulius. Semnatarii actului (prin peceti), ca martori — poate un fel de comitet ori prezidiu al colegiului (desființat în 167) — erau (afară de ultimul) cetățeni romani: Lucius Vasidius Victor, Caius Secundinius Legitimus, Aelius Plator (cognomen illyr, deci evident illyr încetățenit sub Aelius Hadrianus sau Aelius Antoninus Pius), Geldonis (patronimic sau toponim illyr), Ulpius Felix, Stertinius Rusticus; peregrinus este September Plator (is acesta probabil patronimic, evident illyr).

ArchFilollst, 1867, p. 72—77; Romanica, p. 222—237; TriptTrans, p. 117—120; J. Biró, Das Collegium funeraticum in Alburno Maiore, in Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum, Berlin, II, 1969, p. 1—19; DacSzerz, p. 200.

32.— TabCerD II. — *Contract de împrumut* (? Cautio fortasse crediti), triptych tabla II, descoperită la 1854, într-o galerie la mina Sf. Simion de pe Muntele Cîrnicul Mare (versantul spre satul Corna), împreună cu alte 10 tăblițe, unde s-ar fi găsit și un cuptor, o masă, scaune tăiate în stîncă etc. („intra cuius parietes ad certam normam politos inventus est furus ut videtur metallurgicus, mensa, varia item sedilia ex solida rupe excisa“, CIL, III, p. 929); dintre tăblițe, la cele mai multe scrisul era complet corodat. Muz. Budapesta. 150 × 100 mm.

17 septembrie 159.

CIL, III, p. 928—929, II; AFM, II/1, p. 506—507.

Exempli interioris pagina posterior

(Tăblița era scrisă pentru a doua oară: „tabella rescripta est cernunturque utrimque vestigia scripturae anterioris, ut nonnumquam utrum huius an illius sint reliquiae dubitare possis, praesertim in pagina interiore, cuius magna pars cera nunc caret. Sed in ea pagina quae v. 4 et 5 mediis quaeque v. 5 et 6 extremis et quae in inferioris fragmenti parte dexterioare extant vestigia, certe ad anteriorem inscriptionem referenda erunt. Altera pagina ceris prorsus nudata est“, K. Zangemeister, CIL, III, p. 929).

— [Epi]cadus — rtor —

5. — quo — ha —
— Cerd(?)onis donec omn —

Actum Alburno maiori XV [kal.] —

10.

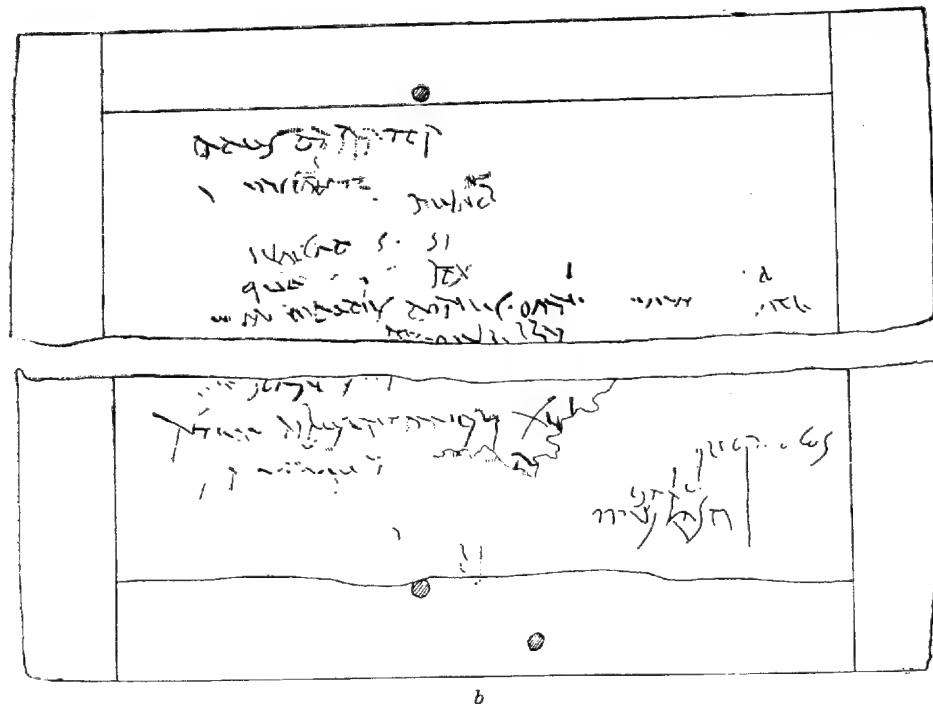
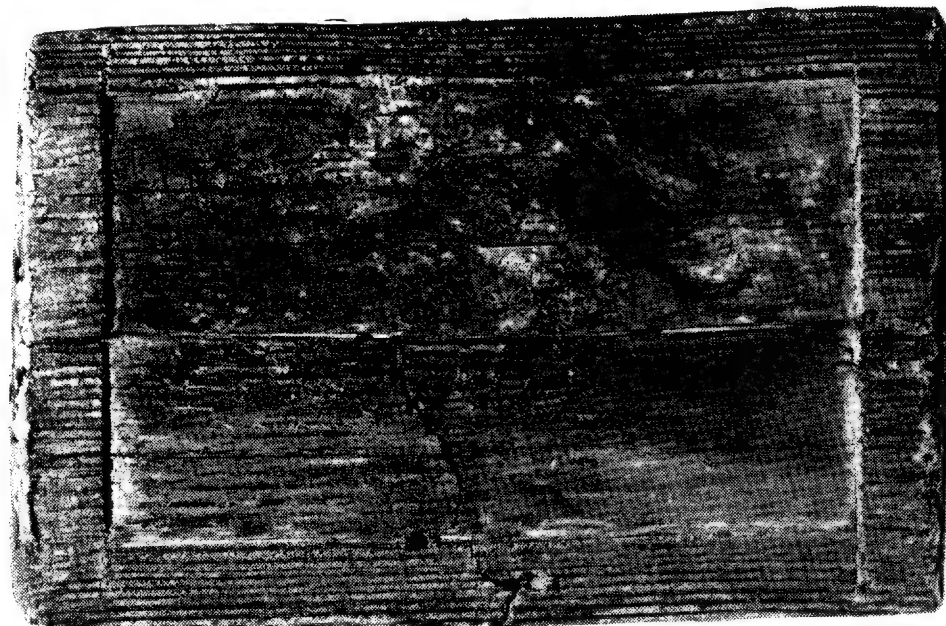
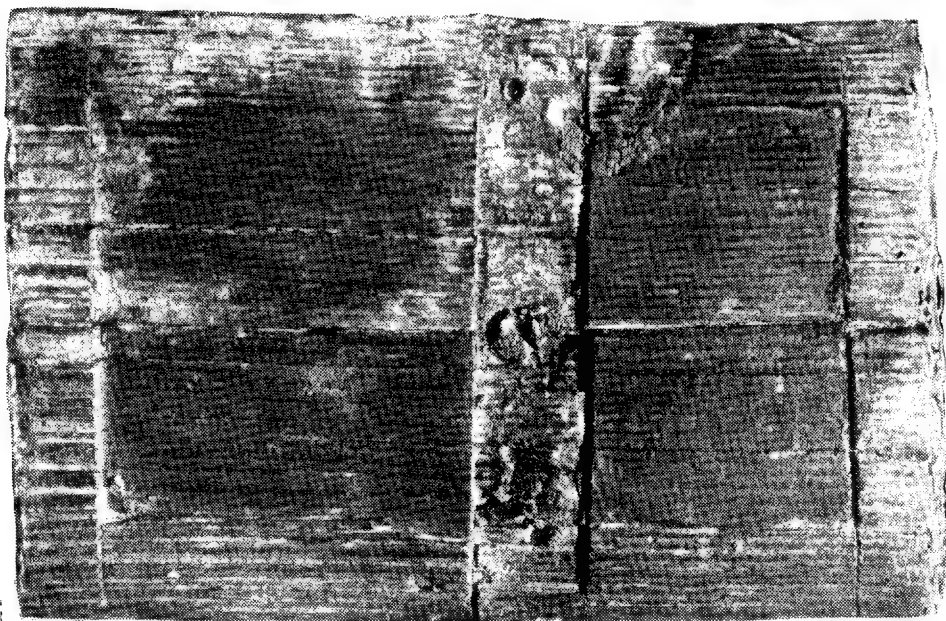
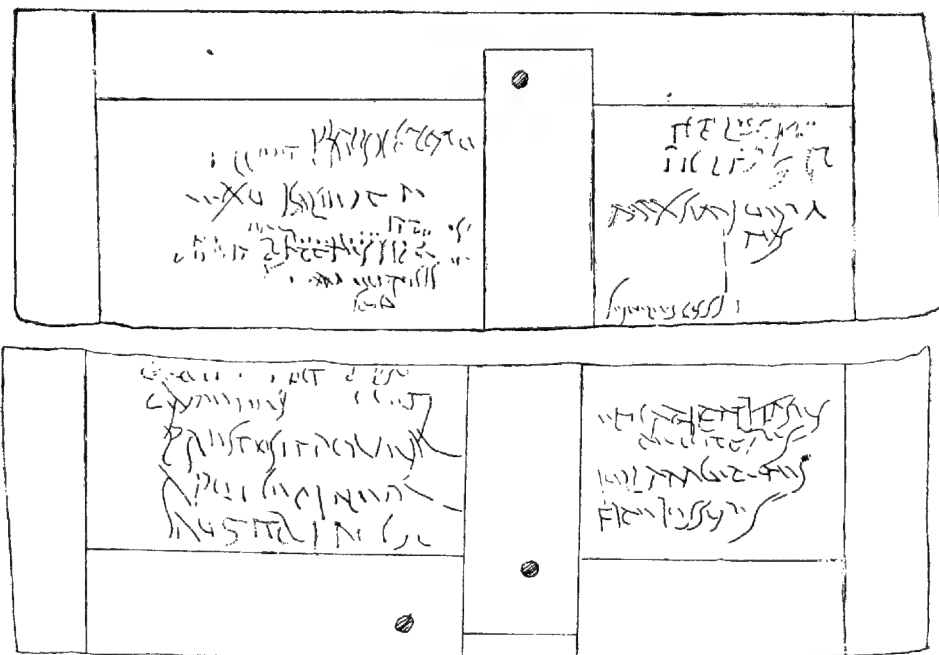

Fig. 84 — TabCerD II, exempli interioris pagina posterior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 928)

a

b

Fig. 85 — TabCerD II, exempli exterioris pagina prior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 928)

Exempli exterioris pagina prior

	[Quinti]llo et Prisco co(n)s(ulibus)	hel — — ci
	XV kal(endas) [Octobr.?)	— — pici [Felicis?]
	[Andu]eia Batonis f(?)ide	Maxsimi Vera-
	-----	nis
5	-----	Servilius C(a?)ssi
	ce[d?]it -----	Epicadi -----
	----- ti	debitoris
	prest[o sit?] — — m	Iuli Macedonis
	Apu[l.] Cerialem	fideiussoris
10.	augebi -----	

Starea de conservare a piesei este submediocră; din text nu s-au putut citi (de către K. Zangemeister) decât data și o parte din numele proprii. Contractanții erau desigur mineri, necetățeni (peregrini) cu antroponime în majoritate illyre, din care au putut fi determinate *Epica-dus* debitorul (cu patronimic *Bato?*), *Andueia Batonis*; cetățean roman era *Apuleius Cerialis*; dintre martori, numele nr. 1 și 2 (cetățeni?) nu pot fi descifrate, 3 și 4 erau peregrini (mineri illyri, cu nume și patronimic romane), 5 este debitorul menționat, 6 chezașul *Iulius Macedo* fideiussor cetățean roman, posibil de obârșie orientală sau mai curînd greco-balcanică.

Comentar juridic-romanistic: *DacSzerz*, p. 155—160.

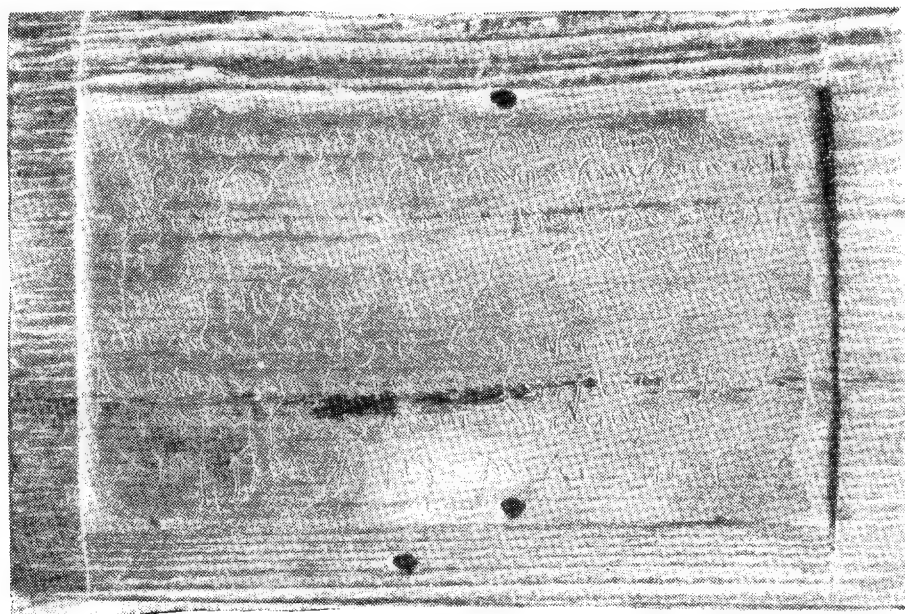
33.— TabCerD III. — *Contract de împrumutare* (sau de „economie“, „depozit“, „Sparvertrag“, după R. Röhle), triptych de table cerate descoperit la a. 1855 în galeria de mină Sf. Ecaterina. Primele două tăblițe la Muz. Cluj, a treia în Muz. Blaj. 140 × 95 mm.

20 iunie 162.

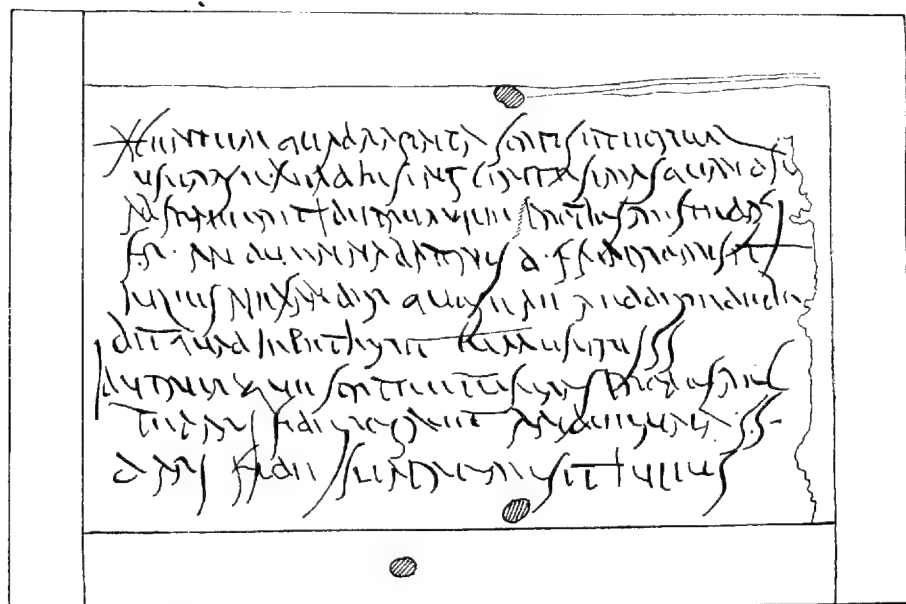
AnnGymnBlas, 1858 (lectură greșită); *ErdM*, I, 1861, p. 79—80 (H. L. Finály); *InscrDac*, 628; *ArchFilolIst*, 1867, p. 116—117 (T. Cipariu); *CIL*, III, p. 930—932, III (cautio crediti); *FIRA*, p. 352, nr. 153 (pecunia certa credita); *TextDrR*, p. 845—846, nr. 1; *TablCer*, p. 22—23, nr. 9 = *Romanica*, p. 162, nr. 9; *AFM*, II/1, p. 507—508; *TriptTrans*, p. 40—41 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 395; *RömRum*, p. 166—167, E 165—166, pl. 26—27; *CivRRom*, p. 183, E 203—204; *DacSzerz*, p. 275 (text lat. și trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

- *centum quadraginta sortis et eorum
usuras ex ea die sing(ulas) centesimas, quandiu
abstinuerit, id utrumque probos recte dari
f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide) sua promisit
5. Iulius Alexander: quos eae reddere debe-
bit, qua die petierit, cum usuris s(upra) s(criptis).
Id utrumque sorte et usuras probos rec-
te dari fide rogavit Anduenna s(upra) s(cripta)
dari fide sua promisit Iulius

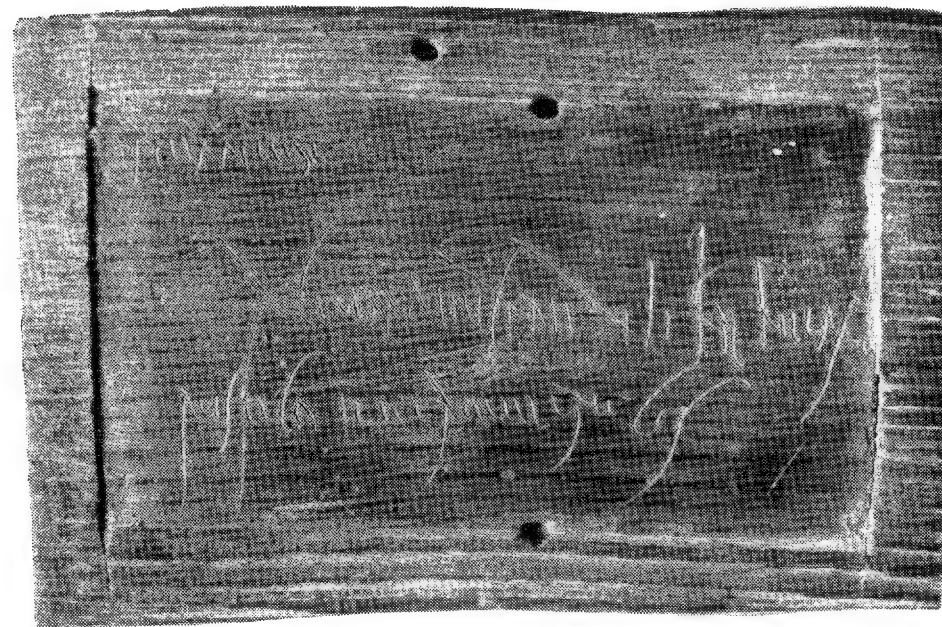

a

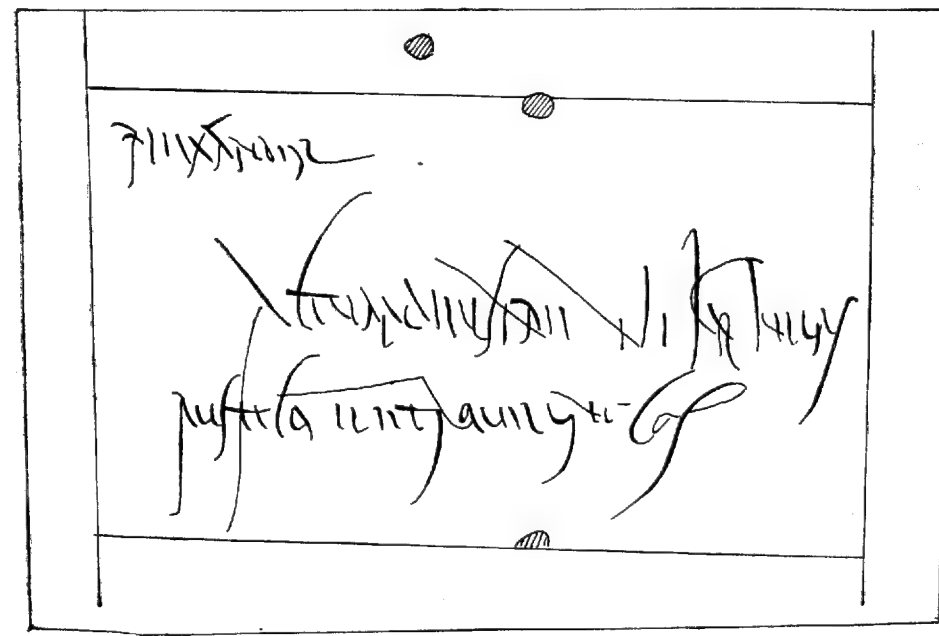

b

Fig. 86 — TabCerD III, exempli interioris pagina prior, a) fotografie, b) desen (CIL, III, p. 930)

a

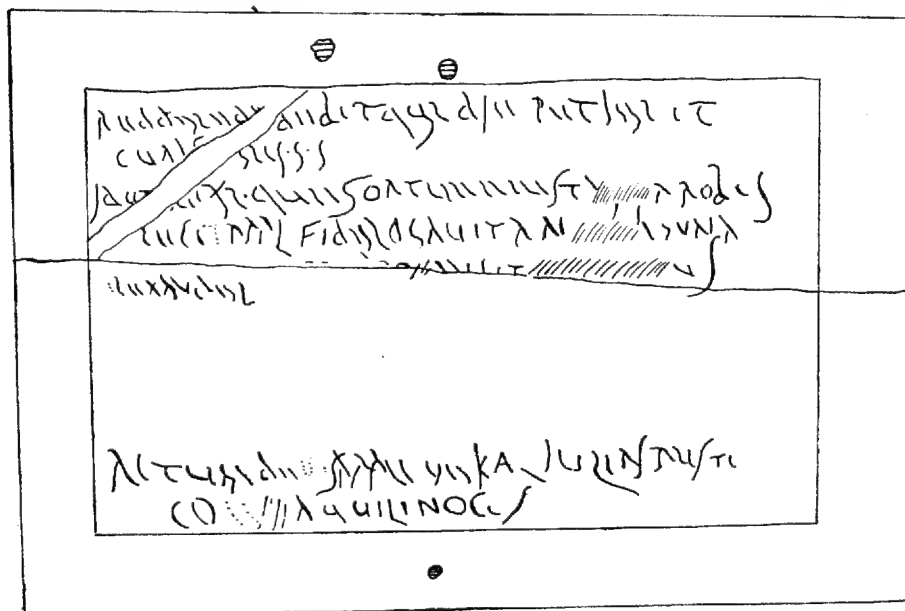

b

Fig. 87 — TabCerD III, exempli interioris pagina posterior, a) fotografie, b) desen (CIL, III, p. 930)

a

b

Fig. 88 — TabCerD III, exempli exterioris pagina posterior, a) foto (V. Wollmann), b) desen (CIL, III, p. 932)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

10. Alexander.

Actum Deusar(a)e XII kal(endas) Iulias

Rustico II et Aquilino co(n)s(ulibus).

Forme de limbă aberante:

r. 7 „sorte“ (ca acuzativ) în loc de *sortem* (cum este în exter. r. 13);

r. 11 „Deusare“ ca genitiv locativ în loc de corect *Deusarae* (exter. r. 17).

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

* [centum qu]adragin-	Iul(ius) Max ———
ta sorti[s] et eorum	Luci ———
[us]uras ex ea [d]ie	-ureli S ———
[sing(ulas) centesi-]	——— Veri ———
5. mas, id utrumq[ue]	Va — si ———
[pro]bos recte dari	I ——— Nicomi ———
[fid]e rogavit An[du-]	* centum [qua-
enna Batonis, dari	draginta]
fide promisit Iulius	Iul. Alexandri
10. Alexander: quos eae	———

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

- reddere debet, qua die petierit
cum [usu]ris s(upra) s(criptis).
Id ut[ru]mque sortem et us[ur]as probos
recte dari fide rogavit An[du]enna
15. [s(upra) s(cripta), dari fide sua] promisit [Iul]ius
Alexander.
Actum De[u]sarae [X]II kal(endas) Iulias Rusti-
co II [et] Aquilino co(n)s(ulibus).

Extrinsecus in triptycho (tab. 3')

pe fața externă a tăbliței a III-a (neacoperită cu ceară) este scris la marginea de sus cu cerneală

* CXXXX in Iulium Alexandrum.

* CXXXX IN IULIUM ALEXANDRUM

Fig. 89 — TabCerD III, exempli exterioris extrinsecus (CIL, III, p. 932)

Traducere:

„(Suma de) denari 140 capital și cu cuvenitele
dobânzi din acea zi câte o centesimă (12%) pe timpul cât
îi va fi reținut, ambele acele sume în bani buni, după lege, va trebui
pe buna sa credință a cerut Anduenna a(l?) lui Bato; a promis că va
să-i restituie
da pe buna sa credință

5. Iulius Alexander; această sumă va trebui să o dea
în ziua când îi va cere, împreună cu cametele respective.
Ambele sume: capetele și dobinzile însemnate mai sus, în monedă bună,
legal, a cerut pe buna sa credință Anduenna mai sus scrisă,
pe buna sa credință a promis (că va da) Iulius
10. Alexander.
(Contractul) încheiat la Deusara, în ziua a 12-a înainte de calendele
(lunii) iulie
(anul cînd) Rusticus pentru a 2-a oară și Aquilinus (erau) consuli“.

Părțile contractante erau: un illyr (ori femeie?), de condiție juridică
peregrină Anduenna Batonis și cetățeanul roman cunoscut la Alburnus
și în Dacia (CIL, III, 8077, 1); lista martorilor conține mari lacune;
din nume a putut fi citită o parte: (1) Iul(ius) Max[im-?], civis romanus;
(2) Luci—, echivoc; (3) Aureli S—, civis romanus (posibil
chiar de spîță italică, avînd nomen gentilicium *Aurelius* înainte de Marcus
Aurelius Antoninus); (4) ——— VERI ———, echivoc; (5) Va-si—
——, echivoc; (6) I—— Nicomi- ar putea fi I[uliu] Nicome[d-] fiind
cetățean de obîrșie greco-orientală, sau dacă Nicomi- este patronimic, ar
fi peregrinus; (7) Iulius Alexander, debitorul, civis romanus.

Comentar juridic: *TriptTrans*, p. 41—47; *DacSzerz*, p. 105—109, 155—160.

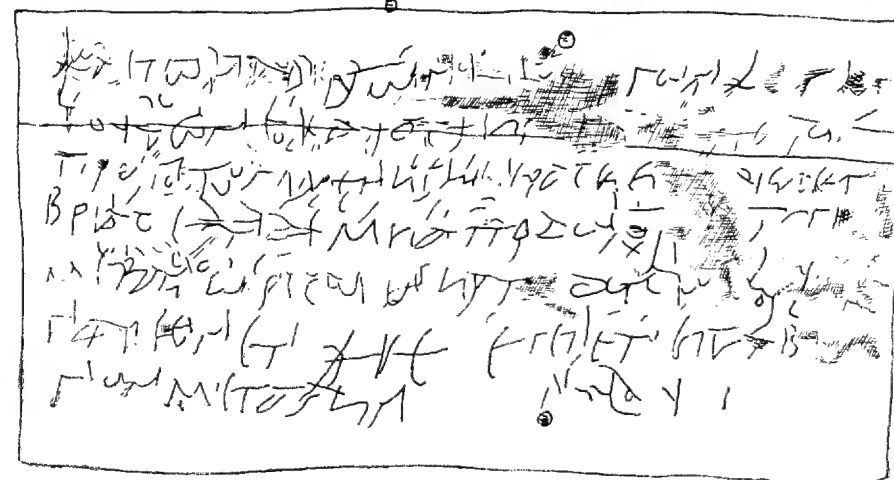
34.— TabCerD IV. — Contract de împrumut în limbă greacă, pe
o tăbliță cerată cu laturile 162×95 mm, tabla a treia dintr-un triptych,
descoperită la a. 1786 în galeria minei aurifere Laurențiu-Igren (proprie-
tatea lui Gheorghe Iancu), la Roșia Montană, împreună cu altă tabelă
ce s-a distrus în timpul uscării la foc, și cu un condei pentru scris
(„diese Tafel befindet sich seit dem Ende des vorigen Jahrhunderts auf
dem Museum des bischöflichen Seminarii zu Karlsburg. Noch leben in
Verespatak Menschen, welche sie damals, als sie in einem alten trocknen
Bergwerk gefunden ward, gesehen haben. Man hat dabei zugleich einen
Griffel zum Schreiben gefunden, den die Walachen Conde nannten,
weil sie sich eines ähnlichen bedienen, den sie warm machen, um mit
Wachs ihre Ostereier zu beschreiben“, Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 187—
188). Din colecția episcopiei romano-catolice, piesa a trecut în colecția
Bibliotecii Battyanum (Alba Iulia), unde se păstrează (inv. nr. 871, nr.
nou 2935).

Dr. Detlefsen, *Über ein griechisches Urkundenfragment auf einer Wachstafel
in Siebenbürgen*, în *SBAkWien*, XXVII, 1858, p. 89—108, cu desen și tradu-
cere-întregire greacă și latină a textului grecesc; *InscrDac*, 624; *CIL*, III,
p. 933, IV (cautio graece scripta fortasse crediti); *FIRA*, p. 353, nr. 154 (pecu-
nia certa constituta; text gr. și trad. lat.); *TextDrR*, p. 863, nr. 1; *TablCer*,
p. 23, nr. 11 = *Romanica*, p. 163, nr. 11 (text gr. și trad. lat.); *AFM*, II/1,
p. 504—505; *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I, nr. 539;
TriptTrans, p. 31—32 (desen, trad. lat. și rom.); *FIRAnt*, III, p. 397—398;
StCom, 12, 1965, p. 66—68 (text gr. și trad. lat.); *DacSzerz*, p. 276 (text gr. și
trad. magh.).

Textul grecesc era al doilea, scris peste un alt text, latinesc (al unui
act-document anterior), din care s-au recunoscut câteva litere în colțul

drept de jos „Act Alb. aj...s“ etc., cum a observat Detlefsen („Reste
der früheren Schrift... Unten in der rechten Ecke der Tafel auf dem
von der letzten Hand freigelassenen Raume erkennt man deutlich die
aus den früher von uns enklärten Tafeln bekannten Zügen Act. alb.
aj...s, die natürlich Act. Alb[urni] *majoris* zu ergänzen ist... Vom
eigentlichen Text der früheren Urkunden liest man zwischen Z. 4 und
5 der neuesten Schrift zu Anfang die lateinischen Buchstaben *sum*,
weiter hinten *xi* und an anderen Stellen ebenfalls einzelne Buchstaben,
aus denen sich nicht einmal ein ganzes Wort, geschweige denn ein Satz
gewinnen lässt. Einige Buchstaben älterer Hand scheinen indess grie-
chisch zu sein, wie unter $\eta\eta$ am Schluss vom Z. 4 besonders die
charakteristische Form eine Ψ hervortritt, dem ein α vorausgeht, ein ι
zu folgen scheint“, *SBAkWien*, XXVII, p. 91—92).

Exempli exterioris pagina posterior

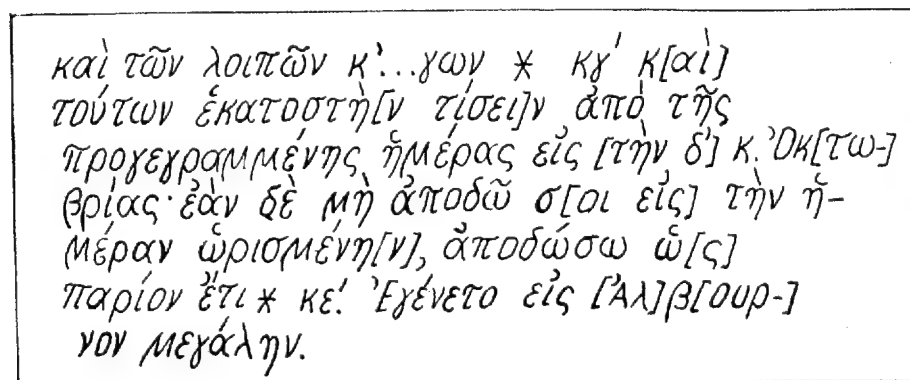
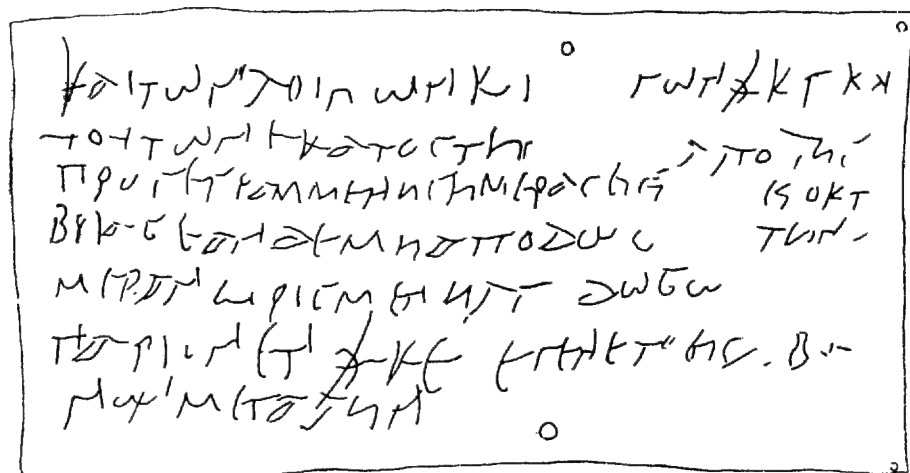

Fig. 90 — TabCerD IV, a) foto (V. Wollmann), b) desen integral, cu cele două versiuni de text (Detlefsen), c) desenul textului grecesc (al doilea) al contractului (Detlefsen), d) transcrierea și lectura întregită a textului grecesc păstrat

Traducere:

Partea inițială (lipsă) a fost întregită de către Detlefsen astfel:

„[Gaius Tito. Rerum quas mihi te traditurum esse promisisti die hac vel illa, pretium tibi me daturum esse die hac vel illa (wahrscheinlich a.d. IIII k. Oct.) promitto, scilicet pro parte earum * tot vel tot]“, considerat neverosimil de Mommsen („quae quamquam ingeniose excogitata sunt, non omnino satisfacere iuris prudentes non negabunt —“, CIL, III, p. 933), dar partea păstrată e tradusă în latinește:

„et pro reliquis — XXII et horum centesimam (usuram) me soluturum ex die supra scripta in diem IV k. Octobres; si vero tibi non reddidere in di-

5. em constitutum, reddam pro accessione amplius denarios XXV. Actum Alburni Maioris“.

Traducere românească

- „----- și pentru restanțe ----- 23 denari și din aceștia a suta parte (= 12%) voi achita începînd cu ziua scrisă mai înainte pînă în ziua a 4-a dinaintea calendelor octombrie (28 sept.); iar dacă nu-ți voi restitui în
5. ziua stabilită, voi achita și un plus de 25 denari. S-a încheiat (contractul) la Alburnus Maior“.

Semnificativ și foarte important din punct de vedere cultural apare acest document prin faptul că între minerii din zona auriferă a Daciei unii (desigur cei veniți din Orient, mai ales Asia Mică și zona Egeei) întrebuințau limba greacă pentru redactarea convențiilor și actelor juridice încheiate între ei. Din cele 25 de tăblițe cerate cunoscute pînă azi în Dacia (textul păstrat integral sau parțial) aceasta este redactată în grecește, iar pe un contract numele și semnătura apar cu litere grecești (TabCerD VIII).

Comentar juridico-romanistic: SBakWien, XXII, 1858, p. 89—108; *TriptTrans*, p. 32—35; *DacSzerz*, p. 122—123, 155—160.

35. — **TabCerD V.** — *Contract de împrumut*, triptych de table cerate din care la mina Sf. Ecaterina s-au descoperit în a. 1855 primele două plăci, 170×83 mm, cu trei fețe scrise: textul complet al ex. interior și prima pagină din textul exterior (în aceeași galerie au fost aflate mai multe alte tăblițe cerate, opaițe, unelte, vase, coșuri etc.). Se păstrează în Muz. Budapesta.

20 octombrie 162.

ErdViaszLap, (1856), p. 18—21, semnalează tăblița cerată reproducînd-o în clișeu-desen (pl. II 2—4), fără a încerca vreo lectură, cu remarca binevoitoare „si cui lubet, legat et exponat breve hoc triptychum, parte mea veri nominis meritum nulli denegabitur“; cf. MCC, I, 1856, p. 260; SBakWien, XXIII 1857, p. 628 (Detlefsen); *ErdM*, I, p. 80 (Finály); *InschrDac*, 629; *Arch-FilolIst*, 1867, p. 101—102; CIL, III, p. 934—935, V (cautio crediti); FIRA, p. 352, nr. 153,2 (pecunia certa credit); *TextDrR*, p. 846, nr. 2; *TablCer*, p. 23, nr. 10 = *Romanica*, p. 162—163, nr. 10; *DacProv*, II, p. 446—448 (text lat., desen); AFM, II/1, p. 508—509; *TriptTrans*, p. 47—48 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 394; *CrestStatDr*, p. 215 (trad. rom.); *DacSzerz*, p. 276 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

* LX, q(ua) d(ie) p(etierit), p(robos) r(ecte) d(ari) f(ide) rogavit
Iulius Alexander, dari f(ide) p(romisit)
Alexander Cari, et se eos * LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s(unt), mutuos
numeratos accepisse et debere se dixit.

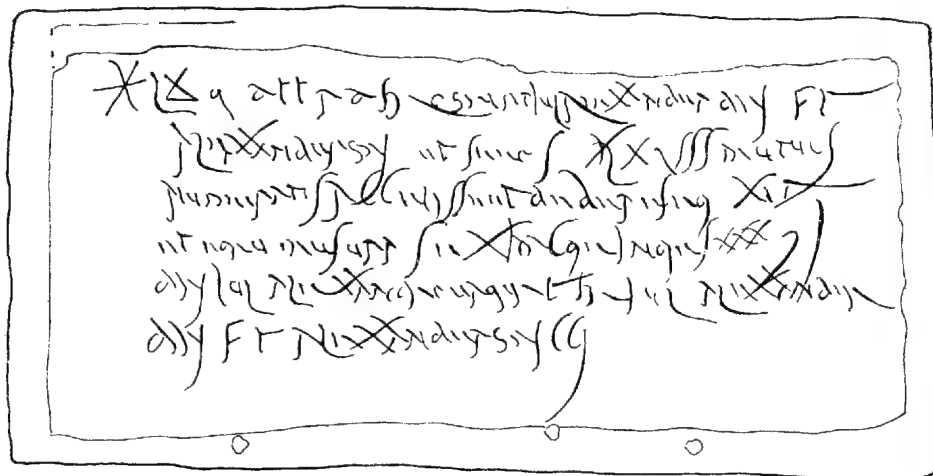

Fig. 91 — TabCerD V, exempli interioris pagina prior (desen după Detlefsen; in CIL, III, p. 934 foto)

5. *Et eorum usuras ex hac die in dies XXXO I
dari Iul(io) Alexandro e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) f(i-
de) r(ogavit) Iul(ius) Alexander,
dari f(ide) p(romisit) Alexander Caricci.*

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

- Id fide sua esse iussit Titius Primitius d(ie) s(upra) s(cripta) s(ortem)
c(um) u(suris) r(ecte) p(robe) s(olvi).
Act(um) Alb(urno) maiori XIII k(alendas) Novembr(es)
Rustic(o) II et Aquilino c(o)(n)s(ulibus).*
- 10.

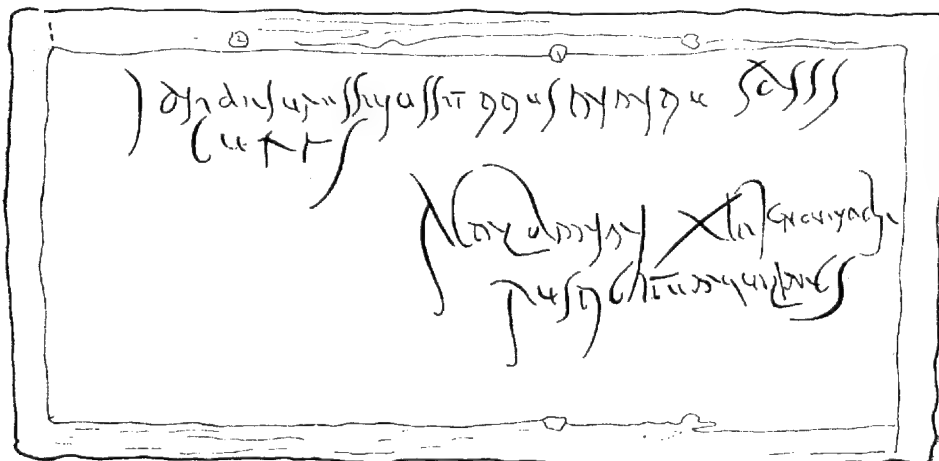

Fig. 92 — TabCerD V, exempli interioris pagina posterior (Detlefsen)

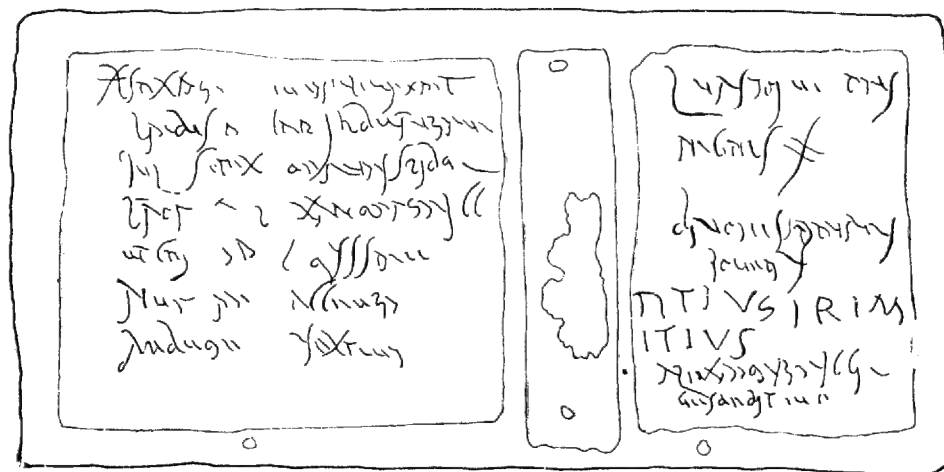

Fig. 93 — TabCerD V, exempli exterioris pagina prior (Detlefsen)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2').

* sexsagi[nt]a, qua die petierit probos recte [da]ri fide rogavit Iulius Alexander, dari fide prom[isi]t Alexander Caricci	L(uci) Vasidi Vi[c]toris — — — ctati — as Batonis Pr — — — vi Tovetis
5. et se e[os] * LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s[unt] mu[tuo]s numera[os] acce[pi]ss[e] et debere [se] d[ixit]. E[st] eo- rum u[suras]	Titius Prim- itius Alexandri Caricci i[p-] sius debitori[s].

Traducere:

- „(Suma de) 60 denari în ziua când îi va cere, (în bani) buni, legal a cerut să i se dea pe bună credință Iulius Alexander; a promis pe buna sa credință să-i dea Alexandru (fiul) lui Carus (Cariccius?), și (pentru faptul) că acei denari 60 ce se menționează mai sus, ca împrumut i-a primit în numerar și îi datorează, el a recunoscut. Iar dobânzile lor din această zi până în 30 de zile de 1 la sută(?)
5. să dea lui Iulius Alexander respectiv celui cărui îi va aparține acel lucru (bun) a cerut pe bună credință Iulius Alexander să dea pe buna sa credință a promis Alexander al lui Cariccius(?). Acest lucru l-a garantat pe (buna sa) credință Titius Primitius, ca în ziua mai sus scrisă capetele (capitalul) împreună cu dobânzile să fie plătite legal cu (bani) buni. Încheiat la Alburnus Maior în ziua a 13-a dinaintea calendelor (lunii) noiembrie
10. (în anul când) Rusticus pentru a doua oară și Aquilinus (erau) consuli“.

Contractanții erau: creditorul Iulius Alexander, cetățean roman (cunoscut și din alte acte „cerate“; cf. TabCerD III), debitorul Alexandru al

lui Carus (Cariccius?), posibil originar de prin Orient de condiție juridică peregrină (purând un singur nume individual urmat de patronimic); martorii par a fi fost majoritatea cetățeni romani, în orice caz numiții Lucius Vasidius Victor și Titius Primitius (acesta putând să fie provincial illyr, încetățenit și cu gentiliciu romano-illyr Titius); evident illyr de condiție juridică peregrină este Bato Pr———Tovetis, ultimul element onomastic fiind un toponim-demotikon din Dalmatia.

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 48—50; Pólay E., *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában*, în *Acta Universitatis Szegediensis*, Acta Juridica et Politica, tom. X, fasc. 5, 1963, p. 19—20; *DacSzerz*, p. 98, 106—109, 155—160, 203.

Ø 36. — **TabCerD VI.** — *Contract de vânzare-cumpărare a unei fetițe-sclave*, triptych de table cerate din care primele două plăci (160 × 143 mm) au fost descoperite la a. 1855, într-o galerie la mina Sf. Ecaterina (la Roșia Montană; împreună cu TabCerD V). Se păstrează în Muz. Budapesta. Resturi dintr-o scriere anterioară vizibile, fiind reutilizată.

17 martie 139.

ErdViaszLap (1856), p. 14—15 (cu lectura greșită; cf. supra, p. 169, nota 10); *MCC*, I, 1856, p. 260—261 (P. Kandler, text cu lectură ameliorată față de a lui Erdy); *SBakWien*, XXIII 1857, p. 605 (Detlefsen); *ErdViaszLap* (1859), p. 1—2 (lectură ameliorată); *InscrDac*, 625; *ArchFilolIst*, 1867, p. 50—51; *CIL*, III, p. 937, VI și p. 2215, după *EphEpigr*, IV 1881 (rectificări de lectură în r. 7, 8, 13); *FIRA*, p. 330, nr. 131 (emptio puellae); *TextDrR*, p. 850, nr. 3; *TabCer*, p. 18—19, nr. 2 = *Romanica*, p. 156—157, nr. 2; *AFM*, II/1, p. 509—510; *TriptTrans*, p. 52—53 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 283—285; *CrestStatDr*, p. 212—213 (861, trad. rom.); *SclavDacR*, p. 266—267, nr. 119 (text lat., trad. rom.); *DacSzerz*, p. 277 (text lat., trad. magh.). Muz. Budapesta.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Maximus Batonis puellam nomine

Passiam, sive ea quo alio nomine est, an-
circiter p(lus) m(inus) empti sportellaria

norum sex emit mancipioque accepit
de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti[o]

5. * ducentis quinque.

Iam puellam sanam esse a furtis noxisque
solutam, fugitiuam erroneam non esse
praestari. Quot si quis eam puellaam
partemve quam ex eo quis evicerit,

10. *quominus Maximum Batonis quo-*
ve ea res pertinebit habere possi-
dereque recte liceat, tum quanti
ea puella empti est, tam pecuniam

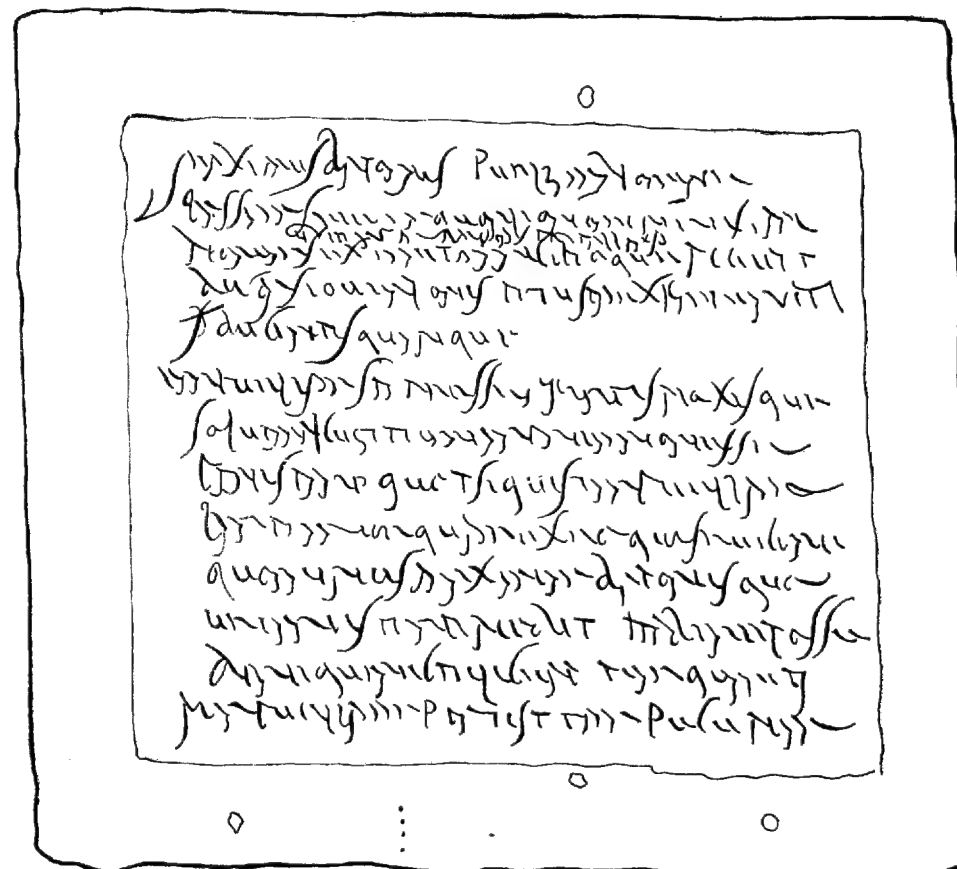

Fig. 94 — TabCerD VI, exempli interioris pagina prior (Detlefsen; *CIL*, III, p. 936 foto)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

- et alterum tantum dari fide rogavit*
15. *Maximus Batonis, fide promisit Dasius*
Verzonis Pirusta ex Kaviereti.
Proque ea puella, quae s(upra) s(crupta) est, * ducen-
tos quinque accepisse et habere
se dixit Dasius Verzonis a Maximo Batonis.
20. *Actum Karto XVI k(alendas) Apriles*
Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Bruttio
Praesente II co(n)s(ulibus).

În „pagina prior“, rîndul 3 al „manuscrisului“ se intercalează după cuvîntul *sex* din rîndul următor (fiind adăugat de scriitor după ce l-a omis la prima scriere).

Forme aberante de limbă (sau de scriere) ar fi în r. 6 „iam“ în loc *eam* (rezultată eventual din omiterea unei haste verticale); r. 8 „puellaam“ neglijență grafică; r. 9 „eo“ în loc de *ea*.

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

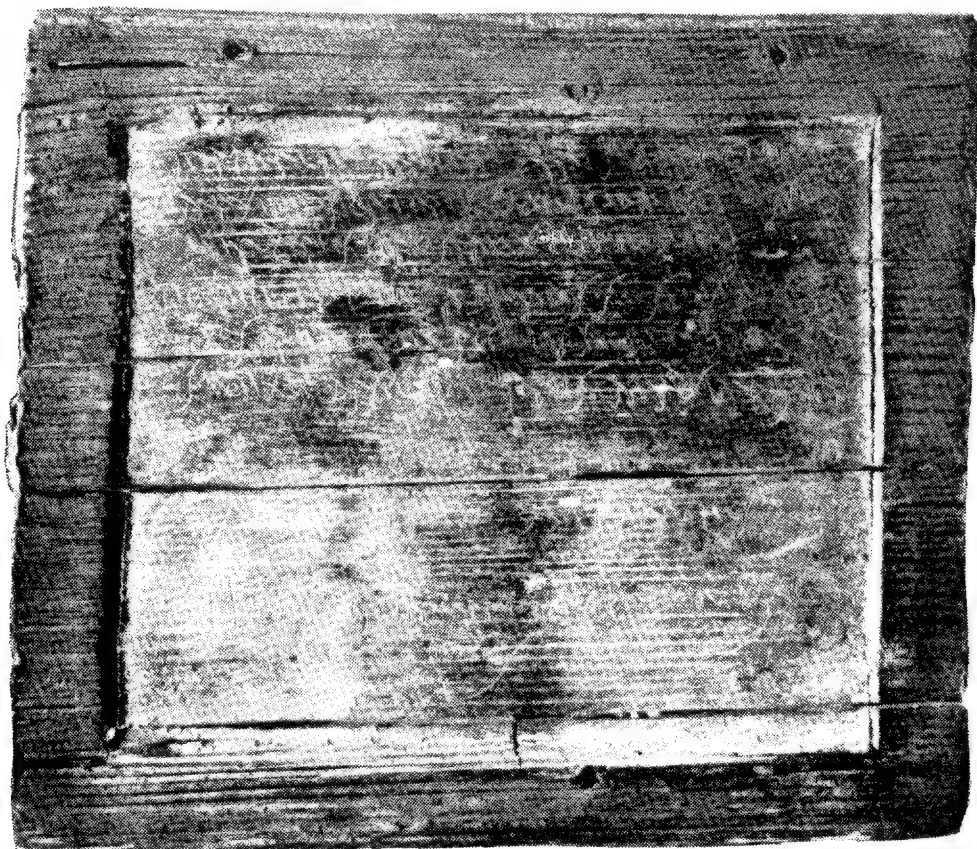
Maximus Batonis puellam
nomine Passiam, sive ea
quo alio nomine est, anno-
rum circiter p(lus) m(inus) sex, emp-
ta sportellaria, emit man-
cipioque accepit de
Dasio Verzonis Pirusta
ex Kavieretio * ducen-
tis et quinque.

10. Eam puellam furtis no-
xaeque solutam, fugi-
tivam erronem non
esse praestari. Quot

Maximi Ve-
neti princi-
pis

Masuri Messi
dec(urionis)
Anneses An-
dunocnetis
Plani Verzo-
nis Sclaietis

Liccai Epicadi
Marciniesi
Epicadi Plaren-
tis qui et Mico

a

Fig. 95 — TabCerD VI, exempli interioris pagina posterior, a) foto (CIL, III, p. 396;
Magy. Nemz. Múz.), b) desen (Detlefsen)

15. si quis eam puellam
partemve quam ex eo
quis evicerit, quo
minus Maximam Ba-
tonis quove ea re[s]

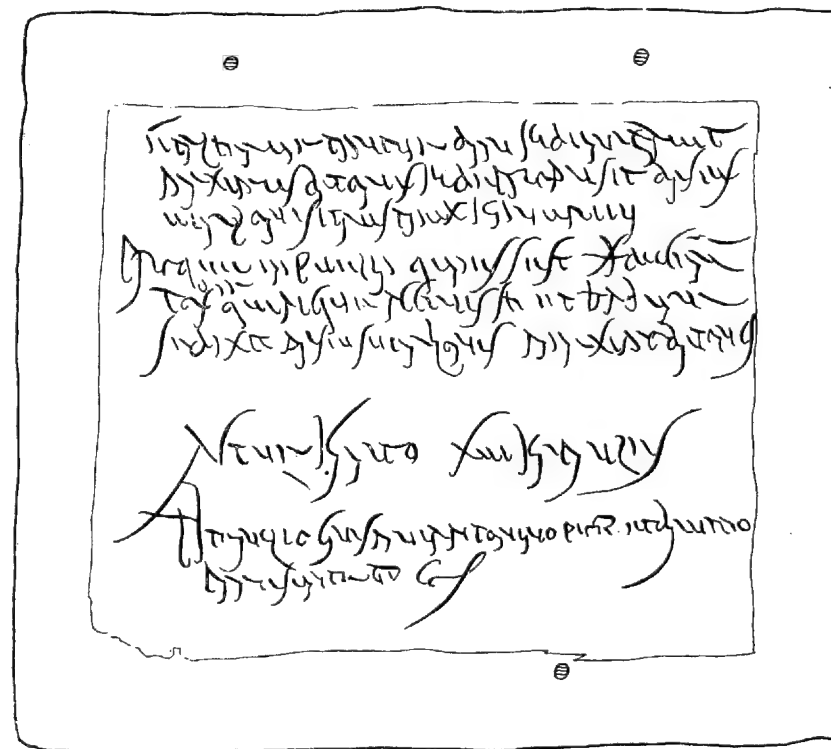
Dasi Verzonis
ipsius vendi-
toris

(continuarea textului se afla
pe pagina posterior, dispărută)

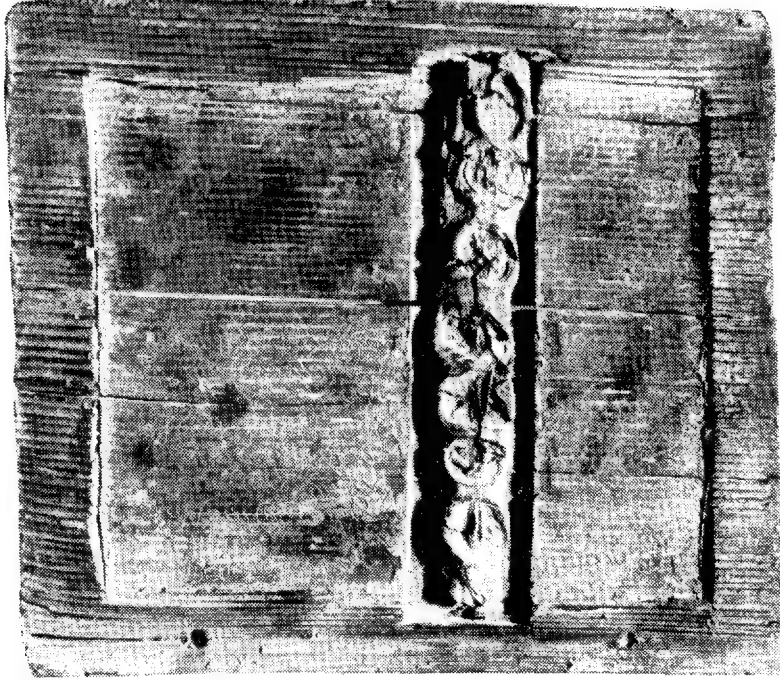
Între r. 9 și 10, cuvintele *sanam esse* au fost intercalate după scrie-
rea textului (omisiune grafică), fiind de citit după *Eam puellam* din r.
10; r. 15 „ex eo“ în loc de *ex ea*.

Traducere:

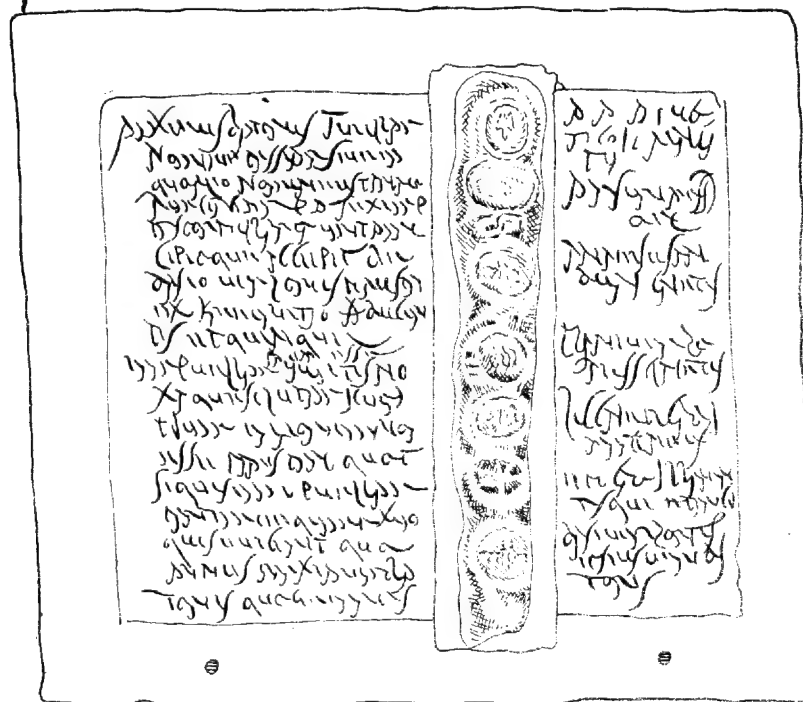
- „Maximus (fiul) lui Bato a cumpărat o copilă (sclavă) cu numele de
Passia, respectiv cu vreun alt nume (în vîrstă) de vreo
șase ani, luată sportellaria (prunc găsit) și a primit-o prin mancipație
de la Dasius (fiul) lui Verzo Pirustul din Kavieretium
(cu prețul) denari două sute și cinci.
5. (Pentru faptul) că acea copilă e zdravănă, nu e hooță, nu face pagube,
că nu este fugită (din altă parte), că nu vagabondează
se dă garanție. Iar dacă cineva (în stăpînire) asupra acelei copile
sau în parte, ar provoca vreo turburare

b

a

b

Fig. 96 — TabCerD VI, exempli exterioris pagina prior, a) foto (CIL, III, p. 938; Magy. Nemz. Múz.), b) desen (Detlefsen)

10. așa încît să nu fie în măsură Maximus al lui Bato, respectiv cel căruia acel lucru (copila-sclavă) îi va aparține, să o aibă și stăpînească legal, atunci, cu cît
acea copilă a fost cumpărată, aceea sumă de bani
și încă odată pe atît a cerut pe bună credință să i se dea
15. Maximus al lui Bato, promis-a pe bună credință (să dea) Dasius al lui Verzo Pirustul din Kavieretium.
Și că pentru copila ce este scrisă mai sus, (suma de) denari două sute și cinci a primit și îi are (asupra sa)
a recunoscut Dasius al lui Verzo, din partea lui Maximus al lui Bato.
20. Încheiat în Kartum cu 17 zile înainte de calendele (lunii) aprilie (anul cînd) Titus Aelius Caesar Antoninus Pius a 2-a oară și Bruttius Praesens pentru a 2-a oară (erau) consuli".

Toate personajele menționate în contract: părțile (vînzător-cumpărător) și martorii erau illyri și desigur mineri din zona Alburnus, purtînd antroponime tipice din Illyria (Dalmatia); nume romane au numai cumpărătorul Maximus (patronimic illyr: Bato), iar dintre martori nr. 1 Maximus fiul unui Venetus (antroponim veneto-illyric) și ambele nume (personal și patronimic) romane Masurius Messi. Toți erau de condiție juridică peregrini; dar este de notat adoptarea de antroponime romane (Maximus, Masurius, Mess(i)us, mai mult cognomina, în funcție de nume individual), începutul procesului de romanizare. Indicarea obîrșiei cu ethnicon „Pirusta ex Kavieretio“, „Sclaietis“, „Marciniesis“ a fost analizată mai sus (p. 189). Calitatea și titlul de „princeps“ al lui Maximus Veneti, „decurio“ al lui Masurius Messi (primii doi în tabelul de martori) se referă la funcții („magistraturi“) ale acestor fruntași în cadrul comunității etnice illyre; „princeps ad honorem opinor pertinet, ut *decurio* dicitur testis alter; conferri possunt tituli hominum Dalmatarum CIL, III 1322 *princ(ipsis) adsignati ex m(unicipio) Splono et 2774 principis municipi Riditarum*“ (Mommsen, CIL, III, p. 939). Despre *T. Aurelius Aper Delmata princ(eps) adsignato ex m(unic.) Splono* (CIL, III 1322, la Ampelum—Zlatna): *StCl*, IX 1967, p. 182—194 (E. Popescu).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—77; *ActaAnt*, X 1962, p. 384—397 (*Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculaneum und Dakien*, de E. Pólay); *Apulum*, IX, 1971, p. 443 (*Les prix dans les mines d'or de Dacie au Ier siècle de n.è.*, de St. Mrozek); *DacSzerz*, p. 112, 116, 128, 144—155 (cu bibliografie mai amplă).

37. — TabCerD VII. — Contract de vînzare-cumpărare a unui copil-sclav, triptych întreg, descoperit la a. 1854 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina lângă Roșia Montana; dimensiuni: lungime (orizontal) 116, înălțime o latură 76, alta 72 mm, grosime 3—4 mm. Muz Blaj.

16 mai 142.

AnnGymnBlas, 1855, p. 2; 1857, p. 2 (lista martorilor; T. Cipariu); *ArchFilolIst*, 1867, p. 46 (T. Cipariu); după *AnnGymnBlas*, textul a fost reprodus de Neigebaur în 1856, Ackner și Seidl, 1856; Mommsen, 1857 ș.a.;

SBAkWien, XXIII 1857, p. 603—604 (Detlefsen); *InscrDac*, 626; CIL, III, p. 940—943, VII + p. 2215, după *EphEpigr*, IV, p. 188; FIRA, p. 329 (emptio pueri); *TextDrR*, p. 849—850, nr. 2; *TablCer*, p. 17—18, nr. 1 = *Romanica*, p. 155—156, nr. 1; AFM, II/1, p. 510—511; *TriptTrans*, p. 51—52 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 285—287; *CrestStatDr*, p. 213 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 266, nr. 118 (text lat., trad. rom.); *DacSzerz*, p. 278 (text lat., trad. magh.); *InscrPannDac*, nr. 267.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

*Dasius Breucus emit mancipioque accepit
puerum Apalaustum, sive is quo alio nomine*

est, n(atione) Grecum, apocatum pro uncis duabus

* DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M(arco) Vibio Longo
esse

5. *Eum puerum sanum traditum furtis noxaque
solutum, erroneum fugitium caducum non esse
prestari; et si quis eum puerum, q(uo) d(e) a(gitur)
partenve quam quis ex eo evicerit, q(uo) m(inus)
emptorem s(upra) s(criptum) eunve ad q(uem) ea res pertinebit*
10. *uti frui habere possidereq(ue) recte liceat:
tunc quantum id erit quod ita ex eo evic-
tum fuerit*

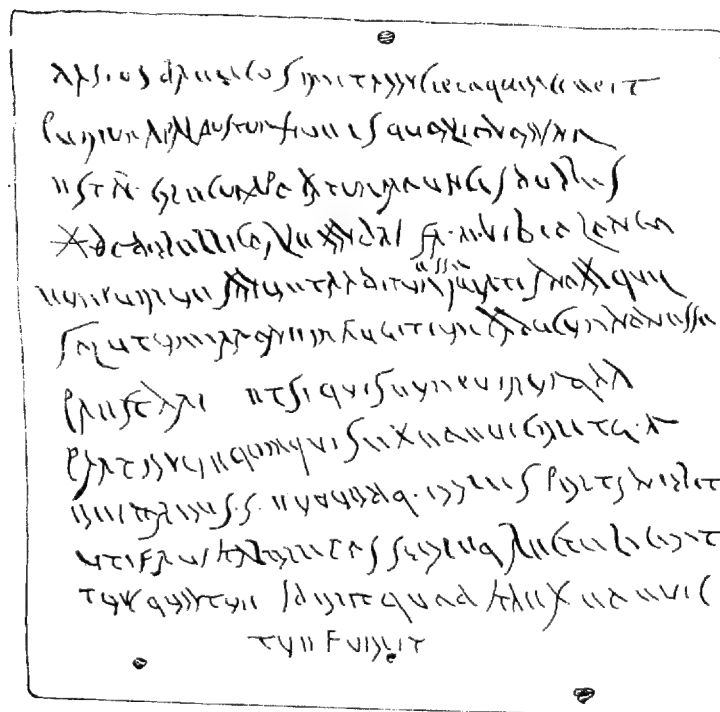

Fig. 97 — TabCerD VII, exempli interioris pagina prior (CIL, III, p. 940)

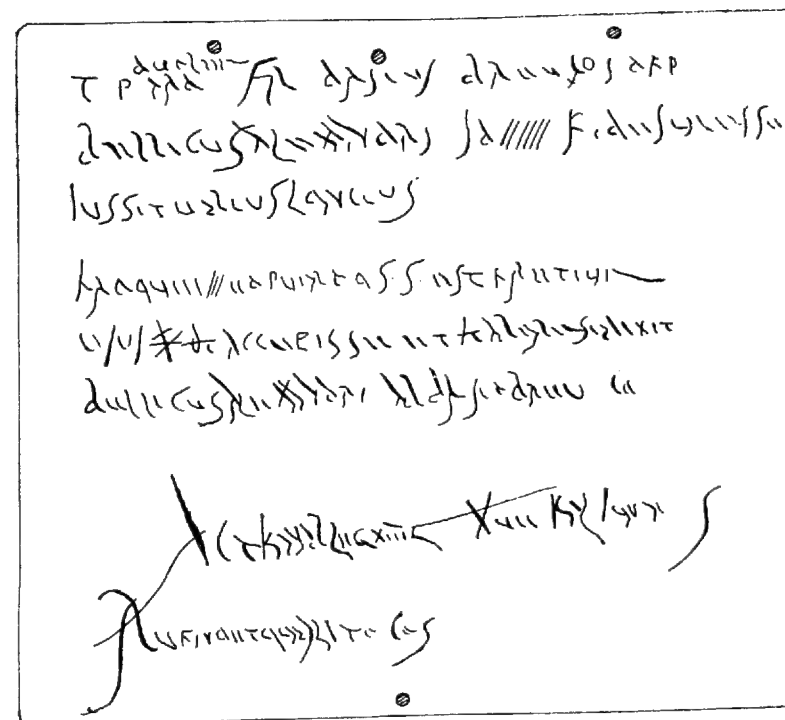

Fig. 98 — TabCerD VII, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 940)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

duplam

*l(antam) p(ecuniam) p(robam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Dasius
Breucus, d(ari) f(ide) p(romisit)*

Bellicus Alexandri. Id[em] fide sua esse

15. *iussit Vibius Longus.*

Proque eo puero, q(ui) s(upra) s(criptus) est, pretium

eius * DC accepisse et habere se dixit

Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco.

*Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) XVII kal(endas) Iunias
Rufino et Quadrato co(n)s(ulibus).*

Forme de limbă și scriere:

r. 1 „Dasius Breucus“ după formă pare a fi un antroponim individual urmat de un ethnicon, dar în ex. exter. r. 19 „Dasius Breuci“ pare a fi un patronimic (la genitiv); r. 3 „Grecum“ în loc de *Graecum*; „apocatum“ este scris în ex. exter. *a[po]chatum*; verbul „esse“ dintre r. 4 și 5 este adăugat ulterior, se intercalează după *traditum* din r. 5; r. 6 „fugitium“ pentru *fugitivum*; r. 7 „prestari“ în loc de *praestari*; r. 8 „partenve“ în loc de *partemve*; r. 9 „eunve“ în loc de *eumve*.

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Dassius Breucus [emit man-] cipioque accepit [pu]e[rum] Apalaustum, sive is quo ali[o] nomine est, n(atione) Grecum, a[po-] chatum pro uncis duabus, 5. * DC de Bellico Alexandri f(ide) r(ogato) M(arco) Vibio Longo Eu[m puer]um sanum traditum [esse] furtis noxaeque so- 10. [lutu]m, erronem fugiit- vum kaducum non esse prestari et si quis eum pu- erum, q(uo) d(e) a(gitur), partemve quam quis ex eo evicerit	Appi Procli vet(erani) leg(ionis) XIII g(eminae) Antoni Celeris Iul(i) Viatoris Ulp(i) Severi- ni L(uci) Firmi Primiti- vi M(arci) Vibi Longi fideiussor(is) Bellici Alex[an]- dri vendit(oris)

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

15. quo minus emptorem s(upra) s(criptum) eumve ad quem ea res
pertinebit uti frui habere possideretque rec-
te liceat: um quantum id erit, quod ita ex eo e-
victum fuerit, tantam pecuniam duplam
probam recte f(ide) r(ogavit) Dassius Breuci, d(ari) f(ide) p(romisit)
Bel-

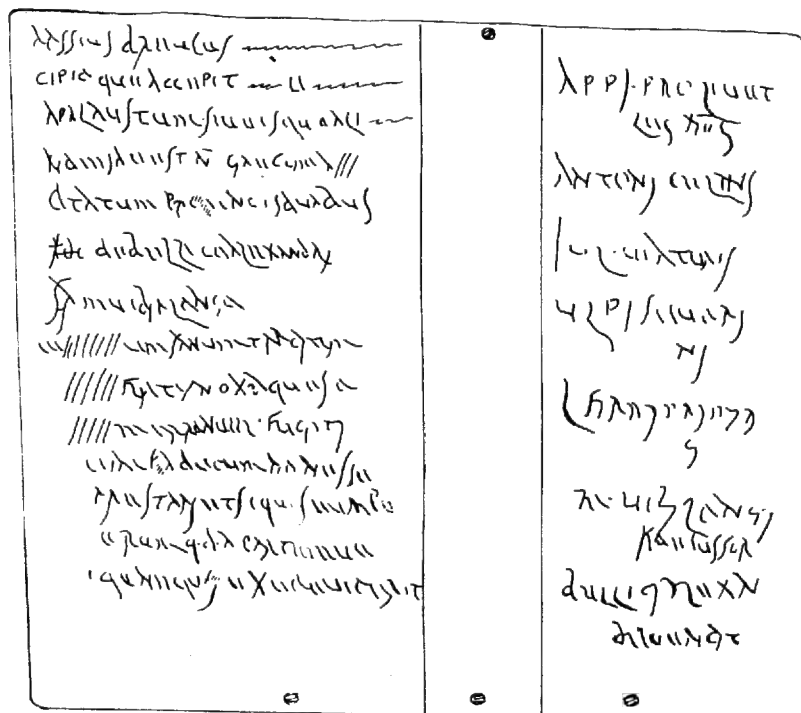
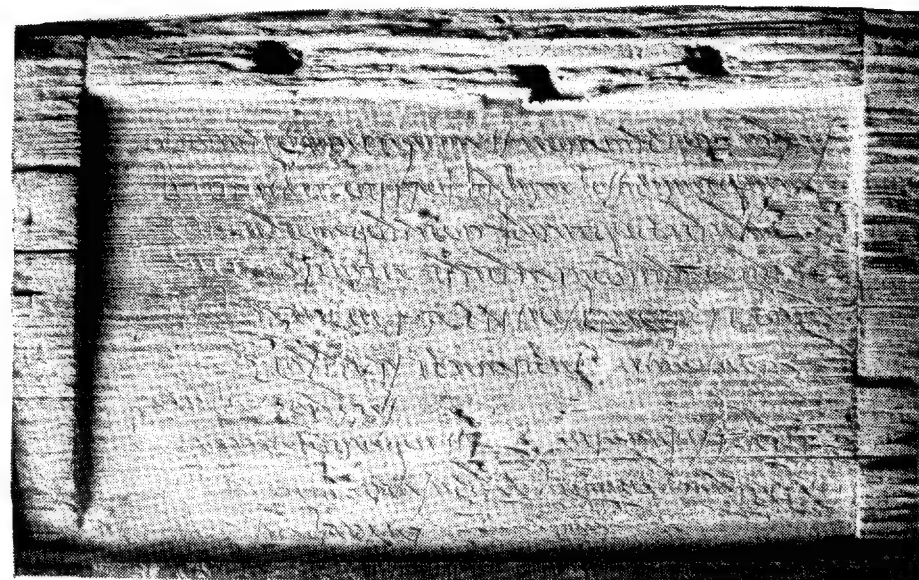
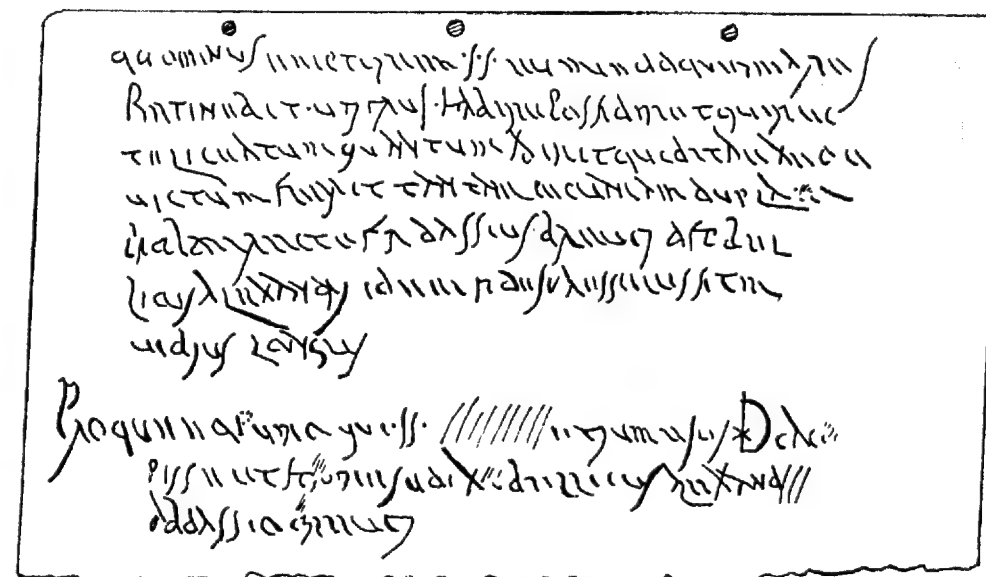

Fig. 99 — TabCerD VII, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 942)

a

b

Fig. 100 — TabCerD VII, exempli exterioris pagina posterior, a) foto (V. Wollmann),
b) desen (CIL, III, p. 942)

licus Alexandri. Idem fide sua esse iussit M(arcus)

Vibius Longus.

Proque eo puero, qui s(upra) s(criptus) [est, pr]etium eius * DC
acc[e-]

pisse et habere se dix[i]t Bellicus Alexand[ri]
ab Dassio Breuci.

Forme de limbă și scriere:

r. 1, 19 și 24 numele illyric este scris cu -ss-, *Dassius*, variantă ce apare în Dacia numai în unele inscripții litice; r. 11 „kaducum“ e scris cu k- precum *kalendae*; r. 12 „prestari“ în loc de *praestari*; r. 16 „possideretque“ este în loc de *possidereque* (cum e corect în ex. inter. r. 10); r. 17 „liceat um“ în loc de *liceat tunc* (ex. inter. r. 10—11), omiterea unui t- fiind oarecum explicabilă prin prezența lui în cuvîntul precedent *liceat*.

Traducere:

- „Dasius (al lui?) Breucus a cumpărat și prin mancipațiune a primit un copil (sclav) Apalaustus, sau cu vreun alt nume ce este, de neam grec, trecut în chitanță pentru două uncii (cu prețul) denari 600, de la Bellicus (fiul) lui Alexandru, fiind întrebat pe bună credință (chezaș) M. Vibius Longus.
5. (Pentru faptul) că acel copil (sclav) este predat sănătos, că spre furtișag și cauzare de pagube nu e inclinat, că nu-i vagabond nici fugit (din altă parte) sau bleg se dă garanție; iar dacă cineva în ce privește pe acel copil formînd obiectul prezentului contract, (integral) sau parțial (în vreo privință) va interveni turburînd așa fel încît cumpărătorul menționat mai sus, respectiv cel căruia lucrul acela (sclavul) îi va aparține
10. să nu se folosească, să-l aibă și stăpînească legal; atunci, la cît se va ridica paguba provocată de evicțiune atîția bani buni și încă odată atît a cerut legal să i se dea pe bună credință Dasius Breucus, să dea pe bună credință a promis Bellicus (fiul) lui Alexandru. Același lucru pe buna sa credință l-a chezașuit Marcus Vibius Longus.
15. Și că pentru acel copil ce este scris mai sus prețul lui denari 600 i-a primit și îi are (asupra sa) a recunoscut Bellicus al lui Alexandru din partea lui Dasius Breucus. Încheiat în canabe legiunii XIII Gemina, în ziua a 17-a înainte de calendele (lunii) iunie
20. (anul în care) Rufinus și Quadratus (sînt) consuli“.

Contractul de vînzare-cumpărare a copilului-sclav *Apalaustus* s-a încheiat și parafat în așezarea civilă (*canabae*, satul-orășel sau tîrg) de lingă castrul legiunii XIII Gemina (orașul municipiūm, apoi colonia Apulum de mai tîrziu, din jumătatea a doua a sec. al II-lea). Cumpărătorul Dasius (*Dassius*) Breucus (sau Breuci) era un illyr necetățean (peregrinus) cu nume individual și ethnicon sau patronimic „național“, din Dalmatia; el era domiciliat foarte probabil la Alburnus fiind unul din numeroșii mineri illyri; vînzătorul probabil vreun greco-oriental cu nume roman (Bellicus) și patronimicul greco-oriental (Alexander); peregrinus și el, dar locuitor (cel puțin la data încheierii contractului) în canabae legionis XIII Geminae, nu la Alburnus unde i s-a găsit contractul. Antroponimele purtate de martori apar deosebit de semnificative și elocvente, toți, inclusiv chezașul Vibius Longus, erau cetățeni romani,

desigur locuitori onorabili, de vază și încredere în canabae, în număr de șase personaje, din care primul precizează că este veteran din legiunea XIII Gemina; probabil că și ceilalți proveneau tot din rîndurile armatei romane ori erau în vreo legătură cu garnizoana. Admițînd că vînzătorul Bellicus era locuitor (probabil stabil, cu vechime) în canabae, este foarte probabil că de aici illyrul Dasius Breucus a cumpărat sclavul și l-a dus la Alburnus, împreună cu exemplarul său din contractul de cumpărare, ascuns pe la a. 166/7 în galeria de mină astupată și abandonată. Un caz identic este contractul de vînzare-cumpărare TabCerD VIII.

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—77; *ActaAnt*, X 1962, p. 383—397; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (prețul sclavilor); *DacSzerz*, p. 113, 116, 117, 144—155.

38. — TabCerD VIII. — Contract de vînzare-cumpărare a unei slave (cautio de muliere empta), triptych de tăblițe cerate, descoperit la a. 1855 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina de lingă Roșia Montană (împreună cu alte tăblițe și obiecte; TabCerD V). Se afla (a. 1873) în proprietatea lui T. Cipariu, apoi în Muz. Blaj.

4 octombrie 160.

*ArchFilol*st, 1867, p. 49 (T. Cipariu); CIL, III, p. 959, XXV (cautio de muliere empta, cu explicația în comentariu „triptychum hoc, quod vidi apud dominum Timotheum Cipariu, sed ut describerem ab eo impetere non potui (vide p. 923)“, unde spunea: „abest ab ea triptychon continens cautionem de muliere empta inventum a. 1855 (etc.)“; dar apoi la p. 959: „sero intellexi ab eodem typis editum esse a. 1867 in ephemeride ipsius *Archiviu pentru filologia și istoria*, n. 3 (1867 Mart. 15) p. 49. Inde repetii, nec puto multos errores ab editore commissos esse; nam pro talium instrumentorum natura facillime hoc legitur et praeterea ad eandem fere formam concepta est atque supra n. VII editum“; de aceea, piesa a fost pusă de Mommsen ca un fel de *addenda*, la urma tuturor; locul ei este însă aici, ca TabCerD VIII); *SBakWien*, 77 1874, p. 427—428 (O. Hirschfeld, rectificări de lectură după examinarea piesei la Blaj; reproduce în *EphEpigr*, II 1875, p. 467 și în CIL, III, p. 2215); *FIRA*, p. 330—331, nr. 132 (emptio ancillae); *TextDrK*, p. 850, nr. 41; *TablCer*, p. 20, nr. 4 = *Romanica*, p. 158—159; *AFM*, II/1, p. 519—521; *TriptTrans*, p. 53—54 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 287—288; *CrestStatDr*, p. 211—212 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 267—268, nr. 120 (text lat., trad. rom.); *StCom*, 12, 1965, p. 68, nr. 27 (textul ex. exter. pagina prior, lista martorilor); *DacSzerz*, p. 284—285 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) centuria Cl(audi) Mari emit mancipio-

que accepit mulierem nomine Theudotem, sive ea quo alio nomine est, n(atione) Creticam, apochatam pro uncis duabus, * quadringinta viginti de de Cl(audio) Phileto

5. *f(ide) r(ogato) Alexandro Antipatri.*

Eam mulierem sanam traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si quis eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), partemve quam quis ex ea quid evicerit, q(uo)m(inus) emptorem s(upra) s(criptum) eumve at quem

ea res pertinebit, uti frui habere possidereque recte liceat, tunc, quantum id erit, quot ita ex ea quit

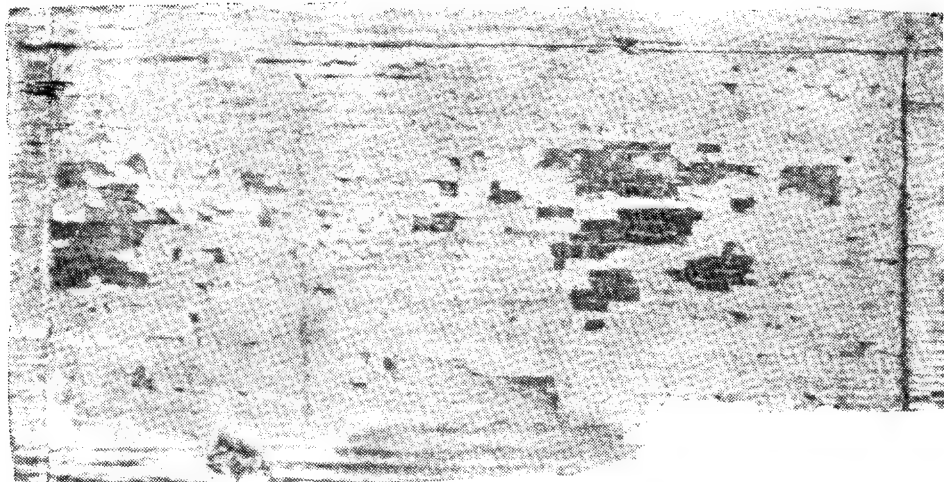

Fig. 101 — TabCerD VIII, exempli interioris pagina prior, foto (după I. Baltariu)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

evictum ablatunve fuerit, sive quot ita licitum
non erit, tantam pecuniam probam recte dari f(ide) r(ogavit)
Cl(audius) Iulianus mil(es) s(upra) s(criptus), d(ari) f(ide) p(romisit)
Cl(audius) Philetus.

- Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri.
15. Inque ea mulierem, quae s(upra) s(cripta) est, pretium eius *CCCCXX
accepisse et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio
Iuliano mil(ite) s(upra) s(cripto).
Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII G(eminæ) IIII nonas Octobres
et Varo co(n)s(ulibus). Bradua

Forme de limbă (grafie) aberante:

r. 4 „de“ este repetat; r. 5 în formula „f(ide) r(ogato)“ r este scris în formă de a; r. 8 „at“ în loc de ad; r. 10 „quot“ și „quit“ în loc de quod, quid; r. 11 „ablatunve“ în loc de ablatumve; „quot“ în loc de quod; r. 15 „ea mulierem“ în loc de eam mulierem.

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Claudius Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G(eminæ centuria) Claudi
Mari

- emit mancipioque accepit mulierem nomine Theu-
dotem, sive ea quo alio nomine es, n(atione) Creticam,
apochatam pro uncis duabus, *quadringentis
5. viginti de Cl(audio) Phileto f(ide) r(ogato) Alexandro Antipatri.
Eam mulierem sanam traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si
quis

eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), partenve q(uam) q(uis) ex ea quis
evicerit, q(uo) m(inus) emptorem s(upra) s(criptum) eumve, ad quem
ea

- res pertinebit, uti habere possidere q(ue)
10. recte liceat, tunc quantum id erit

la marginea dreaptă sigiliile și numele martorilor:

Valentis
Val(eri) g. XIII g.
Vari A[t]ae
Cn(aei) pionysi vet(erani)
5. Ael(i) D leg(ionis)
s — — — ris
Pauli victorini
Iul(i) ANAPUS
AAE ATPI
10. ANTI — AYKTOP
CEK AVI
CEP Phileti vendi-
Cl(audius) toris ibsius

Exempli exterioris pagina posterior (p. 3 r.)

quot ita ex ea evictum ablatunve fuerit, sive quot a licitum
non erit, t(an)t(am) p(ecuniam) probam recte d(ari) f(ide) r(ogavit)
Cl(audius) Iulianus mil(es) s(upra) s(criptus),
d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus.

- Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri.
15. Inque eam mulierem, quae s(upra) s(cripta) est, pretium eius *
CCCCXX accepisse
et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio
Iuliano mil(ite) s(u-
pra) s(cripto).
Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII G(eminæ) IIII
Octobres Bra-
dura co(n)s(ulibus).

Forme aberante de grafie și de limbă:

r. 2 în lista martorilor „g. XIII g.“ era explicat Mommsen „fuit opinor [mil(es)] vel [7] leg(ionis) XIII G(eminæ)“, Hirschfeld „vor g. XIII g. scheint nichts gestanden zu haben“; r. 3 „eo nomine es“ în loc de est; r. 8—11 este rectificat de Hirschfeld în transcris cu litere latine (fiind text latinesc): Alexandrus Antipatri; r. 13 „ibsius“ pentru ipsius cu „sonorizarea“ în loc de quod, „ablatunve“ în loc de ablatumve (ex. inter.).

Traducere:

„Claudius Iulianus, ostaș în legiunea a XIII-a Gemina, a luat în primire o femeie (sclavă) cu numele Theudote, fie cu vreun alt nume, de obîrșie (născută) din Creta, tradită pentru două uncii, cu (prețul) 420 denari, de la Claudio Philetus

5. chezaș fiind Alexandru (fiul) lui Antipater.
(Că) acea femeie a fost predată sănătoasă cumpărătorului amintit mai sus; iar dacă cineva îl va turbura în stăpînirea acelei femei de care este vorba, (integral) sau în vreo parte (pravință), astfel încît cumpărătorul menționat mai sus respectiv cel căruia acel lucru (femeia-sclavă) îi va aparține, să nu o poată folosi, să nu o stăpînească și aibă în posesiune legal
10. atunci la cît se va ridica valoarea evicțiunii și împiedicarea stăpînirii (lucru care nu este îngăduit să se întîmple), atîția bani buni legal să i se dea pe buna credință a cerut
- Claudius Iulianus ostaș din legiune mai sus menționat, să-i dea pe buna sa credință a făgăduit Claudius Philetus.
15. Acel (lucru) pe (buna) sa credință a garantat Alexandru al lui Antipater. Cu privire la acea femeie menționată mai sus, prețul ei denari 420 a declarat că l-a primit și îl are Claudius Philetus de la Claudius Iulianus, ostașul mai sus scris. Încheiat în canabele legiunii XIII Gemina, în ziua a 4-a înainte de nonele (lunii) octombrie, (cînd) Bradua și Varus (erau) consuli. Pe pagina IV a triptychului, (pecețile și numele) „lui Valerius Valens, ostaș (sau centurion?) în legiunea a XIII-a Gemina, (a) lui Cnaeus Varius A[t?]a, Aelius Dionysius veteran din legiune, Paulin(ius) S— — r— (?), Iulius Victorinus, Alexandru (fiul) lui Antipater, ca *secundus auctor* (chezaș) semnai, Claudius Philetus vînzătorul însuși“.

Cumpărătorul era ostaș activ (miles) în legiunea XIII Gemina, iar obiectul transacției este o *mulier*-sclavă din Creta, Theudote (Theodote), desigur femeie de casă (gospodină) pentru menajul său în *canabae* (satul-orășel-tîrg lîngă cetatea legiunii); vînzătorul — posibil chiar negustor de sclavi — este un greco-oriental Philetus, naturalizat și romanizat ca cetățean roman cu nume gentiliciu Claudius, probabil locuitor în zona montanistică din Alburnus Maior (numai astfel putîndu-se explica prezența contractului de vînzare-cumpărare în galeria de mină de aici; cf. TabCerD VII). Chezașul (*secundus actor*: „fideiussorem ob evictionem dare, quem vulgo auctorem secundum vocant“, Ulpian, *Digest*, 21, 2, 4 pr., citat în CIL, III, p. 959) era evident un peregrinus greco-oriental Alexander (fiul) unui Antipater; el își punea semnătura pe contract cu litere grecești, dar în propoziție latină-romană; domiciliul său (domus) putea să fi fost tot în zona montanistică-auriferă, dar posibil și în *canabae* la Apulum (unde nu lipsesc inscripțiile litice în limbă greacă, *StCom*, 12, p. 58—64, după cum ele există la Alburnus — Roșia și Buciumi—Izbita etc.). Martorii contractului erau locuitori fruntași în *canabae*, dintre ei unul fiind ostaș (sau gradat, ofițer?) activ în legiune, Valerius Valens, un veteran Aelius Dionysius; ceilalți probabil tot în vreo legătură cu legiunea, garnizoana sau cu obștea de „*canabenses*“.

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—67; *ActaAnt*, X 1962, p. 383—397; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (prețul sclavilor); *DacSzerz*, p. 116, 118, 126, 144—155.

φ 39. — TabCerD IX. — Contract de vînzare-cumpărare a unei jumătăți de case, triptych de table, 187 × 113 mm, descoperit la a. 1855 într-o galerie de mină, Sf. Ecaterina, la Roșia Montană. Se păstrează în Muz. Budapesta.

6 mai 159.

SBakWien, XXIII, 1857, p. 638 (Deltefsen); *ErdViaszLap* (1859), p. 5; *InscrDac*, 627; *ArchFilollst*, 1867, p. 117 (Cipariu); CIL III, p. 945, VIII; FIRA, p. 331—332, nr. 133 (*emptio domus*); *TextDrR*, p. 851—852, nr. 5; *TablCer*, p. 19, nr. 3 = *Romanica*, p. 157—158, nr. 3; *DacProv*, II, p. 440; AFM, II/1, p. 511—512; *TriptTrans*, p. 55—56 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 289; *Crest-StatDr*, p. 212 (860, trad. rom.); *DacSzerz*, p. 279—280 (text lat., trad. magh.). Tablițele au urme ale unei scrieri anterioare, reutilizate.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Andueia Batonis emit manci[pioque accepit]

domus partem dimidiam interantibus partem [dex-]

tram, que est Alb(urno) maiori vico Pirustar[um in]t[er] ad[finēs]
Platorem Accep-]

tianum et Ingenum Callisti * trecentis de Veturi[o Valente].

5. *Eam domus partem dimidiam, q(ua) d(e) a(gitur), cum su[is] s[ae]pi-*
bus sae-

pimentis finibus aditibus claustris fienestris ita uti

clao fixsa et optima maximaque est, h(abere) r(ecte) l(iceat).

[E]t si quis eam domum partemve quam quis [e]x [ea]

evicerit, q(uo) m(inus) Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es)
p(ertinebit) h(abere) p(ossidere)

10. *u(suque).c(apere) r(ecte) l(iceat), qu[o]d ita licitum n[o]n erit, t(antam)*
p(ecuniam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit). Andueia Batonis, fide pro-
misit

Veturius Valens. Proque ea do[mu] partem]

[dim]idiam pretium * CCC Vetur[ius] V[ales]

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

a[b A]n[du]jei[a Ba]tonis accepiss[e et] ab[ere se dixit.]

15. *Convenitq(ue) int[er] eos, [uti] Veturius Va[alens] pro ea]*

domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat.]

Act(um) Alb(urno) maiori prid(ie) nonas Maias

Qui[n]tillo et Prisco co(n)s(ulibus).

Forme aberante de limbă și grafie:

r. 2 ca și 3 ex. exter. „*interantibus*“ este pentru *intransibus* (*intro*, *intrare* „a intra“); r. 3 „*que*“ în loc de *quae*; r. 4 „*Ingenum*“ în loc de *Ingenuum* (ambele forme frecvente în inscripții); r. 6 „*fienestris*“ în loc de *fenestris* (din *fenestra* „fereastră“); r. 7 „*clao fixsa*“ în loc de *clavo fixa*; r. 13 „*Vales*“ în loc de *Valens* nu e o raritate; r. 14 „*abere*“ în loc de *habere* (general și constant în declarația colegiului din a. 167, TabCerD I).

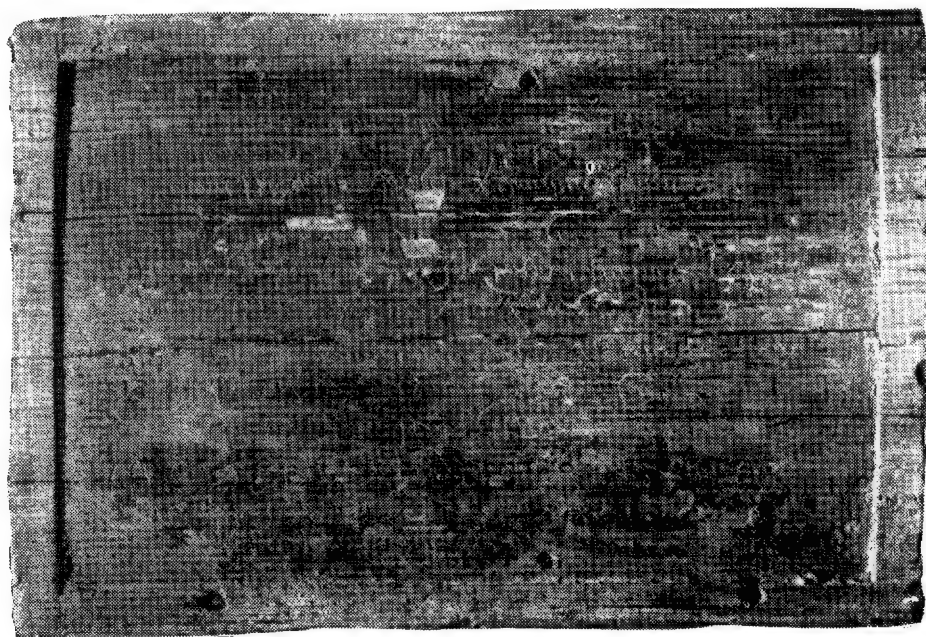

Fig. 102 — TabCerD IX, exempli interioris pagina prior, foto
(CIL, III, p. 944; Magy. Nemz. Múz.)

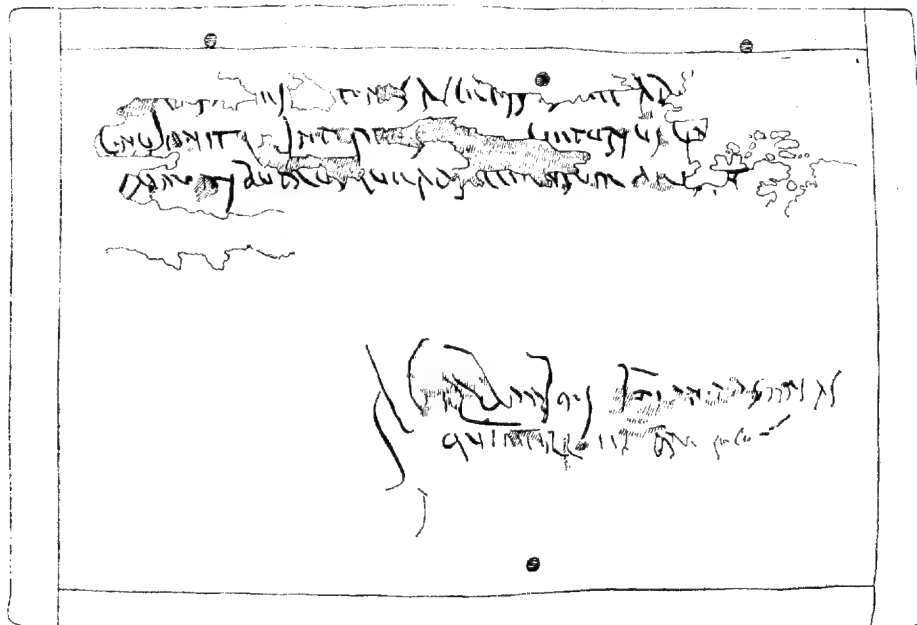

Fig. 103 — TabCerD IX, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 944)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Andueia Batonis emit manci- pioque accepit domus par- tem dimidiam interantibus parte dextra, que est Albur- no maiori vico Pirustarum inter adfines Platorem Ac- ceptianum et Ingenum Cal- listi filium et si qui ali adfi- nes sunt et viam publicam	L. Vasidius V[i]c- tor sig(navit)
5. X trecentis de Veturio Valente.	T(iti) Fl(avi) Felicis
Eam domum, q(ua) d(e) a(gitur), cum suis saepibus saepimentis fini- bus aditibus claustris	M(arci) Lucani Melio- ris Platoris Carpi
	T(iti) Aureli Prisci
	Batonis Annaei
	Veturi Valentis vendi- toris

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.).

15. [fienestris ita uti clao fixa et optima]
ma[x]h[ma]q[ue] e]st, Andueia Batonis habere recte liceat. Et si
quis eam domum partem dimidiam partemve quam quis
ex ea evicerit, quo minus Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a)
r(es) p(ertinebit)
20. habere possidere usuque capere recte l[i]ceat, qu[o]d
ita licitum non erit, tum quantum id erit,
qu[od] ita habere possidere licitum non erit,] t(antam) p(ecuniam)
r(ecte) d(ari) fide rogavit Andueia Batonis, dari fide
promisit Veturius Valens.
25. Proque ea [do]mu dimidia pretium * CCC Veturius
[Val]ens ab Andueia Batonis accepisse et abere se
dixit. Convenitq(ue) inter eos, uti Veturius Vale[n]s
pro ea domo usque ad recensum tributa depe[n]dat.
Act(um) Alb(urno) maiori prid(ie) non(as) [M]aias Quintillo et Prisco
co(n)s(ulibus).

Forme aberante de limbă și grafie:

r. 3 „interantibus“ ca în r. 2 a ex. inter.; r. 4 „que“ în loc de quae;
r. 8—9 cuvintele *filium et si qui ali adfines sunt et viam publicam* lip-
sesc în ex. inter.; r. 12 „eam domum“ este o scurtare pentru *eam domus*
partem dimidiam din ex. inter. r. 5, iar în r. 17 este *eam domum partem*
dimidiam, în r. 24 însă *pro ea domu dimidia*; r. 25 „abere“ în loc de
habere cum este în r. 16, dar greșit și în ex. inter. r. 14.

Traducere:

„Andueia a lui Bato a cumpărat și primit prin mancipațiune
jumătatea parte dintr-o casă, partea din dreapta de la intrare,
(casă) ce se află la Alburnus Maior în satul (cartierul) Piruștilor, în-
tre vecinii Plator Acceptianus și Ingenus fiul lui Callistus, pre-
cum și alți vecini care ar fi și drumul public, cu prețul denari
trei sute de la Veturius Valens

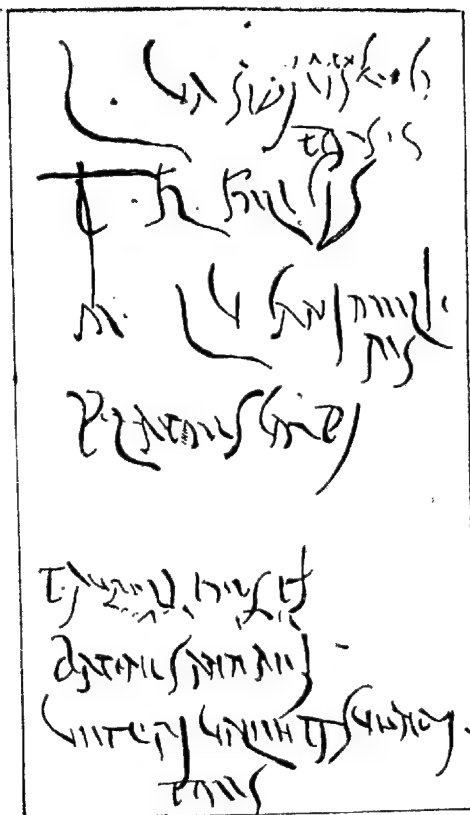

Fig. 104 — TabCerD IX, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 946)

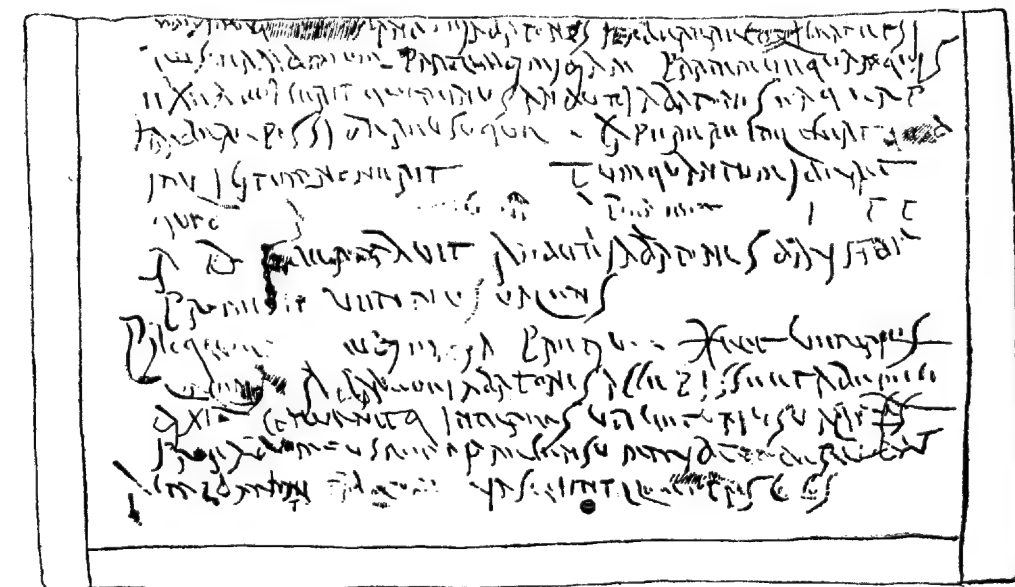

Fig. 105 — TabCerD IX, exempli exterioris pagina posterior (CIL, III, p. 946)

5. Acea jumătate de casă ce formează obiectul contractului, împreună cu gardurile ei, incinte-le, termini (limite), intrări, spații închise, ferestre, așa precum este clădită și fără nici o stricăciune să-i fie îngăduit legal să o aibă Andueia a lui Bato. Iar dacă cineva îl va tulbura în stăpânirea casei sau a unei părți din ea, așa fel încât Andueia lui Bato, respectiv persoana căreia va aparține acel bun să nu poată să-l aibă, stăpânească.
10. să-l usucapeze legal (lucru ce n-ar fi îngăduit să se întâmple), cu afit
- 10 a. (adică la cât se va ridica paguba evicțiunii), atîția bani a cerut legal de bună credință să i se dea Andueia a lui Bato, pe bună credință a promis (să dea) Veturius Valens. Și pentru acea casă partea jumătate, prețul denari trei sute a declarat Veturius Valens (că) a primit de la Andueia a lui Bato și are banii în posesiunea sa.
15. S-a convenit apoi între ei, ca Veturius Valens pentru acea casă el să plătească impozitul (tributum) pînă la (viitorul) recensămînt. Incheiat la Alburnus Maior, în ajutorul nonelor (lunii) mai (anul cînd) Quintillus și Priscus (erau) consuli.

În lista martorilor, primul precizează că a semnat numele său (signavit), ceilalți au numele la genitiv (stampila lui...), inclusiv vînzătorul Veturius Valens.

Cumpărătorul (sau nume de femeie?) Andueia a lui Bato, de condiție juridică peregrină, era de origine și cu antroponime illyrice, evident dintre numeroșii mineri din zona Alburnus Maior; vînzătorul cetățean roman Veturius Valens; „jumătatea de casă“ (vechiul proprietar își rezerva deocamdată cealaltă jumătate, în care probabil locuia) se afla în cartierul illyrilor Pirustae (vicus Pirustarum) din Alburnus. De remarcă precizia pedantă cu care se indică nu numai vecinii de stradă (unul illyr Plator, al doilea greco-oriental cu nume individual roman Ingenuus, patronimic grecesc Callistus, ca și „alți vecini“) și „drumul obșteșc“ (via publica), dar și elementele construcției, „anexele“-dependințe în stare publică cum trebuia să fie dată casa în primire cumpărătorului. Martorii erau patru cetățeni romani (cu „tria nomina“, doi fiind illyri, Plator Carpi și Bato Annaei.

Comentariu juridic-romanistic: *DacSzerz*, p. 118, 121, 139—143; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (prețul casei).

40. — **TabCerD X.** — *Contract de muncă* (de servicii, închirierea forței de muncă), triptych din care s-a găsit tabella II, 158 × 85 mm. Se păstrează în Muz. Budapesta.

(23?) octombrie 163.

CIL, III, p. 948, IX (cautio de operis locandis); *FIRA*, p. 370, nr. 165, 2 (locatio operarum); *TablCer*, p. 22, nr. 7 = *Romanica*, p. 161, nr. 7; *DacProv*, II, p. 432; *AFM*, II/1, p. 513; *TriptTrans*, p. 84 (text lat., trad. rom.); *ActaMN*, VIII 1971, p. 555—556, a (text lat., trad. rom., G. Ciulei); *DacSzerz*, p. 280 (text lat., trad. magh.).

Este pagina a 2-a din exemplum interius în care se cuprindea întreg textul, iar pe „contrapagina“ sa (care era pagina 1 a exemplarului exterior) se disting abia cîteva litere alături de șirul sigiliilor puse de martori; ceea ce era considerat de Mommsen ca un indiciu că pagina 1 (fața internă a tăbliței I) nu era scrisă.

Exemplum interius (tab. 2')

Laelia[no] et [Pa]store co(n)s(ulibus) X... k[a]l(endas) Novembr(es) Ad-
iutor Macari scripsi rogatus
[co]ram ipso pra[e]senti L(ucio) Ulpio Valerio, quia s[e] litteras scire
negavit, it q[uod] di-
xit se loca[sse] et locavit Socrati S[o]c(r)atis [op]eras suas ex [ha]c
[die in i]dus
sequentes anno uno * [sept?][aginta. Mer[c]edes suis tem[p]oribus solv-
entu[r].

5. Quas operas sanas valentes [ede]re debbit —————
[con]ductor ————
impedierit ————— [d]ebe[bit] ———— dis-
[cedere vel cessare] —————
cessatis —————
[aut?] —————

A[ct.?] A[l]l[b.?] ma[iori?].

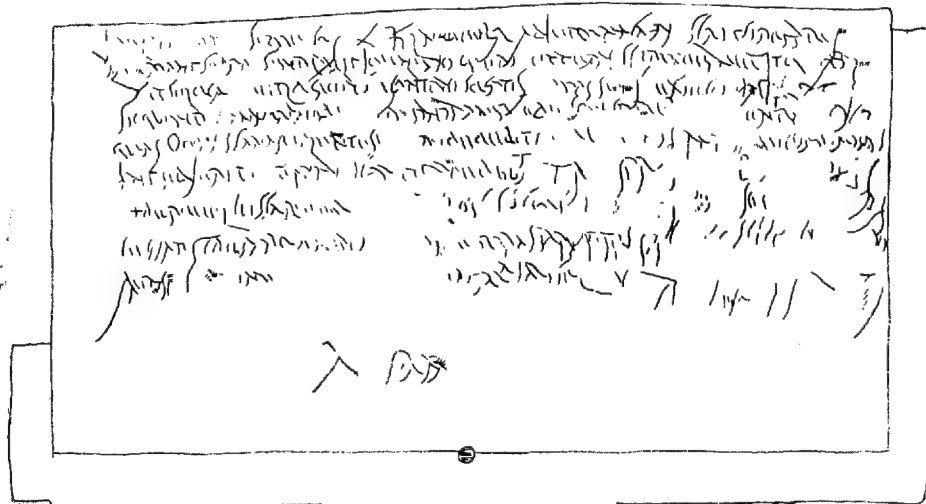

Fig. 106 — TabCerD X, exempl. inter. (CIL, III, p. 948)

Traducere:

„(În anul când) Laelianus și Pastor (erau) consuli, a 10-a (?) zi în-
aintea calendelor lui noiembrie, Adiutor (fiul) lui Macarius
am scris la cererea
și în prezența lui Lucius Ulpus Valerius, deoarece (acesta) a spus
că nu știe să scrie, cele dec-
larate (anume) că se angajează și a închiriat lui Socratio (fiul) lui
Socrates forțele sale de muncă de azi pînă la idele
următoare de timp de un an, pentru denari șaptezeci(?). Plățile se vor
face la termenele stabilite.

5. Aceste lucrări (munci) va trebui să le presteze virtos și în putere ————
arendașul—(?); (dacă?)
va împiedica ———— va trebui ———— plece sau să întrerupă ————
Incheiat la Alburnus(?) Maior(?) ————“.

Persoanele contractante: un cetățean roman (neștiutor de carte sau cel puțin incapabil să scrie, dacă eventual putea să citească) Lucius Ulpus Valerius (care purta eronat drept cognomen un nomen genti-licium, Valerius, ce probabil îi servise înainte de „încetățenire” ca singur nume individual, la fel ca de ex. Iulius fiul lui Iulius, din TabCerD I); arendașul (conductor) era un grec-oriental, foarte probabil specialist în minerit, venit din Dalmatia sau de prin Orient (Thasos, Asia Mică, Grecia?), Socratio (fiul) unui oarecare Socrates, la fel ca scriitorul-re-dactor al actului juridic Adiutor al lui Macarios (cu patronimic gre-cesc), ambii fiind de condiție juridică peregrină (necetățeni).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 86—91; Pólay E., *Három munkabérszerződés a római Dáciából* (Drei Arbeitsverträge aus dem römischen Dazi-en), în *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*, tom. IV, fasc. 5, Szeged, 1958, p. 3—33; *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 25 (G. Ștefan); *Apulum*, VII 1968, p. 317—321 (St. Mrozek; cu bibliografie mai amplă); *ActaMN*, VIII 1971, p. 555—560; *DacSzerz*, p. 170—200; 292—293 (bibliografie).

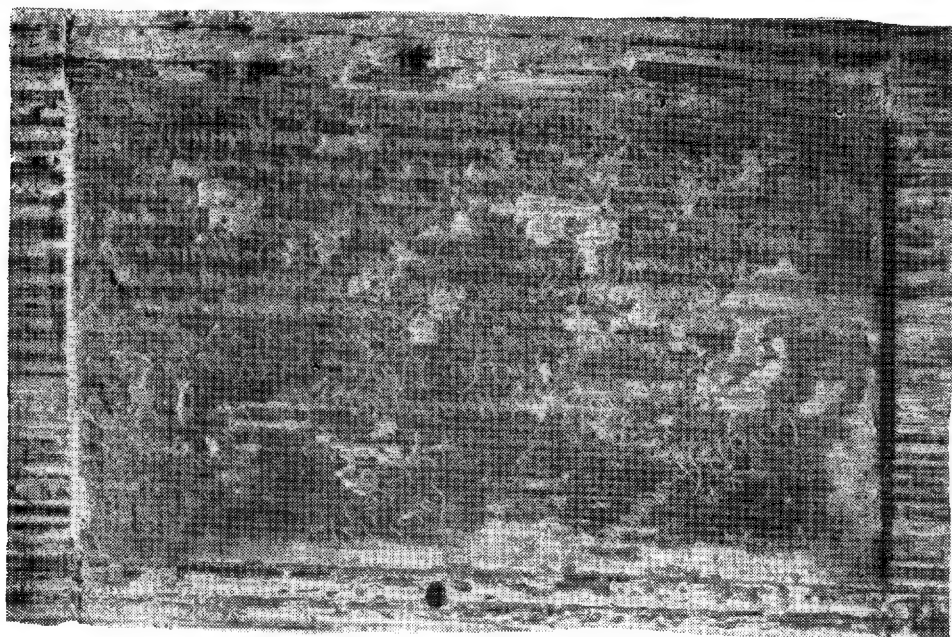
41. — TabCerD XI. — *Contract de muncă* (de servicii, închiri-
erea forței de muncă) în mină de aur, triptych, una din tăblițe, desco-
perită (împreună cu alte tăblițe) la 1854, în mina Ohaba Sf. Simion
(Roșia Montană). Donată de minerul-tehnician L. Diószegi Muzeului din
Cluj. 120 × 80 mm.

20 mai 164.

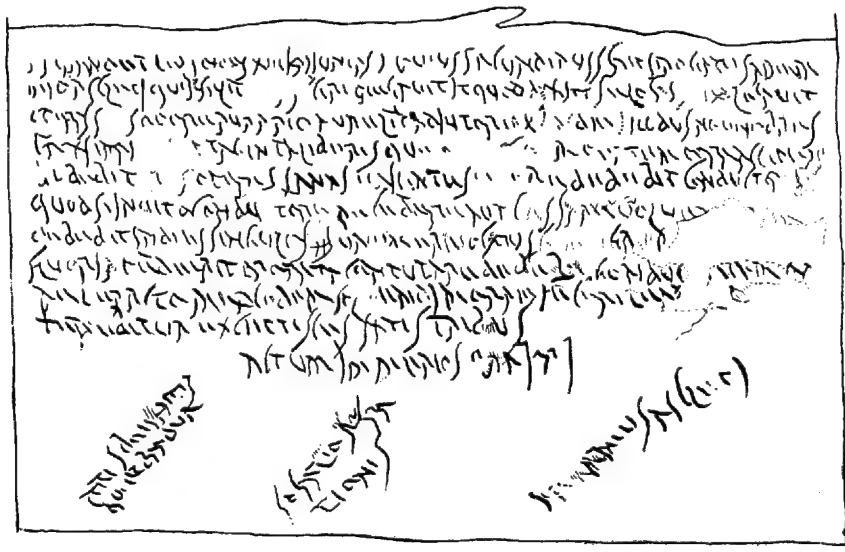
ErdM, I, 1859—1861 (1861), p. 83—85 (Finály H.L.); *ArchFilollst*, 1867, p. 158—
159 (T. Cipariu); *CIL*, III, p. 948, X (cautio de operis locandis opere aurario);
FIRA, p. 370, nr. 165 (locatio operarum); *TextDrR*, p. 860; *TablCer*, p. 21—22,
nr. 6 = *Romanica*, p. 160—161, nr. 6; *DacProv*, II, p. 430; *AFM*, II/1, p. 513—
514; *TriptTrans*, p. 84 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 466—467;
CrestStatDr, p. 213—214 (trad. rom.); *Classical Philology*, 43, 1948, p. 231—242
(Berger, citat în *DacSzerz*, p. 10); *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 24—25;
ActaMN, VI 1969, p. 515—516 (text lat., comentat R. Röhle); VIII 1971, p. 556
(text lat., trad. rom., G. Ciulei); *DacSzerz*, p. 280—281 (text lat., trad.
magh.).

În unele locuri se văd urmele unei scrieri anterioare, deci tăblița este
„refolosită” pentru contractul păstrat în forma actuală.

[Macri]no et Celso co(n)s(ulibus) XIII kal(endas) Iunias Flavius Se-
cundinus scripsi rogatus a Mem-
mio Asclepi, quia se lit[ter]as scire negavit, it quod dixit se loca-
s[se] et locavit
operas s[ua]s opere aurario Aurelio Adiutori ex ha[c] die [in] idus
Novembres
proximas [* se]ptaginta liberisque (sau cibariisque) * [HS
Mer[c]ede]m per [t]empora accipe[re]
5 debbit. Qu[as] operas sanas v[ale]ntes [ed]e[re] debbit conductori
[s(upra) s(crypto)].
Quod si invito condu[c]tore decedere aut c[e]ssare volue[rit] dare
debebit in dies singulos [H]S V num(mos) (a)ere octus[s(is)] c[on]du-
ct[or]i. [Si laborem]

a

b

Fig. 107 — TabCerD XI, a) foto, b) desen (CIL, III, p. 948)

fluor impedierit, pro rata c[o]nputare de[bebit c]onduc[tor]. Si t[em]po-
re peracto mercedem sol[v]endi moram fecerit, ead[em] p[oen]a
10. tenebitur exceptis cessatis tribus.

Actum Immenoso maiori.

Titus Beusantis   Socratio Socra-   [M]emmius Asclepi.
qui et Bradua   tionis

Forme aberante de limbă și grafie:

r. 2 „it quod“ în loc de *id quod*; „dixsit“ în loc de *dixit*, ca și r. 4 „proximas“ în loc de *proximas*, cu „întărirea“ lui *x*, fenomen ce nu este o raritate în inscripții; r. 8 „impedierit“ pentru *impedierit*.

În r. 4 și 7—8, Röhle propunea lecturi diferite, ce nu pot fi confirmate, nici infirmate; în r. 4 „liberisque“ (lectura lui Mommsen) a fost emendat de J. Carcopino (*Revue de Philologie*, XI 1937, p. 102) în *cibariisque* „și alimente“ ce pare a se potrivi ceva mai bine în text; dar Röhle admite: *liberisque* * [HS Mer]c[edem].

Traducere:

- „(În anul cînd) Macrinus și Celsus (erau) consuli, ziua a 13-a înainte de calendele lui iunie, (eu) Flavius Secundinus am scris solicitat de către Memmius (fiul) lui Asclepius, care a declarat că nu știe să scrie, ceea ce a spus el (anume) că s-a angajat închiriînd munca sa în lucrări la minele de aur lui Aurelius Adiutor începînd din această zi pînă la idele (lunii) noiembrie proxime, pentru denari 70 și alimente(?). Simbria va trebui să o primească la termenele stabilite; muncă ce va trebui să fie prestată virtos și cu putere arendașului (conductor) scris mai sus. Dacă fără învoirea arendașului ar vrea să se retragă (Memmius) ori să înceteze munca, (el) va fi obligat să dea pentru fiecare zi cîte cinci sesterți (numărați?) opt ași(?); dacă apa (inundarea) va împiedica (desfășurarea muncii), (totul) va trebui să fie calculat proporțional. Arendașul dacă la termenul împlinit va întîrzia cu plata, la penalizare identică va fi supus, după trei întîrzieri[?].

10. Încheiat la Immenosum Maius.
Titus (fiul) lui Beusas   Socratio (al) lui Socra-   Memmius al lui
poreclit și Bradua   tion   Asclepius“.

Dintre persoanele menționate, Aurelius Adiutor conductor (arendaș) este cetățean roman (cu nomen gentile), posibil chiar de spiță italică; ceilalți trei erau necetățeni (peregrini): Memmius Asclepi care se angaja ca muncitor era probabil oriental, cu patronimic grecesc; Titus Beusantis qui et Bradua era evident illyr (patronimic Beusas-), iar Socratio Socratis (Socrationis?) greco-oriental probabil identic cu omonimul din TabCerD X; „scriitorul“ jurist-grefier redactor al contractului era cetățean roman, provincial cu oarecare vechime în această calitate, după împărații Flavi: Flavius Secundinus, ca atare evident imigrat și el (sau părinții lui) în provincia Dacia, după a. 106.

Comentar juridic-economic (cf. TabCerD X): *TriptTrans*, p. 86—91; *Acta Univers. Szeged.*, *Acta Jurid. et Econ.*, IV, 5; *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 24—25; *Apulum*, VII/1, 1968, p. 317—321 (bibliografie); *ActaMN*, VIII 1971, p. 557—560; *DacSzerz*, p. 170—200.

42. — TabCerD XII. — *Contract de muncă* (de servicii, închirierea forței de muncă) în mină de aur, triptych din care s-a găsit tăblița I, 142 × 65 mm, fragmentară (lipsă partea superioară și cea inferioară). Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 949, XI; FIRA, p. 370—371, nr. 165, 3 (locatio operarum); *TablCer*, p. 22, nr. 8 = *Romanica*, p. 161—162, nr. 2; AFM, II/1, p. 514—515; *TriptTrans*, p. 85—86 (text lat., trad. rom.); FIRA^{nt}, III, p. 468; *ActaMN*, VIII 1971, p. 556 (text lat., trad. rom., G. Ciulei, cu eroarea de traducere „per...m Restitutum agnom(ine) Seniore” redat prin „de Restitutus fiul lui Senior”, în loc de „— — — Restitutus poreclit și Senior”); *DacSzerz*, p. 281—282 (text lat., trad. magh.).

Exemplum interius (tab. 1')

- „[Mar?]cus scripsi per — — — m Restitutum agnom(ine)
 Senioris quia se litter[a]s scire negavit fatetu[r]
 se locasse et [l]oca[v]it oper[as] suas opere auri ouis
 5. — — — — — quidquit opus fuerit ex hac die in id[u]s
 Novemb(res) proximas venturas Tito Beusantis qui
 et Bradua * centum quinque. Ex qua mer-
 cede a[d]huc in cesso accepit * viginti quin-
 qu[e]. Reliqua(m) mercedem per tempora
 10. acci[pe]re debebit. Quas operas sanas valen-
 tes edere debebit conductori s(upra) s(cripto). Quod si
 in[vi]t[o] conductore a re cessa[b]it in dies

Forme aberante de limbă și scriere:

r. 2 — — — cus a fost întregit „fortasse Dorcus” Zangemeister; dar e posibil mai frecventul Marcus; r. 5 „quidquit” pentru *quidquid*; r. 9 „reliqua mercedem” ar fi un acuzativ fără -m; „ouis” de la sfârșitul r. 4 nu poate fi explicat nici întregit, dat fiind că nu se poate citi cuvîntul următor.

Traducere:

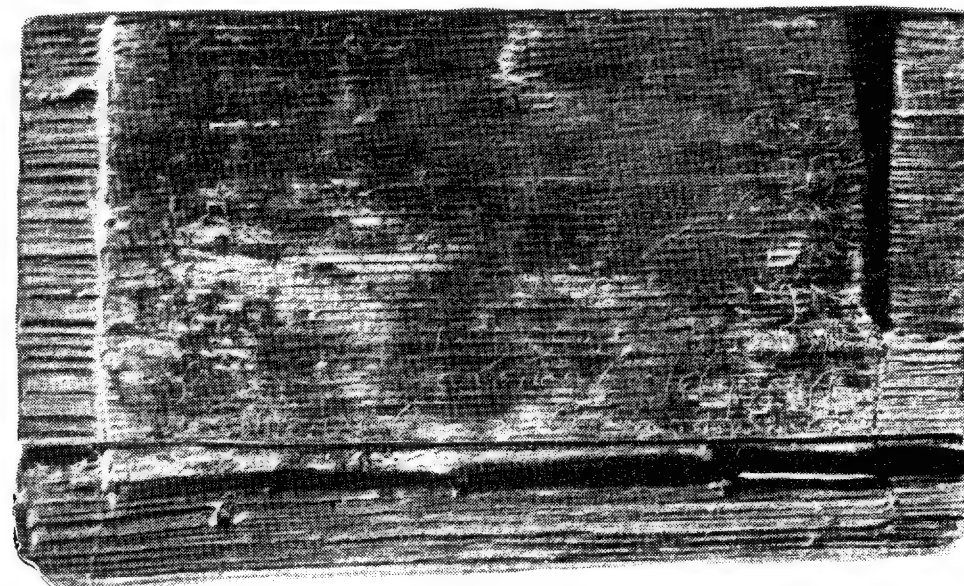
„(Eu) [?Mar]cus am scris (acest act) fiind rugat de [?Aeliu]s Restitutus poreclit și Senior, care a recunoscut că nu știe să scrie: el mărturisește că s-a angajat pe sine închiriind forțele sale de muncă pentru ex-
 tragerea aurului — — —

- — — oricît va fi nevoie, din ziua de azi pînă la idele
 5. (lunii) noiembrie viitoare proxime, lui Titus (fiul) lui Beusas care (e numit) și Bradua, pentru denari una sută cinci. Din această sim-
 brie pînă acum, înainte de a începe munca, a primit denari douăzeci și cinci. Restul de plată (salar) la timpul stabilit
 va trebui să-l primească. Atare muncă virtos și cu pu-
 10. tere va trebui să o depună pentru arendașul amintit mai sus. Iar dacă fără învoirea arendașului va abandona munca, (atunci) zilnic
 [— — — — — va trebui? — — — — —]“.

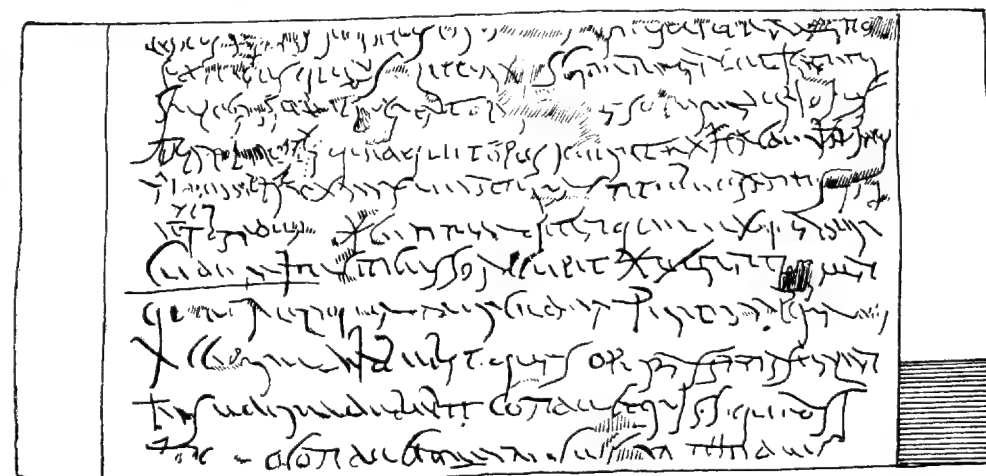
Din persoanele menționate în textul juridic fragmentar, primul era vreun sclav sau libert (? cu un singur nume, posibil oriental-graecu-
 lus Dorcus, sau Marcus?) desigur vreun virtuos scribe și „jurist” sau

iscusit grefier roman, care scrie textul actului-contract de muncă al cetățeanului roman [Aelius, Iulius?] Restitutus, analfabet, ce-și angaja forța de muncă arendașului peregrinus illyr Titus Beusantis qui et Bradua, același cu martorul-chezaș din contractul precedent (TabCerD XI).

Comentar romanistic-juridic (cf. TabCerD XI): *TriptTrans*, p. 86—91; *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 25; *Apulum*, VII/1, 1968, p. 317—321 (cu bibliografie mai amplă); *ActaMN*, VIII 1971, p. 557—560; *DacSzerz*, p. 170—200.

a

b

Fig. 108 — TabCerD XII, exempl. inter., a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 949)

43. — **TabCerD XIII.** — *Contract de depozit* (depositum, cautio depositi), triptych din care s-a găsit numai tăblița I, 165 × 81 mm. Muz. Budapesta.

29 mai 167.

CIL, III, p. 949, XII; FIRA, p. 353, nr. 155 (pecunia certa commendata); *TextDrR*, p. 863—864, nr. 2; *TablCer*, p. 24, nr. 12 = *Romanica*, p. 164, nr. 12; AFM, II/1, p. 515; *TriptTrans*, p. 35—36 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 391; *CrestStatDr*, p. 215 (trad. rom.); *DacSzerz*, p. 282 (text lat., trad. magh.).

În r. 1 și 5 se disting urme ale scrierii anterioare, deci placa a fost reutilizată pentru textul juridic al doilea (cel actual, citit de Mommsen și Zangemeister).

Exemplum interius (tab. 1')

Verò III Quadrato cons(ulibus) IIII kal(endas) Iunias
 * quinquaginta L commendatos Lupus Ca-
 rentis dixit se accepisse et accepit a Iulio
 [Al]exandro, quos ei reddere deb[e]t
 5. sine ulla controversia.
 Actum Albur[no] maiori ————

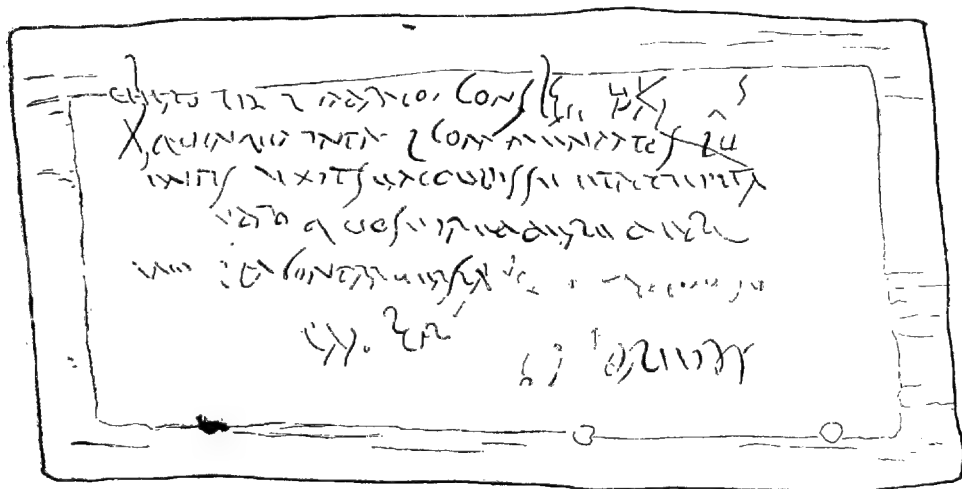

Fig. 109 — TabCerD XIII, exempl. inter. (desen după foto² CIL, III, p. 949)

Forme grafice și de limbă:

r. 1 „cons.“ în loc de obișnuitul „cos.“ este foarte rar în inscripții; lectura adoptată pentru numele debitorului (patronimic) nu e sigură „Carentis“ („littera r dubia“, Mommsen).

Traducere:

„(În anul cînd) Verus a 3-a oară (și) Quadratus (erau) consuli, a pa-
 tra zi înainte de calendele (lunii) iunie
 (suma) denari cincizeci, Lupus (fiul) lui Ca-

rens(?), a declarat că a primit și (de fapt) a primit din partea lui Iulius Alexander, (bani) pe care trebuie să-i restituie

5. fără nici o controversă.
 Încheiat la Alburnus Maior ————“

Contractanții erau un peregrinus (illyr sau oriental mai curînd, ori autohton?) miner cu numele Lupus (fiul) unui Carens(?), de altă parte cunoscutul Iulius Alexander, un „capitalist“ (om de bani gata și aface-rist) din zona montanistică-auriferă; TabCerD III).

Comentar romanistic-juridic: *TriptTrans*, p. 36; *DacSzerz*, p. 226—229.

44. — **TabCerD XIV.** — *Contract pentru înființarea unei bănci* (asociație cămătărească, cautio societatis), triptych de table cerate, din care primele două tăblițe (162 × 85 mm) au fost găsite la a. 1855 în gale-ria din mina Sf. Ecaterina de pe muntele Letea (la Roșia Montană). Se afla în Muz. Berlin (cumpărată din Muz. Colegiului reformat de la Aiud).

28 martie 167.

InscrDac, 630; *ArchFilolIst*, 1867, p. 141—142 (T. Cipariu); CIL, III, p. 950—951 XIII; FIRA, p. 376—377, nr. 171 (societas); *TextDrR*, p. 862—863; *TablCer*, p. 20—21, nr. 5 = *Romanica*, p. 154—160, nr. 5; *DacProv*, II, p. 442; AFM, II/1, p. 515—516; *TriptTrans*, p. 78—80 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 481—482; *CrestStatDr*, p. 214—215 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 260—261, nr. 121 (text lat., trad. rom.); *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438 (*Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dakien*, de E. Pólay); *DacSzerz*, p. 283—284 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Inter Cassium Frontinum et Iulium

Alexandrum societas dani[st]ariae ex

X kal(endas) Ianuarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[st] Po-
 lione co(n)s(ulibus) in

prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conve-

5. n[i]t ut quidq[ui]d in ea societati ab re
 natum fuerit lucrum damnumve acciderit,
 aequis portionibus s[uscip]ere debebunt.

In qua societate intulit Iulius Alexander nume-
 ratos sive in fructo * [qu]ingentos et Secundus

10. Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit — ducentos
 pr ———— tin ————

sexaginta septem ———— s ———— c ———— um ———— s

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r)

—— ssum Alburno ———— d[ebe]bit.

In qua societ[ate] si quis d[olo] ma[lo] fraudem fec[isse] de-]

prehensus fue[rit], in a[sse] uno * unum ————

15. [denarium] unum * XX ———— alio inferre deb[ebit]

et tempore perac[t]o de[duc]to aere alieno sive

summam s[up]ra s[criptam] s[ibi] recipere sive, si quod superfuerit,
 dividere d[ebe]bunt. Id a[ri] f[ieri] p[raestari] que stipulatus est
 Cassius Frontin[us], spo[n]dit Iul[ius] Alexander.

20. De qua re dua paria [ta]bularum signatae sunt.
 [Item] debentur Lossae X L, quos a socis s(upra) s(criptis) accipere
 debebit.
 [Act(um) Deusar]r(a)e V kal(endas) April(es) Vero III et Quadrato
 co(n)s(ulibus).

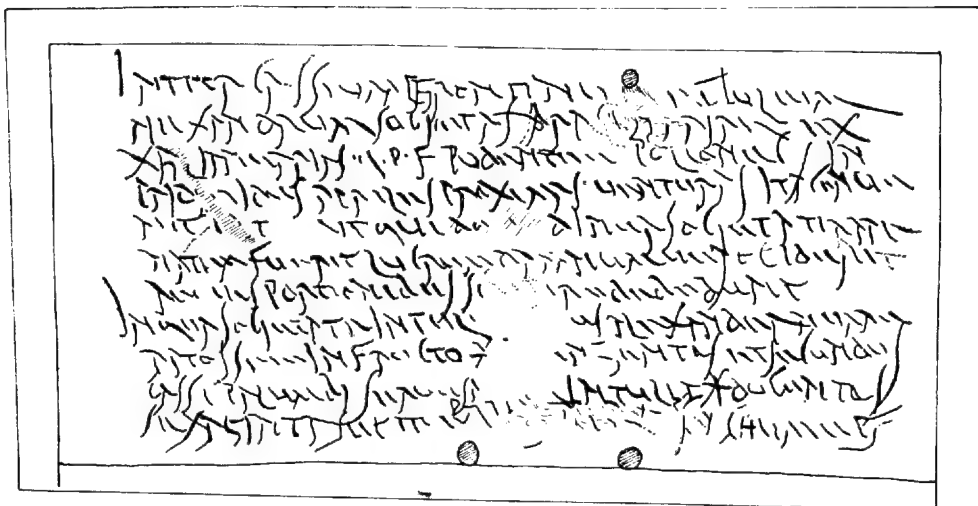

Fig. 110 — TabCerD XIV, exempli interioris pagina prior (CIL, III, p. 950)

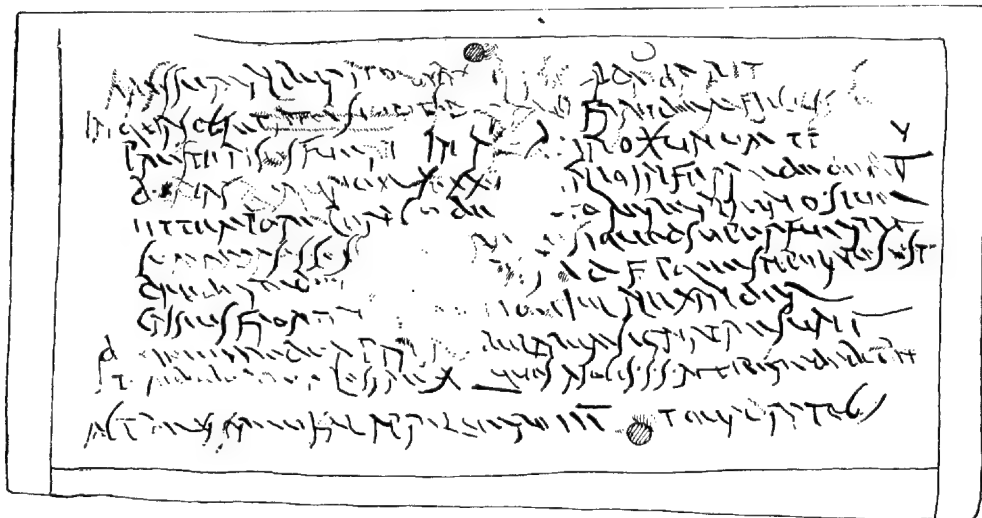

Fig. 111 — TabCerD XIV, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 950)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Inter Cassium Frontinum et
 Iul[i]um [Alexandrum societa]s dan[i]-
 [stariae]

(restul textului pe această pagină este aproape complet corodat, ilegibil: „ex hac pagina ceris prorsus denudata quae proponuntur agnovit Zangemeister; praeter ea multa vestigia incerta supersunt“, Mommsen, CIL, III, p. 951).

Forme grafice și lingvistice:

r. 2 „societas danistariae“, după restituirea lui Zangemeister, este o combinație hibridă latino-greacă („cogitans de negotio mutuis pecuniis dandis et pignoribus accipiendis, ut est in digestis 14, 5, 8 — —; verba barbare mixta ex elementis Graecis Latinisque et proprietas iuris vocabulorum male neglecta ab huius generis instrumentis non abhorrent“, Mommsen, *ibid.*); r. 5 „in ea societati“ în loc de *societate* (cum este în r. 8); *ab re / natum* era citit în CIL, III, p. 951 „arre natum“, corectat de Hirschfeld („pro *ar/renatum* tabula denuo collata Otto Hirschfeld legit *ab re / natum* (cf. Bruns, FIRA, ed. a VI-a, p. 314)“, CIL, III, p. 2215); r. 7 începutul era citit cu întregire [?mi]ssum de Zangemeister.

Traducere:

„Între Cassius Frontinus și Iulius
 Alexander o întovărășire pentru împrumutări (de bani) cu dobândă,
 (începînd) din
 (ziua) a zecea înainte de ultimele calende ale (lunii) ianuarie, cînd
 Pudens și Polio erau consuli, pînă în

- ajunul idelor lui aprilie proxime viitoare, a fost astfel încheiată încît orice ar fi fost arvunit în acea societate și vreun cîștig sau vreo pagubă se va produce (acestea) în părți egale vor trebui să și le însușească și suporte.

- În care asociere a adus Iulius Alexander (bani) nume-
 rar sau dobînzii denari 500, iar Secundus
 10. sclavul-actor (administrator-împuțernicit) al lui Cassius Palumbus a
 adus denari două sute

șasezeci și șapte pentru [— — — ?] Frontinus (?)

(?) trimis în Alburnus — — — ? va trebui — — — (?)

Dacă în această societate careva cu vicleșug va face vreo fraudă și va fi prins, pentru un as — — — un denar — — — (pentru)

15. un denar — — — 20 denari (?) — — — va trebui să dea celuilalt, iar după trecerea termenului, scăzînd sumele datorate vor trebui sau să primească suma (de bani) scrisă mai sus sau dacă va fi un excedent vor trebui să-l împartă (între ei). Ca să fie dat și împlinit a cerut prin stipulație

Cassius Frontinus, a promis prin sponsio Iulius Alexander.

20. Cauză (convenție) pentru care au fost semnate două exemplare identice de tăblițe.

[De asemenea] se datorează lui Lossa denari 50, pe care va trebui să-i primească de la asociații scriși mai sus.

[Încheiat la Deusar]a, a 5-a zi înainte de calendele lui aprilie cînd Verus a 3-a oară și Quadratus (erau) consuli“.

Părțile contractante erau doi cetățeni romani: Cassius Frontinus și omul de afaceri binecunoscut (în zona montanistică-auriferă la Alburnus) Iulius Alexander, al doilea contribuind cu 500 denari la constituirea „capitalului social“ al acestei „bănci“; remarcabil este aportul sclavului Secundinus (actor-administrator de avere al lui Cassius Palumbus) de 267 denari, pe care — cum spune textul — îi aducea „la bancă“ în numele său personal, adică din partea sa (nu ca împuțernicit al stăpî-

nului său, *patronus*, cum înțelegea Pólay), fiind cazul unui „administrator de moșie (avere)” cu o situație materială foarte bună, dispunând adică de „economii și rezerve” substanțiale în monedă lichidă la al său *peculium*. Contribuția pecuniară a primului asociat Cassius Frontinus a fost după toată probabilitatea menționată în rîndul 10 al textului degradat și lacunos al convenției. Despre numele *Lossa* (citit „Cossa” de Cipariu și de alții, ca Arangio-Ruiz, *La società nel diritto romano*, Napoli, 1950, p. 146, citat în *DacSzerz*, p. 216) a observat Pólay că era un peregrinus (necetățean), miner, numele fiind pentru dînsul necunoscut din altă parte („seinem Namen nach mag er ein peregrinus gewesen sein. Seinem Beruf nach Bergarbeiter. Sein Name kommt auf anderen Wachstafeln oder in aderen Urkunden nicht vor”, *ActaAnt.* VIII 1960, p. 431), aserțiune ce nu este integral corectă: numele apare în Dacia pe o cărămidă scrisă în ruinele castrului auxiliar de lângă Gherla: *Los(sa)*, *ArchErt*, XII 1892, p. 169—170 (*ActaMN*, I 1964, p. 480—481).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 80—82; *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438; *DacSzerz*, p. 124, 200—226; despre termenul juridic roman al „stipulației”, atestat aici textual în rîndul 18 *stipulatus est Cassius Frontinus*, cf. Pólay E., *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában*, în *Acta Universitatis Szegediniensis, Acta Juridica et Politica*, tom. X, fasc. 5, Szeged, 1963, p. 3—30.

45. — **TabCerD XV.** — *Contract de asociere* (? , *cautio fortasse societatis*), triptych pagina I (täblița I), 175×85 mm. Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 952, XIV; AFM, II/1, p. 516. Textul foarte corodat, cu mari lacune, din care K. Zangemeister a putut să citească puține cuvinte și nume proprii.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

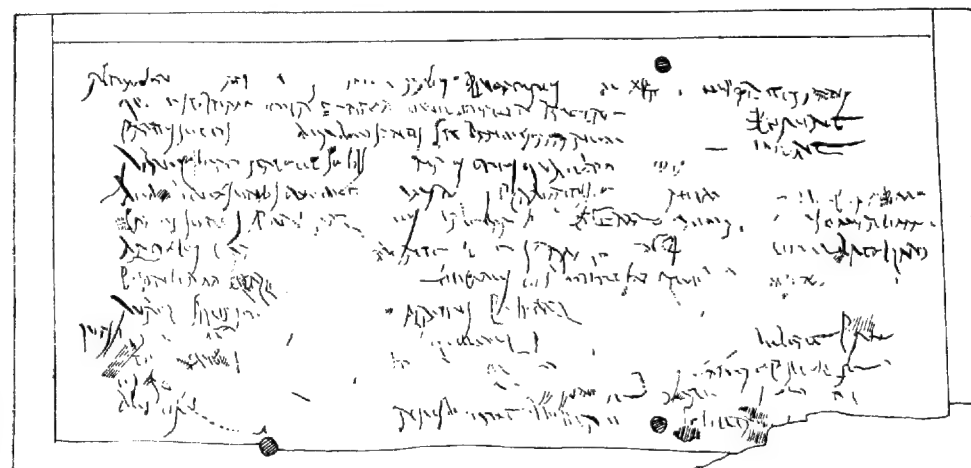
Actum cor ————— m —————
 qu ——— est in m ————— [int]ulerunt
 partes ——— [Bra]dua Beusantis [spopondit] ——— anum ——— erti
 ab Ael(io) Fortunato et socis ————— quae —————
 5. debeb[it] ————— Plarentis ————— nem ——— p[unc]iam
 ————— semiunciam
 ————— [B]ato Liani(?)
 p. unciam qu ————— [p. u]nciam
 Aurel(i-) Sil ————— Flavius —————
 10. [Qu]jas —————
 ————— [de]bebunt pr ———
 —————
 —————

Prevalează antroponimele illyre: Bato, Beusas, Plares, Lianus(?), purtate de mineri imigrați din Dalmatia, de condiție juridică peregrină; dar figurau în document și cetățeni romani: Aelius Fortunatus, Aurelius Sil-, ——— Flavius, ca în majoritatea actelor juridice din tăblițele cerate.

Comentar juridic-romanistic: *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438; *DacSzerz*, p. 200—226.

a

b

Fig. 112 — TabCerD XV, exempli interioris pagina prior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 952)

46. — **TabCerD XVI.** — *Listă cu sume de bani și cumpărături* (de produse agro-alimentare; index pecuniarum acceptarum rerumque emptarum), două tăblițe descoperite la a. 1855 într-o galerie a minei Sf. Ecaterina la Roșia Montana. În anii următori (după 1857) se aflau în muzeul colegiului reformat din Aiud, unde au fost văzute de Mommsen, lectura textului a fost făcută în cea mai mare parte de K. Zangemeister. Prima tăbliță are colțul din dreapta rupt (lipsă), a doua marginea din dreapta.

CIL, III, p. 933, XV; *TablCer*, p. 25 = *Romanica*, p. 165—166, nr. 14 (plasează documentul la ... Huniedoara [!]); AFM, II/1, p. 516—517.

Pagina prior

III non(as) April(es)	— — — — —
pr(idie) non(as) April(es)	ac — — — — —
VII idus April(es)	a — — — — —
idibus April.	acc — — — — —
5. XVII kal(endas) Maias	acce — — * XX —
XV kal(endas) Maias	acce[p]it * XXII
XIII kal(endas) Maias	pensio * XXV
VIII kal(endas) Maias	accepi * XXV
VII kal(endas) Maias	accepi * XX
10. III kal(endas) Maias	accepi * XXV
kal(end.) Maias	accepi * XX — — —
— — — non(as) Maias	accepi — — — — —
p[ri]d(ie)] non(as) Aug. XXIII	

Pagina posterior

pr(idie) kal. Maias ex	* CLXVI
15. agnos n(umero) V	* XVIII
porcellum	* V
panem candid(um)	* II — —
thus prim(um) S	* II[I]?
— — — f III —	* II
20. — — — — —	* XCV — —
— — — — G III	* XX[XV?]
peganinum	* I2
impensam	* S2
aceti f 1	* S — — — —
salem et cep(am)	* S—2 * CL — —
— — — — —	* IIS * CLX —
— — — — —	* II

„Pagina prior“ conține sumele colectate („subiectae denariorum summae collectae videntur ex singulis iis quae praecedunt“, Zangemeister), iar „pagina posterior“ mărfurile și produsele cumpărate din suma de 166 (sau 169) denari, poate în vederea unor serbări cu banchet, cum ar fi fost Larales la 1 mai (arminden) după aprecierea aceluiași erudit („indicantur res coemptae ex summa denariorum 166 vel ad summan 169, fortasse in usum Laralium k(alendis) Maiis celebrandorum. Singula pretia quae supersunt: 18+5+2+2+2+95+35) [aut 22]+ $1\frac{1}{24} + \frac{13}{24} + \frac{1}{2} + \frac{15}{24} + 2\frac{1}{2} + 2$ collecta efficiunt $166\frac{5}{24}$ aut $153\frac{5}{24}$; praeterea lacunae versuum 15, 17—21 absumere potuerunt denarios 1, 2, 2, 2, 4, 4 [aut 2], id est ad summum 15“).

Fig. 113 — TabCerD XVI, pagina prior (CIL, III, p. 953)

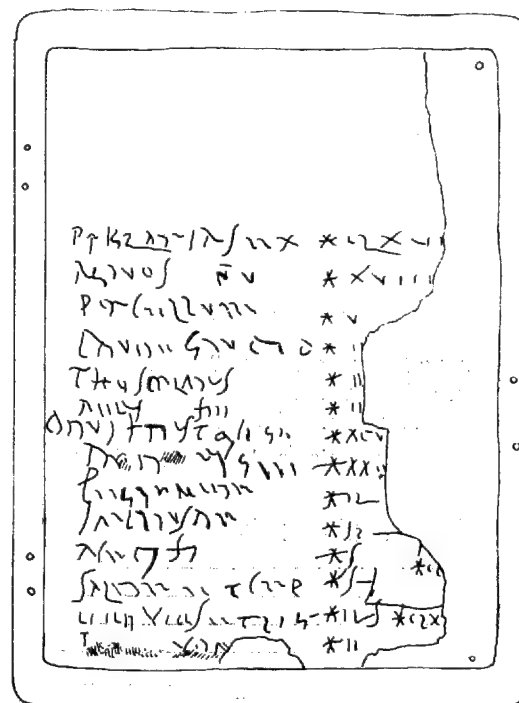
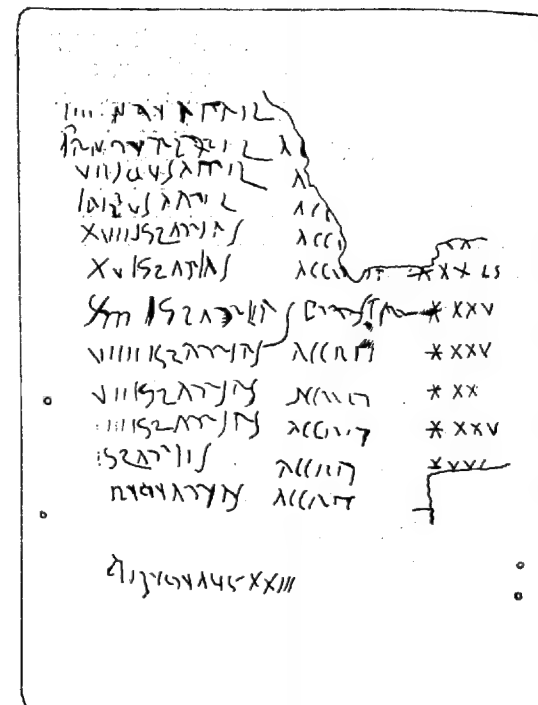

Fig. 114 — TabCerD XVI, pagina posterior (CIL, III, p. 953)

În rîndul 19 „*meri* proposit Zangemeister“; r. 20 „[vini] — — — —
Q II G II proposit Zangemeister, cogitans de amphoris sive quadrantibus
II heminis II, id est heminis CXCIV, pretium videri fuisse * XCVII id
est pro singulis amphoris * XLVIII, pro singulis heminis sestertiorum
binorum. Sed vide ne eiusmodi pretium in hoc vino nimium sit, cum
vini boni amphoram Plinius 14, 4, 56 computet ad sestertios centum“; r.
21 „aut XXXV aut XXII“; r. 22 „id est *denarium semiunciam*, scilicet
ut eius semunciae as sit ipse denarius“; r. 23 „id est *denarium semissem*
semunciam“; r. 9 „ — — — — s et *lig(ulas)* proposit Zangemeister“,
CIL, III, p. 953.

Traducere:

- „La 2 aprilie — — — — —
la 4 aprilie pr — — — — —
la 7 aprilie p — — — — —
la 13 aprilie pr — — — — —
5. la 15 aprilie am primit denari 20—
la 17 aprilie a primit denari 22
la 19 aprilie plată denari 25
la 23 aprilie am primit denari 25
la 25 aprilie am primit denari 20
10. la 28 aprilie am primit denari 25
la 1 mai am primit denari 20—
la — — mai am primit — — — — —
la 4 august 23“

Pagina posterior

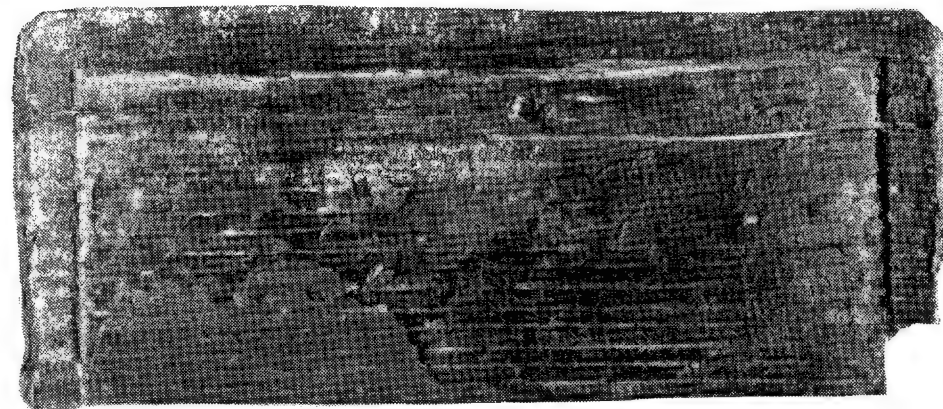
- „La 30 aprilie, din denari 166 (169? am cumpărat):
15. miei cinci (cu) denari 18
un purcel denari 5
pîine albă denari 2—
tămîie calitatea I denari 3—
— — — 1½ sextula denari 2—
20. — — — — — denari 95 (sau 97)
— — — — — denari 20 (sau 35)
virnanț (salată) denari 1 și 1/24
simbrie (materiale?) 13/24 denari
oțet ½ sextula ½ denari — — — — —
25. sare și ceapă 15/24 denari denari 150—
— — — — — 2 și ½ denari denari 160—

Apulum, IX 1971, p. 444—447 (prețurile produselor); *DacSzerz*, p. 203.

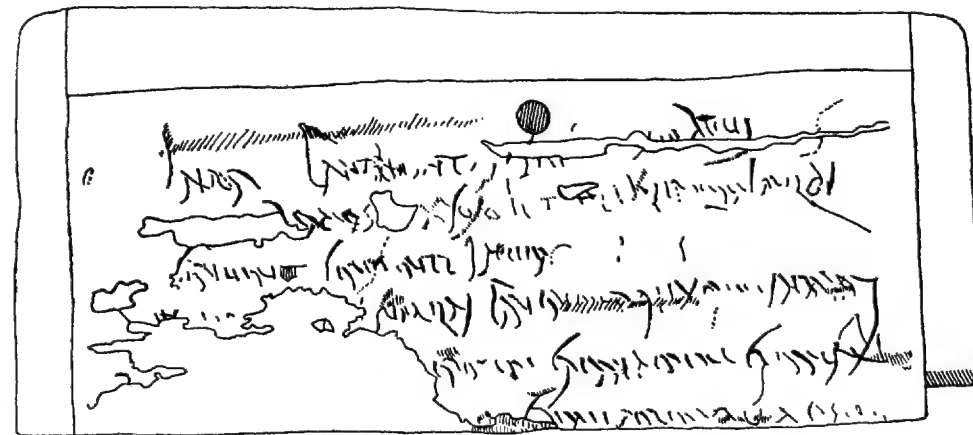
47. — TabCerD XVII. — *Contract de asociere* (? cautio), triptych
tabella I, de 142×62 mm. Textul este foarte corodat, marginea de jos
lipsește; par a se distinge urme dintr-o scriere anterioară. Muz. Budapesta.
CIL, III, p. 954, XVI, cu desen după Zangemeister, lectură parțială; AFM,
II/1, p. 517.

Exempli interioris pagina prior

- Inter P(ublium) Ant(onium) — — — — —
— — — [dies?] — — — X — — — — —
convenit conven[it inter?] — — — — —
[Ut ?] — — — — — s[i]milai [pari ?] — — — — —
5. — — — — — — — — — — — [cremî porcei cremî?] — — — — —
— — — — — — — — — — — [cremî porcei?] — — — — —

a

b

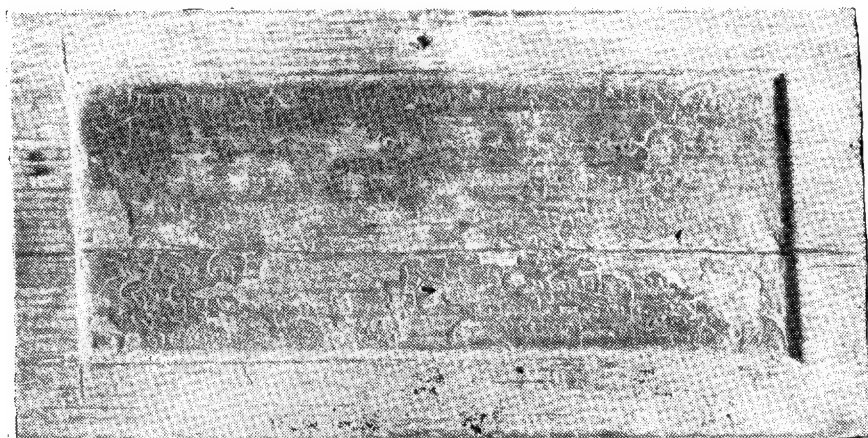
Fig. 115 — TabCerD XVII, exempli interioris pagina prior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.),
b) desen (CIL, III, p. 954)

O reexaminare foarte atentă și competentă a originalului ar permite
descifrarea mai multor cuvinte, eventual chiar recuperarea majorității
textului.

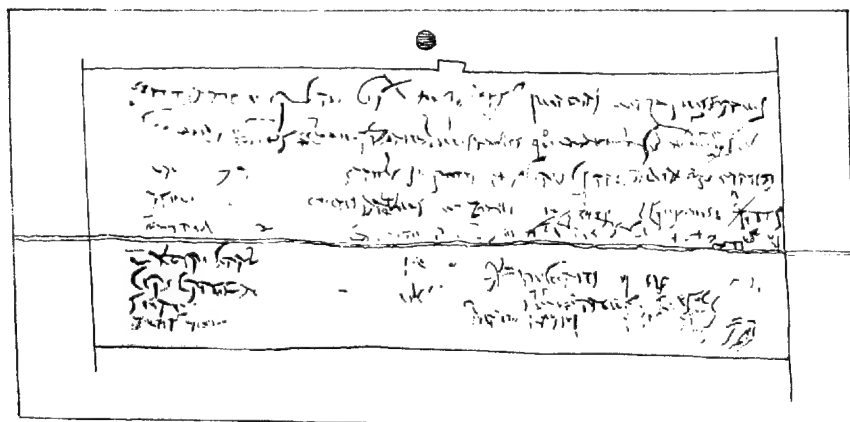
48. — TabCerD XVIII. — *Contract*, tăbliță cerată, descoperită
în a. 1854 la mina Ohaba-Sf. Simion lângă Roșia Montană, împreună cu
alte tăblițe (v. TabCerD II). Muz. Cluj. 137 × 68 mm.
6 februarie 131.

ErdM, I, 1861, p. 85 (H. L. Finály); CIL, III, p. 954, XVII, desen și lectură
parțială date de K. Zangemeister (după o fotografie primită din Cluj); AFM,
II/1, p. 518.

[Po]ntiano [et] Rufino co(n)s(ulibus) VIII idus Februarias Valerius Firmus
 s[cripsi rogatus ab] Verzone Beusantis quod(?) di — — s nu — —
 — — — — — Beusantis iure — — — agro gra — — quod — —
 — — suos seren — — — — retio Dasius Verzonis — — in — os c
 5. — — — — r — — — — i — — id — — r — — — —
 ex viro gra — — — — ide — — — — * viginti — q — —
 gro gra — — — — — — — — Beusantis — — f — — —
 fere — — — — — — — — [Al]burno maiori — — — — —

a

b

Fig. 116 — TabCerD XVIII, a) foto, b) desen (CIL, III, p. 954)

Din partea citită a textului lacunar, rezultă că în afară de „scriitorul”-jurist Valerius Firmus (cu frumos nume de cetățean roman italic), toate persoanele ce figurează în contract erau străini (peregrini) illyri, fiecare avînd nume personal (individual) și patronimic illyre: Verzo (fiul) lui Beusas, un alt — — — Beusantis ca patronimic, Dasius (fiul) lui Verzon-și alt Beusas cu aceeași funcție antroponimică. Primul romano-illyr Verzo Beusantis era parte în contract (de muncă?) și neștiind să scrie apelează la serviciile și competența scriitoricească-juridistică a cetățeanului Valerius Firmus.

49. — TabCerD XIX. — *Contract* de vînzare (sau de împrumut cu dobîndă), triptych din care s-a păstrat numai una din tăblițe (mai probabil a treia decît prima), 154×106 mm, fracturată în două bucăți. Păstrată în Muz. Budapesta, unde a fost desenată de K. Zangemeister.

CIL, III, p. 955, XVIII, suprafața scrisă fiind foarte corodată, Mommsen și Zangemeister nu prezintă nici o lectură; dar reexaminarea mai atentă a originalului ar permite o lectură parțială; AFM, II/1, p. 518.

50. — TabCerD XX. — *Contract* de vînzare (sau de împrumut cu dobîndă?), triptych din care s-a păstrat tăblița I, de 161×66 mm. Se păstrează în Muz. Budapesta, unde a fost desenată de K. Zangemeister, citind cîteva cuvinte pe care le reproduce.

CIL, III, p. 955, XIX; AFM, II/1, p. 518.

Exempli interioris pagina prior

— — — — — [co(n)]s(ulibus) XII kal(endas) novembr(es)
 — — — — — coram signaturis
 — — — — — avit — — — — — est — — — — — uti
 5. pr[e?]/s[e]n — — t a — — — — — aput(?) Cerialem
 — — — — — — — — — — — t Flavium Valentem.

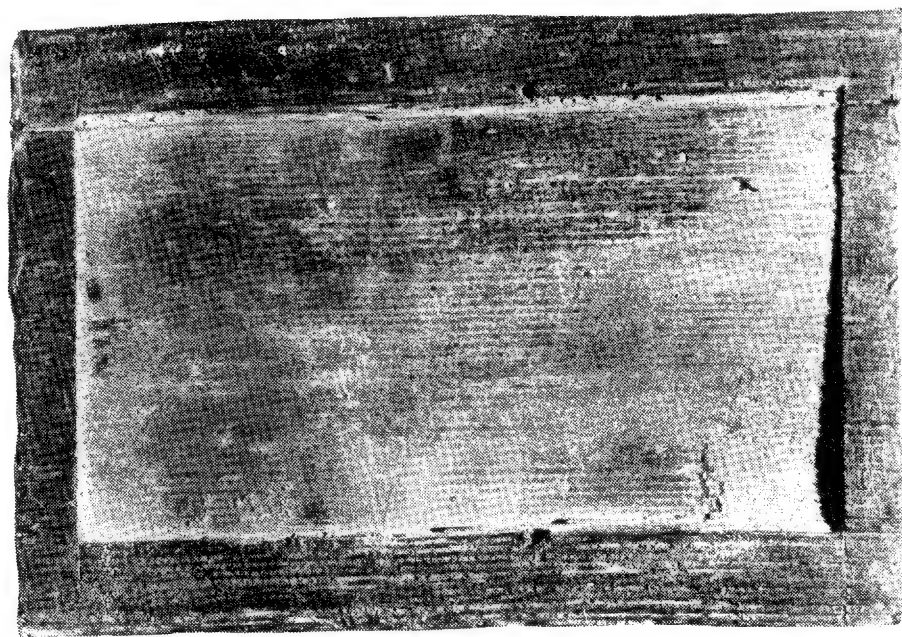
Nu s-a putut întregi nimic în afară de data (ziua, luna: „cu 12 zile înainte de calendele lui noiembrie”) și numele Cerialis cu Flavius Valens, lectura textului fiind îngreunată și de existența unor rînduri (în număr de opt) dintr-o scriere anterioară, din care nu se poate descifra nimic.

51. — TabCerD XXI. — *Contract* de vînzare-cumpărare (mai curînd decît de împrumut), tăblița II, fragmentară (numai cu numele martorilor), provenind probabil din descoperirea de tăblițe cerate făcută în a. 1855, la mina Sf. Ecaterina. Se păstra în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost desenată și descifrată la 1857 de Mommsen. 212 × 145 mm.

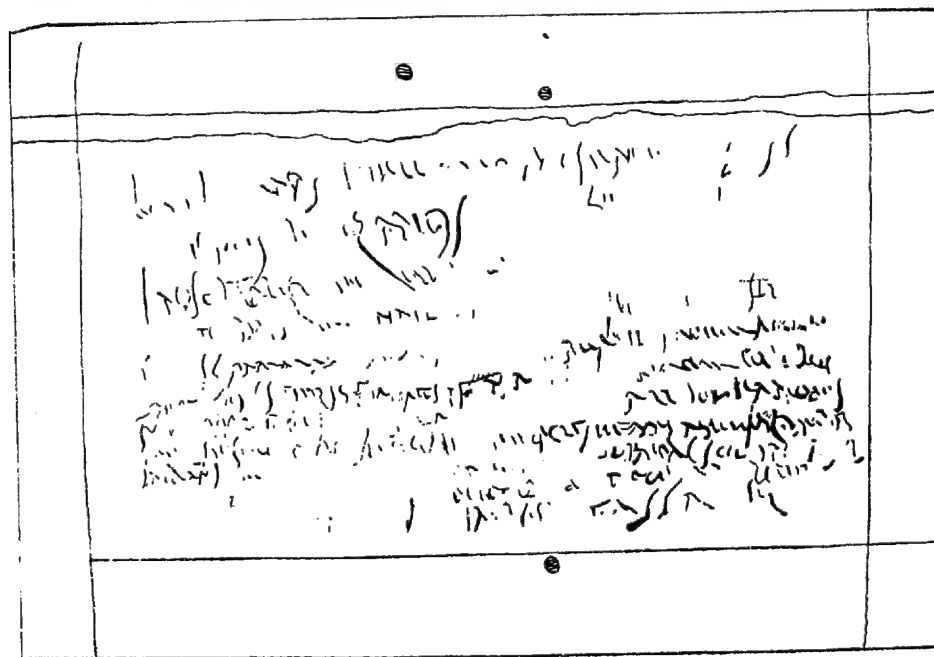
CIL, III, p. 956, XX; AFM, II/1, p. 518.

Exempli exterioris pagina prior

— — — — — Aepica[di]
 — — — — — [agn]ovit
 Tere[n]t — — — — —
 — — — — — agnovi[t]
 5. Terenti Liga — — — — —
 — — — — — agnovit

a

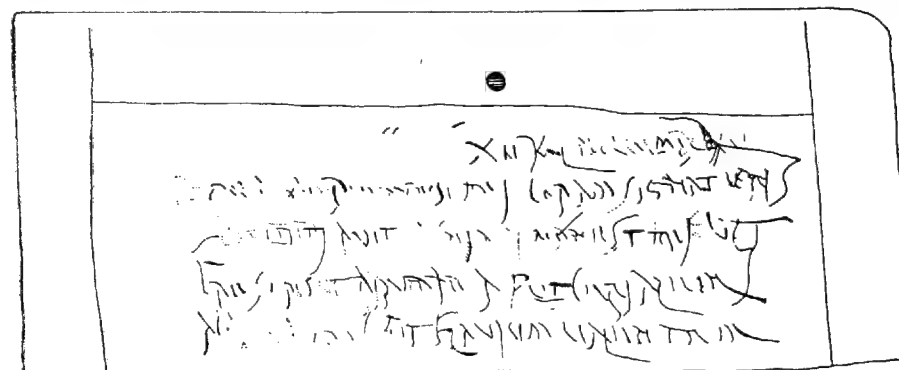

b

Fig. 117 — TabCerD XIX, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 955)

a

b

Fig. 118 — TabCerD XX, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 955)

Dasantis Loni qui et — — —
 Saturnini Scenobarbi
 Sexti Im — — — ali
 Batonis Annaei ipsius
 — — — — — (?).

În jumătatea stângă a acestei pagini, ca și pe contrapagină (care conținea partea a doua, sfârșitul textului juridic al ex. interior) Mommsen nu a putut să deslușească decit resturi îndoielnice de litere.

Antroponimia celor șapte martori arată persoane de condiție juridică peregrină, din care unul poartă nume individual roman și patronimic illyr: Saturninus Scenobarbi; dar martorii 2 și 3, dacă Terenti este genitivul numelui gentiliciu roman Terentius urmat de un cognomen (roman sau illyr, grec) pot să fie de condiție juridică „civis Romanus”; nr. 1 avea sau nume individual illyr (ceea ce este mai probabil) și patronimic tot illyr Aepicadus (variantă „hiperlatinizantă” cu Ae- în loc de E-), ori acest din urmă element era cognomen la un nomen gentilicium roman (Aelius, Iulius, Flavius?), fiind deci un cetățean roman; nr. 4

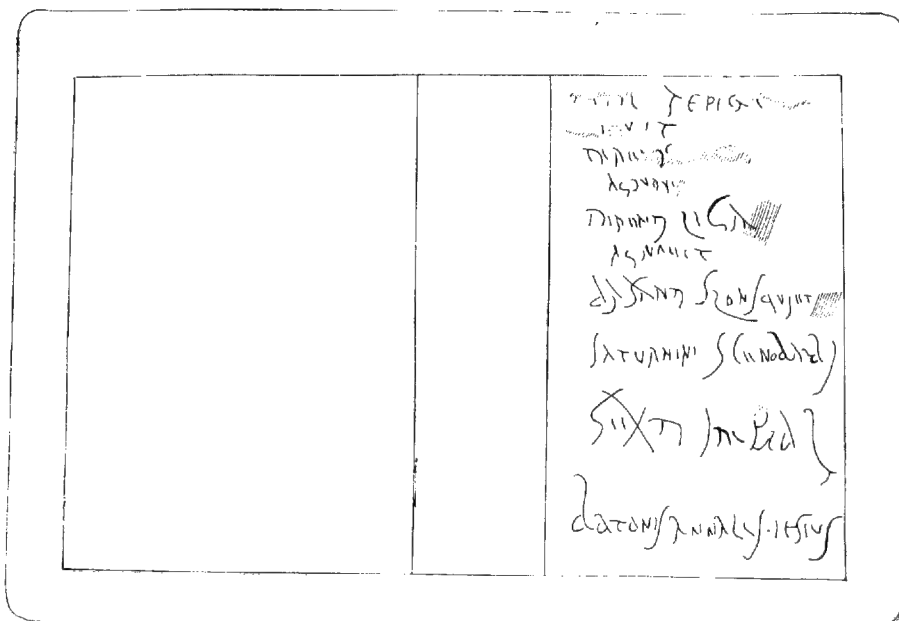

Fig. 119 — TabCerD XXI, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 956)

Dasas Loni qui et — — — avea un „signum“ foarte probabil roman; nr. 6 cu nume individual Sextus și probabil patronimic trebuie să fi fost peregrinus; nr. 7 Bato Annaei poate să fie chiar vânzătorul, dacă după numele și patronimicul său se mai poate admite un rînd, în care să fi fost „venditoris“; ar fi deci *Batonis Annaei ipsius [venditoris]*, exact ca la contractele de vânzare-cumpărare (TabCerD VI, VII, VIII și IX).

52. — **TabCerD XXII.** — *Contract de împrumut (?)*, tăblița II a unui triptych de table cerate, fragment (rupt și lipsă la marginea de sus și de jos), descoperit probabil împreună cu TabCerD V, la a. 1855, în galeriile minei Sf. Ecaterina lângă Roșia Montană. Se păstra prin a. 1857 în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost văzută și desenată în acel an de Mommsen, care observa că pe aceeași pagină a tăbliței (atît deasupra, cît și sub rîndul citit) se află urmele unei scrieri mai vechi, iar pe fața cealaltă (adică: exempli exterioris pagina prior) se observă resturi ale scrierii, tăblița fiind reutilizată. 150 × 55 mm.

CIL, III, p. 957, XXI („descripti. In hac pagina praeterea adfuerunt tam supra quam infra scripturam recentioris vestigia. Altera pagina praeter sigillorum vestigia utrimque scripturae reliquias habuit, quas tempore urgente enotare non potui“ Mommsen); AFM, II/1, p. 519.

Exempli interioris pagina posterior

act(um) Alburno maiore

Traducere

„Incheia. (contractul) în Alburnus Maior“

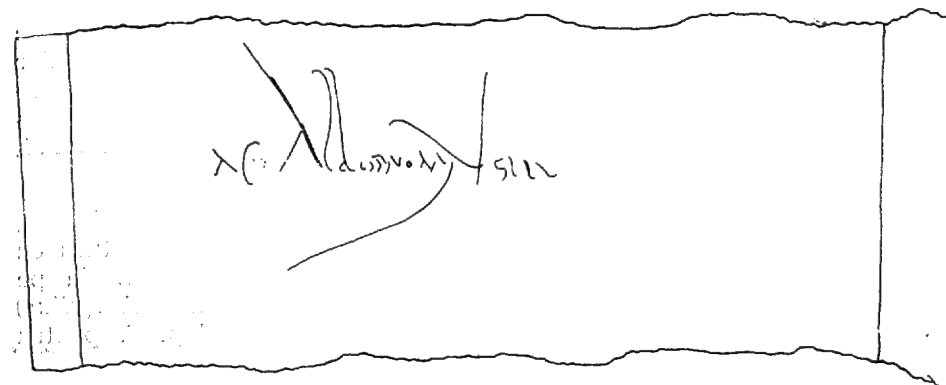

Fig. 120 — TabCerD XXII, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 957)

53. — **TabCerD XXIII.** — *Tăbliță din lemn de alun, fragment, făcînd parte dintr-un grup de „7 foi“ (risipite pe la diverse persoane din zona montanică și pierdute), descoperite în prima jumătate a veacului al XIX-lea; avea scris cu cerneală un text ce n-a putut să fie descifrat. Se afla pe la a. 1850 în colecția lui M. J. Ackner la Gușterița (Sibiu), care informa în a. 1856 că deținea două fragmente de tăblițe din lemn scrise (5 rînduri) cu cerneală palidă.*

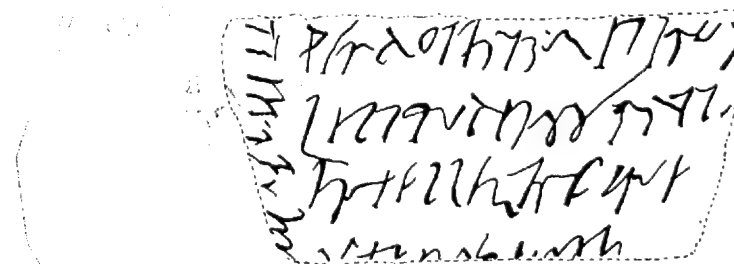

Fig. 121 — TabCerD XXIII (CIL, III, p. 957)

J. F. Neigebaur într-o scrisoare din 14 aprilie 1849 spunea: „kleines Holztäfelchen, Fragment von Haselnussholz, 1/2 Linie dick, 1824 in Verespatak gefunden; es sollen sieben Blätter gewesen sein, ein kleines Buch darstellend, dieser Rest bei Ackner“; MCC, I 1856, p. 18 (M. J. Ackner); CIL, III, p. 957, XXII, unde este reprodușă și informația destul de vagă și cam confuză dată la tipar de Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 191: „um das Jahr 1820 ward in dem Bergwerke Gross-Kirnik oberhalb der Stadt Verespatak [Roșia Montană] in der unteren S. Ladislaus-Grube ein alter Schacht aufgeräumt. Auf der Sohle desselben fand man in Cement- oder Vitriolwasser mehrere kleine Täfelchen von Lindenholz, die auf beiden Seiten beschrieben waren. Zwei dieser 3 Zoll langen und 1 1/2 Zoll breiten Täfelchen erhielt von dem Finder Johannes Winkler der katholische Pfarrer Toth in Verespatak, der sie dem Bergbeamten Gretze in Offenbánya [Baia de Arieș, jud. Alba] gab; eine von diesen

hat der Verfasser am 5 April 1847 in der Sammlung des Pfarrers Ackner in Hammersdorf [Gușterița] abgeschrieben“; asemenea informații despre documente pierdute ori încă „neregăsite“ au totuși o importanță (chiar numai „statistică“) pentru ilustrarea numărului relativ destul de mare al tăblițelor scrise și altor materiale arheologice romane ce s-au descoperit în galeriile de mină din preajma localității Roșia Montană; AFM, II/1, p. 519.

54. — TabCerD XXIV. — *Tăbliță cerată dintr-un triptych*, 166×112 mm, prima din cele trei plăci. Una din fețe are adâncitura cu chenar pentru scriere, trei orificii și resturi de text cu cerneală pe nouă rînduri, din care în r. 2 Zangemeister a descifrat numele *Aur(elius) P[a]rthenius*; partea cealaltă (ce nu era destinată și adaptată pentru

Fig. 122 — TabCerD XXIV, pagina exterior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desenul textului (după foto și după CIL, III, p. 958)

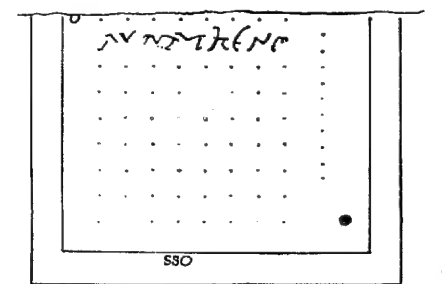
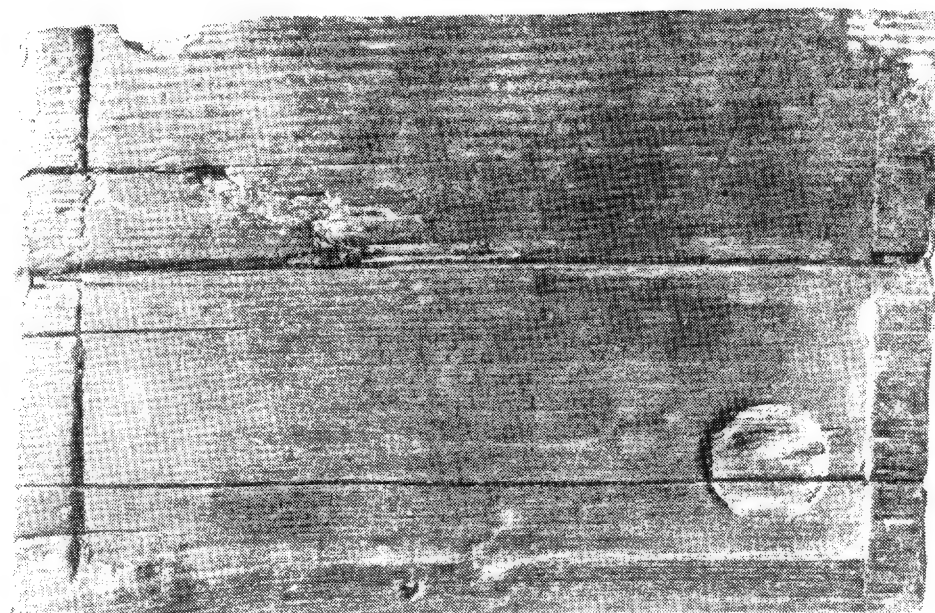

Fig. 123 — TabCerD XXIV, pagina interior, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (după CIL, III, p. 958)

scriere) are un text cu litere arse *T(iti) Iuli Saturnin(i) conduct(oris) Illyr(ici) ann(o?) VI*. — Se află în Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 958, XXIII; AFM, II/1, p. 519.

Primul personaj menționat, *Aurelius Parthenius*, poate să fi fost unul din martorii unui contract; al doilea este *T(itus) Iulius Saturninus*, *conductor publici portorii Illyr(ici)*, adică „șeful“ serviciului vamal din zona Illyricum, *publicum portorium Illyrici*, despre care cf. *ArchErt*, 1940, p. 179, nr. 79 (A. Dobó); SCIV, IV, 1953, p. 787—792.

55. — TabCerD XXV. — *Tăbliță cerată*, fragmentară, se păstrează jumătatea din dreapta; descoperită probabil în a. 1855 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina din Roșia Montană. Se afla prin anii 1855—1870 în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost văzută și de

Hirschfeld în 1873. O față nu era adaptată pentru scriere, pe cea scrisă se află două rânduri, sfârșitul lor, cu litere capitale.

MCC, I, 1856, p. 158 (M. J. Ackner, după o scrisoare a lui T. Cipariu); *ArchAnz* (al lui Gerhard), 1856, p. 192; CIL, III, p. 958, XXIV; SBAkWien, 77, 1874, p. 427 (O. Hirschfeld); AFM, II/1, p. 519.

[— — — — V]erani t(e)r(tiae) p(artis)?
[— — — —]o Vind(ius) Var(o)?

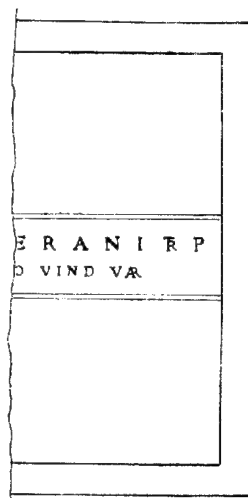

Fig. 124 — TabCerD XXV (CIL, III, p. 958)

Mommsen observa: „cogitavi de *tr(ibus) p(ublicis)*; sed coniectura est parum certa. — Vindius consul a. 138 auctor iuris non ignobilis cognomine dicitur Verus (vita Pii c. 12), non Varus; de eo igitur ne cogites“ (CIL, III, p. 958). De fapt fragmentul epigrafic menționează pe Q. Sabinius Veranus, șeful serviciului vamal din Illyricum, în vremea lui Antoninus Pius; dar rostul piesei și al textului nu e clar. *ArchÉrt*, 1940, p. 170, nr. 80; SCIV, IV, 1953, p. 792.

Tabel de concordanță

a tăblițelor cerate din CIL, III = I.D.R. I (TabCerD)

CIL, III	TabCerD	CIL, III	TabCerD
p. 924—927, I	= I	p. 952, XIV	= XV
p. 928—929, II	= II	p. 953, XV	= XVI
p. 930—932, III	= III	p. 954, XVI	= XVII
p. 933, IV	= IV	p. 954, XVII	= XVIII
p. 934—935, V	= V	p. 955, XVIII	= XIX
p. 936—939, VI	= VI	p. 955, XIX	= XX
p. 940—943, VII	= VII	p. 956, XX	= XXI
p. 944—947, VIII	= IX	p. 957, XXI	= XXII
p. 948, IX	= X	p. 957, XXII	= XXIII
p. 948, X	= XI	p. 958, XXIII	= XXIV
p. 949, XI	= XII	p. 958, XXIV	= XXV
p. 949, XII	= XIII	p. 959, XXV	= VIII
p. 950—951, XIII	= XIV		

Abrevieri și bibliografie

Ackner, M. I.
ACMIT

v. *InshrDac*
= Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj, (I) 1926—1928 (1929), (II) 1929 (1930), (III) 1930—1931 (1932), IV 1932—1938 (1938)

ActaAnt

= Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, I 1951 sqq.

ActaArch

= Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, I 1951 sqq.

ActaMN

= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I 1964 (1965), II 1965 (1966), III 1966 (1967), IV 1967, V 1968, VI 1969, VII 1970, VIII 1971, IX 1972, X 1973, XI 1974, XII 1975

ActMuz

= Activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956 (în continuare: *ProblMuz*)

AEM

= Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. Wien, I 1877—XX 1896

AFM, II/1

= Alsófehér vármegye történelme, de B. Cserni, în Alsófehér vármegye monográfiája, II/1, Aiud (Nagyenyed), 1901

AHA

= Anuarul Institutului de istorie și arheologie. Cluj-Napoca, XIV 1971, XV 1972, XVI 1973, XVII 1974, XVIII 1975 (vol. I—XIII 1958—1970 cu titlul mai scurt Anuarul Institutului de istorie din Cluj)

AHN

= Anuarul Institutului de istorie națională. Cluj, I 1921—XI 1947

AISC

= Anuarul Institutului de studii clasice. Cluj (Sibiu), I 1928—1932 (1933), II 1933—1935 (1936), III 1936—1940 (1941), IV 1941—1943 (1944), V 1944—1948 (1949)

AJA

= American Journal of Archaeology. Baltimore

AnnÉp

= Année Épigraphique (în *Revue Archéologique*; din a. 1965 ca publicație separată anuală). Paris

AnnGymnBlas

= Annales Gymnasii gr. catholici maioris Blasienensis pro anno scholastico MDCCCLV, MDCCCLVII, MDCCCLVIII (1855—1858)

- AnUnivB** = Analele Universității C. I. Parhon. Seria Științe sociale, 16, anul IX, 1960 (p. 19—28: G. Ștefan, Cu privire la forța de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia; TabCerD X, XI, XII), București
- Apulum** = Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, I 1942, II 1946, III 1949, IV (Studii și comunicări) 1961, V 1965, VI 1967, VII 1968, VIII 1970 (1971), IX 1971, X 1972, XI 1973, XII 1974, XIII 1975
v. FIRAnt
- Arangio-Ruiz
- ArchAnz** = Archaeologischer Anzeiger (Jahrbuch des deutschen archaeologischen Instituts). Berlin, 1889 sqq.
- ArchÉrt** = Archaeologiai Értesítő. Budapest, I—XIV 1869—1880; seria nouă I 1881 sqq.
- ArchFilolIst** = Archivu pentru filologia și istoria (T. Cipariu). Blasiu (Blaj), 1867, 1868
- ArchIug** = Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I 1954 sqq.
- ArchKözl** = Archaeologiai Közlemények. Budapest, I 1859—XXII 1899
- ATÉvk** = Az alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat évkönyve. Kolozsvár (Cluj) și Gyulafehérvár (Alba Iulia), I 1888—XVIII 1917
- Athenaeum** = Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità. Pavia (vol. XXXVI 1958)
- AVSL** = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt (Sibiu)
v. TriptTrans
- Baltariu, I.
- Banatica** = Banatica (Muzeul județean). Reșița, I 1971, II 1973, III 1975
- Beitr** = Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, de C. Patsch, V/2: Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan, in SBakWien, 217, 1 (1937)
- BIAB** = Bulletin (Izvestiia) de l'Institut archéologique bulgare. Sofia, I 1921 sqq.
v. FIRA
- Bruns, C. G.
- Buciumi** = Castrul roman de la Buciumi (E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop; Muzeul Zalău). Cluj, 1972 (versiunea germană: Das Römerlager von Buciumi, ibid.)
- Cass. Dio** = Cassius Dio Cocceianus (ed. Ph. Boissevain, Berlin)
- CeltSpr** = Alt-celtischer Sprachschatz, de Alfred Holder. Leipzig, Teubner, I 1896 (A—H), II 1904 (I—T), III 1914 (U—Z, Nachträge)
- Chirilă, E. v. Buciumi

- CIL** = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 sqq. (cf. supra, p. 54—60)
- CivRRom** = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970 (cf. RömRum)
- CongrEpigrV** = Acta of the fifth international Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge, 1967. Oxford, 1971
- CongrEpigrVI** = Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München, 1972 (VESTIGIA, Bd. 17). München, 1973
- ContHd** = Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara. Deva, 1956 (= Sargetia, III)
- CrestStatDr** = Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R., întocmită de Vladimir Hanga. București, Editura de stat pentru literatură economică și juridică, 271 p.
- Dacia** = Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I 1924—XII 1948. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, I 1957 (1958) — XIX 1975
- Dacica (1970)** = C. Daicoviciu, Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc. Cluj (1970)
- Dacien (1851)** = Dacien aus den Ueberresten des classischen Altertums, de J. F. Neigebaur. Kronstadt (Brașov), 1851
- DacMalv** = Știri nouă din Dacia Malvensis, de Vasile Pârvan, în Analele Academiei Române, tom. XXXVI, Mem. sect. ist., 1913, p. 39—68 (extras, p. 1—30)
- DacPannInf** = Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din a. 123, de I. I. Russu. București, Editura Academiei R.S.R., 1973, 123 p.
- DacProv** = Dacia Provincia Augusti, de Király Pál. Nagybecskerek (Becicherecul Mare, azi Zrenjanin), I 1893, II 1894
- DacSzerz** = A daciai viaszostáblák szerződése, de Pólay Elemér. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972, 320 p., cu rezumate în limba rusă și germană (p. 321—333, 335—347)
- DacSzN** = A daciai személynevek (Die Personennamen von Dazien), de A. Kerényi (Dissertationes Pannonicae, I 9). Budapest, 1941 (1942), 303 p.
- DictAnt** = Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Ch. Daremberg — Edm. Saglio. Paris, 1877 sqq.
- Digest** = Digesta Iustiniani augusti, recognovit adsumpto in operis societatem Paulo Kruegero, Th. Mommsen, vol. I—II. Berlin, 1870
- dipl** = diplomă militară romană (CIL, XVI)
- DiplD** = diplomă militară a provinciei Dacia (supra, cap. III)

- Disl** = Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, W. Wagner. Berlin, 1938
- Dolg** = Dolgozatok — Travaux. Kolozsvár (Cluj), I 1910—IX 1918.
- DolgSz** = Dolgozatok — Travaux. Szeged (Seghedin), I 1925 sqq.
- Domaszewski, A.** v. RangRömH
- EDR** = Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma. Roma (București), I 1923—X 1945
- EphEpigr** = Ephemeris Epigraphica. Berlin, I 1872—IX 1913
- Epigr** = Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia (A. Calderini). Milano, I 1939 sqq.
- EpigrSt** = Epigraphische Studien. Bonn — Düsseldorf, 1—9 (1967—1972)
- ErdM** = Erdélyi Múzeum. Kolozsvár (Cluj), I 1859 sqq.
- ErdViaszLap (1856)** = Erdélyben tatált viaszos lapok. De tabulis ceratis in Transsilvania repertis, commentatus est Dr. Ioannes Erdy. Pest, 1856, 21 p.
- ErdViaszLap (1859)** = Erdélyben talált viaszos lapok (tabulae ceratae) és magyar őstörténeti vizsgálatok dr. Erdy Jánosnál, öt könyomattal, kiadta Magyar Kóssa Sámuel. Pest, 1859, 63 p.
- Érdy, J.** v. ErdViaszLap
- Exempla** = Exempla scripturae epigraphicae Latinae, ed. Ae. Huebner. Berlin, 1885
- FIRA** = Fontes iuris Romani antiqui, edidit Carolus Georgius Bruns, pars prior, Leges et negotia, post curas Theodori Mommseni septimum edidit Otto Gradenwitz. Tubingae, 1909
- FIRAnt** = Fontes iuris Romani Antejustiniani, Pars III Negotia, V. Arangio-Ruiz, Florentia, 1943 (non vidimus)
- FMIL** = Foaia pentru minte, animă și literatură. Brașov (v. supra, p. 49)
- Girard, P. F.** v. TextDrR
- Gradenwitz, O.** v. FIRA
- Gudea, N.** v. Buciumi
- Hanga, V.** v. CrestStatDr
- HdT** = Hunyad vármegye története, irták Kuun Géza, Torma Zs., Téglás Gábor. Budapest, I, 1902 (singurul volum apărut; epoca romană a fost scrisă de Téglás G.)
- Holder, A.** v. CeltSpr.
- HTRTE** = A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve. Deva, I 1882 — XXII 1914
- Huebner, A.** v. Exempla

- Illirii** = Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea, de I. I. Russu, București 1969
- ILS** = Inscriptiones Latinae selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I 1892, II 1902, III 1916
- InscrDac** = Die römischen Inschriften in Dacien, M. J. Ackner — F. Müller. Wien, 1865 (supra, p. 51—52)
- InscrLatIug** = Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Anna et Jaro Šašel. Ljubljana, 1963
- InscrPannDac** = Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, Arp. Dobó (Dissertationes Pannonicae, I 1), ed. a II-a. Budapest, 1940 (ed. a III-a stereotipă, f.a.), ed. a IV-a aucta et emendata, 1975 (cf. ActaMN, XII, 1975)
- IstDobr** = Din istoria Dobrogei. București, I 1965 (D. Berciu — D. M. Pippidi), II 1968 (R. Vulpe — I. Barnea)
- IstRom** = Istoria României. București, Editura Academiei, I 1960
- IzvIstRom** = Izvoare privind istoria României (Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes), București, I, 1964; II, Izvoarele istoriei României (Fontes historiae Dacoromanae), 1970
- JCC** = Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, I 1856 sqq.
- JÖAI** = Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes. Wien, I 1898 sqq.
- JRS** = The Journal of roman studies. London, I 1911 sqq.
- jud.** = județ
- Jung, J.** v. Fasten, RoemRom
- Király, P.** v. DacProv
- Klio** = Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Lipsca, I 1901 sqq. (XXXVII 1959, p. 196—215: DiplD XIII)
- Közl** = Közlemények az erdélyi nemzeti múzeum érem- és régiségtárából. Szerkeszti Roska M. Kolozsvár (Cluj), I 1941—IV 1944
- LapidMBan** = Lapidarul Muzeului Banatului, de M. Moga și I. I. Russu. Muzeul Banatului, Timișoara, 1974, 104 p.
- LimbaTrD** = Limba traco-dacilor, de I. I. Russu. București, 1959; ed. a II-a 1967 (cf. SprThrD)
- Lucăcel, V.** v. Buciumi
- Macrea, M.** v. Viața DR
- MagIstDac** = Magazin istoric pentru Dacia (A. T. Laurianu; supra, p. 48)
- MatArh** = Materiale și cercetări arheologice. București, I 1953, II 1956, III 1957, IV 1957, V 1959, VI 1959, VII 1961, VIII 1962, IX 1970, X 1973

- MCC** = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, I 1856 sqq.
- MemD** = In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj, Editura Dacia, 1974
- MKErt** = Múzeumi és könyvtári értesítő. Budapest, I 1907 — XII 1918
v. LapidMBan
- Moga, M.
MonHHist = Monumenta Hungariae Historica. Budapest
MythLex = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, Teubner, 1884—1937
v. Dacien (1851)
- Neugebauer, J. F.
Oltr = Oltenia romană, de D. Tudor. București, 1942; ed. a II-a 1958; ed. a III-a 1968
- OmD** = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, Editura Academiei, 1960
- OrTrgSate** = Orașe, târguri și sate în Dacia romană, de D. Tudor. București, Editura științifică, 1968 [cf. *ActaMN*, VI 1969, p. 537—544]
v. DacMalv
v. Beitr
- Patsch, C.
Pârvan, V.
P.I.R. = Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III (E. Groag, A. Stein). Berlin, Leipzig, I 1933, II 1936, III 1943, IV 1952—1966 (L. Petersen), V 1970
v. DacSzerz
v. Buciumi
v. Romanica, TablCer
- Pólay, E.
Pop, C.
Popa-Lisseanu
ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960 și [1964]
RangRömH = Die Rangordnung des römischen Heeres, Alfred v. Domaszewski; 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtungen und Nachträge von Brian Dobson. Köln—Graz, 1967, 375 p. + LXII p. de B. Dobson (ediția I apăruse în 1908)
- RE** = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly — Wissowa — Kroll etc.). Stuttgart, I 1893 sqq. S = Supplementband
- ReichsbD** = Die Reichsbeamten von Dazien, de Arthur Stein. Budapest, 1944
- ReichsbNor** = Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, de Gerhard Winkler (SBakWien, Philos.-histor. Klasse, 261, 2). Wien, 1969, 181 p.
- RevMuz** = Revista muzeelor. București, I 1964, II 1965 (număr special, p. 387—499), III 1966, IV 1967, V 1968 sqq.
- RevRHist** = Revue Roumanie d'Histoire. București, I 1962 sqq.

- RoemMitt** = Mittheilungen des kaiserlichen deutschen archaeologischen Instituts. Roemische Abtheilung. Roma, I 1886 sqq.
- RoemRom** = Roemer und Romanen in den Donauländer, de Julius Jung. Innsbruck, 1877, ed. a II-a 1887
- Romanica** = Romanica. Studii, filologice și arheologice de G. Popa-Lisseanu. București (Publicațiunile Casei Școalelor. Biblioteca secundară nr. 48), 1925, p. 155—262 tablele cerate descoperite în Transilvania (reproducere stereotipă după TablCer, 1890)
- RömRum** = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969 (catalogul expoziției arheologice-epigrafice în Colonia, dusă la Roma în 1970: CivRRom)
v. DacPannInf, Illirii, LapidMBan, LimbaTrD, SprThrD
- Russu, I. I.
Sargetia = Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara, publicat de O. Floca. Deva, I 1937, II 1941, III (ContHd) 1956, IV 1966, V 1968, VI 1969, VII 1970, VIII 1971, IX 1972, X 1973, XI 1975
- SBakWien** = Sitzungsberichte der Akademie. Wien
SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I 1950 sqq.; din a. 1974: SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 25, 1974 sqq.
- SclavDacR** = Istoria sclavajului în Dacia romană, de D. Tudor (Biblioteca istorică, II). București, Editura Academiei, 1957, 310 p.
- SCN** = Studii și cercetări de numismatică. București, I 1957—VI 1974
- SCȘIasi** = Studii și cercetări științifice. Iași
SprThrD = Die Sprache der Thrako-Daker, de I. I. Russu (trad. germ. de H. Beer). București, Editura științifică, 1969
- StCl** = Studii clasice. București, I 1959—XVI 1974
- StCom** = Studii și comunicări, 12, Arheologie—istorie. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1965; 13, 1967; 14, 1969; 18, 1974
v. ReichsbD
- Stein, A.
Századok = Századok. A magyar történelmi társulat évkönyve. Budapest
- TabCerD** = Tabulae Ceratae Daciae (supra, cap. IV)
- TablCer** = Tablele cerate descoperite în Transilvania. Studiu de George Popa. București, 1890, 186 p. (reprodus aproape integral în *Romanica*)
v. HdT
- Téglás, G.
TextDrR = Textes de Droit romain, publiés et annotés par Paul Frédéric Girard, V^e édition revue et augmentée. Paris, 1923

ThLL

Transilvania

TRERt

TriptTrans

Tudor, D.

ViațaDR

Wagner, W.

Winkler, G.

- = Thesaurus linguae Latinae, Lipsca, Teubner, 1900
sq.; onom. = onomasticon
= Transilvania (revista Astrei). Sibiu
= Történelmi és régészeti értesítő. Timișoara, I 1885
— XXXIII 1917
= Tripticele din Transilvania. Contribuții la istoria
dreptului român, de Ion Baltariu. Aiud, 1930,
124 p.
v. OltR, OrTrgSate, SclavDacR
= Viața în Dacia romană, de M. Macrea. Bucu-
rești, Editura științifică, 1969
v. Disl
v. ReichsbNor

Semne diacritice în transcrierea inscripțiilor

- între paranteze rotunde ( ): litere (cuvinte, pasaje) întregite,
dezlegate;
— între paranteze unghiulare [ ]: litere corodate (lipsă, în frac-
tură, dispărute din antichitate);
— o cifră arabă urmată de un asterisc (33*) indică o inscripție
falsă (supra, p. 55—56).

INDICES

(numeri 6—256 indicant paginas voluminis)

I. RES, VOCABULA, NOMINA PROPRIA AEVI ANTIQVI
MATERII, CUVINTE, NUME PROPRII ANTICE

a(nnus) aug(ust-) celt(ic-) co(n)s(ul) f(ilius) illyr(ic-) leg(ion-) legat(us)
proc(urator) thr(ac-) trib(unus) v(ide)

ab (ab Dasio Breuco) 219—222
abere, v. habere
ablatus 224—225
Abrittus (Moes. Infer., Razgrad, Bul-
garia) 32
abstineo (abstinuerit) 201
ABVRIVS, v. CN. SENTIVS —
C. ABVRIVS CAEDICIVS legat.
Dac. Super. 20
accedere (accessisse) 193—197
accendere facellam 61
Acceptianus, v. Plator —
accidere 239
accipere (accepiisse) 209—211, 213, 219—
222, 224—225, 227—231, 238, 244—245;
mancipio accipere 212—215, 218—
221, 223—225; mercedem accipere
233, 236, 240
acetum (aceti) 244—245
Achaia (provincia procurat.) 15
Acheriae (Ital.?) 78, 79
Acilius Sabini f. Dubitatus castr(is)
127—128, 131—132
actor (servus actor) 239—242; secundus
actor, v. auctor —
actum (ago) 193, 195, 198, 203—205, 207,
213, 219, 224—225, 227—229, 235, 238,
242, 252—253
Adcobrovatus (celt.), v. M. Ulpius —
f. Novantico
adfinis (plur. adfines) 227—229
adhuc 236
aditus (domus) 227—229
Adiutor Macari 232, 233; v. Aurelius —
Adiutrix, v. Legio I —, Legio II —
Adtresa (celt.), v. Vibebos —
Aegyptus 27, 31
Aelia, v. Cohors — Gaesatorum miliaria
AELIANVS, v. CN. PAPIRIVS —
T. AELIVS (HADRIANVS) ANTONI-
NVS PIVS aug. 20, 28, 40, 62, 84,
108, 112, 114, 117, 118, 121, 123, 161—
164, 213, 214, 256
Aelius Dionysius veter. legionis, testis
185, 225
Aelius Fortunatus 242

P. AELIVS HADRIANVS (TRAIANVS
HADRIANVS) aug. 13, 17, 20, 26, 28,
39, 81, 84, 88, 94, 97, 100, 103, 107,
114, 158, 160, 163
Aelius Male miles N. Palm. 85
Aelius Plator testis 184, 185; — —
Geldonis 190, 195—196
AEMILIANVS, v. M. BARBIVS —
M. AEMILIVS AEMILIANVS aug. 32
M. Aemilius B — — — (R — — —?)
praef. alae 113
M. Aemilius Bassus praef. coh. 77
Aepicadus 249, 251, 252 (v. Epicadus,
illyr.)
aequus, aequae (aequis portionibus) 239
aes (aere alieno) 239; aere octussis(?)
233; aerea (aenea, tabula —) 71—160
passim
Africa 27
ager (agro)? 248
agnomen (agnomine Seniore) 236
agnoscere (agnovit) 249, 252
agnus (agnos n. V) 244—245
ago, agere (agitur) 218—220; v. act-
AGRICOLA, v. GLITIVS ATILIVS —;
SEX. CALPVRNIVS —; SEX. CLAV-
DIVS —
Aizis (Aizizis, Dacia) 13
ala (divizion — regiment de călărași)
19—21, 25, 64 sqq. passim
— Ala I Asturum (Dac. Infer.) 109—
111, 142
— A. I Batavorum miliaria (Dac.
Super.) 112, 115—116, 142
— A. I Bosporanorum, v. Ala I
Gallorum et Bosporanorum
— A. I Britannica (Brittonum) ci-
vium Romanorum (Dacia) 76,
(Dac. Porol.) 88, 89, 92, 142
— A. I Britannorum civium Roma-
norum miliaria (Pann. Inf.) 88,
92, 151
— A. I Hispanorum Campagonum
(Dac. Sup.) 112, 115—116, 118—
119, 143
— A. I Civium Romanorum (Dacia)
73, 142

- Ala Claudia (Dacia) 74—76, 142
 — A. I Ulpia Contariorum miliaria civium Romanorum (Pann. Sup.) 106
 — A. Electorum (Dac. Porol.) 102
 — A. I Gallorum et Bosporanorum (Dac. Sup.) 112, 115—116, 118—122, 124, 142
 — A. I Claudia Gallorum Capitoniana (Dac. Inf.) 109—111, 142
 — A. II Gallorum et Pannoniorum (Dac. Porol.) 122, 127, 132—136, 143
 — A. I Hispanorum (Dac. Inf.) 100—101, 109—111, 143
 — A. Numeri Illyricorum (Inlyr., Dacia) 102
 — A. I Augusta Ituraeorum (Dacia) 73, 76, 143
 — A. Palmyrenorum (Dac. Inf.?) 20
 — A. II Pannoniorum Veterana (v. II Gallorum et Pannoniorum, Dac. Porol.) 29, 74—76, 88, 92, 93, 122, 127, 143
 — A. Siliana civium Romanorum (Dac. Porol.) 103—105, 122, 124, 127—137, 143
 — A. I Tungrorum Frontoniana (Dac. Porol.) 53, 103—105, 122, 124, 127, 132—136, 144
Alapatha, v. *Hamasaes* — Palmyr.
Alboca (Albocenses, Dacia) 187
Alburnus Maior (Dacia, Roşia Montana, jud. Alba) 18, 165, 170, 172—174, 187—190, 193—198, 207, 208, 210, 227—229, 232, 238, 239, 248, 252—253
Alexander Antipatri 223—226 (225 Alexandrus Antipatri)
Alexander Cari(cci?) 209—211; v. *Bellicus* —; P. Cornelius —; Iulius —
 ALEXANDER SEVERVS, v. M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER
alienus (aere alieno) 239
aliquis (aliquem) 193—197
alius, alio nomine 212—215, 218—220, 223—235; alii adfines 229
 Q. ALLIVS BASSVS cos. (a. 158) 118—119, 121
Alpes 36; Alpini, v. Cohors I —
alterum (tantum) 213
Aluta (fl. Dacia, Olb) 20
 AMBIBVLVS, v. C. EGGIVS —
Amerimnus, v. P. Atinius —
amicus 15
Ampelum (Dacia, Zlatna, jud. Alba) 30, 62, 216
amphitheatrum (Porolissum) 29
Andueia Batonis (illyr.) 200—205, 227—231
Anduenna Batonis (illyr.) 201, 205
Andunocnetis(?), v. *Anneses* —
Annaeus (illyr.), v. *Bato* —
Anneses Andunocnetis(?), illyr.) 190, 214
 L. ANNIVS FABIANVS legat. Dac. Sup. 20
Annius Florus (historicus) 9
 M. ANNIVS VERVS cos. (a. 126) 94, 95, 97, 99; v. APPIVS ANNIVS —
annus (annorum —) 212—215; anno uno 232; ann. VI 254—255
ante emerita stipendia civitas data 71
Anthus, v. L. Pullius —
Antiochenses, v. Cohors I —
Antipater („Antipatrus“) 223—225
Antoniniana, Cohors II Flavia Numidarum — 103
 ANTONINVS, v. T. AELIVS —; C. ARRIVS —; M. AVRELIVS —
 P. Antonius — — — 246
Antonius Celer testis 220
Antonius (Ituraeus) 73
 M. ANTONIVS GORDIANVS aug. 31, 58
Antonius Maximus 195—196
 M. ANTONIVS RVFINVS cos. (a. 131) 248
Apalaustus puer (servus) 218—220
Aper, v. T. Aurelius —; L. Versinius —
Apidius Thallus testis 156, 157
apocatus (a. pro uncis duabus) 218—220 (apochatus); apochatam 223—224
Apollinaris, v. Legio XV —
Apollo (deus) 39
Apollodorus Damascenus 14
Apollonius, v. Artemidorus —
 APPIVS ANNIVS ATILIVS BRADVA cos. (a. 160) 224—225
Appius Proculus veter. leg. XIII Gem., testis 220
Aprilis (id., kal.) 213, 240, 244—245
Apuleius(?) Cerialis 200—201
Apulensis, v. Dacia —
Apulum (Dacia, Alba Iulia) 30, (colonia Aurelia, municipium Septimium) 31, 32, 36, 37, 46, 48, 58, 59, 62, 106, 175
aput (? apud) 249, 251
Aquila Fidis, v. Iulius —
 AQUILINVS, v. L. PLAVTIVS —
Aquincum (Pann. Inf.) 11, 160
Arcidava (Dacia, Vărădia, jud. Caraş-Severin) 117
Armeniacus, v. M. AVRELIVS ANTONINVS, L. AVRELIVS VERVS augg. 127—138
Arrabona (Pann. Sup., Győr) 106
 C. ARRIVS ANTONINVS legat. Dac. 29
 CN. ARRIVS AVGVR cos. 157—158
Artemidorus Apolloni magister colleg. 193—196
-arus(? -marus, celt.) 78—79
as (assis, in asse) 239
Asclepius, v. Memmius —
Asia Minor 27, 288; Asia Occid. 170
Astingi (germ.) 29
Astures (Hispania) 12; v. Ala I —

- Ata* (?), v. Cn. Varius —
Ateius Capito 180
Athenatan, v. Perhev — (Palmyr.)
Atilianus, v. C. Aurelius —
 P. Atinius — — — testis 156
 P. Atinius Amerimnus testis 71, 77
 P. Atinius Crescens testis 82, 86, 158
 P. Atinius Florus testis 82, 86
 L. Atteius Atteianus testis 81, 86
 P. Attius Festus testis 109
 P. Attius Severus testis 109, 159, 161
auctor (secundus —; actor) 225
augere (augebi—?) 200—201
 AVGVR, v. CN. ARRIVS —
Augusta, v. Ala I — Ituraeorum; Cohors I —, II — Brittonum; Coh. I — Ituraeorum
Augustus (mensis) 244—245
 AVGVSTVS, v. OCTAVIANVS —
Aulenus Her — — — 113—114
aurarius (opere aurario) 233, 236; aurariae Dac., v. dispensator —
Aurelia, colonia —, v. Apulum
 AVRELIVS, v. L. DOMITIVS —
Aurelius Adiutor 233
 M. AVRELIVS ANTONINVS aug. (161—180) 20, 26, 29, 62, 127, 128, 132—138, 206
 M. AVRELIVS ANTONINVS aug. (Caracalla, 211—217) 30
 M. AVRELIVS ANTONINVS ELAGABALVS (Heliogabalus) aug. 30
 M. Aurelius Aper *Delmata princeps* 217
 C. Aurelius Atilianus praef. alae 127—128, 131, 137; proc. Dac. Porol. 131
 M. Aurelius Cassianus praeses prov. Dac. *Malvensis* 21
 M. AVRELIVS CLAVDIVS (Gothicus) aug. 32
 M. AVRELIVS COMMODVS aug. (180—192) 30
Aurelius Parthenius 253, 255
 T. Aurelius Priscus testis 229
 M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER aug. (222—235) 31
Aurelius S — — — testis 205
Aurelius Sil — — — 242
 L. AVRELIVS VERVS aug. (161—169) 29, 127, 128, 130 („LVCIVS AVRELIVS ANTONINVS“), 132—138, 193—197, 238, 240
 C. AVIDIVS NIGRINVS legat. Dac. 19
 AVITVS, v. Q. CAECILIVS —; L. LOLLIVS —
auxilia 12; v. ala, cohors, numerus
Azali (Pann.), Azalus 134; Azala 160
 BALBVS, v. Q. IVLIVS —
 BARBARVS, v. Q. FABIVS —
 BARBIVS AEMILIANVS cos. (a. 140) 109—110
Baricius Male f. Palmyr. 81, 85

- Barsimus Callisthenis f. Caes(are)* 115—117
 Bassus, v. M. Aemilius —; L. Nonius —
 BASSVS, v. Q. ALLIVS —; C. IVLIVS —; C. IVLIVS QVADRATVS —
Bastarni (germ.) 11
Batavi (germ.), v. Ala I — miliaria; Cohors I — miliaria
Bato (illyr.), v. Maximus —; 185; v. Anduena —; Andueia —
Bato Annaei testis 229, venditor 251—252
Bato Liani 242; Bato Pr[— — —]vi(?) Tovetis 190, 211
Belgus, v. M. Ulpius Longinus —
Bellagentus (Eraviscus), v. Iubena —
Bellicus Alexandri venditor 218—222; v. Galeo —
 C. Bellius Urbanus testis 115, 121, 127, 128
beneficiari (stationari) 25, 188
Berzobis (Dacia, Berzovia?) 13
Bessi, v. Cohors II Flavia —
Bessus (natione), v. Bithus —; Heptapor —; 121, 136
Beusas, v. Titus —; Bradua Beusantis 242; Verzo —; 248—249
Bithus Solae f. Bessus 68, 109—112; v. Mucatralis — (thr.); Q. Fabius —
Bitus, v. Bithus; 85; 137—138(?)
Bonio Verani f. — — — 155, 157
Bosporani, v. Ala I —; Bosporus Cimmerius 26
Bracaraugustani, v. Cohors I —
 BRADVA, v. APPIVS ANNIVS —
Bradua, v. Titus Beusantis qui et Bradua; Bradua Beusantis 242
Breucus, v. Dasius —
Britanni, v. Ala —; Cohors —; Britannia 27, 56
Britannica, v. Cohors —; Britannici, v. Pedites Singulares —
Britto, v. Ivonercus Molaci —
Brittones, v. Ala —; Cohors —; cf. Brytt-
Brundisium (Ital., Brindisi) 15
 C. BRVTTIVS PRAESENS cos. (a. 139) 213—214
Bryttones (coh. I F M —) 21; v. *Britt-Burgarii et Veredarii*, v. Numerus —
Buri (germ.) 11, 30
Busturio, v. Sextus — Pannonius; 134
Busturo, Busturus (celt.) 134
caducus 218—220 (kad-)
 Q. CAECILIVS AVITVS cos. (a. 164) 127, 128, 132—136
 A. CAECILIVS FAVSTINVS cos. (a. 99) 155
 CAEDICIANVS, v. CN. PAPIRIVS —
caelibes 73—135 passim
 C. Caelius Martialis praef. coh., trib. leg. XIII 15

Caesarea (Palest.) 115
Caesianus, v. *Plautius* —
C. Caesius Romanus testis 95, 98
Callisthenes, v. *Barsimus* —
Callistus, v. *Ingenius* —
 SEX. CALPURNIVS AGRICOLA cos.,
 legat. *Dac.* III 29, 123
Campagones (*Hispan.*), v. *Ala Hispano-*
rum —
Campestris, v. *Cohors* III —
canabae (*kanab-*) leg. XIII *Gem.* 157,
 175, 182, 188, 219, 224—226
candidus (*panis*) 244—245
Cannaneates (*germ.*), v. *Cohors* I —
K. Anso(?) *Dalmatia* 186, 189
 CANVSIVS PRAENESTINVS cos. (a.
 158) 115—116
Capito, v. *Ateius* —
capsula (*theca*; *dipl. mil.*) 65, 126
Capua (*Ital.*) 104, 106
Caracalla, v. *M. AVRELIVS ANTO-*
NINVS —
Carens, v. *Lupus* —; 238
Cariccius(?), v. *Carus*
Carpi (*thr.-get.*) 31; *Carp(i)us*, v.
Plator —
Carpicus maximus (*M. IVL. PHILIP-*
PVS) 31
Cartum (*Kartum*, *Dacia*) 174, 187, 213—
 214
Kartuza (*thr.*) 187
Carus(?), *Alexander* —
Cassianus, v. *M. Aurelius* —
Cassius Frontinus 239—242
Cassius Palumbus 239
Cassius(?), v. *Servilius* —
Castellum Carporum 31
castra (*cetăți—cazarme*) 25; *castra nu-*
meri 112; *castris* (*origo*, *canabae*)
 127—128, 131—132
cataractae (*periculum cataractarum*
Danuvii) 11
 L. CATILIVS SEVERVS cos. (a. 110)
 76
Caulius — — — testis 78, 79
P. Caulius Gemellus testis 79
P. Caulius Restitutus testis 79
P. Caulius Vitalis testis 79
cautio 193—197
cavere (*caverat*) 193—197
Cavi (*pop. illyr. Dalmat.*) 190
Caviretium (*K-*, *Dalmat.*) 186, 189—
 190, 212—215
Celer, v. *Antonius* —
 CELSVS, v. *P. IVVENTIVS* —
Celtae, cf. *Adcobrovatus*, *Ivonercus*,
Landio, *Longinus*, *Novantico*, *Solorig-*
Surucca; 157
centesima (*singulas centesimas*) 201—
 205
centum quadraginta sortis 201—205;
centum quinquaginta (denar.) 236
centuria (*leg. XIII Gem.*) 223—224

cepa (*salem et cepam*) 244—245
Cerdo (*Cerdonis?*) 198
Cerialis, v. *Apuleius* —; 249
Cernenus, v. *Iupiter* —
Cernunnos (*deus celt.*), v. *Iupiter* —
Certiae (*Dacia*, *Romita*, *jud. Sălaj*) 187
cessare 232, 233, 236; *cessatis* 232, 235
 (*cessatis tribus*) 235
cessus (*in cesso*) 236
Chresimus, v. *M. Pullius* —
Chrysogonus, v. *L. Sentius* —
Chrysopolis, v. *Colonia Aurelia Apulen-*
sis 32
cibaria (*cibariisque?*) 233, 235
 G. CILNIVS PROCVLVS legat. *Moes.*
Sup. 13
circiter 212—215
cives Romani 184—185; v. *Ala* —
civitas Romana 67, 71, 81, 93; *civitas*
Romana (*et conubium*) 69 sqq. *pass.*
civitas Romulensium Malvensium 21
Classis Flavia Moesica 152—154, 158(?)
Ti. Claudius Eros testis 82, 86—87, 158
Ti. Claudius Fortis Capua *praef. coh.*
 104, 106
 M. CLAUDIVS FRONTO legat. *Dac.*
 29, 175
 CLAUDIVS Gothicus, v. *M. AVRELIVS*
 —
 TL. CLAUDIVS IVLIANVS cos. 123
Claudius Iulianus miles leg. XIII G.
 185, 223—226
Tib. Claudius Livianus *praef. praet.* 13
Claudius Mar(i)us *centurio leg. XIII G.*
 223—224
Ti. Claudius Menander testis 101—102,
 109, 161
Claudius Philetus 185, 223—226 (*vendi-*
tor)
Claudia, v. *Ala* —; *Ala* — *Gallorum*,
Legio, VII —, XI —
claustrum (*claustris*, *domus*) 227—229
clavus (*clao fixsa*) 227—229
 CLEMENS, v. *SEX. CORNELIVS* —
 TL. CLODIVS VIBIVS VARVS cos. (a.
 160) 224—225
 M. COCCEIVS NERVA aug. (96—98) 11
codex, *codicillus* 176
cognomen (*roman.*) 184—185
cohors (*batalion* — *regiment de pede-*
strași) 19—21, 25, 26, 64 sqq. *pass.*
 — *Cohors* I *Alpinorum* (*Dac.*
Super.) 112, 115—116, 144
 — C. I *Antiochensium* (*Dacia*) 14
 — C. I *Batavorum* *miliaria* (*Dac.*
Porol.) 103—106, 122, 124, 127—
 128, 130, 132—136, 144
 — C. II *Flavia Bessorum* (*Dac.*
Infer.) 20, 100, 109—111, 144
 — C. III *Bet(?)* 20
 — C. I *Bracaraugustanorum* (*Dac.*
Inf.) 109, 144

— *Cohors* I *Britannica* (*Britannorum*)
miliaria civium Romanorum equi-
tata (*Dacia*) 73, 76, (*Dacia Porol.*)
 88, 92—93 (*BriTTANNIC-*), 103—
 106, 122, 124, 127—128, 132—136,
 145
 — C. II *Britannorum* (*Brittonum*)
miliaria civium Romanorum pia
fidelis (*Dacia*) 76, (*Dac. Porol.*)
 104—106 (*II Britton. mil.*) 107(?),
 122, 124, 127—128, 132—136, 145
 — C. I *Ulpia Brittonum* *miliaria*
torquata civium Romanorum
(Dacia) 19, 70, 71, 76, 77, (*Dac.*
Porol.) 103—105, 122—128, 132—
 136, 145
 — C. I *Augusta Nervia Pacensis*
Brittonum miliaria (*Dac. Inf.*)
 109—111, 146
 — C. II *Augusta Nervia Pacensis*
Brittonum miliaria (*Dac. Porol.*)
 80, 122—124, 127—128, 132—137,
 139(?), 146
 — C. I *Flavia M. Bryttonum Mal-*
vensis (*Dac. Inf.-Malvensis*) 21
 — C. III *Brittonum* (*Dacia*) 14
 — C. III *Campestris civium Roma-*
norum (*Dacia*) 73, 146
 — C. I *Cannaneatium* (*Dac. Porol.*)
 29, 122, 124, 127—128, 132—136,
 146
 — C. I *Flavia Commagenorum*
(Dac. Inf.) 109—111, 146
 — C. II *Flavia Commagenorum Sag-*
ittariorum (*Dacia*) 76, (*Dac.*
Sup.) 112, 115—116, 146
 — C. I *Cretum Sagittariorum* (*Dacia*)
 14, 76, 146
 — C. IV *Cypria civium Romanorum*
(Dacia) 73, 146
 — C. III *Delmatarum* (*Dac. Sup.*)
 117, 126
 — C. I *Aelia Gaesatorum miliaria*
(Dac. Porol.) 104—106, 122, 124,
 127—128, 132—136, 147
 — C. I *Gallorum Dacica* (*Dac. Sup.*)
 112, 115—116, 147
 — C. II *Gallorum* (*Dac. Inf.*) 109—
 111, 147
 — C. II *Gallorum Macedonica*
(Dacia) 73, 76, 147
 — C. II *Gallorum Pannonica* (*Dacia*)
 76, (*Dac. Sup.*) 112—116, 147
 — C. III *Gallorum* (*Dac. Inf.*) 20,
 62, 100, 109, 147
 — C. V *Gallorum* (*Dacia*) 77, 147
 — C. I *Hispanorum pia fidelis*
(Dacia) 73, 76, 80, (*Dac. Porol.*)
 103—106, 122, 124, 127—128, 132—
 136, 147
 — C. I *Hispanorum Veterana* (*Dac.*
Inf.) 20, 100, 109—111, 148

— *Cohors* I *Flavia Ulpia Hispano-*
rum miliaria civium Romanorum
equitata (*Dacia*) 73, 76, (*Dac.*
Porol.) 122, 124, 127—128, 132—
 136, 148
 — C. II *Hispanorum scutata Cyre-*
naica (*Moes. Sup.*) 14, 155, 157;
(Dac.) 76, (*Dac. Porol.*) 122, 124,
 127—128, 132—136, 148
 — C. IV *Hispanorum equitata* (*Dac.*
Sup.) 112, 115—116, 118, 148
 — C. I *Augusta Ituraeorum Sagit-*
tariorum (*Dacia*) 73, (*Dac. Sup.*)
 112, 115—116, 118, 149
 — C. I *Ituraeorum* (*Dacia*) 73, 149
 — C. I *Lingonum(?)* 141
 — C. V *Lingonum* (*Dacia*) 77, (*Dac.*
Porol.) 122, 124, 127—128, 132—
 136, 149
 — C. I *Montanorum* (*Dacia*) 76, 149
 — C. II *Flavia Numidarum* (*Dac.*
Inf.) 20, 62, 100, 103 (*Antoni-*
niana), 149
 — C. I *Pannoniorum Veterana pia*
fidelis equitata (*Dacia*) 76, 149
 — C. I *Raetorum* (*Raetia*) 15
 — C. VIII *Raetorum civium Roma-*
norum torquata (*Dacia*) 73, 77,
(Dac. Sup.) 112—116, 149
 — C. I *Thracum Sagittariorum* (*Dac.*
Sup.) 112, 115—116, 118, 150
 — C. I *Thracum Germanica civium*
Romanorum (*Dacia*) 73, 76, 150
 — C. II *Thracum* (*Iudaea*) 153
 — C. VI *Thracum* (*Dacia*) 76, (*Dac.*
Porol.) 122, 124, 127—128, 132—
 136, 150
 — C. I *Tyriorum Sagittariorum*
(Dac. Inf.) 109, 150
 — C. I *Ubiorum* (*Dac. Sup.*) 112,
 115—116 („VLBIOR“), 150
 — C. I *Vindelicorum miliaria civium*
Romanorum pia fidelis (*Dacia*)
 76, (*Dac. Sup.*) 112, 115—118 (*Coh.*
Vindelicor. Cumidavensis?), 150
collegium Iovis Cerneni (*Dacia*) 188,
 193—197 (*collegis*)
Cololetic- (*Thracia*), v. *Seuthes Trai-*
bithi —
coloniae 30; *Colonia Aurelia Apulen-*
sis 30; — — — *Chrysopolis* 32; *Colo-*
nia Malvensis ex Dacia 21
columna Ulpia Traiani (*Romae*) 13—15,
 26
Commageni, v. *Cohors* I *Flavia* —,
Cohors II *Flavia* —
commagister (*collegii*) 193—197
commendare (*commendatos denar.*) 238
 COMMODOVS, v. *L. AVRELIVS* —
computare („computare“) 235
concilium Daciarum trium 31
conductor (*aurar.*) 232, 233, 235, 236;
conductor (*portorii*) *Illyrici* 254—255

conferre 193—197
cons. (cos., consulibus) 238
constitutio (lex data, dipl. mil.) 106
Contarii, v. *Ala Ulpia* —
contineo (legi continetur) 193—197
controversia (sina ulla c.) 238
conubium 64, 73 sqq. passim
convenire 193—197, 227—229, 239; *convenit* 246
copiarum cura (Dacia) 15
coram (ipso praesenti) 232; *coram signaturis* 249, 251
Corinon- (? Britannia) 106—107
Corinthus (Graecia) 15
Cornacates (pop. celt. Pann. Inf.) 106—107
P. Cornelius Alexander testis 71, 77
 SEX. CORNELIVS CLEMENS legat. Dac. 29
 CORNELIVS LENTVLVS 9
Cornon-(?), *Cornacates* (Pann. Inf.) 106
Cossa(?), v. *Lossa*
Costoboci (thr.—get.) 29
Cotiso (rex Dacor.) 9
Cr — — — (celt.) 78
Crescens, v. *P. Atinius* —
Cretes, v. *Cohors I* —; *Cretica* (natione) 223—226
Cumidava (Comidava, Dacia, Rîșnov, jud. Brașov) 118
C. CVRTIVS IVSTVS legat. Dac. Sup. 20
L. CVSPIVS RVFINVS cos. (a. 142) 219
Cypria, v. *Cohors IV* —
Cyrenaica, v. *Cohors II Hispanorum* scutata —

Daci 8, 9; *Dacorum gentes* 11; *Daci liberi* 22, 26, 28—31, 92
Dacia 9, 10 sqq., 15 sqq. passim
Dacia augusti provincia 28, 72, 175;
Dacia capta 16, 28; *Dacia Felix* 32
 — *Dacia Apulensis* 19—21, 29
 — *D. Inferior* (Malvensis) 6, 12, 17, 19—21, 28—31, 62, 68, 84, 99, 100—102 (IMFER-), 108—112, 141, 158(?), 168
 — *D. Malvensis* (Inferior) 21, 62, 168
 — *D. Porolissensis* 19—21, 28, 29, 62, 81, 85, 88, 92, 103—107, 121—138, 157, 164(?)
 — *D. Superior* 19—21, 28, 29, 62, 68, 81, 84, 86, 93, 94, 97, 98, 112—121, 160(?), 162, 164
 — *Daciae tres* 21, 29
Dacica, v. *Cohors I Gallorum* —;
Dacica expeditio 71
Dacicus: *VLP. TRAIANVS* 70, 73, 76;
T. AELIVS ANTONINVS PIVS 29;
C. IVLIVS MAXIMINVS THRAX 31;
MESSIVS TRAIANVS DECIVS 32
Dalmatia 170, 186, 189—191, 212

damnum (lucrum damnumque —) 239
danistaria (societas) 239—241
Danuvius (Danuvi navigatio) 11
Daphnus, v. *L. Pullius* —
Dardania 26
dare, dari, v. *do, dare*
Darnithithi (urbs Daciae?) 71—72
Dasas (illyr., genet. *Dasantis*) *Loni qui et* — — — 251—252
Dasius (illyr.) *Breucus* 185, 218—222, *Dassius* 220, *Dassius Breuci* 222
Dasius Verzonis Pirusta ex Kavieretio 190, 212—215; *Dasius Verzonis* 248—249
Dassaretæ (pop. illyr.) 190
Dassius, v. *Dasius*
de 214 (de *Dassio*), 218—222 (de *Bellico*)
debere 209—211, 232, 233, 236, 238, 239—240, 242
debitor 200—201 (*Epicadi debitoris*), *ipsius debitoris* 211
Decebalus (rex Dacor.) 9—11, 14—17, 19, 21
decedere (voluerit) 233
DECIVS, v. *MESSIVS TRAIANVS* —
decurio (munic.) 214, 217
deducere (deducto aere alieno) 239
deductio (colonizare cu veterani) 19
defunctus (defunctus fuerit) 193—197
Delmatae, v. *Cohors III* —; *Delmata* 217
denari * 201—246 passim (*TabCerD*)
Deobizos (thr.) 187
Deopus (thr.) 187
Deospor (thr.) 187
dependere (tributum dependat) 227—229
deprehendere (si — — — *deprehensus* fuerit) 239
Derna (Thracia) 72
descriptum et cognitum ex — 69—141, 155, 159, 160 (*DiplD I—XXX* passim); 193—195 (*TabCerD*)
Deusara (Dacia) 174, 187, 203—205, 240
dextra pars 227—229
Diana (Pannonia) 106
dico, dicere, dixit 209—211, 213, 219—222, 224—225, 232, 233, 238
Dierna (Dacia, Orșova) 3, 30, 72
dies (ex ea die) 201—205, 209—211; (in dies) 210, 233, 236, *dies magisteri* 193—197, *die supra scripta* 210, *ex hac die* 232, 233, 236; *diebus* 193—197
Diësure (Thracia) 187
dimidia pars domus 227—229
dimissi honesta missione 78—137 passim
Dionysius, v. *Aelius* —
diplomata militaria (tabulae honestae missionis) 61 et *Cap. III* (*DiplD*)
diptychon 65—66, 176
discedere 232

dispensator aurariarum Dacicarum 175
dividere 239
do, dare (dari) 201—205, 209—211, 213, 224—225
dolus malus (dolo malo fraudem fecisse) 239
 DOMITIANVS, v. FLAVIVS —
 L. DOMITIVS AVRELIANVS aug. 17, 21, 32
domus (pars dimidia) 227—229
donec 198
Drobeta (Dacia, Turnu Severin) 14, 15, 19, 28, 30, 112, 146, 168
Dubitatus, v. *Acilius* —
ducenti quinque 212—215, 239
duo (pro uncis duabus) 218—220, *dua paria tabularum* 240
dupla (pecunia) 220

edere (operas) 232, 233, 236
C. EGGIVS AMBIBVLVS cos. (a. 126) 94, 95, 97, 99
Egipt, v. *Aegypt*—
 ELAGABALVS, v. M. AVRELIVS ANTONINVS —
Electi, v. *Ala Electorum*; *Numerus Equitum* —
emerita stipendia 71—137 passim; *ante emerita stipendia* 71
emo, emere, emit 212—215; 218—221, 223—224, 227—229; *empta sportellaria* 212—215
emptor 218—220, 223—224
Epicadus Plarentis qui et Mico (illyr.) 214
Epicadus, v. *Licaius* —; 198—201; cf. *Aepicadus*
epigraphia in *Dacia Romana* 33—63
eques (equites) 76—137 passim
Equites Illyrici, v. *Vexillatio* —; *Numerus* —
L. Equitius Gemellus testis 95, 98, 101—102
Eravisca (Iubena) 89
Eros, v. *Ti. Claudius* —
erro (erronem non esse) 212—214, 218—220
C. ERVCIANVS SILO cos. (a. 110) 77
Eumenus, v. *Eupator* —; *Eupatoris f.* 100
Eupator 100, 103
Eupator Eumeni f. Sebastopol; *Eupator Eupatoris f.* 100, 103
Eutyches, v. *M. Iunius* —
evincere (evicerit) 212—215, 218—220, 223—225; *evictum fuerit* 218—220, 224—225, 227—229
exceptus (exceptis cessatis tribus) 235
Excingillus (celt.) 79
exequite (cohortis) 113, 136
exercitus Daciae 25; *exercitus Daciae Porolissensis* 21

exgregale (alae) 73, 89; 100 (*Vexillationis Equitum Illyr.*); 107 (*ex Numero Equitum Illyr.*), 127, 133
expedito 73, 77, 106, 115, 123
expeditio Dacica 71; *secunda expeditio Dacica* 15

 FABIANVS, v. L. ANNIVS —; *SERVILIVS* —
Q. FABIVS BARBARVS cos. (a. 99) 155
Q. Fabius Bithus testis 82, 86
facella (facellam accendat) 61
facere (mercedem solvendi moram fecerit) 235; *factum* 193—195
falsae (inscriptiones —) 55—53; (tabulae ceratae Dac.) 174
fateri (fatur) 236
 FAVSTINVS, v. A. CAECILIVS —;
 SEX. MINICIVS — *IVLIVS SEVERVS*
Februarius 195
Felix, v. *T. Flavius* —; *Furius* —; *Ti. Iulius* —; *Ulpus* —; *Legio IV Flavia* —
fenestra („fenestris“, *domus* —) 227—229
Festus, v. *P. Attius* —; *Q. Lollius* —
fides: *fide sua esse iussit* 210, 219—222, 224—225; *fide promisit* 201—205, 209—211, 213, 219—221, 224—225, 227—229; *fide rogavit* 201—205, 209—211, 213; *fide rogato* 218—220, 223—224
fideiussor 200—201 (*Iuli Macedonis fideiussoris*), 220 (*M. Vibi Longi*)
Fidus, v. *Iulius Aquila* —
fenestra, v. *fenestra*
filius 229
fines (*domus*) 227—229
L. Firmius Primitivus testis 220
Firmus, v. *Valerius* —
fiscus (iure fisc?) 159, 161
fixsa (*domus clao fixsa*) 227—229
 FLACCINVS, v. *TIB. IVLIVS* —
Flavius — — — 242; *T. Flavius* — — — testis 156
 FLAVIVS DOMITIANVS aug. 152, 154, 157
T. Flavius Felix testis 229
Flavius Italicus proc. Dac. Porol. 20, 104—106
T. Flavius Italicus praef. alae 106
T. Flavius Italicus primus IIIIvir munic. Aurel. Apul. 106
T. FLAVIVS IVLIANVS cos. (a. 140) 109—110
T. Flavius Laurus testis 109
T. Flavius Romanus testis 161
Flavius Secundus 233, 235
Q. FLAVIVS TERTVLLVS cos. (a. 135) 104, 106
Flavius Valens 249
Flavia, v. *Cohors II* — *Bessorum*; *Coh. I* — *M. Bryttonum Malvensis*;

Coh. I, II — Commagenorum; Cohors
I — Ulpia Hispanorum; II — Numi-
darum; Legio IV — Felix
Florus, v. *Annius* —; P. *Atinius* —
flumen (derivato flumine Danuvio) 11
fluor 235
foederati 12
Fortis, v. *Ti. Claudius* —
Fortunatus, v. *Aelius* —
fraus (fraudem fecisse) 239
Fretensis, v. *Legio X* —
Frontinus, v. *Cassius* —
FRONTO, v. M. CLAUDIVS —
Frontoniana, v. *Ala I Tungrorum* —
fructus (in fructo) 238
fruor, *frui* 218—220, 223
L. FVFIDIVS POLLIO cos. (a. 167) 239
jugitiva 212—214, *fugitivus* 218—220
Fulvius — — — *testis* 78, 80
A. *Fulvius Iustus testis* 80
functus (pie et fideliter — *functis*) 71
funeraticia (funeraticis) 193—197
funus (petitio funeris; funeribus) 193—
197
Furius Felix praef. coh.(?) 139
FVRIVS SATVRNINVS legat. *Dac.*
Sup. 20
furtum (a furtis solut-) 212—215, 218—
220
Gaesati, v. Cohors I *Aelia* —
Galatia (provincia Asiae) 160
Galeo Bellicus praef. coh. 133—134
Galli, v. *Ala* —; Cohors —
Gallia 11, 27; G. *Transpadana* 79
GALLIENVS, v. P. LICINIVS EGNA-
TIVS —
GALLVS, v. C. VIBIVS TREBONIANVS
—
Geldo- (illyr.) 169, 190, 195
L. *Gellius Menander* 15
Gemellus, v. L. *Equitius* —
Gemina, v. *Legio XIII* —, XIV —
Genius Augusti 61
Gepidae (germ.) 31
Gerd- (illyr., Dalmatia) 190
Germani 12, 16, 29
Germania 26; G. *Inferior* 29; G. *Superior* 11
Germanica, v. Cohors I *Thracum*—
Germanicus, VLP. *TRAIANVS* 70, 73,
76; *MAXIMINVS* 31
Germisara (Dacia, *Geoagiu*, jud. *Hunedoara*) 117, 187
GETA, v. P. *SEPTIMIVS* —
Geta, v. M. *Servilius* —
Getae (Daci) 26, 28
Gild- (germ.) 169
Glavus Navati f. Sirmio (illyr.) 89, 92
GLITIVS ATILIVS AGRICOLA legat.
Pann. 13
GORDIANVS, v. M. *ANTONIVS* —
Goti (germ.) 31, 32

Goticus (CLAVDIVS —) 32
Graecus (Grecus), *natione* — 218—220;
Graecia 27
GRANIANVS, v. Q. SILVANVS —
graphium (stilus) 180
Grapus (Qrap-?), v. *Livius* —
Grecus, v. *Graecus*
gregalis (classis?) 158
habere (abere, aberet, abuerat, abitu-
rum) 193—197, 212—213, 218—225,
227—229
HADRIANVS, v. P. AELIVS —
Hadrumetum (Numidia, Africa) 159—
160
Hamasaesus Alapatha *Palmyr.* 86—88
TL. HATERIVS SATVRNINVS cos. (a.
164) 127—128, 132—136
P. HELVIVS PERTINAX legat. *Dac.*
30
Heptapor Isi f. Bessus 118—121
heres (Dacia) 197
Her-, v. *Aulenus* —
Hermes, v. Q. *Vettienus* —
Hermias, v. M. *Ulpus* aug. *libert.* —
Hispani, v. *Ala* —; Cohors —; *Hispa-*
nia 12, 26
Hispellum (Ital.) 115—116
Homerus, v. Q. *Pompeius* —
homo (homines) 193—196
honesta missio (dimissi h.m.) 64—67,
73 sqq. *passim*; „honista“ 118—119
Hōratius, v. *Thaemus* —
Ianuarius (kal. *Ianuarias*) 239
Iasus, v. M. *Sentilius* —
Iazyges (Sarmatae) 12, 16, 28, 84, 92,
175
ibsius, v. *ipse* (ipsius)
idcirco 193
idus (idus sequentes) 232; *idus* 233
Illyri (in Dacia) 184 sqq.; *Illyria* 26
Illyrici, v. *Vexillatio Equitum* —; *Ala*
—; (Inlyr— 135) *Numerus* —
Illyricum (portorium) 254—256
Im — — —, v. *Sextus* —
Immenosum Maius (Dacia) 174, 186,
235
impedire (fluor inpedierit) 232, 233, 235
impensa 244—245
imperator (imperatore L. Aur. Vero)
193
imperium (comandă supremă în pro-
vincii) 24, 25
incolumitas 39
inferre 239, *intulit* 239, *intulerunt* 242
ingenui (homines liberi) 184
Ingenuus, v. *Sempronius* —
Ingenu(u)s Callisti filius 227—229
inter (inter adfines) 227—229; *inter*
eos 227—229, 239—240, 246
intrare (interantibus) 227—229
invitus (invito conductore) 233, 236

Iovista (pagus, Pann.) 190
ipse (venditoris ibsius) 225, (ipsius
[venditoris?]) 252
Iran 27
is, ea, id (iam= eam) 213, eam 214
Is(i)us, v. *Heptapor* — (Bessus)
Italia 27, 56; *Italica*, *Legio I* —; *Itali-*
cus, v. *Flavius* —
Ituraei, v. *Ala* —; Cohors —; *Itu-*
raeus, v. *Thaemus* —
Iubena Be agentis filia Eravisca 89, 92
Iudaea (provincia) 152, 153
IVLIANVS, v. TL. CLAUDIVS —;
Claudius —; T. *FLAVIVS* —; TET-
TIVS —
Iulius Alexander 185, 201—205, 209—
211, 238—240
Iulius Aquila Fidus proc. *Dac. Inf.* 21,
109—112
C. IVLIVS BALBVS cos. (a. 129) 100
C. IVLIVS BASSVS legat. *Dac. Sup.*
20
Ti. Iulius Felix *testis* 115, 121, 123, 125,
127, 129
TIB. IVLIVS FLACCINVS legat. *Dac.*
Sup. 20
Iulius Iuli commagister 193—197, 233
Iulius Macedo fideiussor 200—201
Iulius Max — *testis* 205
C. *Iulius Paratus testis* 71, 77
M. IVLIVS PHILIPPVS (Arabs) aug.
31
Sex. Iulius Possessor praef. coh., *alae*,
curator civitatis 21
C. IVLIVS QVADRATVS BASSVS le-
gat. *Dac.* 19, 28
T. *Iulius Saturninus* *conductor* (por-
torii) *Illyr.* 254—255
IVLIVS SEVERVS, v. *SEX. MINICIVS*
FAVSTINVS —
C. *Iulius Silvanus* *testis* 109, 123, 125
Ti. Iulius Urbanus testis 78, 79, 95, 98
C. IVLIVS VERVS MAXIMINVS
(Thrax) aug. 31, 188
Iulius Viator *testis* 220
Iulius Victorinus testis 225
Iulius (mens.) 205
IVLIA DOMNA augusta 30
Iunius (mens.) 219
M. *Iunius Eutyches* *testis* 71, 77, 81,
86
Iunius Iun — — — 158
A. IVNIVS PASTOR L. CAESENINVS
SOSPES cos. (a. 163) 232
C. IVNIVS RVSTICVS cos. (a. 133)
104, 106; cos. (a. 162) 203—205
Iupiter Cernenus (Dacia) 188, 193—196
ius civile Romanum 165 sqq., 183 sqq.;
ius edicendi 25; *ius provocationis ad*
populum 25; *ius publicum* 167 sqq.
IVSTVS, v. CVRTIVS —
P. IVVENTIVS CELSVS cos. (a. 129)
100; cos. (a. 164) 233

Ivavos (celt.) 126
Ivedio (celt.) 126, *Iveriu* (celt.) 126
Iviaco (celt.) 126, *Ivimarus* (celt.) 126
Ivomagus (celt.) 126
Ivonercus („Luonercus“) *Molaci f.*
Britton. 122—126
Ivorix (celt.) 126

K— v. C—
kaduc- 218—220
kalendae 205, 207, 210, 213, 219, 238,
240, 244
Kartum (Dacia) 174, 187, 213—214

M' LABERIVS MAXIMVS legat.
Moes. Inf. 13
labor [laborem] 233
Lacringi (germ.) 29
Laecanius Sc — — — praef. coh. 136
LAELIANVS, v. M. PONTIVS —
Landio, v. M. *Ulpus* — (celt.)
Larales (1 mai)? 244
A. LARCIVS MACEDO cos. (a. 123?)
160
latina *lingua* in *TabCERD* (forme vul-
gare) 191—192 et *pass.*
Laurus, v. T. *Flavius* —
Lederata (Moes. Sup., Rama, Serbia) 13
legatus augusti propraetore 24
legatus augusti trium Daciarum 21, 29
legatus Daciae Super. 118
legio 25
— *Legio I Adiutrix* (Pann.) 12, 25
— L. I *Italica* (Moes. Inf.) 12, 25
— L. I *Minervia* (Germ. Inf.) 12, 14
— L. II *Adiutrix* (Pann.) 12
— L. II *Traiana* (Syria, Moes. Inf.) 11
— L. IV *Flavia Felix* (Moes. Sup.)
12, 14, 19, 25
— L. V *Macedonica* (Moes. Inf., *Dac.*
Porol.) 12, 14, 21, 25
— L. VII *Claudia* (Moes. Sup.) 12,
14, 25, 32
— L. X *Fretensis* (Iudaea) 25
— L. XI *Claudia* (Germ., Moes. Inf.)
12, 32
— L. XIII *Gemina* (Pann., Moes.
Sup.) 12, 14, 15, 19, 20, 25, (Da-
cia) 36, 188, 223—226; cf. *canabae*
— L. XIV *Gemina* (Pann. Sup.) 12
— L. XV *Apollinaris* (Cappadocia)
12
— L. XXII *Primigenia* (Germ. Sup.)
25, 32, 92
— L. XXX *Ulpia* (Germ. Inf.) 11
Legitimus, v. C. *Secundinius* —
lego, *legere* (legi continetur) 193—197
LENTVLVS, v. CORNELIVS —
Lianus, v. *Bato* —
libellus 193—197
Liber Pater et Libera 58
liberi (?) 233; v. *cibaria*

Licaius Epicadi Marciniesis (illyr.) 190, 214
licere, licet (liceat) 212—213, 218—220
 P. LICINIVS EGNATIVS GALLIENVS aug. 32, 93
Licinius Nigrinus praef. alae 118—119
 L. LICINIVS SVRA 13
 P. LICINIVS VALERIANVS aug. 32
licitum (v. licet) 224—225, 227—229
Liga (illyr.?), v. Terentius —
limes (Dacia) 18, 22, 25; limes Transalutani (Muntenia) 18, 30
Lingones (celt.), v. Cohors —
litterae (litteras scire negavit) 232, 233, 236
Livianus, v. Tib. Claudius —
Livius Grapus (Qrap-?) proc. Dac. Porol. 20, 88, 92, 93
locare (se locasse et locavit) 232, 233, 236
loculus 193—197
 Q. LOLLIANVS AVITVS cos. (a. 144) 113
 Q. Lollius Festus testis 95, 98, 101—102
Longinus (Belg.), v. M. Ulpus Sacci f. —
Longus, v. M. Vibius —
Lon(i)us, v. Dasas —
Lossa (Cossa?) 240, 242
L. Lucanius Melior testis 229
lucerna (m accendere) 61
Luci — — — testis 205
lucrum (lucrum damnumve) 239
„Luonercus“ = *Ivonercus*
Lupus Carentis 238—239
Lusius Quietus (dux Maur.) 10
 Q. LVSIUS SPARSVS cos. (a. 158) 115—116
Macarius, v. Adiutor —
Macedo, v. Iulius —
Macedonica, v. Cohors II Gallorum —; Legio V —
Macrinus Vindex proc. Dac. Porol. 20, 122, 124, 126 (praef. praet.)
 MACRINVS, v. OPELIVS —; M. POMPEIVS —
Macrobius 180
magister collegi Iovis Cerneni 193—196
magisterium 193—197
Maius (mensis) 244—245
Male (Palmyr.), v. Baricius —; Aelius —
Malva (Romula, Dacia Inf.) 21, 30; Malvensis, v. Dacia —; Numerus Surorum —
mancipatio 182, (mancipio acceptit) 212—215, 218—221, 223—225, 227—229
mandata principis 25
 Q. Manilius — — — testis 156
Marcellinus, v. M. Minicius —
 MARCELLVS, v. C. PVBLCIVS —

Markerota (Dacia) 190
Marcinium, Marcinie(n)sis (Dalmatia) 188—190, 214
Marcinius (lat.) 190
 Q. *Marcus Turbo* „legatus“ Daciae et Pann. Inf. 19, 28, 88, 92
 MARCIA OTACILIA SEVERA augusta 31
Marcomanni (germ.) 11, 12, 29, 30, 175
Marcus Ituraeus 73
Mar(i)us, v. Claudius —
Martialis, v. C. Caelius —
martori, v. testis —
-marus (? celt.) 79
Masurius Messi decurio 214
Matrica (Pann. Inf.) 92, 151
Mauri 12; Mauri Equites (Moes. Sup. 161—162; v. Numerus — E. (?); Mauri Gentiles (Dac. Sup.) 118, 151, 162
maxima (optima maximaque est, domus) 227—229
Max — — —, v. Iulius —
 MAXIMINVS, v. C. IVLIVS —
Maximus Veneti princeps (illyr.) 214
Maximus, v. Antonius —
Maximus Batonis (illyr.) 184, 185, 212—215
Maximus (Maxsimi) Veranis testis 200—201
Melior, v. M. Lucanius —
Mepm(i)us Asclepi 233, 235
Menander, v. Ti. Claudius —; L. Gellius —
Menofilus, v. Offas —
merx mercedes 232, 233, mercedem 235; ex qua mercede 236; reliquam mercedem 236
Messapi (illyr. Ital.) 184
 MESSIVS TRAIANVS DECIVS aug. 32
Messius, v. Masurius —
 P. METILIVS SECVNDVS PONTIANVS cos. (suff. a. 123?) 162—163
Micia (Dacia, Veřel, jud. Hunedoara) 32, 48, 57, 62, 142, 143, 146
Mico, v. Epicadus —
miles leg. XIII Gem. 223—226
miliarium (Almařu Mare, Sălaj) 188
mineritul in Dacia (Munřii Apuseni) 175—176
Minervia, v. Legio I —
 SEX. MINICIVS FAVSTINVS IVLIVS SEVERVS legat. Dac. Sup. 20, 81, 84, 86, 94, 98
M. Minicius Marcellinus praef. alae 89, 92; centurio leg. 92
 M. MINICIVS NATALIS cos. (a. 106) 71; v. T. SALVIVS RVFINVS —
modo (modoque) 193—197
Moesia 10, 11, 14, 27, 31, 32
 — Moesia Inferior 11, 12, 17, 19, 29, 32, 112, 154, 156, 158

— M. Superior 11, 12, 13, 17, 152, 154, 157, 161—162, 175
Mogontiacum (Germ. Sup., Mainz) 92
Molac(i)us, v. Ivonercus — Britto
Montani, v. Cohors I —
mora (mercedem solvendi moram fecerit) 235
Mucratris Bithi f. (Bessus?) 136
muller (serva) Theudote 223—226
municipium (Dacia) 28, 30; municipium Splonum (Dalm.) 217
munus (munere) 193—197
 Q. MVSTIVS PRISCVS legat. Dac. Sup. 20, 112—113; cos. 113
mutuus (mutuos numeratos) 209—211
Naissus (Moes. Sup., Niř) 32
Nal (Ituraeus) 73
Napoca (Dac. Porol., Cluj) 21, 28, 31, 131, 153
 NATALIS, v. L. MINICIVS —
natione Cretica 223—226; natione Gr(a)ecus 218—220
natum (ab re —) 239
Navatus (illyr.), v. Glavus — Sirm.
negare (litteras scire negavit) 232, 233, 236
neque 193—197
Nercod (celt.) 126
 NERVA, v. M. COCCEIVS —
Nervia, v. Cohors I, II Augusta — Brittonum
Nicom — — — (?) 205
Nicon —, v. Valerius —
 NIGRINVS, v. C. AVIDIVS —
Nocnetae (?) illyr.) 190
nomen gentilicium 184—185; nomina Romana, Graeca, Illyrica 184; alio nomine 212—215, 218—220
nonae 224—225, 227, 228, 244
L. Nonius Bassus Picen. praef. coh. 121—125
Noricum provincia 102
Novantico (celt.), v. M. Ulpus —
November (mensis) 210, 233
noxa (a noxis solu-) 212—215, 218—220
numen (augusti) 32
numerati (denari mutui) 209—211, numeratos 239
numerus (numero) 244—245
numerus (formařie militară auxiliară) 20, 21, 25, 64
 — Numerus Burgariorum et Veredariorum (Dac. Inf.) 112
 — N. Equitum Electorum ex Illyrico 102; N. Equitum Illyricorum 102, 109—112; N. Illyricorum 102
 — N. Maurorum E — — (?) (Dac. Inf.) 162
 — N. Palmyrenorum Optatianensium (?) Dac. Porol.) 84
 — N. Palmyrenorum Porolissensium (Dac. Porol.) 84

— N. Palmyrenorum Tibiscensium (Dac. Sup.) 84, 85, 97
 — N. Surorum Malvensis 21
Numidae, v. Cohors II Flavia — (Antoniniana)
nummi 233 (octussi)
Nymphae Augustae (Germisara) 117
P. Ocilius Priscus testis 115, 121, 123, 125
 OCTAVIANVS AVGVSTVS 9
October (mensis) 225
octussis (nummos aere)? 233
Offas Menofili quaestor collegi 193—196
officium assessorum (legati aug.) 24
omn- (?) 198
 OPELLIVS MACRINVS aug. 30
opera (operas suas locasse) 232, 233, 236; operas sanas valentes 233, 236
 OPIMIANVS, v. T. SALVIVS RVFINVS MINICIVS —
Optatiana (?), v. Numerus Palmyrenorum —
optima (optima maximaque, domus) 227—229
opus aurarium (opere aurario) 233, 236
opus est (opus fuerit) 236
ordo coloniae Aurel. Apulensis Chrysopolis 32
 ORFITVS, v. SER. SVLPICIVS SALVIDIENVS —
 OTACILIA SEVERA, v. MARCIA —
Pacensis, v. Cohors I, II Augusta
Nervia — Brittonum
pagus Iovista (Pann.) 190
Palmyreni Sagittarii ex Syria (Dac. Sup.) 81, 86, 94, 97, 151; v. Ala —; Numerus —
Palmyrenus, v. Baricius Male f.; Hamasaus Alapatha —
Palumbus, v. Cassius —
panis (panem candidum) 244—245
Pannoni, v. Ala —; Cohors —
Pannonia (provincia) 27, 37, 68, 106, 190
 — Pannonia Inferior 28, 88, 92, 93, 107
 — P. Superior 134; Pannonia (ethnicon) 159—160
Pannonica, v. Cohors II Gallorum —
Pannonius, v. Sepenestus Rivi f. —; Sextus Busturionis —; 134
 CN. PAPIRIVS AELIANVS legat. Dac. Sup. 20
papyri 33, 176
Paratus, v. C. Iulius —
paria tabularum 240
pars (partem ex eo —) 212—215; 218—220, 223—225; pars dimidia (domus) 227—229; pars dextra 227—229; partes 242

Parthenius, v. *Aurelius* —
Parthi 29; *Parthicus* (Ulp. Traianus)
 81 sqq.
Passia puella 212—215
PASTOR, v. *A. IVNIVS* —
Paulinus(?) *S* — — testis 225
Paulus (juris peritus) 182
pecunia 224—225 (proba), 227; tam
pecuniam 212—213, tantam *pecuniam*
duplam probam 219—221
pedes 71 (coh. I Britton. mil.), 155 (coh.
 II Hisp.)
pedites (peditibus) 73 sqq. passim;
expedite 106
Pedites Singulares Britanni (Dacia)
 19, 73, 76, (Dac. Sup.) 115—116, 151
M. PEDVCAEVS PRISCINVS cos. (a.
 110) 73
peganinum 244—245
pensio 244—245
per tempora 233, 236
peractum (tempore peracto) 235, 239
peregrini (necetateni romani) 64, 184—
 185 sqq. passim
Perhev Athenatan (Palmyr.) 94, 95;
 — — — *Perhev*(?) 97, 99
periculum cataractarum (Danuvi) 11
PERTINAX, v. *P. HELVIVS* —
pertinere (pertinebit) 210, 212—213,
 218—220, 223—225, 227—229
petere (qua die petierit) 201—205, 209—
 211
petitio (aliquem petitionem funeris)
 193—197
Philetus, v. *Claudius* —
Philopatru 101
Picenum (Italia) 123—125 (v. *Nonius*
Bassus)
Pirustae (illyr.) 185, 189, 190; vicus
Pirustarum (Dacia) 187, 189, 190,
 212—215, 227—229
Planus Verzonis Scialetis (illyr.) 190,
 214
Plares, v. *Epicadus* — qui et *Mico*; —
Plarentis 242
Plator Acceptionianus 185, 227—229
Plator Carpi testis 229; v. *Aelius* —;
September —
L. PLAVTIVS AQVILINVS cos. (a.
 162) 204—205, 210
Plautius Caesianus proc. Dac. Inf. 21,
 100—102; proc. Norici 102
PLAVTIVS QVINTILLVS cos. (a.
 159) 200—201, 227—229
poena (eadem poena tenebitur) 235
POLLIO (scris „Polione“), v. *L.*
FVFIDIVS —
Q. Pompeius Homerus testis 156, 157
Q. POMPEIVS MACRINVS cos. (a.
 164) 233
C. Pomponius Statianus testis 115, 121,
 123, 125, 127, 129
ponere (positus) 193—196

pons Ulpii Traiani (Drobetae) 14, 157
PONTIANVS, v. *SERGIVS* —
Ponticum Mare 11
M. PONTIVS LAELIANVS LARCIVS
SABINVS cos. (a. 163) 232
porcellus 244—245
Porolissensis, v. *Dacia* —; *Numerus*
Palmyrenorum —
Porolissum (Dacia, Moigrad, jud. Sălaj)
 29, 30, 32, 33, 54, 57, 62, 69, 84, 85,
 139, 149—151, 163
portio (aequis portionibus) 239
portorium (vamă), v. *statio* —; 254—
 256
Possessor, v. *Sex. Iulius* —
possidere 212—213, 218—220, 223—225,
 227—229
Potaissa (Dacia, Turda) 21, 30, 59, 62,
 134, 144, 148
praefectus alae, cohortis 15, 73 sqq.
passim
praefuit (praesesse, alae) 89
PRAENESTINVS, v. *Q. CANVSIVS* —
praenomen (romanum) 185
praesens (praesentes, scris „presentes“)
 193—197, 232
PRAESENS, v. *C. BRVTTIVS* —
praeses provinciae 24, 25; *Daciae Mal-*
vensis 21
praestari (prest-) 212—214, 218—220
praetor 25
presto(?) 200—201
pretium 219—222, 224—225, 227—229
Primigenia, v. *Legio XXII* —
Primigenius 39
Primittius, v. *Titius* —; *Primitivus*, v.
L. Firmius —
Pr — — *vus*, v. *Bato* —
princeps (munic.) 214—217 (princeps
adsignato)
Priscianus (grammaticus, saec. VI) 13
PRISCVS, v. *Q. MVSTIVS* —; *M.*
STATIVS —
Priscus, v. *T. Aurelius* —; *P. Ocilius*
 —; *C. Vettius* —
pro (ea puella) 213, (proque eo puero)
 219—222; (pro ea domu) 227—229;
pro rata computare 235; *pro uncis*
duabus 218—220
proba (pecunia) 219—220, 224—225
probe 210
probi (nummi) probos recte dari 201—
 205, 209—211
Proclus, v. *Appius* —
PROCVLVS, v. *G. CILNIVS* —
procurator (praesid.) 24; *Dac. Porol*;
 122, 127, 132, 135; *aurariarum* *Dac.*
 175; *ferrariarum* 15; *provinc. Achaiae*
 15
promittere, v. *fide* —
PROPINQVVS, v. *L. RVTILIVS* —
propositus (libellus) 193—197
Provincia Dacia (monete) 31

proximus (proximas idus) 233, 236, 239
 (proximas venturas)
Ptolemaios (Claudius, geogr.) 26
publica (via) 229
publice testantur 193—197
C. PVBLICIVS MARCELLVS cos. (a.
 120) 81, 86
PVDENS, v. *Q. SERVILIVS* —
puella (serva) 212—215
puer (servus) 218, 222
L. Pullius Anthus testis 82, 86—87,
 101—102, 158
L. Pullius Chresimus testis 115, 121
L. Pullius Daphnus testis 95, 97, 101—
 102, 109, 139(?), 159, 161
L. Pullius Primus testis 127, 129
L. Pullius Trophimus testis 71, 77
L. Pullius Verecundus testis 71, 77
L. Pullius Zosimus testis 127, 129
L. Pullius — — — testis 156
putare (ne putet) 193—197
Grapus (v. *Grapus*) 93
Quadi (germ.) 11, 12, 29
QVADRATVS, v. *C. IVLIVS* — *BAS-*
SVS; *STATIVS* —; *M. VMMIDIVS* —
quadringinta viginti (denar.) 223—224
quaestor (questor collegii) 193—196
quamquot 193—196
quandiu 201
quantum 218—220, 223—225; *quanti* 212
qui et, v. *Dasas* —; *Epicadus* —; *Titus*
Beusantis —
quia 232
quidquit 236, 239
Quietus, v. *Lusius* —
quingenti 239
quinquaginta L (denar.) 238
QVINTILLVS, v. *PLAVTIVS* —
quisquam 193—197
quominus 212—215, 218—220, 227—229
quot (quod) 193—196, 212—214, 223—
 225
Raeti, v. *Cohors I* —, *Cohors VIII* —
Raetia (provincia) 15
Ratae (Britannia) 71
ratio (rationem reddidisse) 193—197
ratus (rata, pro rata computare) 235
recensus 227—229
recipio (recepisset) 193—197
recognitum, v. *descriptum* et *recogni-*
tum ex —
recte 201—205, 209—213, 218—220, 223—
 225, 227—229
reddere (rationem reddidisse) 193—197;
reddere debet 201—205, *reddere*
debet 238
reliquus (reliquam mercedem) 236
Relicta, v. *Senecia* (?)
remanere („remanisse“) 193—196
Repodernes (Thracia) 72

res (serva) 212—215, 223—225; (servus)
 218—220; (domus) 227—229; a re
cessabit 236; ab re natum 239; de qua
 re 240
Resculum (Dacia) 188; *statio Resculi*
 193, 234
Rescuturme (thr. fem.) 188
Rescynthos (mons Thrac.) 188
Rhesos (frig., Troas) 188
restitutor Daciarum (MESSIVS TRA-
 IANVS DECIVS) 32
Restitutus agnomine Senioris 236, 237
Riditae (municipium Riditarum) 216
Rivius, v. *Sepenestus* —
rogare (fide rogavit) 201—205, 209—211
rogatus (scripsi —) 232, 233
Roma 25, 41, 64—141 passim
Romanus, v. *C. Caesius* —
Romula (Malva, Dac. Inf.) 21, 31
Roxolani (Sarmatae) 11, 13, 17, 28, 29
RVFINVS, v. *M. ANTONIVS* —; *L.*
CVSPIVS —; *T. SALVIVS* —
RVTICVS, v. *Q. IVNIVS* —; v. *Serti-*
nus —
L. RVTILIVS PROPINQVVS cos. (a.
 120) 81, 86
SABINIANVS, v. *C. VETTIVS* —
Q. Sabinus Veranus conductor portorii
 256
Sabinus, v. *Acilius* — *Dubitatus*
Sacc(i)us, v. *M. Ulpus* — *Longinus*
 (Belgus)
saeps, *saepimentum* 227—229
Sagittarii, v. *Palmyreni* —; v. *Co-*
hors —; *Cohors I Cretum* —; *Co-*
hors I Augusta Ituraeorum —; *Co-*
hors I Thracum —; *Cohors I Tyrio-*
rum —
sal (salem et cepam) 244—245
Salthua (Dalmatia) 190
SALVIDIENVS, v. *SER. SVLPICIVS* —
T. SALVIVS RVFINVS MINICIVS
OPIMIANVS cos. (a. 123?) 89
Samum (Dac. Porol., Căseiu, jud. Cluj)
 81, 92, 102
sanus (sana) 212—215, *sanus* (puer)
 218—220, 223—224; *operas sanas va-*
lentes 232, 233, 236
Sarapio (egipt.), v. *G. Valerius* —
Sarmatae 12, 29, 31; v. *Iazyges*, *Roxo-*
lani
Sarmaticus (MAXIMINVS Thrac.) 31
Sarmizegetusa (v. *Zermizeg-*) 28; cf.
Ulpia Traiana
SATVRNINVS, v. *P. FVRIVS* —; *TI.*
HATERIVS —
Saturninus, v. *T. Iulius* —; *C. Tutica-*
nus —
Saturninus Scenobarbi 184, 185, 251—
 252
Sc — — —, v. *Laecanius* —
SCAVRIANVS, v. *D. TERENTIVS* —

Scenobarbus (illyr.), v. *Saturninus* —
scire (litteras scire negavit) 232, 233, 236
Sciaeta (Dalmatia) 187, 189—190, 214
scribere, *scripsi* 232, 233, 236, 248;
scriptum erat, est 193—196
scriptura interior, exterior (tabellarum)
 176—177
C. Secundinus Legitimus testis 195—
 196
Secundinus, v. *Flavius* —
secundus (secundus) auctor 225
Secundus servus actor 239
M. SEDATIVS SEVERIANVS legat.
 Dac. Sup. 20
segnare (v. *signare*) *segnavi* 225
semiuncia (semuncia) 242
Sempronius Ingenius proc. Dac. Porol.
 20, 127—128, 130, 132—137
Senecia Relicta(?) 139—140
Senior, v. *Restitutus agnomine* —
M. Sentilius Iasus testis 109, 115, 121
CN. SENTIVS ABVRIVS cos. (a.
 123) 89
L. Sentius Chrysogonus testis 127, 129
Seperestus Rivi f. *Pannon.* (Cornac-?)
 104, 106, 107
septaginta 233
September Platoris testis 195—196
Septimium, municipium — *Apulense*
P. SEPTIMIUS GETA aug. 30
L. SEPTIMIUS SEVERVS aug. 17, 30
sequens (idus sequentes) 232
SERGIUS OCTAVIUS LAENAS PON-
TIANVS cos. (a. 131) 248
Servilius Cassi(?) testis 200—201
SERVILIUS FABIANVS cos. (a. 158)
 118—119, 121
M. Servilius Geta testis 115, 121, 127,
 129
Q. SERVILIUS PVDENS cos. (a. 166)
 239—240
servus actor (Secundus) 239
Seuthes Traibithi f. *Cololet.* (thr.) 152,
 153
SEVERA, v. *MARCIA OTACILIA* —
SEVERIANVS, v. *M. SEDATIVS* —
Severinus, v. *Ulpus* —
Severus, v. *P. Attius* —
SEVERVS, v. *M. AVRELIVS* — *ALE-*
XANDER; *L. CATILIVS* —; *SEX.*
MINICIVS FAVSTINVS IVLIVS —;
L. SEPTIMIUS —
sex (6) 212—215
sexaginta 209—211; *sexaginta septem*
 239
L. Sextilius Pudens (Stobi) 159
Sextus Im — — — 251—252
Sextus Busturionis f. *Pannonius* 68,
 133—135
signator, v. *testis*; *signavit* (segnavi)
 225, 229, 231; *signatae* sunt 240;
signaturi 249

Sil — — —, v. *Aurelius* —
Siliana, v. *Ala* — *civium Romanorum*
SILO, v. *C. ERVCIANVS* —
Q. SILVANVS GRANIANVS cos. (a.
 106) 71
Silvanus, v. *C. Iulius* —
sine (sine ulla controversia) 238
Singulares consularis (Daciae) 25
singulus (singulas centesimas) 201—205,
 (singulos nummos) 233; 73—135, 155,
 158
Sirmium (Pann. Inf.) 89
sive 193—197, 212—215, 218—220, 223—
 225, 239
societas danistariae 239—241
socius (a sociis) 240, 242
Socratio Socratis 232, 233, 235 (Socra-
 tionis)
Sola, v. *Bithus Solae* — (Bessus)
Solirix, *Solorix* (celt.) 78, 79
Solorigus (celt.) 79
solutus, -a (a furtis noxisque soluta)
 212—214, (solutus) 218—220
solvere, *solvi* 210, (solventur, mercedes
 —) 232; *solvendi* moram — 235
sors, *sortis* (capete, capital) 201—205;
sortem cum *usuris* 210
SPARSVS, v. *C. IVLIVS* —
Splonum (Dalmatia) 217
spondeo [sponon]dit 239
sportellaria (empta sportellaria) 212—
 215
Statianus, v. *C. Pomponius* —
M. STATILIVS MAXIMVS cos. (a.
 144) 113
statio Resculi 193—196; *statio* 25; *s.*
beneficiarii 188; *s. portorii* 188
M. Statius Q. f. — — — *praef. coh.*
 155
M. STATIVS PRISCVS LICINIVS
ITALICVS legat. Dac. Sup. 20, 28,
 115—119; cos. (a. 159) 200—201, 227—
 229
L. STATIVS QVADRATVS cos. (a.
 142) 219
Stertinius Rusticus testis 195—196
stilus (graphium) 180
stipendium (solda anuală) 30; *emerita*
stipendia 73 sqq. *passim*
stipulor (stipulatus est) 239; *stipulatio*
 242
Sucidava (Dacia Inf., Celei, jud. Olb.)
 168
Suetonius Tranquillus 180, 185
sufficere (sufficerent) 193—197
SER. SVLPICIVS SALVIDIENVS OR-
FITVS cos. (a. 110) 75
summa (summam supra scriptam) 239
superesse (superfuit) 239
SVRA, v. *L. LICINIVS* —
Sur — — — (celt.) 79

Surucca (celt.) 78, 79
suscipere 239
Syria, v. *Palmyreni Sagittarii* ex —;
 27
tabella, *tabulae* (ceratae) 90, 176—256;
paria tabularum dua 240
tabulae honestae missionis (diplomata
 militaria) 61, 64—164
tantus, *tantam pecuniam* 224—225, 227—
 229
Tapae (Dacia) 10
tempus, *tam magno tempore* 193—197;
suis temporibus 232; *per tempora*
 233, 236; *tempore peracto* 234, 239
tenere (eadem poena tenebitur) 235
D. TERENCEIVS SCAVRIVS legat.
 Dac. 17, 19, 28, 70, 72, 73, 77
Terent — — —; *Terenti Liga* — — —
 249, 251, 252
TERTVLLVS v. *Q. FLAVIVS* —
testamentum (in Dacia) 168
testis (testes, signatores), *dipl. milit.*
 65—67; *tab. cer.* 182
testor (publice testantur) 193—197
TETTIVS IVLIANVS legat. leg. 10
Thaemus Horati f. *Ituraeus* 68, 73
Thallus, v. *Q. Apidius* —
theca (capsula, *dipl. mil.*) 65, 126
Theodote, *Theudote* (mulier-serva, nat.
 Cretica) 223—226
Thracia 27, 108, 160; *Thracas*, v. *Cohors*
 I, II, VI —
Thrason 101
Thrax, *C. IVLIVS MAXIMINVS* —;
 121
thus prim(um) 244—245
Tibiscenses, v. *Numerus Palmyreno-*
rum —
Tibiscum (Dac. Sup., Jupa, jud. Caraș-
 Severin) 30, 62, 84, 85, 93, 97, 114,
 117, 150, 151
Tibiscus (fl. Daciae, Timiș) 13, 93
Titius Primitius 210—211
Titus Beusantis qui et Bradua 235—237
toponyma antiqua 186—192
Tovetis, -ae (Dalmatia) 189—190; 211
tradere, *traditus* 218—220; *tradita* 223—
 224
TRAIANVS, v. *M. VLPIVS* —; v.
MESSIVS — *DECIVS*
Traibithus, v. *Seuthes* — *Cololet-* (thr.)
Transalutanus, *limes* 18, 30
TREBONIANVS, v. *C. VIBIVS* —
GALLVS
trecenti (denar.) 227—229
tres (exceptis cessatis tribus) 235
tribunus legionis 15
tributum (tributa — — — *dependat*)
 227—229
triptychon 177
Trophimus, v. *L. Pullius* —
Tsierna (Dierna, Dacia) 188

tum 212; *tunc* 218—222, 223—225
Tungri (germ.), v. *Ala* I — *Frontoniana*
Turbo, v. *Q. Marcius* —
C. Tuticanus Saturninus testis 71, 77
Tyrii, v. *Cohors* I — *Sagittariorum*
Ubii (germ.), v. *Cohors* I — („VLB-“
 115)
ulla (sine — controversia) 238
Ulpia, v. *Ala* I — *Contariorum*; *Co-*
hors I — *Brittonum*; I *Flavia* —
Hispanorum
Ulpia Traiana Colonia Dacica Sarmize-
getusa 14, 19, 28, 36, 37, 39, 40, 42,
 49—51, 54, 57, 59, 60, 62
Ulpus Felix testis 195—196
M. Ulpus aug. libertus Hermias 42
M. Ulpus — *Landio* (celt.) 78, 80
M. Ulpus Saci f. *Longinus Belgus*
 77, 79
M. Ulpus Adcobrovati f. *Novantico*
Ratis 71, 78
Ulpus Severinus testis 220
M. VLPIVS TRAIANVS aug. (98—117)
 9—17, 19, 23, 28, 70, 73, 76, 80, 154,
 156, 157
L. Ulpus Valerius 232—233
M. VMMDIVS QVADRATVS cos. (a.
 167) 193—197, 238, 240
uncia (apocatus pro *uncis* duabus)
 218—220; *apochatam* — — — 223—
 224, 242
Urbanus, v. *C. Bellius* —; v. *Iulius* —
Ursio Busturionis f. *Azalus* 134
usque ad 227—229
usu capere 227—229
usura (usuras, *usuris*) 201—205, 210—
 211
utroque (utrumque) 201—205
uti 218—220, 223—225
uxor (uxores, cum *uxoribus*) 73 sqq.
passim
Vafler—? testis 205
valens (operas valentes) 232, 233, 236
Valens, v. *Flavius* —; *Veturius* —
VALERIANVS, v. *P. LICINIVS* —
Valerius Firmus 248—249
Valerius Niconis quaestor collegi 193—
 196
G. Valerius Sarapio (Apulum) 31
Valerius Valens, leg. XIII, testis 225;
 v. *L. Ulpus* —
Vales, v. *Valens*
Vandali (germ.) 30
Cn. Varius Ata(?) testis 225
VARVS, v. *TI. CLODIVS* —; v. *Vind-*
L. Vasiidius Victor testis 195—196, 211,
 229
venditor 215, 220, 225, 229, 251—252(?)
Venetus (illyr.), v. *Maximus* —
venturus (proximas venturas) 236, 239

Veran(i)us, v. Bonio —, 157; Maximus —; Q. Sabinius —
Verecundus, v. L. Pullius —
Veredarii, v. Numerus Burgariorum et Veredariorum
 — — — VERRES cos. (a. 123?) 159—160
L. Versinius Aper Hispell. praef. coh. 115—116
VERVS, v. L. AVRELIVS —; v. M. ANNIVS —
 — — — *Verus* testis 205
Verzo Beusantis (illyr.) 248—249
Verzo, v. Dasius —; Planius —
veterani 26; veter. leg. XIII Gem. 220, 225
Q. Vettienus Hermes testis 95, 98, 101—102
C. Vettius Priscus praef. alae 73
C. VETTIVS SABINIANVS legat. Dac. 30
Veturius Valens (și Vales) venditor 227—231
Vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis (Dac. Sup.) 118—119, 151, 162
vexillatio 12
Vexillatio Equitum Illyricorum (Dac. Inf.) 100—102, 151
via publica (Alburnus) 229
Viator, v. Iulius —

II. NOMINA PROPRIA MEDII AEVI ET RECENTIORIS AETATIS NUME PROPRII MEDIEVALE ȘI MODERNE

A. URBES, PAGI, REGIONES, FLUMINA LOCALITĂȚI, ȚINUTURI, ȚĂRI, APE

Abrud (jud. Alba) 37, 40, 57, 187
 Agria (Eger, Ungaria) 37
 Aiud (jud. Alba) 37, 40, 46, 47, 57, 152, 239, 243
 Alba (județ) 36, 42
 Alba Iulia (Apulum, index I) 36, 37, 39, 40—44, 46—48, 57, 59, 154, 157, 159, 160, 172, 175, 206
 Albania (antroponime illyr.) 185
 Almașu Mare (jud. Sălaj) miliar roman 31, 188
 Anzio (Italia) 53
 Apahida (jud. Cluj) 33
 Arieș (riv. Transilvania) 20
 Austria 56
 Avrig (jud. Sibiu) 46

Baia de Arieș (Ofenbaia, jud. Alba) 253
 Băile Herculane (jud. Caraș-Severin) 45—48

Vibebos Adressa (celt.) 61
Vibianus, v. L. Vibius —
C. VIBIVS AFINIVS GALLVS VEL-DVMIANVS aug. 32
M. Vibius Longus fideiussor 218—222
C. VIBIVS TREBONIANVS GALLVS aug. 32
L. Vibius Vibianus testis 95, 98, 101—102
Victor, v. L. Vasidius —
Victoria Carpica 31
Victorinus, v. Iulius —
Vicus Pirustarum 187, 227—229
viginti quinque (denar.) 236
Viminacium (Moes. Sup., Kostolac) 92
Vindelici, v. Cohors I — miliaria
Vindex, v. Macrinus —
Vind. Varus(?) 256
vinum 244—246
Vitalis (Belgus) 77, v. M. Ulpus Longinus
volō, velle (voluerint) 193—197, voluerit 233
Zermizegetusa (Sarmizeg-) regia (Grădiștea Muncelului, jud. Hunedoara) 13—15, 28
Zosimus, v. L. Pullius —
vocabula Graeca: p. 209 (Tab-CerD IV)

Banat 13, 14, 17, 46, 48, 53, 62, 157
 Barboși (jud. Galați) 17
 Bavaria (Bayern) 56, 65
 Beclean (jud. Bistrița-Năsăud) 57
 Belgia 170
 Belgrad (muzeu, Serbia) 92
 Berlin (Germania) 81, (muzeu) 239
 Blaj (jud. Alba) 53, 57, 170, 172
 Bologa (jud. Cluj), castru auxiliar 31, 147, 148, 164, 188
 Boroșneu Mare (jud. Covasna), castru aux. 20
 Brașov (jud. Brașov) 153
 Brețcu (jud. Covasna), castru aux. 20, 144, 148, 153 (Brez), 154
 Bretea Streiului (jud. Hunedoara) 42
 Brîncoveni (jud. Mureș), castru aux. 102
 Buciumi (jud. Sălaj), castru aux. 30, 81, 107, 132, 136—139, 146
 Buda (Ungaria) 36; Budapest (muzeu) 172

Bulgaria 65
 Bumbesti (jud. Gorj), castru aux. 19, 112, 146

Caransebeș (jud. Caraș-Severin) 37, 93, 99
 Carataș (Serbia) „tabula Traiana“ 11
 Căseiu (v. Samum, index I) 36, 57, 81, 86, 135, 145
 Celei (jud. Olt), v. Sucidava index I
 Cerna (riv. Banat) 15
 Cigmău (jud. Hunedoara) castru aux. 151
 Cincșor (jud. Brașov) 20, 144
 Cîrnești (jud. Hunedoara) 42
 Cisnădioara (jud. Sibiu) 45
 Ciula (jud. Hunedoara) 37
 Cluj (județ) 36
 Cluj (Napoca, index I) 37, 39, 40, 42, 47, 48, 56, 57, 172
 Cojocna (jud. Cluj) 37
 Copăceni (jud. Vâlcea) 112
 Corna (la Roșia Montana) 188
 Căvdin (Serbia) dipl. milit. 92
 Craiova (jud. Dolj) 48
 Crișana 18
 Cristești (jud. Mureș), castru aux., dipl. milit. 64, 65, 118, 121, 142
 Criț (Deutsch-Kreuz, jud. Brașov) 44
 Crivina (jud. Ilfov) 48

Densus (jud. Hunedoara) 36
 Deva (jud. Hunedoara) 47, 57
 Djerdap (Serbia) 11
 Dobrogea 60
 Domașnea (jud. Caraș-Severin), dipl. milit. 47, 121

Eger, v. Agria

Feldioara castru aux. (com. Ucea, jud. Brașov) 20, 62, 103, 149
 Flămînda (jud. Teleorman) 48
 Frankfurt (R. F. Germania) 41

Geoagiu (jud. Hunedoara), Germisara index I

Gherla (jud. Cluj), castru aux., dipl. milit. 29, 65, 88, 92, 143
 Gilău (jud. Cluj) castru aux. 64, 65, 126, 134, 143
 Gărgiu (jud. Ilfov) 48, 159
 Grădiștea Hațegului (Sarmizegetusa) 36, 51
 Grădiștea Muncelului (Zermizegetusa Regia, index I) 13, 28
 Greifswald (R. D. Germană) 43
 Grojdibod (jud. Olt, fost Romanai) dipl. milit. 99
 Gușterița (Hammersdorf, Sibiu) 46, 51, 103, 253

Hațeg (jud. Hunedoara) 49; zona, Țara — 45, 49, 57
 Heidelberg (R. F. Germania) 41
 Hoghiz (jud. Brașov), castru aux. 20, 62, 102, 142, 147
 Hunedoara (județ) 36, 50

Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) castru aux. 48, 53, 57, 144
 Inlăceni (Enlaka, jud. Harghita) 30, 114, 148—149
 Islaz (jud. Olt) 48
 Iugoslavia 56

Jibou (jud. Sălaj) 85
 Jiu (Rabon? Oltenia) 13, 48
 Jupa (Tibiscum, index I; jud. Caraș-Severin) 93, 97, 114

Kostolac, v. Viminacium index I
 Kovačevac (Bulgaria) 107

Lugoj (jud. Timiș) 49
 Luncani (Grind, Gerend, jud. Cluj) 48, 57

Mănărade (jud. Alba) 45
 Mănăstur (Cluj) 40
 Mehadia (jud. Caraș-Severin) castru aux. 47, 117, 122, 126
 Meseș (Munții, limes) 18
 Micești (jud. Alba) 47
 Mintia (jud. Hunedoara) 57
 Moldova (sudul, ocupat de romani) 17
 Montpellier (Franța) 39
 Muntenegru (Cernagora, Dalmatia) 189, 190
 Muntenia (ocupată de romani) 14, 17, 18, 28, 44, 53, 112, 158
 Munții Apuseni 18, 170, 172, 176, 187, 189
 Mureș (Marisia) 20 44

Napoli (Italia) 41
 Nicopole (Bulgaria) 48
 Nova Zagora (Bulgaria) 112
 Novi Sip (Serbia) 11

Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita) 150
 Olt (Aluta, index I) 18, 20, 31, 103
 Olteni (jud. Covasna) castru aux. 20
 Oltenia 13, 14, 17, 19, 30, 37, 44, 48, 53, 54, 60, 112, 168
 Orăștie (jud. Hunedoara) 37, 57
 Orhei Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud) castru aux. 148
 Orlea (jud. Olt) 162
 Orléans (Franța) 40
 Orșova (Dierna index I, jud. Mehedint) 13, 37, 48

Padova (Patavium, Italia) 38, 41—42
 Palamarca (raion Popovo, Bulgaria) 108
 Palatovo (la Dupnița, Bulgaria) 132, 134

Partoș (Portus Marusii, Alba Iulia) 47, 159, 160
 Pătrînjeni (Zlatna, jud. Alba) 47
 Peninsula Balcanică 10
 Petnic (jud. Caraș-Severin) 47
 Pietroșani (jud. Teleorman) 48
 Plovdiv (Bulgaria) muzeu 132
 Poiana Selei (jud. Hunedoara) 51
 Pojejena (jud. Caraș-Severin) castru aux. 147
 Pomet (la Porolissum) castru aux. 69
 Porțile de Fier (Cazane, Dunăre) 11, 14
 Porțile de Fier Transilvania 13
 Răcari (jud. Dolj) castru aux. 161
 Rama (Lederata index I, Serbia) 13
 Războieni-Cetate (jud. Alba) 142
 Razgrad (Abrittus index I, Bulgaria) 32
 Reșca (Romula-Malva index I, jud. Olt) 21, 48
 Rimetea (Trascău, jud. Alba) 174
 Rîșnov (Cumidava, index I, jud. Brașov) castru aux. 118
 Roma (v. index I) 41
 Românași (jud. Sălaj) castru aux. 77—78, 80, 147
 Romita (jud. Sălaj) castru aux. 21, 134, 144, 145
 Roșia Montană (Roșia Abrudului, Alburnus index I, jud. Alba) 57, 165 sqq. 172—173 sqq. et passim
 Roșiorii de Vede (jud. Teleorman) 48
 Rusciuc (Russe, Bulgaria) 48
 Saint-Germain-en-Laye (Franța) 100
 Sărățeni (Sărata, jud. Mureș) castru aux. 47, 144
 Sebenico (Dalmatia) 38
 Sebeș (jud. Alba) 37
 Seghedin (Szeged, Ungaria) 44, 85
 Sevilla (Spania) 21
 Sibiu 38, 40, 46, 47, 57
 Siena (Italia) 44
 Sighișoara (jud. Mureș) 51, 57, 59
 Siștov (Bulgaria) 48
 Slăveni (jud. Olt) castru aux. 143

B. AVCTORES, VIRI DOCTI, ANTIQVITATVM CVLTORES AUTORI, CERCETATORI, ANTICARI

(cf. bibliografia, p. 257—264)

Accursius, M. 38
 Ackner, M. J. 35, 36, 48, 49, 51—52, 56, 103, 173, 217, 253, 256
 Adameșteanu, D. 43
 Alföldi, A. 33, 187, 190

Someșul Mare (Transilvania) 57
 Stiria (Steiermark, Austria) 61
 Strehăia (jud. Mehedinți) 48
 Strei (jud. Hunedoara) 36
 Strei-Singeorgiu (jud. Hunedoara) 36
 Szeged, v. Seghedin (Ungaria)
 Teregoa (j. Caraș-Severin), castru aux. 114, 121, 126, 149
 Thessalonice (Macedonia) 21
 Tihău (jud. Sălaj) castru aux. 146
 Timiș (Tibiscus index I, Dacia Sup.) 13, 15, 93
 Tirgu Mureș 46
 Tirgu Secuiesc (Kézdivásárhely, jud. Covasna) 153
 Tisa (Pathissus, fl.) 44
 Tokod (Ungaria) dipl. milit. 92
 Transilvania 17, 53, 56—58
 Trascău, v. Rimetea
 Turda (Potaissa index I) 36, 37, 40, 42, 57
 Turda fost județ 59
 Turea (jud. Cluj) dipl. milit. 47, 152
 Turnu Măgurele (jud. Teleorman) 48
 Turnu Severin (Drobeta index I) 54
 Tuștea (jud. Hunedoara) 36
 Ungaria inscr. latine 56, 61; dipl. milit. dac. 72
 U.R.S.S. 56
 Vad (jud. Cluj) 36
 Vărădia (Arcidava index I) 117, 150
 Verespatak, v. Roșia Montana
 Vețel, v. Micia index I
 Viena (Wien, Austria) inscripții din Dacia 44, 47
 Virșet (Vrșac, Banat srb.) 148, 157
 Wien, v. Viena
 Zalău (jud. Sălaj) 69
 Zam (jud. Hunedoara) 57
 Zimnicea (jud. Teleorman) 48
 Zlatna (Arapclum index I, jud. Alba) 37, 39, 40, 42, 43, 47, 57
 Zutoru (Sutor, Optatiana, index I, jud. Sălaj) 31, 188

Appianus (saec. XV) 37
 Arangio-Ruiz, V. 242
 Aranka, G. 46, 192, 193
 Ariosti, G. 44—46
 Arneth, J. 48, 73, 100, 114, 121

Bagyary, S. 30
 Bakó, G. 102
 Balla, L. 30
 Baltariu, I. 171, 172
 Bărcăcilă, A. 14
 Barkóczi, L. 61
 Bartalis, A. 56
 Bellezza, A. 31
 Benigni, J. v. Mildenburg 48
 Benkő, F. 47, 152; J. 41
 Benndorf, O. 34
 Berger, A. 167, 233
 Bethlen, G. (princeps Transilv.) 43
 Birley, A. 30
 Blanchère, v. De la —
 Bodor, A. 10, 30
 Bogdan-Cătănicu, I. 18
 Bolliac, C. 53
 Bonfinius, A. 37
 Bongars(ius) J. 35, 40, 45, 46, 153, 154
 Borghesi, B. 121
 Bormann, E. 54
 Borza, A. 59
 Bouché-Leclercq, A. 24
 Braharu, D. 163
 Brukenthal, S. 46
 Bruns, C. G. 182, 241; I. 182
 Bunday, A. 33, 35, 37, 55, 85
 Bunca, A. 53
 Cagnat, R. 33, 35, 54, 55, 100—102, 180
 Călian, A. 88
 Carcopino, J. 235
 Cardinali, C. 121, 154
 Caryophilus, v. Garofalo
 Cernovodeanu, P. I. 39
 Chifor, I. 88
 Christescu, V. 88
 Cichorius, C. 16
 Cipariu, I. 30, 100, 169, 170, 172, 174, 193, 201, 216, 223, 227, 233, 239, 242, 249, 250, 256
 Ciulei, G. 182, 231, 233, 236
 Cleray, F. 39
 Clusius, C. 38, 41
 Conze, A. 122
 Crăciun, I. 41
 Crișan, I. H. 9
 Csáky, J. 152
 Cserni (Czerny), A. 59
 Cuza, A. I. (princeps) 100
 Czuth, B. 85

Dăianu, I. 43
 Dăicoviciu, C. 10, 11, 14, 16—18, 21, 31, 49, 51, 70, 74, 81, 85, 86, 93, 103, 107, 154, 184, 188—190. — H. 9, 10, 14, 16, 18
 Datus Florentinus 38
 Decei, A. 10
 Degrassi, A. 15, 160
 De la Berge, C. 10
 De la Blanchère, H. 35

De Rossi, G. B. 54
 Desjardins, E. 54
 Dessau, H. 33, 35, 54, 55
 Detlefsen, Dr. 167, 169—170, 206, 207, 209, 210, 212, 214, 218, 227
 Detschew, D. 112—113, 132, 134
 Dienes, S. 45
 Dierauer, J. 10
 Diószegi, L. 173, 174, 233
 Dobó, A. 256
 Domaszewski, A. v. 35, 39, 51, 54, 59, 62, 64
 Dumitrașcu, S. 18
 Dušanić, S. 92

Eck, W. 19
 Eckhel, J. 47
 Engels, F. 24
 Erdőkürti, Zs. D. 7
 Erdy, J. 169—170, 172, 174, 189, 190, 212
 Fasching, F. 45, 56
 Fedorova, E. V. 33
 Ferenczi, A. 51
 Ferrarinus, M. F. 56
 Ficker, F. 174
 Fiebiger, O. 188, 190
 Finály, G. 85; H. L. 53, 169—170, 172, 201, 209, 233, 247
 Fischer, E. 182
 Florescu, F. B. 16; G. 162; R. 16
 Fodor, A. L. 47—48, 51
 Fodorcanu, A. 69, 74
 Forni, G. 23, 64, 81, 84, 86, 135
 Förstemann, E. 190
 Fridvaldszky, J. 45, 46
 Froehner, W. 16

Gabričević, M. 11
 Garcia Bellido, A. 21
 Garofalo (Caryophilus), P. 45
 Gazzera, C. 121
 Gercke, A. 33
 Ghergariu, L. 69, 74, 163
 Ghica, M. 53, 100; G. M. 100
 Glodariu, I. 9, 10
 Gooss, C. P. 59, 172, 186
 Gostar, N. 17, 89, 162
 Gretze (montanist) 253
 Grisclini, F. 46
 Groag, E. 15, 44
 Gross, W. H. 9
 Groza, L. 93
 Gruterus, J. 38—40, 43, 46, 154
 Gudea, N. 7, 21, 138—139, 164
 Gudius, I. 43

Hamberg, A. 45
 Hamilton, A. 45
 Hanga, V. 167, 168, 171, 183
 Hanslik, R. 9, 32
 Harkányi, N. 56

Hartmann, L. M. 54
 Hassel, F. J. 15
 Haubold, C. G. 154
 Henderson, B. W. 10
 Henzen, W. 49, 54, 114
 Hertz, M. 13
 Hirschfeld, O. 39, 54, 59, 174, 223, 225, 241, 256
 Hogeland, Th. 41
 Hohenhausen, S. J. 45—46
 Honterus, J. 153
 Hopârteanu, A. 48, 59
 Horváth, I. 140
 Huebner, E. 54, 100, 114, 122, 152
 Huelsen, Ch. 54, 55
 Huschke, P. E. 167, 169
 Huszti, A. 45, 46
 Hüttl, W. 113, 114, 118, 121

Iancu, G. 172, 206

Jacobs, E. 54
 Jakotă, M. 183
 Jankovich, N. 192
 Jerney, J. 193
 Jianu, D. 100
 Jones, v. Webber —
 Jung, J. 59, 186—188, 190

Kandler, P. 169—170, 175, 189, 190, 212

Kaser, M. 183
 Kemény, J. 48, 49
 Kenner, F. 121
 Kerényi, A. 188
 Kertz, P. 154
 Király (König), P. 9, 59—60, 174
 Klein, J. 58
 Köleséri, S. 44, 45, 56
 Koeppe, P. 47
 König, v. Király
 Kovács, P. L. 192
 Kovácsoczy, W. (F.) 41
 Kovásznai, A. 41
 Kovrig, L. I. 7
 Kraft, K. 64
 Krahe, H. 190
 Kubitschek, W. I. 64
 Kuun, G. 53

Lammert, F. 64
 Lascu, N. 7, 9, 47, 171
 László, G. 18
 Laurian, A. T. 48, 49, 53
 Lázár, E. 118, 192
 Lazius, W. 38, 41, 43, 46
 Lehmann-Hartleben, K. 16
 Lescaupier, P. 38—40
 Ligorio (Ligorius), P. 55
 Lisseanu, v. Popa —
 Literati-Nemes, S. 56, 192
 Luczenbacher, v. Erdy
 Lugli, G. 16

Macrea, M. 21, 35, 58
 Maffei, S. 44, 46
 Maghiar, N. 176
 Mansuelli, G. A. 16
 Manutius, A. 38
 Marini, G. 154
 Marsili (Marsigli), A. F. 43
 Marțian, I. 50—51
 Massmann, J. F. 169, 190, 192, 193
 Matthias (rex Hungar.) 36, 37
 Megyericsei, v. Mezerzius
 Menabeni, J. 41
 Mezerzius (Megyericsei), J. 37—38, 41, 56
 Miclea, I. 16
 Mihăescu, H. 192
 Milleker, B. (F.) 122
 Mioc, D. 47
 Mócsy, A. 61, 106
 Moldovanu, Ș. 8, 49—51, 58
 Mommsen, Th. 8, 24, 35, 38—40, 42—49, 51, 52, 54—58, 61, 62, 64, 65, 122, 165—167, 169—171, 175, 180, 183, 186—191, 209, 217, 223, 225, 231, 235, 238, 241, 243, 249, 251, 252, 256
 Monavius, F. 43
 More, Ph. de Csula (Ciula) 37
 Mowat, R. 188
 Mrozek, S. 176, 184, 217, 233
 Müller, F. 35, 36, 51—52, 56
 Muratori, L. A. 46

Naghiu, I. E. 51
 Napoleon III (imper. Franc.) 100
 Neamțu, A. 172
 Negulescu, P. 24
 Neigebaur, J. F. 48, 49, 51, 52, 103, 152, 172, 173, 174, 193, 206, 217, 253
 Nemes, v. Literati
 Nesselhauf, H. 21, 56, 64, 85, 157
 Neugeboren, C. 48
 Nicola, A. 88, 103
 Noll, R. 122
 Norden, E. 33

Odobescu, A. I. 53, 99, 100
 Olteanu, S. 176
 Opitz (Opitius), M. 43
 Orelli, J. J. 42, 55, 56

Panaitelescu, E. 81, 86, 135
 Papazoglu, D. 53
 Paribení, R. 9, 10, 12
 Pârvan, V. 60, 161, 186—190
 Patsch, C. 10, 16, 186, 187, 190
 Pedersen, E. 16
 Peter, H. 13
 Petolescu, C. C. 107, 162
 Petrović, P. 11
 Petrovsky, M. D. 99; R. 97
 Pflaum, H. -G. 92
 Philippide, A. 192
 Picard, Ch. 15

Piso, I. 31
 Poenaru, Ș. 7
 Pólay, E. 167, 171, 172, 174, 180, 182, 183, 189, 212, 217, 233, 239, 242
 Pop, I. I. 103; T. 77
 Pop-Papiriu, S. 139
 Popa, A. C. 154
 Popa-Lisseanu, G. 171, 172, 180, 192
 Popescu, E. 217
 Premierstein, A. v. 24
 Protase, D. 18, 21, 102, 103, 107, 154
 Puteanus 43

Radu, I. 49
 Rákosi, J. 173
 Rațiu, D. S. 49
 Reichersdorffer, G. 38, 39
 Reinbold, I. 47, 49
 Reinesius, Th. 43
 Renier, L. 35, 100, 114, 152, 154
 Ritterling, E. 12
 Robertellus, F. 38
 Rochel, J. 47
 Röhle, R. 201, 233, 235
 Rossi, L. 12, 16
 Russu, I. I. 6, 7, 10, 39, 41, 57, 88, 99, 126, 154, 159, 184

Sacken, E. 121
 Sântimbrianu, A. 175
 Sašel, J. 11
 Saxius, Ch. 56
 Scaliger, I. 40
 Schochter, v. Soterius
 Schuller, J. C. 48, 51
 Schulze, W. 190
 Schwandtner, J. G. 40
 Seck, O. 64
 Seidl, J. G. 217
 Seivert, J. 36, 44, 46, 51, 52
 Sestini, D. 46
 Sigler, M. 38
 Sintimbrianu, v. Sânt-Smarandache, C. 7
 Soterius (Schochter), G. 44, 46
 Speidel, M. P. 21
 Stancu, H., Z. 16
 Stanu (preot, Grojdibod) 99
 Ștefan, G. 233
 Stein, A. 21, 86
 Steinbüchel, A. 47, 121, 122
 Sticotti, P. 186, 189, 190
 Stiehl, R. 97
 Stieröchsel, v. Taurinus
 Stoia, M. 57
 Stoica, N. 47
 Szallay, L. 153
 Szamosközy, v. Zamosius

Szilágyi, J. 18, 103; S. 41
 Szinnyei, J. 41, 170
 Syme, R. 10, 86

Taurinus, St. 37, 38 (Stieröchsel)
 Téglás, G. 50, 53, 59, 60; I. (Șt.) 59
 Teutsch, G. D. 59
 Thälson, D. 48, 49
 Thoroczkay, J. 45
 Thylander, H. 33
 Tobias, F. 44
 Tocilescu, G. G. 53, 60
 Tomaschek, W. 186—188
 Tomulescu, C. S. 167, 183
 Torma, C. 35, 50, 53, 56, 64, 65, 118, 186
 Toth (paroh in Roșia Mont.) 253
 Trausch, J. 51
 Treboniu, v. Laurian
 Tröster, J. 43, 46
 Tudor, D. 9, 10, 14, 18, 21, 30, 100, 157

Ursu, H. 9

Várady, A. 48
 Vaschide, V. 10
 Vasić, M. R. 92
 Vass, M. 41
 Venturi, A. 55
 Verancius (Verancsics), A. 38, 153
 Veress, E. 41, 48
 Vernazza, G. 154
 Vittinghoff, F. 21
 Vollmer, F. 65
 Vulić, N. 188
 Vulpe, R. 10, 11, 60

Wagner, W. 135
 Webber Jones, L. 58
 Weber, E. 61
 Weidenfelder, L. 45
 Wenger, L. 64, 182
 Wenzel, G. 192
 Wickert, L. 54
 Wilkes, J. 92
 Wilmanns, G. 54
 Winkler, G. 44; I. 48, 59, 253
 Wollmann, V. 7, 176, 204, 209, 221

Zamosius (Szamosközy), S. 41—43, 45, 46, 56
 Zangemeister, K. 54, 165, 169, 170, 180, 195, 198, 201, 236, 238, 240, 242—244, 246, 247, 249, 252
 Zegreanu, M. 88
 Zudor, S. 152

Xenopol, A. D. 10